

PERO BLAŠKVIĆ

SA BOŠNJACIMA U SVJETSKOM RATU

Fortuna, studeni 2014.

PERO BLAŠKOVIĆ

**SA BOŠNJACIMA
U SVJETSKOM RATU**

BEOGRAD, 1939

Pero Blašković
Sa Bošnjacima u svjetskom ratu
Pretisak 1. izdanja

Biblioteka Prvi svjetski rat

Izdavač:

Fortuna

10434 Strmec Samoborski, Ulica Javora 14

<http://www.antikvarijat-biblos.hr>

e-mail: info@antikvarijat-biblos.hr

tel: 01/4816574

Za nakladnika:

Daniel Glavan

Urednik:

Filip Hameršak

Grafička obrada i priprema:

Melania Marjanović

Tisak

Web2tisak d.o.o.

Zagreb, studeni 2014

Knjiga je tiskana uz pomoć novčane potpore
Ministarstva kulture Republike Hrvatske.

ISBN 978-953-7704-11-7

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i sveučilišne
knjižnice u Zagrebu pod brojem brojem 888935.

Đisac na ruskom ratištu

PREGLEDNA KARTA SREDNJE EVROPE

RAZMJER 1:4,550.000

0 10 20 30 40 50 60 km.

Tumač znakova i opisa:

- o veća, manja: naselja, gradovi
- * utrdani logori
- ▲ važnija brda, planine
- x prevoji, prolazi, klanac
- ~ ralna luka
- X mesto bitke, boga ili barbe
- pravac, i red kretanja po bojištu

SA BOŠNJACIMA U SVJETSKOM RATU

UVOD

Novim će se generacijama sačuvati kako je tekao i kako se vodio svjetski rat, jer ima dosta pisaca na svijetu. Pišu generalštableri i vojskovođe, pišu razni stručni vojni literati, pa ratni dopisnici i drugi koji mnogo toga znaju, koji su mnogo naučili i mnogo čuli, ali na svojoj koži većinom nisu iskusili šta znači rat.

*

Da sam se dao na opisivanje ratovanja treće bosanske regimente mogu opravdati okolnostima, što sam bio najduže vrijeme od svojih drugova na bojištu, što sam u posjedu službenih dnevnika i svojih još točnijih bilježaka o našem ratovanju, što sam već 1917. godine izdao pregled našeg vojevanja u knjizi „BH 3“ i konačno što sam poslije sloma vodio kao najstariji oficir skoro cijelu regimentu sa 14 kompanija u francusko zarobljeništvo.

*

Dio naše ofenzive u Karpatima i kroz Galiciju sve do Wolchynije proljeća i ljeta 1915. godine nisam mogao temeljito obraditi, jer sam za to vrijeme bio na liječenju i kod kadera, a dnevnik regimente je bio vrlo oskudno vođen. Iz njega nisam mogao ni razabrati, gde je regimenta kojeg dana boravila, da o samim borbama i ne govorim. U tom dnevniku se vodila evidencija samo o direktivama intendature i u kojem se selu kada hrana fasovala.

*

U ratnoj literaturi kao i kod ratnih fotografija trebalo bi razlikovati radi li se o vještini ili o istinskim doživljajima.

Mi smo pravi ratnici kod tog posla potisnuti u pozadinu. Čitajući i prateći sve pojave poslijeratne literature možemo razlikovati generalštabne radove od pjesničkih radova. Prvi su namijenjeni stručnjacima vojnih krugova ili nauci, dok su drugi namijenjeni široj publici. Pjesnik je dodao događajima umjetnički čar, pa se ta djela najviše čitaju.

Da bih se približio čitaocima izbjegavao sam svu suhoparnost generalštaba. Nisam se međutim dao zavesti ni dražesnim zvucima pjesništva, nego sam iznio samo istinu svagdašnjeg ratničkog života u raznim epizodama i po raznim ratištima.

Po svojoj sam prirodi vedar čovjek i stalno sam nastojao, da tu vedrinu prenesem i na svoju klonulu okolinu. Stoga sam u tim zapisima izbjegavao suviše grozote.

Statistika gubitaka mogla bi se iznijeti samo u tom slučaju, da je poslije rata bila sprovedena likvidacija stare regimente. Prema tome je ni ja ne mogu dati, no kod opisa pojedinih većih borbi uvijek sam naveo koliki je bio postotak gubitaka.

Regimenta je primila oko 30 novih maršbataljona sa po 1000 svježih ili oporavljenih boraca. Osim toga je postavila nove formacije i to bosansko-hercegovačku 7. regimentu BH I. R. 7. i bh Jägerbataillone 5. i 6. Sve je te formacije i opet dopunjavao naš kader kao i mnoge druge male brdske ili alpinske formacije, MG. formacije, municionskolone, feldžandarme itd., pa mogu mirne duše reći, da je samo naš kader na ratište poslao oko 100.000 boraca.

Naš se treći tuzlanski bataljon borio u početku rata u Srbiji, odakle je prebačen na talijansko ratište čim je izbio rat protiv Italije mjeseca svibnja 1915. godine. Borio se gotovo u svih dvanaest bitaka na Soči, bio je često istaknut i odlikovan, ali je u preteškim borbama gotovo sasvim uništen. Za „Kronprincofenzivu“ proljeća 1916. godine bacili su taj bataljon u južni Tirol i on je učestvovao kod proboja talijanskog brdskog fronta, te je sa slavljem ušao u Arsiero i Assiago. Samo se kratko vrijeme mogao ogrijati na južnom suncu Italije, jer su ga povodom proboja Rusa kod Lucka prebacili na sjeverno ratište pa je krpao bojnu liniju, gdje je bila najveća potreba. Mjeseca srpnja 1916. god. borio se u sastavu regimente kod Brody-a i

poslije kod Žwyžyna, a zatim se opet vratio na talijansku frontu kod Tolmina. Kod proboja talijanske fronte u listopadu 1917. godine naš je treći bataljon bio u središtu borbe kod Caporetta.

Kasnije je treći bataljon preformiran u 7. bh regimentu koja se cijelo vrijeme sve do sloma borila na Monte Grappi. Regimentu bh 7 sam posjetio u klancu Brente mjeseca veljače 1918. godine.

BH jegerbataljoni 5. i 6. borili su se kod Gorice i sjeverno od Tolmina na talijanskom ratištu, a sudjelovali su za cijele ofenzive u Falkenheimovoj vojsci protiv Rumunije. Vidjeli smo ih zatim u Delomitima i na svršetku sa Metzgerovom divizijom u Francuskoj u sektoru St. Michela pred Verdunom.

Uvijek sam pripadao trupi i bio sam prava „Hura-beštija“. K tome sam služio kod B. H. I. R. 3, a dobri su Bošnjaci kao pouzdana trupa, često upotrebljavani za „reparature“. Kod njih nije naime postojalo pitanje ljudskog materijala, jer se u Bosni nisu vodile matice rođenih pa su i 60 godišnjaci pozivani u vojsku. Rijetko se koja regimenta može pohvaliti kao B. H. I. R. 3, da nije nikada izgubila svog položaja iako je za cijelog rata ratovala na eksponiranim mjestima. Svaki je zapovijedani napad bosanska treća izvršila, pa iako nije uvijek postigla uspjeh, položaj je sačuvala u svakom slučaju.

Moram spomenuti, da sam vrlo malo znao o velikim i važnim borbama izvan svoje sfere pošto sam bio suviše sitan u velikoj borbi. Moja je sfera bila malena. Isprva sam bio komandant kompanije, zatim regimentsadjutant a onda komandant bataljona. Boravio sam 42 mjeseca u prvoj borbenoj liniji, pa sam time postigao u svojoj cijeloj diviziji rekord.

Temperamenat ratnika iznenadio bi svakoga iz pozadine. Kod samog juriša, kad radi nož i padaju glave, čovjek je pun divergentnih osjećaja. Pada mu najbolji drug i prijatelj i čovjek se čudi svom suhom oku, a istodobno bi kliktao od radosti zbog postignutog uspjeha. Ni Bošnjaci nisu u odlučnom času pokazivali mnogo sentimenta, ali vrlo mnogo praktičnog smisla. Potsjećali su me često na stare Graničare u Italiji i na Trenkove pandure u sedmogodišnjem ratu. Prikupili bi sve što se dalo i podmirili svoje potrebe od neprijatelja.

*

Valja znati da je u ratu trijumfirao egoizam radi održanja samog sebe, pa se svatko i brinuo samo za sebe. Malen je bio broj onih boraca i onih komandanata koji su svoje prohtjeve potisnuli u pozadinu a u prvi red stavili višu dužnost — brigu za svoje vojnike.

*

O svojim vrlim vojnicima i ratnim drugovima Bošnjacima moram kazati, da su bili među najboljim vojnicima svijeta.

U životu me pratila sreća. Zaista je sreća da sam poslije tolikog ratovanja izvukao živu glavu, a velika je sreća i to, što cijelog rata nisam mijenjao jedinicu, nego sam uvijek ratovao sa istim momcima iz bh 3 Tuzlanskog okruga koji su bili dobri, hrabri i uzorno disciplinirani.

Moji zapisi žele postaviti skroman spomenik vojnicima bosanske treće, sa kojima sam prošao malo dobra, a mnogo zla.

Bošnjaci su tihi i povučeni, no u borbi su veseli, glasni, temperamentni i živi. Uvijek su kao dobra djeca. Svog komandanta slušaju, ne napuštaju ga nikada i neograničeno su mu odani samo neka je oficir ma i najmlađi i neka ima volju da se za njih stara. Ne mare mnogo ni najstarijeg podoficira kao sebi ravnog.

Na završetku opisa ratovanja opisao sam put naše regimente kroz Italiju i Francusku u zarobljeništvo. U partijama i po raznim putevima vraćali su se naši borci tek proljeća 1920 god. iz Francuske svojim domovima.

Radi potpunosti tek ću spomenuti povratak nezarobljenog ostatka regimente kući t. j. 5. kompanije, tehničke kompanije i trena.

Moram reći, da smo svi koji smo putovali na zapad u zarobljeništvo uzdisali za srećom koja je snašla naše drugove što su se odmah mogli vratiti svojim domovima. Kad smo čuli, kako se odigrao slom i prevrat, bila je svakome milija sudbina, koja ga je snašla, nego koja mu je mogla biti namijenjena.

Relativno su se dobro vraćali ostaci naše regimente. U početku su prolazili dobro poznatim putem preko Lago,

Vittorio, Lago di Santa Croce, Ponte nelle Alpi, Polpet i kroz Longarone klanac na sjever sve do Innichena u Tirolu. Zatim su produžili na zapad kroz Korušku i Kranjsku, te preko Zagreba i Broda u Tuzlu.

Narodna vijeća pojedinih dijelova bivše Austrougarske monarhije natjecala su se u oduzimanju oružja i opreme.

Iza fronte bio je tada već potpun slom. U anarhiji koja je bila zavladała čeznulo se za svakom vojničkom jedinicom, koja je još sačuvala disciplinu i red. Tako je jedini svijetao momenat povlačenja naših Bošnjaka bio njihov ulazak u Kamnik, gdje je u međuvremenu bio izbio boljševizam, a sam je dolazak naših vojnika vratio staru vlast na kormilo. Bili su stoga kao spasioci sjajno dočekani i primljeni.

Cijelu su moju prtljagu sa ratišta Bego Kapetanović i Salko Hodžić donijeli mojoj kući u Karlovac.

U Tuzlu je stigao transport noću, a da ne nastanu kakve nezgode odmah mu je javljeno kako je najbolje da se ratnici sa talijanskog ratišta neopaženo razidu svojim kućama. Tako su u svom rođenom domu heroji sa fronte dobili „Abreten“ kao da su dotada bili na kakvom sramotnom djelu.

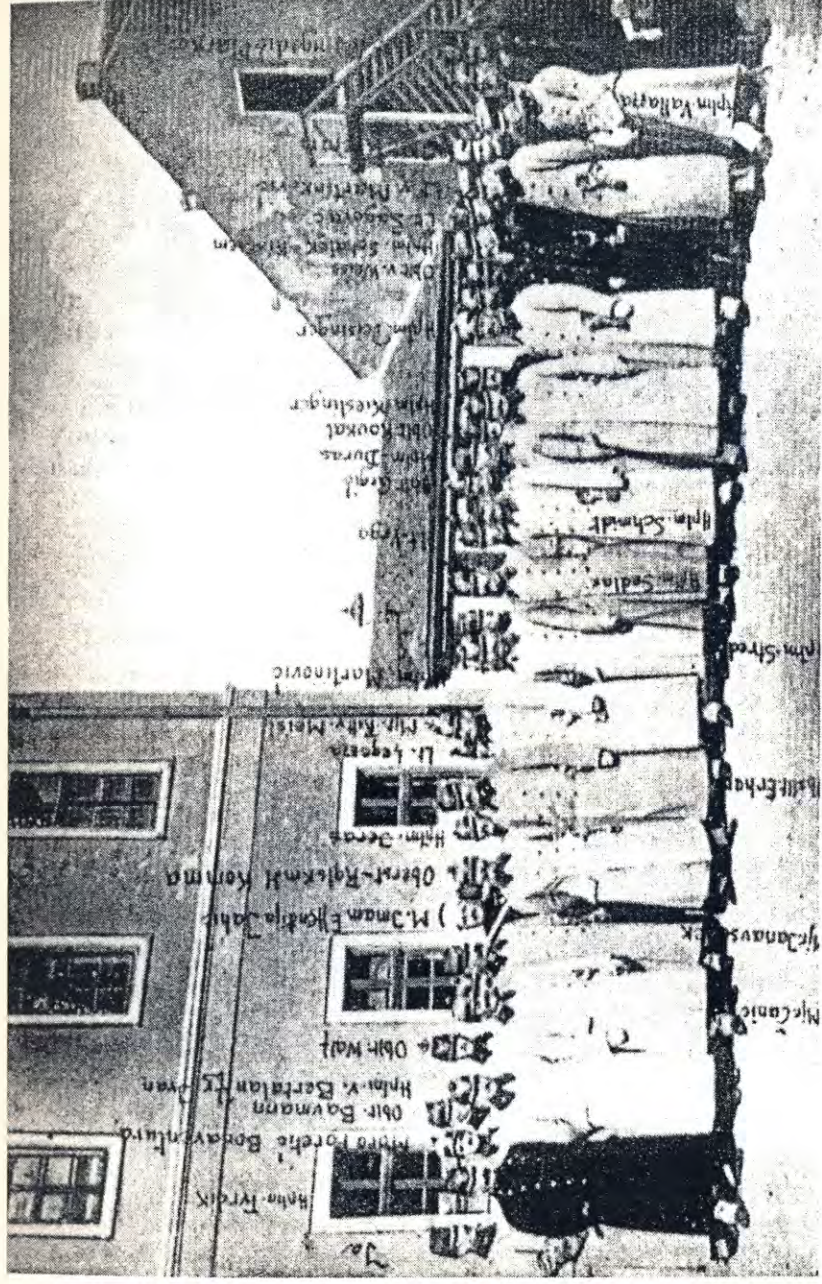
Neki su vojnički i ratnički izrazi ostali na njemačkom jeziku pošto su ih momci upotrebljavali u originalu, ili pobošnjačene, pa bi se prijevodom na hrvatski književni jezik udaljili od zbilje.

*

Dugujem najveću zahvalnost za saradnju svom najboljem životnom drugu Zdenki za temeljitu korekturu koncepta i lektorsku dužnost, svojim vrlim ratnim drugovima gg. kapetanu Franji Kmochu, oberlajtnantima Aleksandru Bojku i Dr. Wilhelmu Neuneru za izabrane ratne fotografije i konačno svom nećaku g. geodetskom majoru Mihovilu Žlimenu za izradu zemljopisnih karata.

*

Pošto ta knjiga sadržaje samo moje lične ratne uspomene, a ne i povijest regimente, ne smiju mi zamjeriti oni drugovi, koje u knjizi poimence ne spominjem.

Oficiri BH 3 u Ferdinandskasarni u Budimu 1914. prije mobilizacije

Bošnjaci u patruli

Bošnjaci uz vatru

NAŠ ŽIVOT U RATU

a) Naši položaji

U početnim borbama u Srbiji, u Galiciji, na Karpatima i u Poljskoj bilo je naše ratno iskustvo tako slabo, da smo osjećali kao „sramotu“ zaklanjati se i iskopati položaj. Naša „špatlja“ nam je služila tek za donošenje žara za vatru ili da nam prikrije lice kod angrifa.

Teške i krvave žrtve naučile su nas da postanemo krtice. Što je duže rat trajao to smo se dublje zavlačili u unutrašnjost zemlje.

U Galiciji i Volhiniji teren je bio najvećim dijelom ravan i bez zaklona, a do drva za gradnju smo teško došli. Ravnica bez šume najveći je neprijatelj borca. U početku snabdijevali smo se drvom za fortifikacione svrhe i za gorivo iz materijala dobivenog od razorenih kuća, osobito kod Sopanova na Ikvi koncem 1915. godine. Poslije smo morali otpremati dnevno velike patrole, koje su prevaljivale put od punog dana marša, da bi nam donesle kakvi balvan, gredu ili koju „japiju“. Jednako teško bilo nam je zbog nestašice drva u Italiji, dok smo uživali u tom pogledu skoro godinu dana na Tölgyes-klancu. Tamo smo našli i preuzeli u visokoj crnogoričnoj šumi lijepo izgradjen položaj sa solidnim dekungima, koje su izgradili Baravci iz Alpenkorpsa. Inače Nijemci nisu bili majstori u izgradnji položaja, jer smo se nekoliko puta mijenjali i od njih preuzeli skandalozno izgradjene položaje. Oni su to opravdano pripisivali svojoj vojničkoj disciplini i borbenoj sposobnosti. U položaju su održavali najslabiju obrambenu snagu sa nešto stražara i mašingevera, dok je trupa redovno stanovala daleko otraga u selima i naseljima. Kod žeščeg neprijateljskog napada vrlo su često izgu-

bili svoju prvu borbenu liniju, ali su je u kontranapadu ne samo povratili, već su zarobili i mnogo neprijatelja i zaplijenili sav njegov nošen materijal i njegovo oružje.

Dobro i lijepo nam je bilo u Južnoj Bukovini, ne samo u pogledu hrane i stanovanja, nego i u pogledu naših obrambenih linija.

Poljska je ravna kao stol, ali ima mnogo dobre šume. Dakle materijala dosta. Zemlja je pjeskovita, pa su nam se lako iskopani dekungi brzo rušili.

U Italiji su rovovi bili izgradjeni i snabdjeveni sa takovim konforom, da je bilo udobnije u njima, nego u opljačkanim zgradama odredjenim za rezerve.

Inače sa vojno tehničkog gledišta je izgradnja položaja i zaklona tokom rata prešla mnoge faze i progres je bio jak i brz.

Počelo se sa kopanjem male udubine prema trupu čovjeka, a izbačena zemlja služila je kao mali zaklon. To iskustvo stečeno je još u rusko-japanskom ratu. Tokom 1914. godine počeli smo kopati vezan rov prema terenu za strijelce u klečećem stavu. Isto tako su se na izloženim mjestima kopali laufgrabeni za sagnuto bježanje. Veći dio 1915. godine proživjeli smo u napadajima na Ruse koji su izmicali kroz Karpate i Galiciju sve do Wolchynije, pa nije nigdje ni izgradjivan pravi štelung osim prolaznih rovčića.

Do prvog trajnog položaja došli smo tek u kasnu jesen 1915. i od tada je fortifikaciona tehnika zauzela uporedo sa obrambenom taktikom prvo mjesto u našem ratnom djelovanju.

Rovovi su produbljavani za sigurnu komunikaciju i spremljeni za pucanje. Za cijelu posadu iskopani su dekungi za stanovanje, u kojima su vojnici bili zaštićeni od kiše, od puščanog taneta i od šrapnelskog zrna. S vremenom su ti dekungi pojačani da im ni pogodak mine, ni lake granate nije mogao naškoditi.

Protiv teže topničke vatre štitili smo se u udubinama iskopanim na dnu glavnog rova za jednog do dva vojnika. Ove udubine „Untertritte“ pretstavljaju početak kasnijih dubokih kaverna za zaštitu posade dok je trajala neprijateljska pripremna vatra za navalu.

Na banketu postavljeni su i čelični oklopi za gadjanje, a preko rova prebačene su na eksponiranim mjestima žičane mreže koje su nas štitile od mina elastičnim odbacivanjem.

Iz glavnog rova vođeni su laufgrabeni naprijed do Horchpostena i natrag do latrine, do Hilfsplatzta, do zapovjednika i do rezerveštelunga.

Od sistema jednorovne odbrane teško smo se odučili. Još u početku rovovske borbe više komande upućivale su nas na izgradnju položaja sa dvije linije. Ipak smo mi sve svoje napore i sav svoj trud ulagali u izgradnju prve borbene linije. Samo preko srca i po izričitoj komandi morali smo povremeno i u drugoj liniji izvoditi neke fortifikacione radove. U svim rovovima bile su traverze zbog zaštite od bočne vatre, a linije bijahu povezane obrambenim rovovima t. z. Abriegelung za vođenje borbe u stranu, ako bi neprijatelj zauzeo dio susjednog položaja.

Veoma velika pažnja posvećivana je izgradnji prepreka. Najviše je građen t. z. „Drahthindernis“ koji se sastojao od zabijenog kolja isprepletenog sa bodljikavom žicom. Taj rad vršen je noću za vrijeme obostranog pucketanja i na tom je poslu bezbroj „neznanih junaka“ ostavilo svoj mladi život. Na mjestima gdje je udaljenost od neprijatelja bila neznatna, a vatreno djelovanje jako, noću su dugačkim kolcima isturivani t. z. „spanische Reiter“. Ovi „spaniše“ su dogotovljeni u rovu pletenjem bodljikave žice oko dva drvena križa pričvršćena na 3—6 m dugoj motki.

Na padinama i u šumama pravljani su iz teškog granja „Astverhau“, i kopane su jame u kojima je zaboden šiljast kolac ili oštro gvožđe. To su bile t. zv. „Wolfsgruben“ — vuče jame. Na osobito eksponiranim i opasnim mjestima pred položaj su stavljani „Landtorpedo“ sanduci sa eksplozivom, lako su zakopani i prikriveno udešeni većinom na kontakt. Osim toga je na takovim mjestima — ako je bilo moguće — kroz žicu u „hindernisu“ puštena električna struja. U tom slučaju je bio potreban osobit oprez, jer su od struje više stradali vlastiti vojnici, koji su noću morali na rad ili u patrolu kroz naš hindernis, nego neprijatelj, koji je za čudo napadao uvijek onda, kad je u pripremljenoj artiljerijskoj vatri žica bila raskinuta.

Da bi spriječili odronjavanje zemlje sve su stranice iskopanih rovova obložene isprepletenim prućem. U dubokim rovovima uredno pleteno pruće djelovalo je za oko veoma dekorativno, ali u prvim žešćim bitkama pokazalo se, da je sav taj silan rad zaista samo „za oko“. Nekoliko trefera u rovu i svi su naši zidovi bili srušeni i uništeni. Pošto se pokazalo, da je popravljjanje isprekidanog pruća, ako je bilo pleteno, nemoguće, to se prešlo na drugi sistem zaodijevanja stranica rova. Taj sistem nije bio tako dekorativan, ali je bio nesumnjivo praktičniji. Iza gušće zabijenih kolaca trpano je ili slagano pruće kao kod fašina. Iako je granata razorila jedan dio ograde, ista se dala lako ispraviti, jer nije bila skroz povezana.

U rovovima su postavljena zvona ili gongovi za alarm. Kod alarma su vojnici jurili na određena mjesta, koja su bila označena kao u kasarni ili bolnici sa „Kopftafel“. U udubini pri ruci bila je rezervna municija i ležale su bombe, dok je gasmaska visila na vojniku kao i bajonet.

Između odreda i kao veza prema komandama bili su postavljeni „Relaisposten“ koju su riječ Bosanci dabome prekrstili u „lerepost“.

Pitanju oticanja vode iz rova morala se posvetiti velika pažnja, jer su kiša i vlaga uvijek bili najveći neprijatelji ratnika. Za kiše je na dnu rova nastalo neprohodno blato do preko zglobova. Pritekli smo u pomoć kako smo znali. Opsežni zemljani radovi morali su često biti izvedeni, da bismo došli do pravilnog odljeva vode. Osim toga na dno smo rova polagali „parket“. Tako smo nazivali gusto zbijeno kolje kao ljestve i polagali ga na dno rova, kojim se komuniciralo.

Izgradnja druge i treće linije išla nam je uvijek preko volje. Kasnije su te linije izgrađivale rezerve, Arbeiterabteilungen, a dalje otraga gradilo je nove položaje i stanovništvo t. j. žene i djeca.

Prvi položaj imao je gustu rovnu mrežu između prve, druge i treće linije i sve je to zajedno sačinjavalo jedan položaj. On se morao braniti i odbraniti od same posade i njenih sitnih rezervi, dok su položaji otraga zaposjednuti od novih trupa ili od onih iz prvog položaja, ako su se po zapovijesti više komande i pod teškim pritiskom neprijatelja morale povući.

Tehnika u izgradnji položaja razvijala se stalno i svake pola godine izdate su nove instrukcije na osnovu novo stečenih iskustava.

U Italiji 1918. godine se naš položaj, pa i onaj prvi, jedva vidio. Sve što se moglo primijetiti sa neprijateljskih posmatračnica ili iz zrakoplova — topništvo do najvećeg kalibra uzelo bi na nišan i utamanilo. Stoga se moralo prijeći na sasvim nove metode u izgradnji štelunga. Glavno je bilo da se izgrade duboke kaverne protiv teške artiljerije gdje se za vrijeme pripreme vatre mogla sačuvati posada. Inače štelung kao takav jedva je i postojao. Bilo je nešto malih i dobro maskiranih zaklona za avizoposten i za koji švarm. Inače je linija bila samo naznačena signalima i tablicama. U slučaju alarma, momčad je morala juriti iz kaverne na označena i određena mjesta i odande vatrom davati otpor ili protunapadom potisnuti neprijatelja, prije nego što bi se sabrao i zauzeo naš položaj. Druge i treće linije postojale su isto tako samo iz kaverna i oznaka — markacija.

Situacija na kršnim brdima bila je drukčija, jer su se važne točke prvog položaja osobito izgradile i učvrstile. Tako je na primjer položaj naše BH 3 regimente na Col Caprile — obronku Monte Grappe — bio skoro sav u utrobi samog kamenitog brda. Ispod samog visa bila je kaverna za dvije kompanije sa puškarnicama, pa vojničkim i oficirskim stanovima, kancelarijama za komande, previjalištem itd., — sve u kamenu isklesano.

Završavajući ovo poglavlje svojih ratnih bilježaka moram navesti jednu od mojih zapovijesti u vezi sa izgradnjom štelunga, koja u današnje vrijeme ne bi ništa značila, ali je tada podigla cijelu uzbunu. Naredio sam naime nedjeljni odmor i mir. Svi radovi osim onih, koje bi zahtijevale elementarne nepogode ili učinak neprijateljske vatre, imali su tog dana mirovati.

Trebalo je vidjeti ponos moje momčadi, navalu mojih starješina i gnjev susjednih vojnika na vlastite zapovjednike.

b) Oružje, odijelo, obuća i oprema

Oružje, odijelo i oprema bili su po izvršenoj mobilizaciji vojske prvorazredni. Prve godine u stalnom pokretu trošila se i gubila oprema vrlo brzo. U prvom je redu pro-

pala obuća. Vojnici koji su u augustu ušli u borbu ostali su do oktobra bosi. Čak mi je i moj Osman pokazao jednog dana u Karpatima svoje cipele bez poplata i svoje krvave tabane od hodanja po oštrom ledu. Do konca četrnaeste godine ili se na vrhovnim mjestima nije dovoljno mislilo na dopunu odijela i opreme, ili nije bilo mogućnosti za daljna izdavanja.

Za zimsko ratovanje u Karpatima i u Poljskoj vojnička oprema nije bila dovoljna. Crveni Križ i humanitarna društva učinila su sa privatnom akcijom vrlo mnogo i trupa je dobivala mnogo korisnih darova iz pozadine. Nažalost su mnoge najdragocjenije predmete otele više komande, kod kojih je i onako bilo svega u obilju. Austrijske su trupe bile zavidne ruskim voćnicima, koji su imali toplije i duže kabanice, a naročito su im zavidjele na „bašliku“.

Šarenili smo se tek onda kad smo se izmiješali sa pučkim ustašama, koji su nosili još staru predratnu tamnu uniformu. Mnogo se ljudskih života ugasilo od kolere dok je vrhovna komanda uvidjela potrebu bolje opreme.

Za vrijeme zimskih borbi u Karpatima dobili smo sniježne kabanice. To su bili platneni kaputi, koje su vojnici obukli preko gornjeg odijela, kako bi se za kretanja po snijegu slabo razlikovali od terena. Došlo je zbog toga i do zabuna, jer su i ruske patrulle, koje su se kretale prema našim linijama, nosile ovakove bijele kapute oduzete od naših zarobljenika.

Tokom zime 1914/15, bili smo još uvijek slabo opskrbljeni sa zimskim odijelom i obućom. Zime 1915/16 krenula je opskrba na bolje, a trebalo nam je svega, jer je hladnoća bila ljuta. Na Ikvi smo primili bunde za stražare — Horchpostene — po 16 na svaku kompaniju, dosta velik broj solidnih čizama i izvrsnih čizama od filca djelomično prevučeni kožom, koje su bile nepromočive. Trebale su nam, jer je u rovovima često bilo blato preko gležanja, sve dok nismo izgradili „parkete“. Primili smo malen broj velikih rukavica za vojnike i nešto kraćih krznenih kaputa, jer su nam tu dobru odjeću razgrabili kod visokih komandi i kod trena.

Lijep i skupocjen vojnički telećak — gornji veći i donji manji — s vremenom je nestao, a zamijenjen je sa ruksakom. I ruksak je vrlo dobro odgovarao, pa je šta više bio bolji

radi većeg obujma. Šatorska se krila (Zeltblatt) nisu skoro nikada upotrebljavala onako kako bi trebalo. Šatori se nisu podizali osim u par izuzetnih slučajeva u početku rata. Šatorsko se krilo upotrijebilo većinom tako, da se ratnik u njega zavio, kada je legao u blato, a kod izgradnje skloništa upotrijebili smo šatorska krila za krovnu konstrukciju. „Brocak“ je ostao stari, dobar i nije izmijenio svoje uloge.

Sa nepovjerenjem smo primili male limene peći „Schwarmofen“. Međutim su se pokazale odličnima. Bilo je nezgodno, što su ih u pokretu morali vojnici nositi, ali su bile tako dragocjene, da ih vojnici nikad nisu bacili kao razni drugi ratni materijal. Svoju sam pećicu uvijek ozidao sa nekoliko cigala i blatom je izmazao, da bi se toplota duže održala. Da i ne govorim o užitku, ako se na njoj nešto kuhalo ili čmarilo.

Kod Wojczina prije Božića 1914. godine požalio mi se moj Osman, da mi nestaje oprema. Kazao mi je, da bi trebali izvršiti kakav napad, pa da „fasuje“ od lješina onih, koji su nedavno došli sa maršbataljonom iz domovine, pošto su bili dobro i novo opremljeni.

Čudo sam doživio 1. X. 1916. god. u vezi s odijelom, kad sam sa bataljonom hitno iz šume Pienaki krenuo do Žarkova, da spriječim daljne napredovanje Rusa u pravcu Podhorca. Tokom noćnog lutanja kroz šumu hvatao sam vezu sa ostalim trupama po hladnoj kiši, koja se uskoro pretvorila u sniježnu mećavu, kad naidu računski podoficiri da po višem nalogu oduzmu voćnicima odijelo od vunene tkanine i da im razdijele nova odijela od cajga. Tom je mjerom naime uspjelo oskudnoj Monarhiji da iz ostataka vunениh odijela sa otpacima i koprivama stvori surogat t.zv. odijela iz koprive. Međutim na to su trebali ranije misliti, a ne kod prvog snijega. Pošto se nisam bojao nikakve odgovornosti, i s obzirom na tešku situaciju u kojoj smo se nalazili, zapovjedio sam, da se cajgasta odijela prime i da ih vojnici obuku preko svojih starih vunениh odijela, ali da ništa ne predaju računskim podoficirima. Nitko nije imao odvažnosti da me zbog toga ukori. U toj ludoj kući dogodilo nam se još i to, da smo u travnju mjesecu fasovali skije i šnešue.

U Italiji 1918. god. bilo je sa odijelom najbjednije. Ako smo ma šta primili, bila su to odijela od najgore koprive, a o rublju da i ne govorim. Kratke košuljice koje su

jedva pokrile hrptenicu nazvali smo iz šale „Patent-unmöglich“, u tom smislu što ih vojnik zbog kratkoće nije mogao zagaditi.

Da još kažem nešto o svojem odijelu i svojoj obući.

Prve sam zime bio tako otporan, da sam izdržao sa svojim običnim odijelom i kabanicom iz kamgarna. a osim obične platnene košulje nisam ništa oblačio — nikakvu majicu, ni sviter i t. sl. Imao sam samo mali svileni šal i ovratnik na kabanici od oposuma.

Kasnijih ratnih godina bio sam već bolje opremljen i nosio sam odijelo od vunene tkanine.

Bio sam osobite sreće sa obućom. Pukim slučajem kupio sam u Debrecinu za prvog prebacivanja regimente sa Karpata u Prusku Šleziju, pošto je naš vlak stajao pun sat, prave pravcate alpinske „Goisser“ cipele, jer sam u Karpataima već naučio cijeniti vrijednost dobre obuće. Ove su mi cipele spasile zdravlje, a možda i život. Bile su teške, ali pouzdano nepromočive i neosjetljive na neravnom, tvrdom i bodljikavom terenu. Šućur hvala Bogu što sam ih imao. U pokretnim borbama svi su se žalili na obuću, a ja sam uživao.

Moja me sreća su obućom nije napustila. Kada sam 1917. godine polazio na rumunsku frontu, dao mi je mlađi drug izraditi kod kadera u Budimpešti par odličnih visokih polučizama. Bio sam i bez njih dobro opremljen i nisam namjeravao praviti cipele, ali me je moj drug stalno nukao da ih naručim pošto je kod kadera cipele „gradio“ neki podoficir, koji je inače bio profesor na najvišoj stručnoj školi za obučare u Pragu. Čovjek je zaista zavrijedio taj zvučni naslov.

U Galiciji sam kupio od propalog „panja“ čizme sa visokim sarama mekanim kao rukavica. Nosio sam ih ljeti kao laku obuću.

Moj ovratnik od oposuma služio mi je kroz sve ratne godine kao jastuk. I u poratno vrijeme bilo mi je dugo vremena neobično, da bez njega legnem na odmor.

Moram posvetiti još nekoliko riječi oružju.

Svi su pješaci bili naoružani sa savršeno dobrom i modernom puškom Manlicher model 95. Čak i kasnije, pa i pučko ustaške formacije nosile su vrlo dobru, nešto stariju

Manlicherku model 88-90 i 90. Samo su neki neborci dobili stari Werndlgewehr.

Na fronti nismo ni znali, da su u početku rata zbog formiranja mnogih novih, mobilizacionim planom nepredviđenih jedinica, oskudijevali na puškama. Dolazili su maršbataljoni, koji su tek u etapi dobili puške oduzete ranjenicima u bolnicama, a kod kadera su vježbali puščanu vatru pljaskanjem ruku.

Koncem 1915. godine primili smo za svaki vod u kompaniji po jedan na pušku montiran dalekozor. Takovu smo pušku dali najboljem strijelcu za gadjanje u rovu. Ovakovim su puškama neprijatelju nanijeti osjetljivi gubici.

Za svaki bataljon bila su četiri teška „Maschinengewehra“ sa oklopima i sa potrebnim brojem konja nosača. Ti su se odredi zvali „Maschinengewehrabteilung“ i s vremenom su preformirani i umnožavani, jer su se ljudi nadomještali strojevima. Kasnije je svaka kompanija imala svoj „Nahkampfmittelzug“ koji je imao 4 neoklopljene strojne puške, po dva mala Minenwerfera i Granatwerfera za bacanje mina i granata i 4 puške za bacanje t. zv. Gewehrgranata. U bataljonu bila je tada formirana peta kompanija sa 8 teških strojnih pušaka: Maschinengewehrkompanie i cug od dve male Feldkanone kalibra 4 cm: Infanteriegeschützzug s kojima su se razarili neprijateljski mašinengeveri.

Osim toga je tehnička kompanija regimente imala više težih Minen i Granatwerfera sa jednim topom od 7 cm kalibra za rovovsku odbranu kartečama, jednim cugom sa 2 reflektora: Scheinwerferzugom i jednim cugom telegrafista, telefonista i radiotelegrafista, osim ostale momčadi, koja je bila izvježbana za sapersku, minersku i pontonijersku službu.

Doskora su se iza početka rata izdavale pješacima bombe i Handgranate raznih modela i dimenzija, dok nisu stali kod austrijske Stielhandgranate i njemačke Eiergranate.

Dvadeset jedan, dvadeset dva, dvadeset i tri, baci... bum!

Iako su prostor među položajima rasvijetljavali reflektori, ipak su momci u rovu imali još i rakete na drvenom dršku ili Raketenpistolle.

Pošto su od 1916. god. formirane posebne jurišne trupe t. zv. „Sturmtrupps“, to su opremljene sa najsavršenijom tehničkom opremom, jer je glavni zadatak u početku juri-

šanja prešao na te elitne vojnike svake regimente. Sturmkompanije po regimentama, a sturmbataljoni po divizijama izvrsno su izvježbani i radili su od početka 1917. godine vrlo uspješno.

U početku rata izašli smo na ratišta sa nedovoljnim kartama. Svaki je bataljonskomandant dobio tek po jednu specijalkartu u omjeru 1:75.000 onog kraja u kojem smo vršili operacije, a ostali mlađji oficiri fasovali su samo generalkarte u omjeru 1:200.000. Ta odlična generalkarta za oficire viših komanda nije bila dovoljna za mlade oficire, koji su morali voditi patrulle ili izvidnice. S vremenom je fabrika Geografskog instituta u Beču radila tako uspješno, da smo imali na pretek karata i planova. Kamo sreće da smo ih mogli pojesti. Što je naime bilo manje hrane, to je bilo više karata i planova.

Dodijali su nam konačno stalni opsežni tehnički raporti, koje smo neumorno podnosili.

U nesretnoj ofenzivi polovicom lipnja 1918. godine preko Piave bili smo tako rekuć jedini pobjednici i tada je ponovno izbio stari vojnički duh, kojim su bili nadahnuti naši Graničari, Serežani i Panduri. Tom su se naime prilikom naši Bošnjaci poslije zauzimanja talijanskih položaja najprije dobro najeli, a onda su se opskrbili sa svim mogućim potrepštinama. Sa Montella je svaki drugi nosio na sebi talijansku pelerinu, kratku karabinku, mali složeni bicikl itd., kao naši stari Graničari, koji su kroz Veneciju marširali sa velikim zidnim satom na telećaku — za uspomenu...

c) Stanovanje

Stanovali smo — koliko je ta riječ za nas borce u ratu dopuštena i upotrebljiva — prema prirodi operacija, godišnjem vremenu i prema kraju, u kojem su se operacije izvodile zlo, i gore i najgore.

U početku rata bilo nam je kud i kamo najgore, jer smo bili u pokretu najprije u Srbiji, a onda u brdskom i slabo nastanjenom kraju u Karpatima. Ne računajući manje pokrete naprijed, natrag ili u stranu, naša je BH 3 regimenta u borbi sa neprijateljem izvršila pet prijelaza preko Karpata.

U Karpatima bilo nam je teško. U prvom početku išlo je još kojekako, jer su vremenske prilike bile snošljive, a kod dobrih Malorusa i Slovaka našlo se pomoći. Dobru stranu Karpata treba ipak istaći, a to je: drvo — za ratnika uvijek važno pitanje, osobito ako ima mogućnost zaklona.

Kad smo došli u rezervu, najbolje smo stanovali u blagoslovljenoj zemlji Bukovini.

Još u predratnim manevrima nisam nikada noćio u kućama, nego pod svojim malim vojničkim šatorom. Tako i u ratu, samo sa malom razlikom u ležištu. U predratno doba spavao sam uvijek u sanitetskim nosilima, a u ratu na sijenu, na slami ili u šlafzaku. Ležište sam morao promijeniti, jer su sanitetska nosila bila uvijek poprskana krvlju ranjenika i mrtvaca, a u mirno doba bila su samo za vježbu i savršeno čista.

Prema tome kod Einquartierunga u ratu nisam imao nikakvih galantnih doživljaja, za čime u ostalom na ratnom području nisam ni težio.

Sjećam se na tri noćenja u vezi sa pozivom svojih regiments-komandanta, koja nisu sretno završena.

U Poljskoj, kada smo prešli Pilicu, trebali smo osigurano noćiti na humcima istočno od sela Skotniki. Pošto je moj bataljon bio prethodnica divizije tih dana našeg napredovanja, to me je oberstar Stutz htio nagraditi time, što je odredio moj bataljon za rezervu, a drugima dao predstraže. Prilikom izdavanja dispozicije pozove me g. oberstar da noćim s njime u obližnjem majuru. Nismo ušli u glavni stan, već smo si, po mom prijedlogu, u jednu malu ali čistu nusprostoriju dali metnuti slame i spremili se za spavanje. Bilo mi je neobično da poslije tri mjeseca vidim krov nad glavom, pa nisam u to htio pravo ni vjerovati. Jedva smo ugasili svijeću, kada začujemo jako lupanje o prozor i husar od divizije preda komandantu zapovijest, da moj bataljon ima smjesta krenuti i tokom noći napredovati do rijeke Czerne, te tamo zauzeti mjesto Skorkowicze, koje su ruske zaštitnice zapalile.

Ovaj je neuspjeh oberstar htio doskora popraviti.

Zauzevši selo Lekowu u koje je prvi ušao moj bataljon g. oberstar odredi u predstraže druge jedinice naše

regimente, a moj bataljon kao rezervu u park panskog „šljosa“. Pošto je svoj štab smjestio u šljosa, pozove i mene k sebi na večeru i noćenje.

Sjedjeli smo pri večeri kada nas stigne zapovijest divizije, da moj bataljon odmah krene i još tokom noći stigne i presiječe dvoprugu željeznicu Čenstohowa—Warszawa.

Oberstar Meissl me je pak poslije Sopanova zvao da s njime noćim u nekoj seljačkoj kući u selu Turija. Morao sam se odazvati pozivu. Kuća je bila puna izbjeglica, pa smo izašli i noćili u maloj gospodarskoj zgradi u dvorištu. To je zapravo bio kokošinjac, pa mi je užasno zaudaralo — za čudo g. oberstaru nije. Mislio sam da ću se zagušiti, a nisam mogao izaći, jer je bila ljuta zima.

Najbolje stanovanje bilo je u dobrom dekungu u rovu.

Gdje je bilo dosta drvene građe i vremena, sagradili smo silne dekunge za oficire i za momčad. Bosanci se pokazali kao dosta dobre drvodjelje i poliri.

Najljepši su nam bili dekungi u prašumi na Tölgyes-pasu, pa nam je taj klanac i zbog toga ostao u najljepšoj uspomeni.

U Italiji stanovali smo najbolje i u rovu i u rezervi. U rovu stoga, što su položaji za dugo vrijeme gradjeni i održavani, a u rezervi, što je veliki broj pučanstva bio evakuiran ili je pobjegao sam, a zgrade u mjestima bile su vrlo solidno građene i velikih dimenzija. To što sam vidio u Italiji u pogledu stanovanja, prelazi u najboljem smislu sve ono što sam vidio u drugim zemljama. I najprostiji seljak stanuje u sjevernoj Italiji dobro i udobno, a kao najvažnije spominjem, da i u najprostijoj kući ljudi leže na krevetima sa federdracama. Talijan računa s time, da je od svih životnih užitaka najdugotrajniji san, jer čovjek trećinu svoga života provede u krevetu. Pa neka mu je tu dobro. Pojmljivo je, da se mnoga mjesta u borbenim linijama nisu mogla evakuirati, tako da bi se nosio namještaj, pa su prema tome u prvom redu svi kreveti otputovali u rovove i svi su oficiri, a skoro i svi vojnici u rovovima ležali na federdracama.

Mogao bih prebrojati na prstima jedne ruke koliko puta sam prve godine rata kao kompanikomandant, pa trećeg mjeseca u ratu kao komandant bataljona došao do

toga, da prospavam jednu noć pod krovom ili u kakvom krevetu. U Srbiji, Galiciji i u Karpatima nisam ni znao za riječ rezerva. Tek u Poljskoj koncem novembra izvukoše nas iz borbe kod sela Skorkovice na rijeci Čarna i određiše nas u rezervu. Jedva što smo pročitali ogromnu dispoziciju o radovima, koje imamo preduzeti u rezervi i o dotjerivanju i uređivanju jedinica, opreme, administracije itd. dobili smo drugu naredbu, da se stavimo u pokret i da stupimo u nove borbe na sjeveru u pravcu Krasnik—Opočno.

Tek kod Wojčina bili smo dva puta u rezervi po 5—6 dana i nastanjeni po kućama i gospodarskim zgradama obližnjih poljskih sela iza fronte.

Za vrijeme ofenzive 1915. godine od proljeća do jeseni, iz Karpata do Wolchynije nismo znali za krov nad glavom, a ni za vrijeme petomjesečnih teških borba oko Sopanova.

Tek veljaču 1916. godine sprovedosmo mirno i spokojno u rezervi.

To je bio naš posljednji Einquartierung sve do druge polovice 1917. godine u Bukovini i skoro zatim u Italiji, gdje smo za vrijeme naših pokreta sa Piave u Dolomite i odanle natrag na Piavu imali stalno dobar krov nad glavom.

Ovaj dio moram međutim završiti sa sjećanjem na najteže dane rata, kad nas je hladnoća više ubijala, nego neprijateljsko tane u Karpatima zimi 1914. i ponovno u pretproljeće 1915. godine. Išli smo na spavanje tako, da smo smrekine grane otresli od snijega, položili na zemlju pokritu debelim snijegom i takvo ležište bila je naša postelja.

Čovjek može više izdržati, nego što misli. Ali je i velik broj onih koji su nastradali, jer ih je u nogama ili u ušima zasvr bilo, a to je značilo da su im se ti dijelovi smrznili i otišli u nepovrat...

d) Hrana

Nekoliko prvih dana u Srbiji išlo je sve naopako. Pljačkalo se po zapovijesti u Šapcu, pa je hrane bilo u obilju. Pitanje stanovanja nije postojalo, jer su bili topli ljetni dani. Konzerve smo tada još imali, a da ih u rezervi kasnije nikad više nije bilo. Šljive su bile u sazrijevanju, kukuruz u klasu, krumpira puna polja, a izvor vode u obilju. Savršenstvo za život ratnika.

U Galiciji i u Karpatima išlo nam je svakojako. Naš spas je bio, da smo tu i tamo kod siromašnog pučanstva našli ponešto krumpira, jer po neprohodnim putevima i zbog stalnog pokreta u operacijama naš proviant i kuhinje nisu mogle slijediti trupi. Jednom nismo vidjeli kuhinje ni primili ikakvu hranu i pored teških marševa i ljutih borba kroz šest dana, a rekord postignut je početkom oktobra 1914. godine, kad nas kuhinje ne stigoše punih 9 dana. Po dva do tri dana bez hrane ostali smo češće. Jeli smo u takovim prilikama do čega smo došli, ali u glavnom smo gladovali. Krumpir i zelje su bili jedini melem. Gdjegod smo zastali hiljade prstiju Bosanaca zbole se u snijeg, da ispod snijega i u zemlji nađu hrane, pa bilo to i korijenje od zelja.

I ako su Bosanci bili dobri i uljudni prema siromašnom većinom rusinskom i poljskom pučanstvu, ipak ih je katkada glad i muka natjerala da uzmu što nađu.

Kada nas je poslije osvajanja Užok klanca za vrijeme borbe na visu Sokoliki stigao proviant nakon 9 dana, vojnicima su dozvolili da u grupama napuste streljački stroj i da se spuste na podnožje brda, kamo su stigle poljske kuhinje sa menažom na fasung. Niti polovica vojnika nije tom pozivu slijedila. Pitao sam svoje ljude i nagovarao ih da idu na menažu, ali uzalud. Većina je nemoćno odmahнула rukom ili je imala pregršt pogrđnih riječi za tren. Zašto? Ovdje na visu vodila se teška borba u šumi i na veoma maloj daljini. Valjalo se bar donekle ukopati, a zemlja se smrznula, pa špatlja ne ide u nju. Glavni je uzrok bila nemoć. Na fasung se moralo ići u punoj opremi, a snage tih izglednijelih nevoljnika bile su na izmaku. Oni koji su išli, mogli su jesti kolikogod su htjeli. Tko je sišao htio je od toga imati što izdašniju korist, pa je jeo kolikogod je mogao. Posljedice prenatovarenog izglednijelog želuca bile su kobne. Većini od njih je pozlilo od teškog davljenja i povraćanja, dosta znatan broj nije imao snage da se vrati u švarmliniju, već je morao biti upućen u bolnicu i čuli smo da ih je nekoliko i umrlo od pretovarenog želuca.

Mnogo nas je zla snašlo uslijed zlokobne ratne sudbine, koju su diktirale ratne operacije, ali bilo je i mnogo

takvog zla, kojemu je izvor bila ljudska zloba, nevaljalost i nesposobnost.

Desetoricu naših nesposobnih komandanata, koji su se 1914/15 godine izmijenjali neću optuživati; međutim optužujem oberstara Hofmanna, koji je nažalost i na našu nesreću dugo vodio našu BH 3 regimentu, a nikada nije imao ni truna osjećaja za naše vojnike, ni za oficire, već jedino za sebe i svoj trbuh. O njemu se govorilo samo pogrđno i sa najvećim prezirom. U najteže dane mobilnog ratovanja i kroz neprohodne krajeve vodio je dvojica kola kao svoj lični tren. Na jednim je vozio svoju prtljagu i plijen, a na drugima svoj obilan provijant, a postavljao je oko tih kola jake straže. U bici kod Gontowe dotrčao je do njega naš oberlajtnant Kmoch i javio mu, da našoj regimenti prijeti s lijevog boka velika opasnost, pošto je lijevi susjed potisnut i naše je lijevo krilo ostalo nezaštićeno. Kmoch je bio poražen, jer umjesto da dobije od svog komandanta kakovu zapovijest u vezi sa protumjerama, komandant držeći bataku u rukama izderao se na svog oficira i zabranio mu da ga smeta, dok doručkuje!

Doskora je oberstaru Hofmannu podijeljeno plemstvo, a kao predikat uzeo je spomenutu bitku i nazvao se pun ponosa „Hofmann von Gontowa“!

Moram iznijeti još tužniju dogodovštinu u vezi sa hranom.

Odmah u početnim borbama u Karpatima su fasungi naše regimente tako zatajili i podbacili, da je naša momčad strahovito oskudijevala; daleko više nego druge jedinice i daleko više nego što su teške operacije tražile. U stalnom staranju za svoje vojnike cijelu sam stvar svakom prilikom preko svojih ordonansa i podoficira kod trena ispitivao i konstatirao sam, da nestaju goleme uštedevine za neisporučeno vino, uštede za ogromne razlike u brojnom stanju zbog velikih i krvavih gubitaka, te konačno zbog uopće neizdatih gebira — kako svi znaci kažu — u dubok džep našeg provijantoficira. Kada sam sve podatke o tome prikupio, ja sam odmah prvog dana, kojeg regimenta nije vodila borbu, o svemu tome podnio prijavu i optužio provijantoficira. Energičnom i brzom istragom od strane izaslatog audi-

tora utvrđeno je, da je taj nečovjek krvave uštede Bosanaca pridržao za sebe, pa je i pronađen novac u iznosu od preko 300.000 Kruna, ukraden prva dva mjeseca rata djelimično kod delikventove sestre, a djelimično kod njegove stanodavke u Budimpešti.

Naš oberlajtnant — provijantoficir — osuđen je na smrt i strijeljan je nedaleko Užok-pasa.

Kamo sreće da je više takovih brzih i pravednih presuda palo, bilo bi u ratu za siromašan mali i patnički svijet mnogo manje zla.

Moj oberstar se međutim ljutio da pravim afere.

Za vrijeme naše ofenzive u Poljskoj 1914. godine menaža je bila slaba, jer nam po pješčanim putevima nisu mogle slijediti kuhinje. Ipak nismo suviše oskudijevali, jer je kraj kojim nas je put vodio bio plodan i rodan, pa se po selima našlo hrane. Kada smo stali u visini Wojczin—Opoczno menaža je izdavana uredno i obilno. Kod trećeg povratka u Karpate bilo je opet slabo, jer su sniježne mećave i operacije spriječavale uredan fasung. Tako je ostalo i za vrijeme ofenzive cijelog ljeta 1915. godine. Kada smo pri koncu te godine stali u Wolchiniji na Ikwi, tada su počeli tako dobri i izdašni fasungi kao nikada prije. To je trajalo sve do proljeća 1916. godine. I za vrijeme Brussilovljeve ofenzive su naši fasungi bili izdašni, jer nam je tren sve izdavao što nije mogao vući sa sobom, a i u selima u koja smo pri povlačenju došli, našli smo dosta hrane.

Od jeseni 1916. godine bivalo je sa hranom progresivno gore. Uzroci nisu više ležali u operativnim pokretima vojske, već u oskudici koja je nastupila zbog dužine trajanja rata i zbog bijede u pozadini i u domovini. Nastale su utakmice u gladovanju fronte i pozadine. Porcija mesa i kruha smanjivana je četvrtgodišnje, a povrća osim zloglasnog „dergemiza“ nismo više ni vidjeli. Momčadska čorba — jedini obrok na 24 sata osim kave — bila je sumnjivo čađave boje, a u njoj su plivala vlakna od „dergemiza“ i komadići govedine predstavljajući momčadsku porciju. (Njemački „Dörrgemüse“ ili „Drahtindernis“ prozvano jelo).

Još gore bilo je sa kruhom. Porcija je ne samo očajno smanjena, već se kruh mijesio od smjese pšeničnog brašna,

raženog, kukuruznog, zobnog, od mekinja i slame. Tijesto se nije lijepilo, lako se mrvilo, te su vojnicima iz celtblata sipali na ispružene dlanove zdrobljenu smjesu i rekli mu, da je izfasovao svoju porciju kruha.

Dabome je stanje bilo najočajnije pri koncu rata 1918. godine u Italiji. Pa ipak i pri tom fasungu stajala su — dok smo bili u rezervi — naokolo maljušna djeca, a i majke sa ispruženom rukom za milost. I nikada nije ta sirotinja etape naišla na darežljivije vojnike i ljude mekšega srca, nego što su bili naši Bosanci. Rado su otkinuli od usta i podarili nejaku dječicu i izgladnjele žene.

Vojnici su si zbog oskudne hrane ispomagali na različit način.

Lišće vinove loze su Bosanci sirovo žvakali, ili kuhali kao špinat.

Do same Piave prostirala su se polja pšenice i riže, ali tog proljeća nisu bila ni obrađena ni zasijana. Ipak od mnogog otpalog i zgaženog zrnja u žetvi, plod je 1918. godine niknuo i dozrio. Bila je jagma oko tog zrnja, jer su ga Bosanci u svojim čeličnim kacigama sa obrnutim bajonetom drobili i mleli, i zatim — ako su našli soli — tako zasoljeno tijesto i jeli. Nema sumnje, da je takva hrana i ako neukusna ipak bila hranljiva. A što bi sve čovjek učinio samo da ne umre od gladi! Rano ujutro kada je trebalo poći na odmor obično bi momci prionuli nesmetano od pretpostavljenih i od neprijateljske vatre uz taj posao. Sto je ruku kucalo u kacigama i na daleko se čuo koncert čudnih zvonova, kojeg prirediše naši vojnici. Čučevići a la turca vršili su taj mlinarski zanat uz ugodan divan na teferiću.

Bilo je duž Piave na podnožju Lesinskih i Venecijanskih Alpi još i drugih kulinarskih užitaka i sam Bog bio nam je milostiv, da se pod konac rata duže zadržasmo u tom kraju, inače bi poginuli od gladi. Dosta strme padine Monte Perla, Monte Barberie i Monte Vianara bile su obrasle šumom i niskim grmljem. U našoj neposrednoj blizini — i sasvim u našem rajonu — što je bilo od velike važnosti — bila je mala šumica starih stabala plemenitih kestinja — pravih talijanskih marona. Mi smo ih brali i jeli. Kada su dozreli

toliko smo ih jeli, da nismo ni marili za mizernu menažu od dergemiza. Svaki dekung imao je hrpicu ili malo brdašce prikupljenih i za rezervu spremljenih marona. Kuhali smo ih i jeli cijele, ili zgnječene u pire. Cijele smo jeli preko dana, a u noći skuhane, jer Bože sačuvaj praviti vatru kroz dan. Utamanila bi nas neprijateljska artilerija. Kroz noć smo redovno jeli pečene kestene spremljene na našim švarmofenima, koji su za tu svrhu bili kao stvoreni.

U dnevnom befelu korpskomande ili divizije bilo je češće strogih naredaba, kojima se zabranilo dirati u kestene, jer će doći posebni odredi za prikupljanje provianta i po berbi izdavati vojnicima marone kao gebiru. Ovakove smo naredbe čitali samo sa smiješkom i nismo ih vojnicima ni publicirali. U našu se blizinu i onako zbog stalne neprijateljske vatre oni iz pozadine nisu ni usudili doći, a osim toga znali smo dobro kako nas pozadina na svemu prikrađuje i što sve jedu i piju i puše oni kod trena, a što dobivaju borci u rovu. Osim toga ostali su nam u neoprostivom sjećanju befeli iz Rusije kojima se najavljuje, da će se određenog dana održavati na tome ili onome mjestu veliki lov gg. oficira viših komanda na divljač, dok smo mi kao „hura-beštije“ i dalje trebali ubijati ljude.

I grmlje je bilo rodno. Bilo je malina i kupina, a i šipka, no najviše lešnjaka. Moji ordonanci koji bi dolazili sa desnog krila od 8. kompanije ispod Monte Gervasio do razvaljenog mosta preko Piave kod Quero-Pederobba donosili su mi katkada punu kacigu lešnjaka. Ne treba tumačiti, da je lešnjak spadao u osobite delikatese.

Na ridou Piave rasla je vinova loza, pa su mi patrule za vezu sa feldvahama u koritu Piave donosili grožđa. Bilo je još kiselo, jer ni brat bratu nije vjerovao, da će ga pustiti netaknutoga dok ne sazori.

Ovakvo snabdijevanje hranom, pa bolji dekungi i slabija vatra na prvu liniju pridoniješe da smo zaželili ostati neprekidno u prvom štelungu bez zamjene za rezervu. Končno, da bdijemo cijele noći naučili smo tokom rata i nije nam smetalo.

U rezervi upitao je maršal Borojević jednog Bošnjaka, da li je sada hrana bolja, a ovaj je odgovorio: „ne valja, samo kada kašika stoji u minjaži dobro je“.

Ovdje sam spomenuo i piće i pušenje. Kao što je gebira mesa, kruha i povrća stalno opadala, tako je bilo i sa pićem i pušenjem. Da se zadrži forma, ove gebire nisu smanjivane već su pretvorene u „relutum“. Vino je s vremenom potpuno nestalo i ako su kod ofenzive kroz vinorodnu venecijansku Italiju zatečene ogromne količine vina, ali tada su pucali u burad i kupali se u vinu. Stoga ga više nije bilo. Na mjesto vina dobili smo dnevno 3–4 krajcera s kojima dabome nismo mogli ništa kupiti. Tek svakog drugog mjeseca, ako je bila slava kakove godišnjice izdalo se vojnicima nešto nakiselog vina. Gebire na cigarete nisu nikada sasvim nestale, ali su se u „naturi“ izdavale samo dvije cigarete na dan, a četiri in „relutum“, pa onda cuclaj „rilje“ od papira.

Proljeća i ljeta 1917. godine bili smo na Tölgyes klancu u borbi sa Rumunima. Menaža je već dosta oslabila, ali nam to nije zadavalo bogzna kakove brige, jer smo imali sjajnu nadoknadu. Ne mislim u pjesničkom smislu zbog divnog kraja, već zbog toga što je u brdskim i nepreglednim šumama bilo more jagoda i vrganja. U mom dekungu bio je uvijek vrč i tanjir pun velikih šumskih jagoda. Za kupine ili šipak nismo ni marili. Na rubu šume i po proplancima raslo je toliko jagoda, da se zaista na tim mjestima zemlja crvenila. Moj purš Bego se nije morao mučiti, već je sio i sakupljajući jagode oko sebe mogao ih je nabrati pun tanjir i čašicu napravljenu od kore drveta. Tada smo dobivali još i vina, pa su jagode sa malo vina i šećera bile osobita delikatesa. Na livadama i u dolinama dozrele su jagode već koncem mjeseca svibnja, a dublje u šumi i na visovima bilo ih je još i koncem kolovoza.

Pravih vrganja bilo je u šumama ne baš obilno, ali dostatno. Šume su bile velike, a imali smo vremena za sakupljanje. Pošto sam veliki ljubitelj vrganja, to sam još i u Italiji imao često juhu od vrganja sušenih na Tölgyesu.

Pri osvajanju Montella 15. lipnja 1918. godine našli smo već u prvim talijanskim rovovima hrane, a što dalje bilo je sve više prave slanine, riže, kave i čokolade, i to nam je bio jedini spas, jer smo ostali skoro osam dana bez hrane i bez kuhinja, samo su nam pokatkad dobacili naši avijati-

čari koju konzervu u rovove. Četvrtog dana je 15. i 16. kompanija pri jurišu osvojila i oficirsmenažu sa vrućim pečenkama. Naš administrativni regimentsadjutant koji je imao smionost da poljske kuhinje dovede do Piave tražio je međutim osobito odlikovanje.

U vezi sa hranom sjećam se još slijedećih dogodovština:

U Poljskoj kada smo stali kod Wojčina poslao sam vještog i okretnog frajta Luku Kljaića da u okolnim selima kupi koje govedo i dao mu 500 kruna iz ušteda za nefasovano vino. Drugog dana vrati se Kljaić i dotjera osrednju kravicu. Javi mi da ju nije skupo platio, jer je Poljaku izbrojao nove banknote po 1 krunu, a kada je sedam nabrojio, Poljak se zahvalio i rekao mu da je dosta. Pošto je seoski Židov kupio odmah kožu živinčeta za 5 kruna, to nas je krava koštala upravo 2 krune.

Kod juriša na Horožannu Wielku u bici kod Lwowa zatajila je jedna od mojih strojnih pušaka koja je bila najviše eksponirana i mogla osobito mnogo koristiti. Istragom sam utvrdio, da su vojnici u žeđi od velike žege popili vodu iz hladnjaka, stoga su je morali urinom brzo nadoknaditi.

Poslije bitke kod Turke i ostupanja Rusa sve su se trupe sakrile od ljute sniježne mećave u obližnja karpatska sela samo je 15. i 16. kompanija naše BH 3 regimente određena kao pretstraža na Rozlucz kotu 943. Jedva se tko nadao da će iz takvog nevremena izvući živu glavu. O kakovoj hrani ni govora. Poslao sam Osmana u sela oko izvora Dnjestra ne bi li mogao nabaviti nešto hrane. Nakon četiri sata vratio se Osman i donio jednu kokoš i nešto mekinja. Soli ni trune. Mukom smo naložili vatru i kuhali kokoš sa mekinjama. Ta će mi bljutava hrana ostati nezaboravna. Ali morali smo, ako smo htjeli živjeti.

Kada su nam drugog dana odredili da krenemo u selo Wolcze hodali smo zajedno kapetan Knopp von Kirchwald i ja i jedva vukli noge. Morali smo zastati zbog odmora u debelom, teškom i vlažnom snijegu. Knopp i ja okrenuvši leđa vijavici htjeli smo iskoristiti priliku i obaviti malu nuždu. Bili smo obojica mapeuri jednog godišta u geograf-

skom institutu u Beču. Knopp je sagnut dugo tražio i ja ga upitam: „Šta radiš“?, a on mi odgovori u geodetskoj terminologiji: „mit freiem Auge kaum wahrnehmbar — pa ne mogu naći.“

Tri dana poslije toga izgubio sam mog odličnog i finog druga. Nešto sjevernije vodio mu je otac kao podmaršal diviziju.

Bila je već noć kada smo se dovukli u karpatsko selo Wolcze, gdje je bila cijela regimenta i tren. Naše kompanije od 250 vojnika brojile su samo još 50—60 vojnika. Čim sam se smjestio u jednu ukrajinsku seljačku kuću ponudiše mi vruće čvarke od rastopljenog loja. Prviput u životu sam ih jeo, ali mi ni za dvorskim stolom nije ništa bolje prijalo. Tko mi ne vjeruje neka prethodno jede kuhanu kokoš sa mekinjama bez soli!

Kako je Petar Kenjalo namuzio kravu u feldfлаšu i donio mi mlijeka opisao sam na drugom mjestu.

Isto tako sam život i stradanje svoje koke, zvane „Anica“ opisao u toku Brusilovljeve ofenzive.

U opisu mog Osmana iznio sam tužan događaj nestanka jedne guske, a sramotnu krađu moje posljednje kafekonzerve ne želim oertati.

Sjećanje na krupnog na ražnju polupečenog i onda brzo raskomadnog vola u Karpatima nije neugodno iako smo imali velike neprilike.

Interesantan je bio moj režim dok sam bio upravitelj ratne naobrazbe oficira i vojnika kod kadera u Oerkény-u.

Tamo je hrana već 1916/17 godine bila veoma slaba. Novaca je bilo dosta, ali odgovarajuće količine hrane nisu se mogle nabaviti. Fassungskomande vraćale su se često iz Budimpešte praznih ruku sa nalogom da se krumpir i povrće nabavi po selima. Kraj je bio vinorodan, ali mali seljak nije imao za prodaju nikakav višak hrane. Jedino veleposjednici-spahije imali su suvišnih zemnih plodova ali su željeli da ih racionalnije upotrijebe t.j. da ih industrijski prerađe, većinom u žestu. Sa mnogima od grofova veleposjednika dobro sam i prijateljski živio, pa sam se s njima upu-

stio i u pijaču, samo da u takvoj situaciji nabavim po koji vagon krumpira i pšenice. Moji su oficiri na takva putovanja pravili zgodne šale, jer sam aristokraciju posjećivao samo onda kad je ponestalo hrane Bošnjacima.

Najzgodniji je bio slučaj kada je jednom — u vrijeme teške oskudice u hrani — došao na inspekciju veliki župan iz Budimpešte. Treba znati, da je muka naših vojnika bila još veća, jer se u samom mjestu Oerkény nalazilo veliko komitatsko skladište hrane za skrajnju rezervu i nuždu. Zalihi hrane u tom skladištu nismo smjeli taknuti, a pravo raspolaganja bilo je u rukama ministra za ishranu i velikog župana.

Kao komandant garnizona dočekao sam velikog župana uljudno i svečano i nisam mu dao da mi izmakne. Kada se navečer htio vratiti u Peštu, spriječio sam odlazak pozvavši ga na sjajnu večeru u društvu svojih odabranih zgodnih i veselih oficira. Oko tri sata ujutro raspoloženje je bilo toliko razdragano, da smo se nas dvojica pobratili. Iako je razlika u godinama bila velika, ipak su ga moja ratna odličja i veliki respekt mojih oficira ali i njihova odanost prema meni veoma impresionirali. Oko pet ujutro zamolio sam ga, da pomogne kao pravi viteški Mađar siromašnim Bošnjacima, koji su kao borci opravdano uživali najodličniji glas, a ovdje moraju strahovito gladovati. Stavio sam ga s tom molbom na tešku muku, ali ju je otklonio pozivajući se na izričitu ministarsku naredbu i na svoju ličnu odgovornost. Bio bi mi rado pomogao ali nije smio. Ipak sam našao kompromisno rješenje: provalit ću sa vojnicima u državno skladište, pošto su i vojnici državni ali bez hrane. Odmjerit ću neki iznos raznih potreba, ostaviti potvrdu o primitku fasunga i ponovno zapečatiti magazin. Veliki župan mi obeća, da neće podnijeti prijave, ako pak dođe do odgovornosti, morat ću ju snositi kada budem ponovno na ratištu.

Tako je i bilo. Nikada nisam za to „nedjelo“ odgovarao ni ja, a vjerojatno ni veliki župan.

U mjestu Oerkény bilo je 11 momčadskih kuhinja. Da bih imao kontrolu o pravilnom radu kuhara i podoficira koji su vodili administraciju, često sam ih obilazio i nadgledao. Opodne bi doveli pred moju kancelariju mog konja

i ja sam u galopu jurio od kuhinje do kuhinje, da se osvjedočim o urednom izdavanju hrane prema mojim naredbama. Među tim naredbama bila je i ta, prema kojoj su se svi podoficiri morali postaviti u red i sa ostalim vojnicima pristupiti sa šalicama kotlu. Kuhar dijeleći menažu nije smio pri hvatanju hrane iz kotla dignuti pogled, da vidi kome dijeli, već je svoj pogled smio uputiti samo u kotao i šalicu. Ako sam uhvatio kuhara da gleda kome dijeli, dao sam ga za kaznu vezati i zamijeniti, a šarži koja nije bila u redu sa ostalim vojnicima uskratio sam toga dana hranu. Te drakonske mjere imale su izvanredno dobar učinak na moral vojnika i na vjeru u potpunu pravičnost.

Vidio sam doskora, da sam bio na pravom putu.

Korpskomandant u Budimpešti Feldzeugmeister Bogat došao je u to doba u Oerkény. Dočekale su ga sve jedinice iz Oerkénya, Táborá, Lajosmizse i Kecskeméta, u velikoj većini mađarske trupe. Inspekcija visokog generala — inače našeg zemljaka — vršena je u glavnom zbog toga, da lično upozna moral i duh vojnika usprkos nedovoljne hrane. Bilo je kod mađarskih jedinica dosta prigovora. Došavši Bosancima upita ih na našem jeziku kakova im je hrana. Svi su se odazvali da je dobra. Začuden primijeti general, da hrana nažalost ne može biti izdašna i upita moje vojnike da li dobiju polovicu šalice ili još manje. U koru su uzvratili vojnici, da im je šalica uvijek puna. Tada sam izvijestio komandanta, kako to nije točno, nego da i moji vojnici dosta gladuju, međutim vide da za njihovo dobro činim sve što je moguće, stoga daju netočne odgovore svom visokom starješini, a na štetu svog praznog želuca iz bojazni, da mi ne bi učinili kakovu nepriliku. Trudim se da im dam što više, ali im šalica često ni do polovine nije napunjena. General mi je čestitao na takovim vojnicima.

Završavajući ovu glavu o hrani ne mogu propustiti a da ne spomenem i našu hranu u francuskom zarobljeništvu u koje smo zapali tek iza sloma. Mučili su nas upravo zvijski. Hrana je bila bez ikakvog začina. Vojnici su na latrini stenjali i plakali od boli pri vršenju nužde, jer su je obavljali tek nakon nekoliko dana. Ja sam si pomogao sretnom koje mojoj prirodi najbolje odgovara. Ulje sam pio

sa uživanjem još u djetinstvu. U zarobljeništvu naučio sam se na ricinusovo ulje. Dnevno sam išao na marodevizitu i tražio žlicu ricinusovog ulja, koje sam sa kruhom u zadovoljstvu progutao. Tako sam nadoknadio izostali začim jela.

e) Njega tijela

Kolikogod smo se čudili kako su tolika ljudska bića mogla za rata voditi život bez ikakve higijene, tako da smo se već zapitali ima li higijena uopće pravo opstanka, ipak je higijena i u ratu dala najbolje rezultate; sve je zavisilo o pravilnoj primjeni.

Najbolja sam iskustva stekao na samom sebi. Od svih drugova najduže sam izdržao u ratu kao borac. Da sam ostao na životu zahvaljujem Svemogućemu, a da sam ostao tako dugo zdrav velikim je dijelom moja zasluga, jer sam se njegovao. Nisam neumjereno pio, ni pušio. Nastojao sam, da si uvijek spremim kakvu sitnicu za jelo. Na čistoću tijela i odijela mnogo sam pazio i nikada se nisam zanemario. Iskoristio sam svaku priliku za kratak ma i prekidan san. Ležao sam kao i svaki vojnik na snijegu i ledu, ali sam se trljao i krijepio. Nisam ulazio u kuće ni u rezervi, nego sam spavao pod šatorom na čistoj slami, ili pod vedrim nebom, a kao jastuk mi je služio moj redovno čisti i dobro iščešljani oposum ovratnik kabanice.

Kupao sam se nedjeljno barem jedanput. U dekungu ili u kakvoj zatvorenoj prostoriji razapeo je naime moj Bego šatorsko krilo na četiri ugla, tako da je sredina dodirivala zemlju ili pod. U sredinu sam se go postavio, a Bego me polagano polijevao kao tuš, dok sam se sapunao i prao. Osim toga sam imao u svakom položaju svoj lavor, koji je Bego izradio kao stolac, tako da je pokrov bio izrezak šatora pričvršćen udubljeno na okvir stolca.

Prije nego što smo u Poljskoj nastupili pokret prema Pilici, poredali su nas u masama zbog izmjene zapovjedništva naše peštanske divizije. Čim je nadvojvoda Josip postao korpskomandant predao je komandu divizije feldmaršallajtnantu baronu Lütgendorfu. Došavši pred našu regimentu želio je nov komandant da upozna njezine starije oficire. Nadvojvoda ga je pratio. Tog je dana naša regimenta pri-

mila nov — čini mi se VIII. maršbataljon, sa dosta velikim brojem novih oficira. Kabanice novih oficira bile su nove kao i sva oprema, pa su bile sasvim druge boje, nego kabanice starih ratnika i stoga smo se odmah razlikovali jedni od drugih. Pristupivši k meni, koji sam stajao besprijekorno odjeven pred oficirima svog bataljona, jedva se obazro na me rekavši mi: „A vi ste stigli sa maršbataljonom.“ U to mu priskoči lično nadvojvoda i odgovori u moje ime: „Ekselencijo ljuto ste se prevarili, jer ste ocijenili najstarijeg ratnika moje divizije po tome što je uvijek izbrijan i lijepo odjeven,“ i dodao je još nekoliko pohvalnih i laskavih riječi na moj račun.

O općoj njezi tijela mogao bih mnogo reći. Bit ću međutim odvažan i ustvrditi ću, na čistoću i urednost nisu toliko uticale prilike ratnih operacija, pa vremenske i terenske prilike, koliko istinska potreba za čistoćom i komotnost pojedinaca. Sigurno su nam svima ostale nezaboravne slike ratnika iz prvih mjeseci rata, kada su odjednom svi od reda pustili brade i bili neuredni do zla Boga. Neurednost je trebala podvući heroizam. Kod vojnika je prestala strogost kasarne i nisu se više morali zajednički pod nadzorom umivati i čistiti, pa im je osobito prvih godina rata ostalo na volju da se rede i čiste prema prilikama i mogućnostima. Nije ni čudo, da su se vojnici doskora zapustili, jer ni seljak ni pastir nije po prirodi baš suviše čist i nema prevelike potrebe za vodom i sapunom. Čudnije je, da su se i mnogi oficiri sasvim zapustili. Osim nekoliko pohvalnih i vrlo rijetkih iznimaka slijedili su zlom primjeru momčadi, pa su bili ušljivi kao i vojnici. Nikad nisam povukao u ratu razlike između aktivnog i rezervnog oficira, a naročito u pogledu inteligencije, karaktera ili hrabrosti. Ipak je u pogledu čistoće razlika bila velika. Aktivnim je oficirima ležala u krvi oštra disciplina glede reda i čistoće, pa su bili uredniji. Bilo je i takvih borbenih prilika, da nismo mogli doći do čišćenja, a još manje do vode. Takvi dani su međutim bili rijetki. Kod jake volje za čistoćom moglo je biti kud i kamo bolje, nego što je stvarno bilo.

Spomenuo sam malo prije slučaj kod preuzimanja komande divizije, a mogu slobodno reći, da sam zaista za cijelog rata medju ratnicima radi lične urednosti bio pravo

čudovište. Za vrijeme teških borbi u Karpatima svukao sam se do pasa i umivao u snijegu, kao da sam u gradskom kupalištu. Vode sam uvijek našao da bih se mogao umiti. Brijao sam se isto redovito. Nikad nisam pustio ni bradu ni brkova, pa sam se katkada na brzinu izbrijao sa svojim odličnim original žiletom u kakovom jarku pored ceste, a za vrijeme kratkog odmora. Slijedeći slučaj navest ću kao primjer:

Napredovali smo iz sektora Žonžova—Grafenort i stigli smo pod večer u Volu Lekavsku. Moj je bataljon bio pret-hodnica divizije i bio je u stalnom dodiru sa neprijateljem. Ispred Vole Lekavske postavili smo zatvorene predstraže i regimentskomandant je odredio moj bataljon u rezervu u velikom dvorcu, kako bi se jednom i vojnici i oficiri bar donekle odmorili. Mene je pozvao da mu budem gost u dvorcu. Još nismo ni sjeli k stolu kad nam husar iz divi-zije donese zapovijest, da krenem sa svojim bataljonom odmah cestom na jug prema Lekavi do križanja sa želje-znicom, i da tamo osiguram željezničku prugu. Teškim smo maršem u potpunom mraku stigli na cilj oko ponoći, a bilo je skoro četiri sata ujutro dok sam rasporedio i najmanju jedinicu bataljona. Nisam naime u cijelom bataljonu osim dobroga kadeta Miletića imao nijednog pouzdanog oficira ni starijeg podoficira. Legao sam na mali odmor u želje-zničkoj stražarnici. Probudili su me iza nepunog sata. Bu-dio me je lično moj brigadir general Dáni. riječima: „Auf, auf, Blašković, rasch vorwärts, heute wird nicht rasiert.“ I njemu je pala u oči moja urednost, pa mi ju je tom prilikom u šali servirao.

Ne mogu zaboraviti starog oberlajtnanta Čeha Mihaleka, koji je lomio ruke od čuda gledajući me kako se umivam u snijegu. Ušljiv nisam bio nikada. Samo smo dva puta po jednu našli Bego i ja, jednom kod Sopanova, a drugi puta kod Žwyžyna. U oba sam slučaja bio za vrijeme ondašnjih najtežih borbi u neposrednom dodiru sa vojnicima.

Pa opet je bilo i u pogledu čistoće odlučnih vojnika. Sjećam se prve zime u Poljskoj u rovu kod Dubice, bilo je početkom decembra vrlo hladno. Našao sam jednog jutra svog vojnika Čorića kako go golcat trijebi uši. Opomenuo sam ga da će nastradati sa zdravljem na ljutoj zimi. Cvo-koćući zubima odgovorio mi je: „Ništa, ništa gospodine ka-

petane, dobra je ta zima i za uši, jer čim ih izvučem iz odijela smrznu se.“

U položaju duž Sereta u Bukovini bilo je dobro, jer su se u nekim mrtvim rukavima rijeke mogli okupati i oficiri i vojnici. Slično je bilo i na Piavi, jer je iza našeg položaja prije utoka u Piavu tekla riječica Soligo. Tamo smo se kupali i prali sve u šesnaest. Jednog sunčanog poslijepodneva otkrila nas je talijanska eskadrila na povratku sa rekognosciranja i nije prošlo ni pola sata i već smo duž cijelog Soliga dobili jaku artiljerijsku vatru. Bilo je 16 mrtvih.

U Italiji nam je bilo najbolje u pogledu čišćenja, pranja i umivanja. U venecijansku se ravnicu spuštaju sve vode sa Karnijskih i Lesinskih Alpa i Dolomita, a i sami polo-žaji i naša skloništa bili su tehnički najdotjeraniji. Svagdje je bilo izobilje vode za piće i tekuće vode za pranje. Osobito nam je lijepo bilo na jezeru Lago kod Vittoria i u Dolomi-tima u Lamonu, gdje su po ulicama i na trgovima sazidana betonirana korita za pranje rublja kroz koja protiče voda.

U tom nam je pogledu bilo dosta dobro i na Tölgyes-u, osobito onim dijelovima regimente, koji su bili bliži rijeci Bistricioari i Nagyerészpataku.

Vrlo nam je zlo bilo u zloglasnoj šumi Pienaki na vol-hinijsko-galicijskoj granici. Peklo nas je žarko sunce po kojemu smo vodili očajne borbe kod Žwyžyna a nismo imali ni kapi vode. Šuma se prostirala na maloj uzvisini ili te-renskoj terasi, koja je nosila oko 20 cm humusa. Ispod tog humusa bila je ilovača. Sve su oborine oticale, a u unu-trašnjost zemlje nije ulazila ni kap. Naši pokušaji sa iz-gradnjom Nortonskih i arteških bunara ostali su bez ikakvog uspjeha. Dragocjenu kap vode nosili smo iz uda-ljenih mjesta.

Ispred Počajova na Ikvi bilo nam je sa vodom isto tako slabo. Išli smo laufgrabenima iza položaja do dosta uda-ljene šume po vodu. Ovdje kao i kod Sopanova gledali smo kao i Rusi rijeku Ikvu i teško nam je bilo bez vode, jer su položaji bili tako blizu, da je svaki pokret primijećen i s jedne i s druge strane. Kod „Bektić“ Stützpunkta nepo-sredno iza moje bivše kompanije bila je oveća bara, koju je cijela regimenta nazivala „Skadarsko jezero“. Momčad je u toj bari prala veš.

Dosta smo dugo ratovali, dok su na odgovornim mjestima uvidjeli potrebu dopremanja vode do trupe. Trupe su konačno dobivale vodu u buradima, koja su bila montirana na kolicima. Ta je burad poslije bila sastavni dio trena.

f) Epidemije i bolesti

Pored sto muka nisu nas mimoišle ni epidemije ni bolesti. Imali smo u puku tri izrazite epidemije: azijsku koleru, trbušni tifus i mums (zauške). Prva je epidemija bila tragična i imala je za nas preteške posljedice, dok su ostale dvije bile više sretne, nego li nesretne.

Kolera je harala 1914. godine tokom rujna i listopada. Ne znam rok inkubacije kod kolere, ali je vjerojatno da smo klicu donijeli sa sobom iz Mačve, jer su se prvi teški slučajevi pojavili tokom velike bitke kod Lavova 8. do 13. septembra, u prvom redu kod oficira. BH 3 regimentom je tada zapovijedao Osječanin kapetan Jeras, pošto smo do 9. septembra izgubili već tri komandanta puka (oberstar Brenner, Breit i baron de Ben). Uslijed naše snažne lokalne pobjede kod Horožanne Wielke 9. IX. napredovali smo još dva dana preko Ščeržeca do Piaski-šume, dok je sva ostala vojska popustila i uzmicala. Dana 12. IX. 1914. oko tri sata ujutro sakupio je nas kompanikomandante komandant regimente na ivici šume i izdao nam dispoziciju za uzmak u pravcu Rutki. Komandant u krugu svojih kompanikomandanta i bataljonskomandanta nije mogao završiti dispoziciju, a da u brzini pred svima nama ne spusti hlače, jer je već bio obolio od kolere. Idućeg dana obolio je i kapetan Polivka. Počeli su nam pobolijevati i prvi vojnici. Pošto su bili jače konstitucije jače su odolijevali prvih dana toj bolesti. Kad smo ušli u Karpate stanje je postalo ozbiljnije, a kad smo se spuštali preko karpatskog vijenca u Mađarsku bilo je već toliko bolesnika, da nismo imali više dovoljno podvoznih sredstava, pa su bolesnici ležali i na topovima i vukli se kako su znali i mogli za kolonom vojnika. U svakom smo mjestu ostavili velike ambulante prepune naših na koleri oboljelih Bosanaca. Ne mogu zaboraviti veliku pilanu u Szinni, koja je bila puna teških bolesnika, samrtnika i mrtvaca. Tamo su ležala i naša dva kapetana među samrtnicima,

pošto nisu imali više nikakve nade u njihovo ozdravljenje. Za vrijeme marša polako se kretala kolona gazeći duboko blato, a pojedinci su koračali ljuljajući se i teturajući s noge na nogu. Po nekoji je posrnuo i pao. Ostali nisu imali snage da mu pomognu, da ga pridignu i vode, nego su ga maknuli pokraj ceste, gdje je u blatu ostao čekajući sanitece, ako ih je doživio. Ovim se patnicima primijetila bolest većinom na potamnjelom licu i na slini, koja se kasnije pretvorila u pjenu na ustima. Bio sam od mojih vojnika više puta poprskan po cijelom tijelu sa bijelom pjenom kolere idući s njima u koloni. U Homoni smo ostavili jednu trećinu regimente. Gubici su bili u visini od 60%. Obećali su nam odmor, ali nas već idućeg dana u zoru pozove alarm, pa smo se ukrcali u sasvim bijelo okrečene vagone. Činilo nam se da idemo na daljni oporavak radi kolere, ali su nas poslije nekoliko stanica vožnje prama jugu okrenuli opet prema sjeveru i mi smo se vozili preko Košica prema Dukla sedlu, gdje su Rusi probili frontu. Srećom je defekt bio repariran prije našeg dolaska i mi smo se opet vratili prema Homoni i smjestili smo se u selu Sztara. U tom velikom, čistom i udobnom slovačkom selu odmorili smo se tri dana i doveli smo u red naše tijelo, našu opremu, formacije i administraciju. Trećeg nam je dana došla u selo komisija viših vojnih liječnika i odredila da se cijela regimenta cijepi protiv kolere. Naše ratničke duhove ta vijest nije nimalo uznemirila, ali nas je obradovala riječ liječnika, da ćemo poslije ovog cijepljenja ostati na miru kontumacirani barem osam dana. Cijepljenju su odmah pristupili, pa su i oficiri u redovima cijepljeni sve do komandanta regimente. Bilo je oko deset sati navečer, kad sam došao na red. a zatim sam sa nekolicinom drugova otišao na čašu vina, da zajedno proslavimo osmodnevno mirovanje. Oko jednog sata noću otišli smo u svoje kvartire, a u četiri ujutro probudio nas je već alarm.

Odmah smo krenuli po kiši i blatu i od cijepljenja ranjavima rukama preko Berezne na sedlo Užok, gdje je Rus prodro frontu.

Epidemija kolere bila je doista tragična tim više, što su ratne operacije bile brze i teške, a opskrba je nedostajala zbog slabih komunikacija i nereda, tako da se kolera

naglo proširila i pravo je čudo, da nije palo još više žrtava. U Homoni je divizija imala preko 6.000 mrtvih od kolere.

Druga je epidemija bila blaga i da su vremena bila bolja, bila bi šta više i vesela.

U rezervi smo boravili u južnim Dolomitima u selu Lamonu. Broj oboljelih vojnika nije bio velik, ali je naš Regimentsarzt, neki pun i vrlo dobroćudan Nijemac, koji je veoma volio Bosance, tvrdio, da je u regimenti zavladao trbušni tifus u blagoj formi. Konstatirao je doista dva laka slučaja, no od tifusa nijedan nije umro. Menaža je u to doba bila vrlo slaba, ta bio je već siječanj 1918. — a vojnici kao gladni kosturi. Raportima našeg Regimentsarzta uspjelo je da nas ostave još dva puta po 14 dana u rezervi u Lamonu. Liječnikova je slava rasla, i ne znam dokle bi se popela, da mu nisam lično konkurirao sa prevarom generalštabsšefa, koju sam opisao u otsjeku „Lamon“, da je regimenta tobože nesposobna za preuzimanje položaja na Monte Grappi.

Treća nas je epidemija u našoj BH 3 regimenti zatekla kod samog svršetka rata t.j. u završnoj borbi na Piavi, a to je bio „mums“ (zauške). Boli nisu bile teške, a smrtni slučajevi s tom bolesti u vezi uopće su vrlo rijetki. Srećom nam je obolio ogroman broj vojnika, skoro polovina regimente, Kažem srećom stoga, jer je završna borba bila teška i najveća od svih koje smo doživjeli za vrijeme cijeloga rata, a kako su naši redovi bili prorijeđeni radi mnogobrojnog mumsa, bili su gubici svakako smanjeni.

Tako su od ratnih epidemija bile za našu regimentu dvije sretne, a samo jedna tragična.

Proljeva je bilo najviše, jer momci nisu birali jelo, a nisu ga ni mogli birati. Do čegagod su došli, pojeli su. U vezi s proljevom ugasio se i mnogi život, jer su momci osobito u početku rata obavljali nuždu i na nezaštićenom prostoru, pa je tane pogodilo mnogog Bošnjaka na čučanju. Dok su se borci žrtvovali do skrajnjih granica čovječje izdržljivosti, dotle su i kod nas mnogi drukeri i zelenaši pjevali:

„Od špitalja do špitalja
Sve za dom i za Kralja“.

Bilo je i takovih, koji su namjerice inficirali oči trahomom. Pošto je broj trahomaša u Monarhiji dostigao velik

broj, formirani su posebni trahom-bataljoni i poslani na ratište u visoke Alpe. Nekoje je trahomska zaraza dovela i do potpune slijepoće.

Inače smo kao stari ratnici okorjeli na ratištu u zdravlju i lično se ne sjećam za vrijeme rata ni hunjavice, ni glavobolje, ni proljeva, jer je stalan boravak na otvorenom zraku najbolje konvenirao zdravlju.

Tek u osmom mjesecu neprekidnog ratovanja od početka rata — obolio sam i ja. Počele su me boliti noge uvijek u sumraku, a bol je trajala sve do dana. Preko dana je stanje bilo podnošljivo. Kroz noć sam imao žestoke bolove kao od najluće zubobolje. Drugovi su dolazili svake noći i činili mi društvo da bi mi lakše prošlo vrijeme. Skrhan sam dočekao dan i jedva se vukao. Temperatura je bila povišena nešto preko 38°. Naš Regimentsarzt nije imao ni pojma što mi je bilo i uputio me u diviziju, a odanle u Feldspital armije u gradu Piotrkow u Poljskoj. U toj su bolnici samo klimali glavama i jedan je liječnik mudrijaš tvrdio da je moja bolest ipak vrsta išijasa i ako je glavni živac bio sasvim neosjetljiv i bezbolan. Jedina mi je vedra uspomena na Piotrkow ostala u vezi sa mojom malom bolničarkom koja se smrtno zaljubila u mene. Bilo joj je 16 godina i radila je u bolnici dobrovoljno kao članica otmene obitelji. U razgovoru s njom na poljskom jeziku mogao sam razabrati tek toliko, da sam za nju postao Ivan Sobijski, i da je o meni sanjala.

Odavde su me uputili u Garnisonsspital Olmütz. Diagnostu nisu ni tamo postavili, ali me je neki stariji liječnik pokušavao liječiti elektriziranjem. Vršio je elektriziranje vrlo strpljivo i izdašno, pa se pokazao i uspjeh: prohodao sam, a bio sam već gotovo sasvim uzet. I noću sam tek ovdje prvi put usnuo.

Kad su me donekle skrpili uputili su me u Garnisonsspital No. 16 u Budimpeštu. Tamo su me liječnici dnevno pregledavali i svakog je drugog dana održao jedan sveučilišni profesor konzilijum. Uzetost se pomalo smanjivala, temperatura je porasla, da bi poslije spala na normalu, onda se još jednom digla i iščezla. Moja je bolest trajala oko šest tjedana, ali mi nisu stavili nikakvu diagnostu i crna je ploča nad mojim krevetom ostala neispisana. Ispitali su

mi krv po svim mogućim metodama, ali ni tu nisu liječnici bili sretne ruke, jer su im svi rezultati ispali negativni. Izašavši iz bolnice na bolovanje, sasvim sam se oporavio i ni dan danas poslije 24 godine ne osjećam nikakvih posljedica te bolesti. Mislim da je bila neka teška upala živaca od prevelikih napora, koji su konačno i na mom atletskom tijelu bili ostavili jači trag.

g) Seksualni život

Red je, da i o seksualnom životu kažem koju riječ i ako baš nemam mnogo reći.

Moja je lična krijepost bila relativna, pošto sam nastojao, da nijednoj ženi ne učinim krivo, pa opet da vrijedi stara vojnička poslovice: „Anderes Städtchen, anderes Mädchen“.

Za cijelo vrijeme rata nisam na ratištu dirnuo nijedne žene, a sve sam nadoknadio na dopustu u Budimpešti, Zagrebu i Beču.

Koliko se mene tiče time je sve rečeno, a koliko se drugih tiče, nisam nikad ulazio u njihova privatna pitanja.

Kakve su bile žene u blizini ratišta kazao sam na drugom mjestu u glavi „Pučanstvo“.

Naši su vojnici bile razmjerno hladni, pa su lako podnosili dugi „post“, osim nekolicine gradskih Muslimana, koji su imali merak na ćaursko meso. Uvijek su u našem susjedstvu bili Mađari i kod njih je često bilo nemilih i ružnih incidenata sa ženskim svijetom. Odmah u početku rata, a zapravo prije početka rata stigli smo radi prijelaza Save i zauzimanja Šapca u Klenak. Prve me noći probudio uzbudljiv vrisak i zapomaganje. U kući gdje sam stanovao neki je mađarski vojnik silovao staricu od preko 70 godina.

U stalnoj borbi i pokretu nije u početku rata mogla ta strana života doći do izražaja.

Jednog dana u siječnju 1915. godine trgnuo sam se međutim kao iz dubokog sna.

Prvo zatišje kod Wojčina iskoristio sam naime da zbog zubobolje potražim zubnog liječnika. Dobio sam dozvolu i otišao do grada Piotrkowa (Petrikau), gdje je bila i komanda

naše II. armije. Jahao sam u pozadinu prema Sulejovu na Pilici kad su me presrela BH 3 trenska kola sa čudnovatim tovarom. Do Bosanca kočijaša sjedio je feldvebel mog bataljona, a na kompanijskom proviantvagenu sjedile su na daskama građanke sa šeširima na glavi i krznima oko vrata. Zaustavio sam kola i upitao podoficira što to znači. Ovaj mi je odgovorio, da je po želji gospode oficira iz dviju kompanija otišao s kolima u Piotrkow i kupio taj tovar, pa ga vozi u rov.

Valja znati, da su i gospoda oficiri imali samo zemljani dekung (zaklon) u štelungu koji je tada bio sasvim primitivan i plitak i da se u te dekunge, koji su stajali pod stalnom osrednjom pješačkom i topničkom vatrom moglo samo potrbuške ulaziti. Kako su te „dame“ izgledale poslije upotrebe nije teško zamisliti, pošto su kao „buter“ išle od ruke do ruke gladnog naroda punog para.

Kad su koncem 1915. godine prestali veliki pokreti vojske, organizirane su kod viših komanda službene „c. i kr. ratne javne kuće“ (Feldpuff). Kao što su se u pozadini dijelile karte za kruh (Brotkarte), tako su se na ratištu dijelile karte za besplatnu upotrebu djevojaka u javnoj kući. Te su ženskinje postale „gažisti“ tj. mjesečne plaćenice pojedinih komanda.

Sve je to bilo u glavnom za neborce i za pozadinu jer borac nije imao ni prilike, ni mogućnosti, a većinom ni potrebu za tim poslom. Misli i osjećaji borca bili su upućeni sasvim drugim i uzvišenijim pravcem i moram reći, da je sav ratni nemoral uz orgije nastao tamo, gdje je boravila obijest, a to je bilo u pozadini, dok su borci bili blagi jaganjci.

Poslije su zbog čestih veneričnih bolesti vojnika podvrgli prisilnom liječničkom pregledu sve žene i devojke u blizini fronte. Jednom sam slučajno prolazio mimo takve zdravstvene stanice, iz koje su nekoje ženske izlazile krvavih i zaplakanih očiju.

h) Naša religioznost i vojni svećenici

Delikatna je stvar gledati u dušu pojedinaca, a još je teže vršiti sekciju te duše i sasvim je razotkriti. Nema čovjeka, koji ne živi za sebe svojim vlastitim unutrašnjim ži-

votom duše i većinom su tajne tog života neotkrivene za širu javnost.

U te tajne spada i vjerovanje u Boga. Imao sam u vezi s tim vjerovanjem mnoge zgode i nezgode u životu, pa želim oživjeti nekoje opaske, koje će i za druge biti od interesa, osobito u koliko se tiču rata. Rat je u svim pitanjima života proizveo preokret, pa je i religioznost prošla kroz svakakve peripetije.

Kao i ostaloj djeci usađena je i u moju mladenačku dušu kršćanska vjera ali se nikada od mene ni u djetinjstvu nisu zahtijevale prazne formalnosti, koje su u većini slučajeva uzrokom odmetanja od crkve. Nisu me tjerovali u crkvu, niti na molitvu, jer sam svoje roditelje u borbi za život vidio i gledao kao u nekoj vječnoj molitvi, pa sam i sam takav rastao i odgojio se. Još se i dan danas sjećam opomene svoje duboko pobožne majke: „pomoli se Bogu u prirodi, na šetnji, u hodu, ali i tu ne treba dragom Bogu suviše dosadivati, već se treba pomoliti kratko, skrušeno, pametno i sabrano.“

Toga sam se u životu držao.

U kadetskoj školi snašla je moju religioznost velika nevolja. Dečki-gospodičići između 15 i 19 godina bili su mahom neki heroji i dabome ateisti. Nadmetali su se u bezvjerstvu i rujanju svemu što je bilo sa crkvom u vezi. Moji su mi drugovi pili krv radi moje religioznosti, pa je zbog toga bilo i grdnih batina za one koje sam na taj način krstio zbog nanesenih mi uvreda. Oni, koji su u duši bili sa mnom, nisu imali hrabrosti i značaja da to priznaju, i da mi priskoče u pomoć, već su se držali po strani.

Dok sam bio predratni oficir bilo mi je isto tako, samo umjerenije i u gospodskoj formi ugladeno. U to vrijeme su se pojedini slabiji već vraćali sv. majci crkvi. No i to su bile iznimke. Crkva i služba Božja bile su gotovo za sve moje drugove jedine neugodne dužnosti.

Tad je izbio svjetski rat.

Tko poznaje Bošnjake znade, da se sve tri vjeroispovjesti nadmeću u pobožnosti. Među svima Pravoslavnima samo se stari ruski mužik mogao takmičiti u religioznosti sa bosanskim Srbinom. O Muslimanima i Katolicima da i ne govorim.

No našao sam se u drugom čudu. I oficiri pokleknuše. Kod jednog sam primijetio križanje, kod drugog doskorašnjeg ateiste kakvu svetu medaljicu na grudima, a kod trećeg pobožnu molitvu nevjernika.

Nisam bio neukusan i nisam rekrimirao, ali sam bio pun unutrašnjeg zadovoljstva, da je tome tako, iako je kasno došlo i pod teškom mukom. Sa svoje strane nisam ni jedan „Očenaš“ više izmolio nego obično u svagdanjem životu.

Nisam ni klerikalac, ni antiklerikalac, ni sada ni prije, već sam u tom pitanju, kao i svakom drugom, čovjek koji je prožet željom za pravdom i pravičnom, čovjek koji govori istinu. Dobro sam uvijek hvalio i nagrađivao, a zlo žigosao i nemilosrdno progonio.

Ove riječi neka budu opravdanje mog držanja prema svećenstvu za vrijeme rata, koje se protivi mojoj religioznosti, a možda je bilo takovo upravo zbog moje religioznosti...

S padom općeg morala u ratu, očigledno je pao i moral ponekog svećenika.

Na primjer kod Francuza su svećenici služili vojsku u najnižem činu kod previjališta, lazareta i u bolnicama, vršeći istodobno samaritansku i svećeničku službu. Tako je i u našem zarobljeničkom depou u Francuskoj stariji francuski misionarski svećenik sam pometao crkvu, sam je zvonio, sam si ministrirao, propovijedao i misu služio. Ostalo vrijeme pomagao je u ambulanti vršeći i najteže sanitetske poslove. Po mom mišljenju nije to bilo pravo. Trebalo bi svećenike učiniti ravnopravnima ostalim državljanima jednake školske naobrazbe i pružiti im mogućnost da postanu niži rezervni oficiri. Stariji svećenici i oni koji su bili već duže vremena u prvoj borbenoj liniji, trebali bi da vrše samo duhovnu službu. U Austriji su međutim svi teolozi svoju vjeroispovjesti bili oslobođeni od vojne dužnosti, ili su je mogli svojevrijedno izabrati, a početna im je šarža bila u rangu kapetana.

Nema dvojbe da je u Francuskoj ipak bila bolja uredba glede svećenika, nego ona u Austriji.

U skoro petogodišnjem ratu upoznao sam jednog osobito valjanog svećenika, a to je bio katolički pop, Mađar

Takács, kod naših stalnih drugova iz brigade „vierundvierzig“-era. Takácsa sam vidao na previjalištima, u logoru i na maršu, kod ranjenika, nemoćnih i od kolere oboljelih. Kad nam je u samoj bici kod Vaškauca u Bukovini nestala veza sa susjednom regimentom, odjednom nam se na feldtelefonu javio Takács, koji je jedini od oficira bio u prvoj borbenoj liniji i vodio telefonsku patrolu odmah iza prvih bojnih patrola. Ovakvog sam čovjeka tim više poštivao, što nikad nisam gubio vjeru u Boga i crkvu. Upravo zato nisam volio parasite, kojih je bilo kod viših komanda i kod trupe u povećem broju.

Moja je regimenta BH 3 kao muslimansko — pravoslavno — katolička imala svećenike triju vjeroispovjesti. Nikad ih nismo vidjeli, jer su boravili kod provijant-trena i vodili računa o prijemu plaće, o svojim fasungima hrane, odijela, obuće i darova i o švercu istih u pozadinu. Kada pomišljam na najteže dane naših borbenih operacija, ne mogu se ni u jednom jedincatom slučaju sjetiti, da sam vidio jednog od naših svećenika kod ranjenika ili mrtvaca. Umrli su i sahranjivali smo ih bez svećenika.

Bio sam jedini u regimenti, koji sam se za njih brinuo i koji sam ih katkada doveo u rov. Tražio sam jednom da posjete bataljone. Dodoše upravo kad je cijela posada poslije naporne noćne službe išla na spavanje. Nisam im dopustio da u to doba obilaze vojnike, već sam naredio da propovijedaju tokom poslije podneva ili tokom noći.

Koliko sam ih imao prilike upoznati i koliko poznajem svećenički stalež uopće, mogu kazati, da u ratu nisu sudjelovali najbolji elementi tog staleža. Katolički i pravoslavni svećenici dosta su dobro poznati općenitosti, pa zbog njih nemam potrebe da kažem koju daljnu riječ. Moram tek navesti slučaj našeg muslimanskog svećenika.

S nama je u rat pošao za Muslimane naš aktivni imam Ibrahim Hafiz effendi Jahić. Trbušast gorostas, šiljaste glave i velikih očiju na sve što je žensko, bio je jedva polupismen. Dvojim da je osim potpisa znao pisati. Tvrdio je da znade turski i ja sam ga prisilio da mi to dokaže, pa je našarao nekoliko sumnjivih hijeroglifa. On se već prvih dana rata povukao. Ni kod trena, ni kod divizije nije mu više valjalo. Otišao je pravo u Peštu i kao stariji imam postigao je ime-

novanje mlađeg imama za regimentu na ratištu, dok je on ostao kod kadera i postao t.zv. referent za muslimansku vjeroispovjest kod „korpskomande“. K regimenti je stigao neki mladić imam — dabome u kapetanskom činu — bjeloslavjskih alira. Na moje pitanje šta je bio dotada, odgovorio mi je, da je student prava III. semestra. Imam je naime mogao postati svaki onaj, koji je svršio ma i nižu medresu t.j. konfesionalnu osnovnu muslimansku školu. I taj nam se imam poslije odmetnuo u pozadinu, da bi mogao produžiti sa studijama, a na ratište je došlo čudo od dugog tuberkuloznog čovjeka. Kad je morao u položaj plakao je od straha, a ordonans koji je vodio svećenike u položaj ispričovijedao mi je, da je za vrijeme marša dugi imam stalno čučio i sakrivao se iza niskog pravoslavnog popa Dragića.

U pokretu i mobilnim velikim borbama u početku rata naše svećenike nisam ni vidio. Šta više mislio sam, da ih i nema.

U prvom „Dauerstellungu“ u Wolchyniji na Ikvi kod Sopanova koncem 1915. godine pristupili smo kupanju i pranju momčadi i rublja, i čišćenju od gamadi. Stoga je dnevno izvučena po jedna kompanija u rezervu i marširala je do divizije u Plaszowi, gdje su kod saniteta divizije vršili potrebno čišćenje. Bio je to značajan dan za svaku komandu, pa iako su vojnici morali po zimi, vjetru i blatu hodati skoro 40 km amo i tamo, ipak su išli radosno zbog temeljitog čišćenja. I oficiri su se veselili, jer je Divisionssanitätsanstalt imala nekoliko kada za kupanje oficira.

Naše je razočaranje u Plaszowi bilo veliko i ostavile su nam tamošnje prilike utisak pun ogorčenja.

Ja sam se odmah okupao, jer me je sam šef saniteta poslužio. Odmah zatim posjetio sam Superiora — šefa svećenstva — i ispričovijedao mu, kako sam bio zakopan od mine i pravim čudom božjim izvukao živu glavu, pa da sam tada odlučio, da se prvom mi mogućom prilikom ispovjedim i pričestim. Iako je za mene njegovo lično mnijenje o tome bilo sasvim irelevantno, ipak sam mislio, da će ga moj slučaj potresti i da će on ne samo pripravno, nego i sa veseljem obaviti sa mnom zatraženi sveti obred. Kad sam završio, on se nasmije i reče: „pa lijepo, i ti misliš, da ja imam hostiju za pričest? Ti se ljuto varaš i tražiš nešto od mene, što ja ne mogu uraditi“.

Ne mogu opisati kako me odgovor tog svećenika naljutio, jer za mene nije dolazila u pitanje hostija, već me mogao pričestiti i s koricom kruha, kakovom je Isus hranio Apostole, a ne s hostijom. Starom Superioru to nije bilo jasno, pa je i načinom kojim mi je odgovorio izražavao zadovoljstvo, što ga ne mogu inkomodirati, a meni kao da je htio reći „ne brini brigu sa takovim stvarima ovdje na ratištu“.

Potražio sam svoje oficire i našao ih u još gorem raspoloženju, nego što je bilo moje. Nisu im dali kade za kupanje, već su ih uputili, da se kupaju sa momcima, pošto su oficirske kade zauzeli svećenici divizije. U meni je prekipilo. Otišao sam do načelnika štaba i zahtijevao, da mi odmah preda čiste i prazne kade za moje oficire ili ću sa svojim Bosancima osvojiti kade bajunetom na pušci. Svi su se razbjegli od moje divljački izražene prijetnje...

i) Fotografiranje

Kao kadetić u prvom godištu kadetske škole sa 15 godina života počeo sam fotografirati. U ono doba fotografiranje nije bila česta pojava. Još se manje moglo pomišljati na to, da bi profesionalni fotograf podupirao svog „konkurenta“ amatera te mu izrađivao učinjene snimke. Sve sam morao raditi sam. Tko nije znao raditi taj nije bio amater. Uostalom izazivanje bilo je najzanimljiviji dio fotoamaterskog rada. Sa bromom sam usporavao, pa zatim pojačavao ili slabio negativ. Od primitivnog amatera prešao sam sve peripetije do dobrog i vještog fotografa. Učio sam samo na vlastitim iskustvima i pokušajima. Niti mi je tko drugi pokazivao, niti sam o fotografiranju što čitao. Stoga sam sve više ljubavi i interesa ulagao u taj sport. Dan danas po vrijednosti zbirke svojih snimaka imadem malo takmaca u zemlji iako će me sigurno mnogi natkriliti sa pojedinim „rafinirano“ izvedenim snimcima.

Sa ratnom imovinom svog fotomaterijala nisam zadovoljan niti se s njome bogzna kako ponosim. Imadem 29 velikih albuma snimaka bijelim tušem opisanih, ali na moju najveću žalost od početka rata od onog najinteresantnijeg dijela kada smo bili stalno u pokretu i kada je bio rijedak dan bez „Angriffa“ imadem malo snimaka ili ih uopće nemam.

Rat me je zatekao sa starinskim, no vrlo dobrim Kodakom. Bio je nezgrapan. inače bih ga bio stavio u džep. Uostalom nisam ni mislio da bih mogao slikati, jer smo mi pješaci u rat pošli da ginemo kao Kanonenfutter.

Još kod predratne moderne bojne vježbe nismo ništa vidjeli, a fotografiranje pozadine prepustio sam profesionalcima i trenjacima.

Ali se ipak ne kajem, jer i sam ne znam kad i kako bih bio snimao. Malo je bilo dana a da se i sam nisam čudio što sam opet izvukao živu glavu. Za snimanje treba poleta i smisla, a ja sam se morao brinuti za tolike stvari sa mojim primitivnim Bošnjacima vodeći velike jedinice bez oficira i pomagača.

Osim toga bio je i ratni fotomaterijal slab.

Tek kod prebacivanja iz Karpata u Prusku Šleziju koncem 1914. godine kupio sam u Kreutzburgu mali Ika aparat. Bio je praktičan i priručan, formata 6×9, ali sam valjda zbog slabog materijala bio u mom radu slabe sreće.

Godine 1916. kupio sam mali, ali dobar Görz Doppelanastigmat 6×6 i taj mi je aparat dobro poslužio. Nažalost mi je moj konjušar Hasan upropastio veći broj negativa.

Ono što sam vidio i doživio nisam mogao snimati kao borac. U borbi nisam na to mogao ni pomisliti, a čim je borba bila završena, mi smo borci morali naprijed ili nazad, ili smo trebali u položaju obavljati svakakve dužnosti.

Jednom sam se lupio po glavi. U paklu kod Žwyzina gdje sam na svoju ruku sklopio sa Rusima primirje, da bismo donekle ukopali brda zajedničkih lješina i riješili se neizdržljivog smrada, mogao sam fotografirati. Aparat je bio u mom džepu. Kada je posao bio svršen, sjetio sam se njega. Pa ipak nije ni to bilo čudno. Velika je bila moja odgovornost što sam radio protiv naredbe svih mojih zapovjednika. Bdio sam pomno nad radom Rusa, svojih oficira i vojnika da ne progovore ni riječi i da ne učine kakovu nekorektnost.

U to doba pojavljuju se u regimenti dva dobra amatera: aktivni lajtnant Bojko i rezervni lajtnant Neuner, koji su ovjekovječili mnogo dragocjenih momenata ratovanja naše BH 3 regimente. Osim njih dobro je snimao život u pozadini regimente i mirne položaje naš novi regimentsfotograf feldvebl Hofman, Čeh iz Praga.

Moram tom zgodom spomenuti i one koji su ratnički život naših Bošnjaka sa olovkom i kistom u ruci predali daljnim pokoljenima i to: Dienes, rezervni oficir naše regimente i akademski slikar u Budimpešti, Meissl ratni slikar, polubrat našeg komandanta i slikar od „Münchener Fliegende Blätter“, Šeferov naš kadet i akademski slikar, oberlajtnant Uhlik i konačno Bojko tada još aktivac i amater, a sada profesor u Banjaluci.

Vraćajući se na fotosnimanje moram navesti, da sam pregledao sva izdanja „La guerre“ kojima je francusko ratno ministarstvo populariziralo rat, pa ratna izdanja „Leipziger Illustrierte Zeitung“ i „Photostelle“ bečkog geografskog instituta u Vittorio. Ima odličnih snimaka i umjetničkih radova, ali ih je vrlo malo o ratovanju i borbi. Najbolje snimke pravio je jedan fotograf bečkog vojno-geografskog instituta u pravoj vatri prilikom prijelaza Piave na Montello.

Slab snimak, ali je čudo što prikazuje, napravio je Bojko pri jurišu na Kičoru u Karpatima 1915. godine, na kojem se vidi kako se vodi borba na nož između Bošnjaka i Rusa.

j) Pučanstvo

Za mojih petodnevnih borbi u Srbiji oko Šapca jedva sam i vidio naroda. U domovima je rijetko tko ostao, jer je sve bilo evakuirano sa područja borbe. Jedino je nešto staraca i starica i najveće sirotinje ostalo kod kuće, a inače smo susretali u mjestima i po poljima dosta cigana, koji su dolazili zbog pljačke kao hijene na strvinu.

Sve je bilo utučeno zbog očajne borbe i gubitka svega. Ako smo i sreli koje ljudsko biće, ono se smješkalalo osmjehom očajnika i na propast i smrt osudjenog nemoćnika.

Uostalom dalo bi se glede ljubavi kojom nas je pučanstvo susretalo mirne duše reći, da je nije bilo nigdje, ni u Srbiji, ni u Galiciji, ni u Karpatima, Volhiniji, Poljskoj Bukovini, Rumuniji, ni u Italiji. Mogli bismo govoriti samo o stepenu otpora prema pljački i o obimu bijede u kojoj je narod živio. Jer kad je vojska preplavila koji kraj, za njega se moglo tvrditi ono što se u turskim ratovima reklo za Janjičare: Kuda njihovo kopito gazi, tu više trava ne raste.

U ratu je trpio ratnik-borac, trpili su na raznoj oskudici oni koji su ostali na domovima, ali je neopisivo što je

trpilo pučanstvo etape. Tamo su se naime našle dvije krajnosti: najbolje je bilo vojnicima u etapi, a najgore pučanstvu u etapi. Prvi su bili najsigurniji, najbolje opskrbljeni i najokrutniji, a narodu je uzeto, oteto i ukradeno sve, pa se morao izdržavati samo od milosti okrutnika prodavajući mu sve stvari pa i sebe samog za koranicu kruha.

Galiciju nastanjuju u glavnom Malorusi (Ukrajinci-Rusini) i Poljaci, a kao manjine Židovi i Nijemci.

Poljaci u Galiciji, kao i oni sa teritorije Rusije ili bivše Kraljevine Poljske bili su hladni i povučeni, čak i neprijateljski. I međusobno bili su teški i nepokretni, a nas nisu ni voljeli, nit su nam vjerovali.

Rusini su bili pristupačniji i ljubezniji, ali i neiskreni. S njima smo se relativno najlakše sporazumili, a Bosanci koji su im po prirodi dosta slični, vrlo su se lijepo s njima slagali. Kada smo boravili u njihovim krajevima mogao sam u rezervi vidjeti lijepe idilične slike, kako Bosanci — kruti vojnici — njeguju i nose sitnu rusinsku djecu, dok im je mati radila na polju ili bila na vodi, a kod „minjaže“ davali su redovito i nejakoj sirotinji. Vidio sam Bosance u kućnom poslu, u vrtu kako pletu ogradu, donose kamen i t.sl., a vjerojatno su žene bile i za protuuslugu, jer su muževi bili u ratu ili u zarobljeništvu, ili su prebjegli u Rusiju.

Židov je bio za Galiciju i Poljsku potreban. U gradu i najzabitnijem selu Židov je posredovao svaki posao, sve je znao i htio uraditi za novac. Svi oni koji su još u mirno doba boravili ili garnizonirali u Galiciji kažu, da bi im život u Galiciji bez Židova bio nemoguć ili nepodnošljiv.

Nijemci su bili tek kolonisti, ali su nastojali da nadoknade kod prolaza naše vojske kroz njihove krajeve štetu, koju su pretrpjeli od ruske pljačke. Il sacro egoismo izbijao je kod Nijemaca u pojačanoj mjeri.

Rumuni u Erdelju bili su siromasi, a oni u Bukovini najimućniji seljaci koje sam ikada sreo. Iako su bili jaki nacionalisti, nisu bili neskloni austrijskoj vojsci.

Slovinci u etapi talijanskog ratišta branili su svoje i nastojali da sa vojskom povedu lukrativne poslove, a zbog borbe protiv Talijana rado su gledali austrijsku vojsku.

Talijani u okupiranoj provinciji Veneciji bili su najveći patnici, jer su od austro-njemačke vojske bili do gola opljač-

kani, a kako je nastupila glad za samu vojsku, to su stanovnici prošli najgore, jer za njih ni otpadaka nije bilo. Svoju su muku uostalom snosili stoički i okupatorima su uljudnim i kulturnim ponašanjem uzvraćali svu njihovu brutalnost.

Od žena je najpristupačnija bila Židovka, onda Slovenka i Rusinka, zatim Rumunka, a najhladnija je bila Talijanka. Talijani nastanjeni u velikim višekratnim zadružnim kućama našli su snagu otpora u svojoj zajednici. Isto tako radili su i Poljaci, iako nisu imali zadružne domove, ali su zajednički išli na spavanje, da bi otklonili svako neugodno iznenađenje.

Na najvišem stepenu obrazovanja bilo je pučanstvo Bukovine, bez obzira dali je bilo rumunske, poljske ili njemačke narodnosti. Dabome da su se i Židovi i nekoliko koloniziranih sela Mađara takmičili sa ostalima. U Bukovini sam našao mnoge seljake iza pluga, koji su svršili veliku maturu, a bilo je i takovih koji su se upisivali na sveučilište.

Interesantno je da su u Bukovini i mnogi Židovi bili zemljoradnici, jer je zemlja bila pravi „černo zem“ — blagoslovljena i rodna.

k) Vremenske prilike

Ratnika je sudbina vezala za prirodu i prema tome postao je i građanin, za kojega vremenske prilike nisu bile od osobite važnosti, kao ratnik pravi pustinjač živeći sa suncem, zvijezdama, vjetrom, mrazem, kišom i snijegom. Stoga su svima nama višegodišnjim ratnicima ostale vremenske prilike pojedinih godina u jasnom pamćenju.

Kasnog ljeta i rane jeseni 1914. godine bilo je lijepo vrijeme. Da nam je već tada vrijeme naškodilo bili bismo po žestini operacija svi propali. U Karpatima na Užok klancu imali smo već 1. listopada snijeg, a prvih dana istog mjeseca vladala je prava sniježna mećava.

Velik broj naših vojnika zaglavio je kod prijelaza Karpata u sniježnoj mećavi, pa su nam u proljeću pripovijedale trupe, koje su nas zamijenile na tom sektoru, da su kod topljenja snijega našli mnogo Bosanaca, pošto su lješine ostale u snijegu dobro konzervirane.

Kasnija je jesen bila kišna. U Karpatima i poslije po ravnicu Poljske nije nam mogao slijediti ni naš tren, a ni

topništvo, pa smo morali mnoge bitke voditi sasvim bez potpore artilerije, a gladni kao vuci.

Za ratnika nema većeg neprijatelja od kiše. Do kože mokar gdje i kako da se osuši i ogrije vojnik na ledenom vjetru. A i ono malo fasunga i kruha što smo dobili prokislo nam je do mrve. Jedini nam je spas bila vatra. A u pravljenju vatre bili su Bošnjaci pravi virtuozii.

Zima 1914/15 godine bila je osrednja. Što se više približavalo proljeće, zima je bila sve ljuća, a poslije u Karpatima imali smo opet snijega na pretek.

Ljeto 1915. bilo je vruće, a jesen blaga.

Zima 1915/16 u Volhiniji bila je najprije ljuta sve do 23°C, a onda nam je usred zime obilna kiša ogorčila život. Zimi je zdravlje vojnika bilo bolje i neprijateljska se vatra stišavala. Kiša nam je međutim pokvarila zdravlje i srušila nam rovove u kojima je blata bilo do ispod koljena. Morali smo graditi na dnu rova „parkete“ da bi bio prohodan. Zatim je opet došla ljuta hladnoća i dosta snijega.

Proljeće se sporo budilo, ali je bilo lijepo kao i ljeto. To nam je bila jedina dobra strana života za vrijeme užasne Brusilovljeve ofenzive. I jesen je bila dobra, a zima 1916/17 dosta oštra. Nismo ju teško podnosili, jer smo bili zbog zaštišja na fronti dosta dugo u rezervi.

Proljeća i ljeta 1917. godine na Tölgyes klancu imali smo prekrasno vrijeme i mnogi je borac ozdravio u visinskim šumama od klice koje opasne bolesti, koju je u sebi nosio.

I jesen i zima 1917/18 bile su razmjerno dobre. Mijenjajući položaje sa Piave u Dolomite bili smo mnogo u pokretu. Po kiši je i onako težak vojnički teret postao još teži, a nedohranjeni vojnici iscrpljeni su do nemoći. Morali smo dnevni marš skratiti na desetak kilometara. Bijelo talijansko krečno blato izjelo je brzo trošne vojničke cipele, pa su ga mnogi gazili polubosi.

Sve do sloma imali smo krasno vrijeme.

l) O borbi

Početak svjetskoga rata pružio je malo romantičnosti i slikovitosti. Tako je bilo barem za pješaka borca. U cijelom našem radu nije bilo utisaka, koji bi se dali pripovijedati.

Stavljeni smo u pokret kao mašina. Ne mislim samo običnog vojnika i šarže, nego nismo ni mi oficiri od najmlađeg do najstarijeg u regimenti znali gdje smo, kuda ćemo i kada, ni sa kakovim zadatkom i kakvim ciljem. Išli smo danju i noću, sa slabim osiguranjem, bez patrolskih izvještaja i bez znanja tko nam je s desna i s lijeva, niti tko nas slijedi. Tako smo išli dok nismo udarili čelom u zid tj. dok nas nije obasula kiša neprijateljskih taneta. U takvim bi časovima doviknuo komandant „Angriff“ mahnuo rukom kao da nam pokazuje pravac, a sve je ostalo prepustio nižim komandantima neka po osjećaju i prema snazi uđu u borbu, napredujući u smjeru odakle je dolazila neprijateljska vatra.

Hrabriji komandanti slijedili su svoje jedinice, sami ih upućivali preko ordonanca i obavještavali ih, pa je stoga i rad pojedinih odreda bio različitog uspjeha. U većini je slučajeva niži komandant ostao prepusten sam sebi i svojim ljudima, i stoga su najveća djela ratnih heroja ostala nezabilježena i nenagrađena. Dok je većina ostala ležati pred protivnikom dokle su ih doveli, dotle bi odlučni korak do pobjede učinili spontano pojedini niži hrabri i inicijativni komandanti ili pojedini vojnici, kojih je bilo gdjekada pravih drznika. Nekoje pobjede velikih posljedica izvojevane su narsrtanjem pojedinog vojnika ili njih nekolicine. Da smanjim aureol hrabrosti moram reći, da je takav pothvat većinom učinjen u nuždi i nevolji, a nije učinjen u želji za pobjedom, ili za slavom, ili pak iz preobilja srčanosti. Situacija je napadača često postala neizdržljiva. Ostao je pred žicom branioca, ili je ležao u vodi i blatu, smrzavao se i gladovao bez izgleda na pomoć sa ma koje strane, pa je stoga pojedinac očajno srnuo naprijed, jer mu se činilo da je sve izgubljeno i potražio je spas u navali, a cijele bi slabe jedinice protivnika pred jednim drskim napadačem dignule ruke na predaju.

Kad sam već kod općih primjedaba želim spomenuti, kakvi su kao vojnici bili Bošnjaci, o kojima se u ratu toliko govorilo. Ne mislim se kod općeg opisa poduže zadržati, jer držim da će iz opisa pojedinih slučajeva svatko najlakše upoznati karakter tih ljudi. Nisam im mislio pjevati pjesmu ili ih slaviti epopejom. Držat ću se strogo samo krute istine.

Pa opet moram priznati da nema čovjeka, koji bi se mogao odrvati svom osjećaju, a meni su Bošnjaci osobito blizi. Ipak ih ne želim ni uljepšati ni veličati. Bilo je i ružnih pojava. Ljudi smo, i u svakom žitu ima kukolja. O kukolju ću svakako manje govoriti, jer ga je i manje bilo, a kod cjeline je redovito izbio na površinu samo zdrav plod. Bilo je „javašluka“ koji je mnoge glave stajao, bilo je među njima i nekoliko krvoloka i kukavica, i gdjekoji anarhista; bilo je krađe i dosta su griješili protiv higijene, ali bi sve njihove mane nestale upoređujući ih sa dobrim svojstvima. Do istog bismo rezultata došli mjereći pogreške Bošnjaka prema pogreškama ostalih regimenta i naroda Monarhije.

Najprije moram navesti dva glavna elementa ratnika, a to su: disciplina i hrabrost.

Mislim da nije bilo jedinica austro-ugarske vojske kod kojih bi disciplina značila tako malen problem, kao kod Bosanaca. Kao dobra i poslušna djeca slijedili su Bosanci svoje starješine. Slijedili su ne samo stari i dobro disciplinirani vojnici kadra, nego i sav ratni i slabo izvježbani naraštaj i onda, kad je već znatno popustila disciplina kod najboljih regimenta zbog slabe hrane, zbog predugog trajanja rata i zbog političkih miniranja. Kod Bosanaca je red sačuvan do posljednjeg dana borbe na fronti, šta više disciplina je sačuvana i preko sloma Monarhije.

Meni su kao najstarijem oficiru regimente u zarobljeništvu Francuzi povjerali komandu cijele regimente i ja sam u uzornom redu vodio naših 12 kompanija kroz cijelu Francusku i ne mogu se požaliti ni na kakovu neposlušnost ni jednog jedinog momka.

Isto je tako bilo poslije sloma u Budimpešti kod našeg kadera. Tamo je nastupilo potpuno rasulo a Bosanci su ne samo sačuvali red i mađarsku državnu imovinu, već su morali u bosanskoj kasarni držati pod stražom mađarske boljševizirane jedinice.

Slušao je Bošnjak uglavnom sve svoje starješine, ali treba priznati da šarže nije mario. Znamo da frajtera (Gefreiter) nije nijedan vojnik mario, ali i druge su šarže slušali samo toliko, koliko je za unutrašnji red kompanije i vojne administracije bilo potrebno, dok je u borbi postojao za Bo-

sanca samo oficir, pa mu tu ni „felbeber“ (Feldwebel) nije imponirao.

Za čudo je slušao svakog novopečenog mladenačkog kadetaspiranta, zbog njegove obrazovanosti, dok je „šacao“ da u tikvi felbebera nema više nego i u njegovoj vlastitoj. Stoga je u borbi bilo nemoguće Bošnjaka krenuti naprijed bez oficira, ili najmlađeg kadeta.

Formalistička disciplina nije bila na takvoj visini kao n.pr. kod Mađara, koji su znali energičnije sklopiti pete i lupiti dlanom o pušku ili bajonet, ali je Bošnjak poslušao što god smo mu naredili i pod najtežim je okolnostima izvršio zapovijest, dok je Mađar popustio prvom prilikom i kod sloma je bio prvi koji se odmetnuo od reda.

Bošnjak nije znao ni čuvati ni štedjeti municiju i konzervu. Kao pravi primitivac mislio je, pucaj dok možeš i pojedi što imaš, jer tko zna „što mere bit!“ Suprotne zapovijesti mu nisu nikako išle u glavu. Nikada nije Bošnjak zatajio u borbi, niti je ikada napustio svog starješinu ili svog druga.

Relativno su marljivo kopali i izgrađivali položaj i donosili materijal. Kažem relativno, jer su izvršivali samo ono što im se kazalo, a više ne, jer se marljivi nisu ni rodili. Što je situacija bila opasnija, to je Bošnjak bio bolji, kao i njegov jedinstveni bosanski konjič, koji je sve bolje nosio, što su terenske prilike postajale teže.

Marš im isto nije bio savršen. Trebalo je dosta opomena za održanje reda, a bilo je to u vezi sa obavljanjem nužde. Kako su stidljivi morali su se daleko uklanjati. Šta više i malu nuždu obavljaju strogi pravovjernici klečeći ili sa velikim nagibom, jer ne daj Bože da bi i jedna kap pala na odijelo ili na obuću. Zato nam nisu naše više starješine bile zadovoljne kolonom Bosanaca na maršu, jer su zbog nužde mnogi zaostajali.

Urabdžije su se na vrijeme vraćali, na straži su bili pouzdani, u patruli vješti i odlučni, a sa najskromnijom minjažom zadovoljni.

Mnogi su govorili o hrabrosti i o borbenoj pouzdanosti Bosanaca i na sva su ih usta hvalili. Nekoji su pisci u tome pretjerivali prikazujući Bosance kao prave krvopije,

a bilo je i pojedinih slabih ocjena, zbog toga što je nekoliko Bosanaca prebjeglo protivniku.

Da najprije svršim sa posljednjima.

Prebjeći nije laka stvar. Ne ulazim u ocjenu sa moralnog gledišta, jer su prilike danas drukčije, pa bi kazali da govorim pod uticajem novih okolnosti. Prebjeglo je nekoliko Bosanaca na ruskom ratištu pod takovim prilikama, da se svakom pojedincu od njih mora priznati najveća hrabrost, odlučnost i fanatizam za političku ideju, zbog koje su prebjegli.

Prebjegli su mahom Srbi. U vojsci nisu nikada i ni u čemu činili razliku između Srba, Muslimana i Hrvata, a mogu smjelo ustvrditi, da razlike zapravo i nije bilo. Od političara često i u zlom smislu upotrebljena parola, da je brat mio — koje vjere bio, bila je puna istina i realnost kod bivših austrijskih bosanskih pukova. I u vrhovnoj ratničkoj vrlini, u hrabrosti, nije postojala između tri bosanska brata razlika.

Uzrok da su nekoji Srbi prebjegli leži u političkoj pozadini i u osveti prema austrijskim vlastima, koje su osobito u početku svjetskog rata prema Srbima sasvim pogrešno postupale.

Predaleko bi me vodilo opisivanje omamljenosti austrijskog upravnog aparata na početku rata i njegovog postupka sa taocima, koji su bili mahom Srbi. Znamo šta su sve s njima radili, koliko su ih vješali i strijeljali i kako su postupali sa njihovim porodicama. Najveći dio onih kojima se nije mogla dokazati nikakova krivnja, kao i velik broj „p. v.“ (politisch verdächtig) Srba od oka su strpali poslije mobilizacije u zatvore i logore za internirce.

Siječnja i veljače 1915. god. u Poljskoj prebjeglo je k Rusima nekoliko dana uzastopce po 2—3 vojnika, a jedne je noći prebjegao jedan stariji podoficir Srbin sa 24 vojnika k Rusima. Tih su dana naše starješine zabrinuto zapitkivali, koji je uzrok bježanja i što se zbilo sa Bosancima. U to vrijeme nisu naime bile ni veće borbe, ni štrapaci, a hrana je bila izdašna.

Jednog su me poslije podneva pozvali telefonom iz rova natrag na Brigadekomando, da se prijavim kod generala Dáni-a. Nije bilo lako usred bijela dana izaći iz položaja, ali

sam odmah pomislio da me zbog osobito važnog pitanja zovu mimo regimentskomande na brigadu. Iznenadio sam se još više kad sam kod brigadekomandanta generala Dáni-a našao i samog korpskomandanta feldzajmajstera Terstyanskoga.

Bez mnogog okolišanja mi rekoše, da su me pozvali kao jedinog oficira bosanske treće regimente koji je od početka rata u borbi, pošto žele čuti moje mišljenje o uzrocima prebjega kod Bosanaca.

Ako sam se bilo čime osobito odlikovao za vrijeme rata, onda zacijelo odlučnošću da pretpostavljenima i u najvišem rangu kažem cijelu istinu. Tako sam i ovoga puta svu krivicu za „žalosne pojave“ kod BH 3 bacio na upravne vlasti u Bosni, kojima sigurno nije uspjelo učiniti patriotima one ljude, koje su ni krive ni dužne brutalno gonili i po 5 mjeseci vukli po zatvorima, a sada poslali na ratište, da ostave svoje kosti za Austrougarsku Monarhiju. Sa posljednjim maršbataljonom (IX) poslali su te ljude neposredno na ratište poslije vrlo kratkog vježbanja kod kadera. Posljedice se stoga mogu lako shvatiti. Generali su me šuteći slušali ne stavljajući nikakve primjedbe.

Završivši taj konkretan slučaj ubrajam spomenute ljude „par excellence“ — u junake.

Nekoji dobronamjerni tudi oficiri pridavali su pak tako krvoločna svojstva Bosancima, kakva oni nisu nikada imali.

Po prirodi su bili blagi i pitomi i svaka je brutalnost bila protivna njihovom biću.

Vidio sam ih i ja razjarene i onda nije bilo pardona. Da navedem dva slučaja.

Jedna se otstupnica tako žilavo držala, da je cugskomandant moje kompanije lajtnant Guido Stipić morao na juriš zauzeti taj položaj. Čim je stigao na vis, neprijatelj je digao ruke na predaju. Samo je još jedan od njih držao bombu u ruci, pa ga je Stipić pozvao da je baci na stranu. On ju je bacio ravno na Stipića i bomba ga je raznesla. Tada su Bošnjaci pobjesnili i poubijali cijelu neprijateljsku zaštitnicu od kojih 12 momaka.

I drugi je slučaj tome sličan.

Naš „Bektić Stützpunkt“ za kojeg smo se borili dan i noć na razmaku od jedva 3 metra smirio se uvijek oko pod-

neva i tada je preko jednog sata trajalo primirje za vrijeme kojega su naši i ruski stražari kojiput i razgovarali, da bi iza primirja opet produžili bacanjem bomba i granata. Jednom se dogodio slučaj, da je Rus stražar na ekspoziranoj ivici kratera dao našem stražaru znak rukom, pa se podigao iza oklopa, skočio u krater, popeo se do našeg stražara i predao mu pismo s molbom da ga preda na poštu. Taj je ruski vojnik bio Poljak sa teritorije okupirane od njemačko-austrijskih trupa i pisao je svojoj ženi. Dabome da smo pismo nakon cenzure ekspedirali adresatu.

Jednog je dana u određeno vrijeme zakucao „Muskal“ na svom čeličnom oklopu i zovnuo: „Halo Bošnjak“. Pošto je naš stražar Ahmet Babić oprezno podigao glavu iza svog zaštitnog oklopa, to ga je Rus izazvao time što je rukom digao bocu i viknuo „votka“. Babić je bolje pogledao preko ivice svog oklopa i u tom ga je času pogodilo smrtno tane u glavu.

Svoje dotad krotke vojnike nisam više mogao prepoznati. Podivljali su. Danju i noću su bacali mine i bombe na Ruse. Iste je noći izašla iz rova naša patrula dobrovoljaca i s bombama skočila u ruski rov, poubijala posadu i vratila se zadovoljna u „Bektić Stützpunkt“. Dabome da su i Rusi uzvraćali vatru istom mjerom, pa je žestina borbe postala tako intenzivna, da su se komande grupe i armije zainteresirale za slučaj, te su zapovjedili teškoj artiljeriji, da kazni rusku posadu zbog toga nevojničkog čina.

Zašto da navodim veći broj slučajeva, u kojima su Bosanci pokazali divotnu hrabrost polazeći u borbu besprijekorno disciplinirani i mirni vršeći napadaj do posljednjeg juriša, kao da su na egzercirplacu. Isto su tako Bošnjaci držali i čuvali svoje položaje doslovce „do posljednje kapi krvi“, uz uslov da je s njima bio i oficir.

Želim još prikazati jedinstveni primjer, koji će bolje nego čitava knjiga govoriti o hrabrosti naših Bosanaca i o razmjeru te hrabrosti prema drugim jedinicama i nacijama.

Nije mi se dotad pružila zgoda, a vjerojatno ni nikom drugom, da bezbrižno posmatra napredovanje raznih

jedinica vlastitih trupa kroz neprijateljsku vatru pod sasvim istim okolnostima.

Devet je bataljona dobilo zapovijest da izvrši napad na Vis Jeleniki kota 711 u Karpatima.

Još prije početka borbe morale su sve te jedinice prijeći Javorovu kosu.

U štafetama je išlo devet bataljona. Kolo je otvorio prvi bataljon bosanske treće regimente, koga su slijedili po jedan bataljon njemačko-alpskih jegera, jedan bataljon galicijski t.j. poljsko-rusinski, zatim jedan bataljon češko-njemački, pa jedan bataljon naše današnje vojvodjanske mješavine, jedan bataljon erdeljskih Rumuna, dva bataljona Madjara, a na završetku disponirali su moj četvrti bataljon bosanske treće regimente.

Čim je naš prvi bataljon izbio na otvorenu kosu dobio je sa desnog boka vatru iz strojnih pušaka. Oko nas se prostirala prašuma i prema tome je bila veoma teška orijentacija, a mjesto odakle je dolazila vatra bilo je šumovito i dominiralo je nad kosom. Prema dobivenoj dispoziciji trebao je dominantan vis biti u rukama našeg drugog odreda, međjutim smo vidjeli da je još uvijek bio u ruskim rukama. Pošto je naš komandant divizije zapovjedio da svi bataljoni smjesta prijeđu preko kose, to su bataljoni napredovali bez čišćenja neprijateljskog gnijezda strojnih pušaka.

Ostavivši svoj bataljon na dnu doline pošao sam odmah sa prvim bataljonom naprijed do vrha kose i pošto sam tamo našao veći kamen, to sam sio iza njega i kao u panorami promatrao i mirno ocjenjivao prijelaz svih za napad određenih bataljona.

Bilježio sam način prijelaza pojedinih trupa, stepen njihove izvježbanosti, disciplinu i strah.

Kao prvi, naš je bataljon mirno prešao kosu usprkos bočne vatre i ostao je u redu i spokojstvu, a to mogu izvesti samo ljudi koji vjeruju u fatum kao naši Bosanci. Siguran sam, da među njima nije bilo deseterice, koji su za 10 cm pognuli glavu. Drugi su bataljoni prelazili kojekako. Većina ih je trkom i sagnutog držanja prešla kosu. Nekoji su puzali i zatim pravili skokove. Mnogi su vojnici držali špaten pred desnim licem, nekoji su se sakrivali iza desnog susjeda, neki su odredi došli sasvim u nered, dok nije ko-

načno došla momčad mog bataljona koja je prešla kosu istim mirom i spokojstvom kao što je prošao i prvi bataljon naše regimente.

Gubici su bili poprečno jednaki, pa mi se šta više pričinilo — barem po uzbuđenoj koja je vladala — kao da smo ovoga puta imali razmjerno manje gubitaka nego drugi.

Ne može biti bolje ilustracije za držanje naših Bosanaca u vatri.

Na završetku te glave moram se pozvati na opis završne bitke na Piavi kod sloma, kad je sve popustilo, a samo su naši Bosanci gladni, iznureni, i pocijepani najodlučnije odolijevali trodnevnom nasrtanju francuskih trupa tako, da su Francuzi u relaciji prema Englezima i Amerikancima u našem sektoru potpuno zatajili, kao da su Bosanci svojim herojskim držanjem htjeli dati konačni pečat svom muževnom držanju tokom cijelog svjetskog rata.

Znatiželju neboraca i pozadine izazivlje najviše juriš i borba na nož ili u prsa.

Takovi su slučajevi veoma rijetki, a većom mehanizacijom borbenih sretstava bit će ih još manje, jer ako napadač stigne do napadnutoga, taj je savršeno uništen, ili se spasio uzmakom, ili daje otpor, a tada još nema pobjede.

Većinom popušta onaj koji se brani, zbog toga što je moralno klonuo ili što ne cijeneći sebe precijenjuje protivnika. Osvajajući Montello bilo je slučajeva, da je pojedini Bosanac sa bombom u ruci stao na ulaz u talijansku kavernu i 50 mu se boraca predalo. Ali je polovica Bosanaca pogođena dok su stigli do talijanskog rova.

Glavni je moral oficira i vođe. I najmlađi oficir vrijedi za momke više, nego stari i iskusan podoficir, jer im fali povjerenje prema podoficiru. Dobri podoficiri pod vodstvom srčanog iako neiskusnog oficira mogu stvarati čuda.

Ruski oficiri kod Sopanova bili su očajno slabi, pošto su zaostajali i naperenim revolverima tjerali svoje vojnike naprijed. Zato im nijedan napad nije uspio. Pa iako su na pojedinom mjestu uspjeli, nisu umjeli iskoristiti svoju skupo plaćenu pobjedu.

Sasvim su drugi bili ruski oficiri kod Žwyžyna za vrijeme Brusilovljeve ofenzive, kad su sa višim komandantom

golih ruku došli u jurišu do naše žice. Koliko sam opazio talijanski su oficiri uvijek išli prvi i bili su prava kičma svoje vojske u punom smislu riječi. Nijemci su bili heroji, Francuzi odlični iako preoprezni. Austrijanci, oficiri i vojnici u prosjeku su bili osrednji i dosta mlitavi. Brdski narodi u glavnom bili su hrabriji od nizinskih. Kod Srba je bio najbolji rezervni oficir, kao glavni nosilac borbenog morala.

Izričiti juriši bili su tokom svjetskog rata kod naše BH 3 regimente slijedeći:

1914. godine kod Šapca—Pričinovića i kod male Vranjske u Srbiji, kod Horozanne Wielke (Lwowska bitka) u Galiciji, kod Sokoliki i Starog Sambora u Karpatima i kod Wojčina u Poljskoj.

1915. godine kod Kiczore, Koziolate i Stinke u Karpaticima, kod Wielkopole, Jaričowa, Diedzilowa i Dobrotwora u Galiciji, kod Krupieca, Gontowe i Sopotowa u Wolchiniji.

1916. godine kod Poczajowa (Bektić Stützpunkt), Niemirowke-Bogdanovke u Wolchiniji, kod Starobrodskie, Żwyżyna i Pienaki u Galiciji.

1917. godine nije bilo juriša. Sve su borbe bile defenzivne u položaju, tek smo kod završne borbe sa Rusima kod Waschkoutza u Bukovini došli na nož.

1918. godine jurišali smo na Montellu i kod Valdobbiadene u Italiji.

Pokolj iz srdžbe i zdvojnosti bio je kod Starog Sambora, na Kiczori, kod Gontowe, Żwyżyna i na Montellu. Pa i u tim se borbama čovječnost brzo vratila i neprijatelji bi se brzo kao ljudi našli, jer su se klali zbog one „ako neću tebe, ti ćeš mene“.

Ovo poglavlje o vojničkoj hrabrosti ne mogu završiti, a da ne odam poštu i priznanje onim našim vojnicima, čija se hrabrost nije isticala puškom, bajonetom i bombom, nego u visokom ratničkom moralu savjesnog ispunjavanja teških dužnosti pod ljutom vatrom. To su bili naši telefonisti, sanitaci, pioniri i municionstregeri. Bit će o njima i o njihovoj službi spomena i u opisu pojedinih borbi, ali ne mogu a da ih i ovdje ne istaknem, jer su po nezaklonjenom terenu u ljutoj vatri morali više trčati, nego i sami strijelci u švarmliniji.

m) Dopusti

Kad sam poslije rata bio komandant bataljona u jugoslavenskoj vojsci podnio mi je 1920. godine jedan kapetan slijedeću molbu: „Molim komandanta za dejstvo da mi se odobri pet dana osustva, pošto sedam godina nisam osustvovao“.

Upitao sam ga za razlog, a on mi je ispričao, da je cijelog rata bio na fronti bez dopusta, još od 1913. godine.

Htio bih prikazati kako je međutim funkcionirao odlazak i dolazak sa dopusta za vrijeme rata u austrijskoj vojsci pa ću opisati neke od svojih dopusta.

Za uvod mogu reći, da početkom rata nije bilo dopusta. Nije nitko ni slutio da bi rat toliko trajao. Pristupili su rješavanju tog pitanja tek poslije prve godine rata. Najprije su davali dopust oficirima poslije šestomjesečnog boravka u rovu, a za boravak u etapi poslije 8 mjeseci. Godine 1917. izdat je pravilnik kojim je vrijeme neprekidnog boravka skraćeno na 4 mjeseca odnosno na 6 mjeseci. Osim toga dobivali smo apsentiranje od 4 dana u polovini roka.

Dopust je trajao 14 dana sa dodatkom od 5 dana za polazak i 5 dana za povratak. Osim toga je komandant regimente imao pravo da povisi dane putovanja na 7 dana, pa je ukupan dopust iznosio 28 dana ili skoro cijeli mjesec.

Za oficire sa Piave odlazio je dnevno po jedan brzi vlak u Beč i Budimpeštu koji je vozio „urlapdžije“ i vraćao ih natrag na frontu.

U pravilniku o dopustu stajale su krupno tiskane riječi: „ni najteže borbe ne smiju spriječiti uredan odlazak na dopust i povratak oficira i momčadi sa dopusta“.

Za momčad u rovu važio je rok boravka od 6 mjeseci, ali se na moju veliku žalost češće odužio. Zbog toga sam se mnogo svađao sa svojim tjesnogrudnim komandantom regimente, pa se jednom odigrao slijedeći prizor:

Generalštabšef divizije, koja nas je trebala zamijeniti u položaju, došao je k regimenti sa dva komandanta puka, pa je naš oberst priredio njima u čast večeru, na kojoj sam i ja bio prisutan. Govorili smo o svačemu i došli smo među inim i na pitanje momčadskih dopusta. O oficirskim dopustima nismo trebali govoriti, jer je oficir poznavajući propise znao za svoja prava, pa ih je tražio i dobio, ali sa

momcima bilo je kojekakvih postupaka. Tako je i jedan od gostiju kazao: „nažalost mi dosad nije uspjelo da mogu u pravo vrijeme poslati momčad svoje regimente na dopust. Uspjelo mi je poprečno tek poslije 8 mjeseci“. Moj je komandant dodao da je isti slučaj i kod naše regimente. Na to sam planuo i rekao: „Herr Oberst, u našoj regimenti polazi Bošnjak na dopust tek poslije 11 i 12 mjeseci ako ga uopće doživi i ja kažem, Herr Oberst, vama kao pobožnom čovjeku, da ćete na posljednjem sudu zbog toga pred Bogom odgovarati.“

Oberstar nije ništa odgovorio, ali je doskora ustao od stola i dršćući otišao.

Drugog mi je dana rekao, da zbog mene nije spavao cijele noći i neka odmah pošaljem 20 vojnika na dopust. Ni to mi nije bilo dosta, već sam se sa njim tako dugo pogađao, dok je odobrio dopust ne za dvadesetoricu vojnika, nego za njih 200.

Velika je bila razlika u načinu kojim su nas kod kuće primali 1914. i 1918. godine.

Prve godine rata i početkom druge bilo je za dopusta veliko slavlje i zahvaljivanje Bogu što smo iznijeli živu glavu. Grlili bi nas i opipavali da se uvjere dali smo zaista čitavi i živi.

Kasnijih su godina zabušanti okužili pozadinu i domovinu, pa su dosađivali svakome, a osobito miroljubivom građanstvu, kome je i sam rat izbio na vrh glave. Kad smo došli u to doba sa ratišta kući, nisu se više čudili, nego su nas pitali: „zar si opet tu?“ „opet na dopustu?“ i t. sl., jer nisu znali gdje smo se u međuvremenu zadržali, dali na ratištu ili negdje u pozadini. Svakako su nas više gledali kao zabušante i zelenokadrovce, nego kao čestite ratnike.

Stoga sam za posljednjih dopusta boravio najviše u krugu obitelji, a vraćao sam se sa dopusta na frontu jednako lakog srca, kao i onda, kada sam sa fronte putovao kući na dopust.

Kad je prestalo moje detaširanje sa prvim bataljonom BH 3 regimente u pruskoj gardi kod Wysocko-Ponikowica imao sam se ponovo vratiti regimenti koja je boravila još uvijek u šumi Pijenaki.

Marširali smo dva dana u jugoistočnom pravcu kroz mjesta Czechy—Zahorce—Podhorce—Majdan i Huta Pienacka. U dvorcu Podhorce bila je komanda petog korpsa u čijem je sastavu bila regimenta i ja sam za vrijeme odmora svratio u krasan dvorac, da se raspitam što je sa mojim dopustom. Smetao sam gospodu pri svečanom banketu, ali su mi ipak kazali, da je akt o mome dopustu upućen diviziji u Werchobuz i da ću ga sigurno primiti, čim stignem k regimenti. Kod daljeg marša nismo se taknuli Werchobuza, već sam prošao sjedište brigade u Huti Pienacki, ali sam u brigadi dočuo da akt još nije prispio. Pošto su mi međutim kod korpsa rekli da je akt ekspediran, to je trebao zacijelo doskora i stići. Kod regimente u Rebani nisu o mom dopustu ništa znali. Tamo sam prenoćio i kako do idućeg jutra nije ništa prispjelo, to sam otišao u šumu kod Czepiele gdje je bio smješten moj bataljon 500 m iza prve linije kao brigaderezerva. Čekao sam strpljivo svoj polazak kući, a pošto smo poslije podne oko 4 sata iz Żarkowa čuli sve jaču vatru, to se moja strpljivost pretvarala u strah.

Moja zla slutnja doista nije bila neopravdana. Oko 5 sati sam dobio nalog da sa bataljonom odmah krenem u pravcu Żarkowa.

Marširali smo ponovo kroz gustu i mračnu šumu po kiši i velikom blatu do kasno u noć. Ne vidjevši od mraka i magle ni prsta pred nosom obustavio sam kretanje, jer sam čuo da su u neposrednoj blizini u predvečerje Rusi prodrli frontu u širini od kilometra i po, a u dubini od preko 6 km. Pošto nije bilo nikakvih rezervi ili su pak rezerve zatajile, morao je i sam korpskomando bježati na vrat na nos da ne padne u zarobljeništvo.

Čekali smo do svanuća po kiši i snijegu. U rano jutro 1. X. 1916. oprezno smo napredovali i svoj smo zadatak izvršili uz razmjerno male žrtve. Napipali smo lijevo, krilo našeg štelunga koji je bio intaktan i pročistili smo i zaposjeli „Niemandland“ koji je nastao uslijed naglog povlačenja austrijskih trupa pod pritiskom Rusa.

U dubokoj su magli prolazili teški časovi prije podneva, sve dok nije sjajnim jurišem njemačke 226. regimente izgubljeni položaj osvojen u protivunapadu. Na desnom krilu

Nijemaca veoma su časno sudjelovali naši Bošnjaci. Zarobljeno je 2600 Rusa, 40 oficira, 16 mašingevera i za čudo jedan viši i jedan niži japanski oficir, koji su kao saveznici Rusa došli tek da posmatraju i da uče na evropskom ratištu.

Nijemci su mi tada predveli svog vojnika, koji je za uspjeh juriša bio najzaslužniji. Razgovarao sam s njime i on mi je iskreno ispričao svoj herojski čin, koji je zapravo nastao iz nužde i zdvojnosti. Sistematski je protunapad u savršenom skladu sa odličnom artilerijom doveo Nijemce do bivšeg austrijskog položaja, kojeg su Rusi čvrsto zaposjeli. Približili su se na 50 m, ali dalje nisu mogli. Ležali su preko 10 sati u studenom močvarnom blatu, a Rusi su ih redom strijeljali. Stanje je bilo neizrecivo zdvojno, preostalo im je tek da se predaju ili da pokušaju juriš. Odlučio se na juriš, poskočio i sam samcat potrčao prema Rusima. Kad je sretno pretrčao polovinu puta, podigla su se još dva, tri druga i pohrlila za njim. Tek kad je dotrčao do rova u njemu se probudila smionost i on je bacio bombu u rov zaposjednut od Rusa. Čim su to opazili ostali kameradi, skočili su kao na komandu i „posao“ je obavljen za nekoliko minuta.

Rusi su ovoga puta i na ovom mjestu dali slab otpor. Bili su iscrpljeni od borbe bez izmjene, slabo opremljeni i hranjeni te slabo potpomognuti od svoje artilerije i brzo su popustili. Bili su mahom iz mladih godišta.

I kod njih je vrijedilo, da su stariji vojnici ne samo izvježbaniji i otporniji, već i pouzdaniji i discipliraniji.

Dok su se kraj nas ruski zarobljenici u redovime gurali kroz uzak rov, zvao me telefonista da se javim diviziji.

Čim sam došao na poljski telefon javio mi je lično generalštabsšef Princ Hohenlohe, da odmah mogu krenuti na dopust, pošto je borba uspješno završena.

Postao sam kako bi Bosanci rekli „urlapdžija“.

„Bego prti ruksak, idemo!“ kliknuo sam svom puršu. Sav umor, sva potištenost i klonulost jednim su trenom bili izbrisani.

Prisluškivajući grmljavinu ruske artilerije, kojom je izlivala svoju srdžbu zbog pretrpljenog poraza, koračao sam živo i snažno u bojazni da mi se još na odlasku kući ne prikrpi kakav šrapnel.

Došao sam sretno do našeg trena, gdje su me upravo kraljevski dočekali svi oficiri i podoficiri trena, koji su bili mahom tudjinci i inovjerci u našoj inače sasvim nacionalnoj bosanskoj regimenti. Dubokim poklonima, ljubezno i laskavo primili su me i ponudili me sa svim što želim — pa i njih da uzjašim — samo da ih ne mičem sa njihovih neopasnih mjesta.

Bila je još duboka noć kad sam krenuo od trena kolima, koja su vukli jaki i odmorni konji na Werchobuz, Koltow, Sassow i Zloczow, odakle je polazila željeznica za Lwow—glavni grad Galicije. Do Koltowa vozio sam se poljskim pješćanim putem, pa su ga konji teško gazili. U mraku su skoro pregazili vojnika koji se teško natovaren vraćao u pomrčini galicijske pješćane šume sa još većim mrakom u duši, sa svog dopusta u štelung. Koliki li je bio kontrast osjećaja kod nas dvojice. Ja sam na vilinim krilima letio k suncu, a on je siromah puzio mrakom i plakao za svojima, koje je ostavio neutješljive kod kuće!

Svitalo je kada sam prošao mimo grofovskih dvorova u Koltowu i Sassowu i stigao u Zloczow lijepi gradić, imućnog pučanstva.

Karakteristično društvo s kojim sam se vozio željeznicom od Zloczowa do Lwowa želim detaljnije opisati.

Sastav mu je bio slijedeći: dva husarska kapetana, jedan aktivan, a drugi rezervni oficir, koji je u civilu bio narodni zastupnik Hermannstadta, zatim dva kapetana od trena i jedan oberlajtnant od artilerije, koji je bio komandant municionskolone. Husarski rezervni kapetan-narodni zastupnik bio je zapovjednik mobilne bolnice za okužene konje, a aktivni je služio kod korpskomande.

Čim je vlak krenuo započeo je živ razgovor. Nadmetali su se u pričanju o junačkim djelima svi ti oficiri iz etape, koje su borci prezrivo nazivali „Etappenschweine“. Bez ikakvog stida preda mnom, pravim ratnikom, počeli su pripovijedati o grozotama rata, a svaka im je druga riječ bila „strašno i užasno“, kao da su kod njih padale granate umjesto kiše. Svaki je od njih po pričanju doživio bezbroj debakla i sam je silnim jurišem spasio situaciju — kod

komore. Za zasluge su ih čekala visoka ratna odlikovanja. Ordeni su u njihovom razgovoru uopće zauzeli glavno mjesto.

Jedan mi se kapetan od trena raspričao, kako su se nedavno poslije probijene fronte našli Rusi kod njegovog trena i on je sa kočijašima u četvrt sata sedam puta jurišao na neprijatelja.

Bio je to jedan od glavnih uzroka da šutim kao zaliven.

Gledao sam njihovu prtljagu. Ja je nisam ni imao, jer je sve moje potrebe nosio Bego u ruksaku. Svaki je od njih nosio po 2—3 kofera, a osim toga pune vreće svih mogućih „ratnih uspomena i trofeja“ ukradenih od sirotog opljačkanog pučanstva sa ratne teritorije.

Jedan je oficir trebao za prijenos prtljaga sedam vojnika, a s njime je putovao i podoficir kao vođa transporta kapetanovih stvari. Moram spomenuti da je i on putovao samo na dopust. Sve se to odigralo u trećoj godini rata, kada je pučanstvu i onako malo što ostalo.

Kako su tek bili opremljeni neki generali kad su se vratili sa ratišta svojim kućama? Vodili su, kako sam čuo, zaplijenjena plemenita grla konja, tako da nije bilo vagona za transport municije i hrane u borbenu liniju...

Ovakova su me opažanja silno potresla.

Oko podne smo stigli u Lwow, gdje sam morao prijeći u vlak za glavnu prugu Lwow—Krakow—Oderberg—Budapest. Pošto je do odlaska vlaka bilo vremena više od jednog sata, odlučio sam otići u grad i objedovati. Lwow je pred-ratni velegrad, a tada je bio i sjedište komande II. armije Böhm-Ermolli. Begi sam odredio da me čeka i točno mu označio mjesto u velikoj dvorani ogromnog kolodvora, gdje ćemo se naći.

Nakon povratka iz grada nisam na označenom mjestu našao Bega. Tražio sam ga po prostorijama šaltera, po hodnici, nama peronu i u vlaku, koji se već pušio spreman za polazak. Sve sam nervoznije jurio gore dolje, od jednog kraja na drugi — a trenutak polaska se sve više bližio. Još sam jednom projurio kroz vagone, kada je vlak već zviždio, ali uzalud — Bega nisam nigdje našao. Skoro mi se oko zasuzilo od žalosti kada je brzi vlak krenuo, a ja ostao na peronu kolodvora.

Sam nisam mogao krenuti na put, jer su kod Bega bile sve moje potrepštine, pa i svi ključevi mog peštanskog stana. Stoga ne bih mogao uraditi drugo, nego da sam u odijelu iz rova šetao po Pešti i čekao eventualni dolazak Bega.

Tek poslije 24 sata trebao je krenuti idući brzi vlak i tako bih izgubio čitav dragocjeni dan krvavo stečenog dopusta!

Kad mi se izgubio i posljednji tračak dima, ja se skrhan vratim u prizemlje kolodvora da ponovno i sistematski potražim Bega, jer u međuvremenu nije mogao propasti u zemlju.

Pošao sam dugačkim hodnikom najprije na jednu stranu, da redom obiđem sve prostorije i čekaonice, kad na kraju hodnika iznenada zagledam u udubini zida ispod prozora kako čuči po turski moj Bego sa svojim „lacmanom“ koga je slučajno našao i kako slatko „divani“.

Uskliknuo sam: „Bego!“, a on se trgo i skočio, ali je u istom času dobio snažnu i zvonku čušku od mene.

Samo je prozborio: „zaslužio sam gospodine“, jer se u istom času sjetio šta je uradio.

Bez sreće nema ništa, pa tako je bilo hvala Bogu i ovoga puta.

Otišao sam gore na peron i posjetio kancelariju glavarova kolodvora. Sa glavarem sam se upoznao i ispričovijedio mu svoju veliku nevolju. Požalio je moj slučaj i odmah mi u povjerenju dodao, da će mi pomoći ispraviti nevolju, samo da ga ne smijem odati. Za pola sata trebao je naime vratiti prazan dvorski vlak u Oderberg. Tim ću vlakom stići nešto prije brzog vlaka, koji je prije čitavog sata krenuo u Oderberg i tamo ću prijeći u njega za Budimpeštu.

Tako sam i uradio i sve je bilo ispravljeno, osim Begine čuške. Nju je moj poštenjačina više puta spominjao i priznao joj rijetku jakost jednako kao i to, da ju je zaista zaslužio.

U svakom zlu koje me je snašlo, ubrzo sam našao neko žensko biće za utjehu. Tako sam se i od Oderberga vozio sa lijepom barunicom veoma otmenom aristokratkinjom, koja me je zanimala osobito ljubaznošću sve do Budimpešte.

Zamolila me da i odsjednem kod nje ili da je drugog dana posjetim, ali je moja nevjera prema njoj bila istodobno vjernost prema Irén...

Čim sam se u Pešti malo odmorio, dotjerao i naužio ljubavi, požurio sam kući u Karlovac, da vidim svoje stare roditelje i sestru.

Na „Keleti“ kolodvoru odložio sam u vagonu svoju prtljagu i svratio u vagon-restoran, gdje su me najradosnije dočekali. Poslije dugog vremena našao sam se opet sa pokojnim Ljubom Babić-Gjalskim, pretsjednikom hrvatske delegacije na zajedničkom Saboru u Pešti, koji se nije mogao nadiviti mojim ratnim odlikovanjima. S njime su u društvu bili još i delegati Hrvatskog sabora pok. grof Aladar Janković i Gvido pl. Hreljanović. Raspoloženje je odmah u početku bilo tako dobro, da smo se odmah na peštanskom kolodvoru konstituirali po Križevačkim statutima i da je već prije polaska vlaka pala prva zdravica i zazveknule su čaše. Za stolom do nas sjedio je Dr. Nikola Mandić tadašnji viceguverner Bosne i Hercegovine. I on je sudjelovao u društvu, ali zbog bolesnog želuca samo na „suho“. „Stoloravnatelj“ bio je najduhovitiji interpretator Križevačkih statuta Gvido pl. Hreljanović, cantus minister bio je Ljuba, fiskus grof Aladar, a ja vunbacitel. Publike je u restoranu bilo malo, pa smo se kao većina smatrali kod kuće. U zdravicama smo reminiscirali davna politička vremena. Grof Janković spomenuo je u vrlo slaboj hrvaštini kako je zapravo on u Hrvatskom Saboru najduže vremena narodni zastupnik. Ljuba mu je potvrdio i dodao pričajući kako je tekao njegov prvi izbor, jer ga je naime kao kotarski pristav vodio. Ujedljivo je dodao grof Janković: „Pa jest Ljuba mi smo nekako vršnjaci.“ Kao da ga je zmija ujela skočio je Ljuba i viknuo: „Ekselencijo grofe, ako takvu neistinu tvrdiš onda si prasac, pa ti si barem 10 godina stariji od mene“. Svi smo se potrudili da ublažimo razjarenog Ljubu zbog tobožnje teške uvrede, da bi on bio istih godina sa grofom Jankovićem. Statuti i vino učinili su svoje, pa je Ljuba zaboravio uvredu. Kod silaženja sa vlaka u Zagrebu morali smo se izdašno pomagati da se održimo na nogama.

Moji su dopusti bili za cijelog rata uvijek u jurnjavi, jer sam za nekoliko dana trebao mnoge posjetiti. U Karlovcu roditelje, u Beloj Crkvi sina kod bake, a u Pešti kader regimente, drugove, prijatelje i prijateljice.

Pa ipak su bili tako slatki ti dani puni života, doživljaja i uživanja, da sam mnogu gorčinu rata mogao zaboraviti ili potisnuti u pozadinu.

Ni kod povratka na ratište nisam bio tužan. Hvala Bogu da sam baštiniio vedar temperamenat svoje majke, pa sam se u svakoj situaciji znao brzo snaći.

Sjećam se putovanja na ratište u Italiju 1918. godine za vrijeme borbi. Moji su se saputnici prepuni briga i boli iz doma vozili na ratište kao osuđenici, kao u sigurnu smrt. Muk je vladao u vagonima, a iz očiju svojih drugova čitao sam samo tugu.

Pa i tada sam našao malu ljupku ali ponosnu i neumoljivu saputnicu. Namještao sam se uzaludno na sve moguće načine, dok smo se vozili duž Balatona, ali je sve bilo uzalud. Nisam mogao uhvatiti ni najindiferentnijeg pogleda. Izvadio sam tada svoj mali Zeiss-fotoaparatus i snimio svoju saputnicu. Led je bio probijen. U Pragerhofu smo se morali rastati, jer me je put vodio u Gemonu—Udine—Conegliano, a nju njezin u Opatiju. Imao sam muke da ju premjestim u drugi vlak, jer je silom htjela poći sa mnom.

1. septembra 1918. godine u položaju St. Vito na Piavi (bataljonskomando kod Casa Bernardi ili ruševine crkve Santa Maria di Caravaggio) dobio sam zapovijest da se noću sa bataljonom pomaknem toliko udesno, da mi dvije kompanije dođu na padinu Monte Perla, a dvije u ravnicu. Tako sam došao upravo preko puta od talijanskog gradića Pederobbe onkraj Piave. Moje se desno krilo spuštalo sa Monte Perla do Piave a na otoku u rijeci imali su moji vojnici dodira sa grupom od Monte Tombe, gdje je bila u položaju 2. bos.-herc. regimenta. Bataljonskomando je došao u San Giovanni uvalu.

Cijelu sam noć obilazio sektor bataljona i upućivao oficire na razne dužnosti za sve mogućnosti neprijateljskog napada. Nešto prije 4 sata ujutro bio sam opet u svome skloništu, gdje su mi kompanikomandanti raportirali o pre-

uzetom položaju. Tada sam i ja nazvao regimentskomandanta na telefon i javio mu preuzimanje sektora bataljona. Oberstar Meissl mi je tom prilikom primijetio, nisam li zaboravio da sam upravo stekao pravo na dopust. Odgovorio sam mu da nisam zaboravio, ali da ću tek za dva tri dana moliti dopust, pošto sam ušao u nov položaj. Oberstar mi spomene, da bih bataljonskomando mogao predati najstarijem kompanikomandantu, jer je taj kao komandant Maschinengewehrteilunga podijeljen po cijelom bataljonu, a sa mnom je obilazio sektor, pa je u sve upućen. To mi nije trebalo dva puta reći, pa sam odmah predao komandu i telefonirao šestoj kompaniji, koja je bila na dnu uvale, da zadrži poljsku kuhinju dok ne stignem, a da bih se na njoj povezo do Marche uvale, gdje je bila regimentskomanda. Imao sam prijeći skoro 6 km. Trebalo se žuriti. Bego je na vrat na nos strpao nekoje stvari u uprtnjaču i potrčao za mnom nizbrdo do šeste kompanije, gdje su me kočijaš i kuhar poljske kuhinje nestrpljivo čekali, jer je započelo svitanje. Krenuli smo jakim kasom u koliko je bilo moguće, jer je cesta bila izrovana granatama.

Napeto smo osluškivali, jer je redovno sa svitanjem zore počelo obligatno alarmantno pucanje artilerije. Svaki čas je mogao koji plotun opaliti na našu cestu, jer su glavno pucali na komunikacije, a naša cesta je bila glavna saobraćajna žila za cijeli položaj. Divio sam se kočijašu kuhinje koji je virtuožno izbjegavao ogromne rupčage po cesti i izbjegao bezbroj opasnosti pada i prevrtanja. U šali sam mu kazao da se poslije rata ne vrati u Bosnu, nego da ide kao fijakerista u Beč.

Svanulo je kada smo stigli do regimentskomande i tamo sam primio objavu (offene Ordre) za dopust. Oberstar je već bio legao, a adjutant mi je poželio sretan put i upozorio me, da je oberstar zapovjedio komandantu bojnog trena, da mi stavi na uslugu njegova lična kola.

U Guia Guietti dočekala me nova zaprega i ja sam ubrzano produžio preko Laga i Vittoria u Conegliano, gdje je bila posljednja željeznička stanica etape, a za mene je bila polazna. U šest ujutro tiho i bez svijetla krenuo je vlak u polumraku, jer je dovde mogla gađati neprijateljska artilerija, a još su veću opasnost značili Caproni — bombarderi.

Sa sve bržim tempom vozili smo se venecijanskom ravnicom i stigli smo u Udine oko podne istoga dana. Tamo su nam prikopčali vagon-restoran. Iz Udina sam telegramom u Beč javio svoj dolazak. I zaista istog dana kad sam preuzeo sektor na Piavi i izbjegao jutarnjem artilerijskom pozdravu, stigao sam u devet sati naveče u Beč, gdje me je čekala ljupka prijateljica.

Poslije dvodnevnog boravka u Beču odveo sam se u Peštu, gdje je bilo veselja radi sastanka sa starim drugovima i vječno mladim prijateljicama. Na svakom sam polju primjećivao tragove dugog ratovanja, sveopće bijede i ljudske sebičnosti. Drugovi su me molili da im pomognem do bilo kakove dužnosti u pozadini, samo da ne trebaju na ratište, a najiskrenije prijateljice iz otmenih krugova zapitkivale su me nisam li sa ratišta donio šećera, brašna ili slanine.

Poslije šestodnevnog boravka u Budimpešti krenuo sam u Belu Crkvu k sinu, a poslije daljna četiri dana Dunavom do Zemuna i dalje željeznicom do Karlovca roditeljima. Prolašći kroz Zagreb našao sam mnogo svojih drugova Hrvata i Srba, a i mnogo svojih bivših pitomaca, koji su me odvrćali od povratka na frontu. Stariji su se snuždili zbog katastrofalnog završetka rata, a mlađi i najmlađi su jubilirali. Vratio sam se ipak preko Pešte na svoju redovnu dužnost u rov na Piavi 1. X. 1918. god.

n) Kad se nije pucalo

O povremenom zatišju biti će kod opisa pojedinih ratnih događaja više puta spomena. Pošto ta pojava ima i opće značenje to se na nju osvrćem i u uvodu.

Na svakom ratištu i u borbi sa raznim neprijateljima nije se pucalo pod prilično jednakim okolnostima. Povod za takvo zatišje nije dolazio od kakvog posebnog raspoloženja protivnika, već jedino od potrebe za odahom i odmorom. Prirodno je, da je od vremenske podjele na dan i noć, uslijedilo uvijek u približno isto doba. Noć je uvijek najopasnija za prepad ili bilo kakovo iznenađenje i prema tome smo noću bdili svi osim onih stražara, koji su danju pazili dok se sva posada odmarala i spavala. Ne znam da li sam za vrijeme cijelog četiri i po godišnjeg rata prespavao desetak

noći, i to jedino u rezervi. Noću je bilo sve na nogama, služba se vršila osobito oprezno, pa i administracija nije mirovala te smo tek poslije svanuća išli na spavanje i odmor. Tako je bilo u rovu, a kod mobilnog ratovanja izvršili smo najveće i najnapornije pokrete isto noću, dok smo se danju u kakvom šumarku odmarali.

Hrana i drugi fasungi dolazili su nam noću, a prije svanuća su nas i kola i nosači napustili.

Dnevni stražari postirani u rovu s jedne i druge strane žice znali su da nisu za vođenje borbe, nego zbog osiguranja mira i odmora svojih jedinica. Dok se u predterenu nije zbivalo nešto osobito opasnog za njihove drugove, dotle nije trebalo izazivati uzbunu i rušiti mir. U početku rata nagnala je instiktivna želja za pucnjavom i ubijanjem po-jedinog stražara da opali na svaki „zahvalan“ cilj, ali kasnije se to izmijenilo.

Još 1914. godine obišao sam cijeli naš položaj kod Wojčina zbog krokiranja i nitko nije ni jedanput na me opalio puške. Pa i na Savi kod Šapca su se stražari mirno šetali obalom i rijetko je planula puška.

Uskrs 1915. godine nam je na ruskom ratištu donio dva dana apsolutnog mira. Šta više, dotadanji protivnici su se posjećivali i darivali.

Iz Popovca sam jašio zbog hitnosti i nevremena u Poczajow otvoreno u neposrednoj blizini položaja i nisam primijetio da bi neprijatelj na mene pucao.

Primirje su respektirali čak i u Bektić šticpunktu, gdje su stražari bili udaljeni tek pet koraka jedni od drugih. Jednom sam se pred zoru skoro sudario sa ruskim stražarom i on mi nije ništa uradio.

Na Tölgyes klancu svi su se pridržavali bez dogovora običaja, da nisu pucali na nosače vode koji su dolazili na zajednički bunar. Slično je bilo i kod Sopanova na Ikwi.

Najinteresantniji je bio slučaj ruskog stražara za našeg povlačenja kod Brody-a, koji nam je pokazao i pravac našeg daljeg kretanja, a da nije na nas opalio puške, niti je alarmirao svoju stražu.

I u Bukovini sam obišao jednog ranog jutra naš položaj po otvorenom zemljištu kako se ne bih morao bezbroj puta vrtiti oko traverza u rovu.

U Italiji kod prijelaza sa Monte Berette na Col Caprile išli smo kraticom potpuno nezaklonjeni i nisu nas gadali, jedino nam je artilerija poslala dva šrapnelska pozdrava.

Moram spomenuti još drzak slučaj, kad sam se na očigled talijanskih stražara penjao iz S. Giovanni uvale na Monte Perlo i — mirna Bosna.

To uzajamno toleriranje vladalo je sve dotle, dok se nije na kojem mjestu pojavio osobit krvolok i stao na put toj — po njegovom mišljenju — pretjeranoj čovječnosti.

o) O ranama

Bilo je raznoličnih i čudnih rana. Zbog na oko sitne rane u jednom je slučaju poginuo čovjek, a u drugom su slučaju pokupili gotovo raskidanog čovjeka i on je ostao živ. Od proboja taneta kroz trbuh većina ih je nastradala u najkraćem vremenu, dok je drugi ozdravio za 8 dana. Slično je bilo kod pluća. Prava medicinska čudesa odigravala su se tek kod povreda srca. Kod povrijeđenog srca ili kod taneta u blizini samog srca ostao je čovjek živ, dok je u drugom slučaju poginuo kod same povrede srčane maramice.

Lajtnantu Steineru su čestitali na njegovom „1000 Gulden Schuss-u“ u gornji dio buta, a on je umro četvrt sata poslije dobivene rane.

Kapetan Mito Goranović od našeg trećeg bataljona dobio je na Drini od jednog jedinog taneta 10 rana: kroz gornju čeljust u usta, (2) kroz jezik (2) kroz donju čeljust i na vrat napolje (2) kroz ruku od dlana do zgloba (2) i kroz rame na plećku (2). Spašen mu je život samo sretnim slučajem, da su ga još istog dana donijeli do Tuzle, a odande prvim vlakom u Beč, gdje je ležao na brizi izvrsnih liječnika.

Oberlajtnanta A. pogodilo je kod Šapca tane s boka i prošlo mu je kroz obadvije pole zadnjice, tako da mu je odjednom krv potekla iz četiri rane debelog mesa.

Dva su mi druga ubijena upravo pri posmatranju sa dalekozorom dobivši tane u čelo. To nije čudo, jer su oficiri morali voditi borbu i prema tome je njihova prvenstvena dužnost bila posmatrati neprijatelja, dok je strijelac pucao na ono što je vidio.

Rane su u mladoj i srednjoj šumi bile teške osobito ako je djelovala artilerija. Povrede od drveća bile su teške i sve su nas iznenadile, jer smo se u šumi neopravdano osjećali sigurnijima i slobodno se kretali. Još su teže bile ozljede na kamenitom tlu. Tu je bio i najmanji zaklon sigurniji, ali su gubici povećani lavinama kamena nastalima od eksplozije granata na kršu.

U vodi se rana nije osjećala, pa su kod gaženja Piave mnogi mislili da ih se taknuo samo kakvi kamenčić, a tek na suhom su vidjeli, da im je iz rane procurila krv.

Slučaj kataplektične ukočenosti vidio sam samo kod Pričinovića, koji sam opisao u borbi kod Šapca. U Galiciji pripovijedao mi je drug od husara, da je u njegovom švadronu jedan husar — domobranac poginuo za vrijeme galopa na neprijatelja, ali je ukočen ostao u sedlu sa isukanom sabljom.

Mnogi su govorili o dum — dum tanetima, osobito oni koji su pravili paniku. Kazat ću o tome što je stvarnost i istina. Sasvim u početku rata na sjevernom ratištu mogli smo konstatirati nekoje rane, koje su očevidno dolazile od ruskih dum-dum taneta. Rjeđi slučajevi su se sporadično još poslije ponovili. Od 1916. godine nije ih više bilo. Mi smo koncem 1914. godine u Karpatima i u Poljskoj dobili „S“ (Spitzpatrone) patrone, osobito za mašingevere i ta su taneta imala isti učinak kao dum-dum tane. Od polovice 1915. g. na dalje, nisam ih više vidio. Te su patrone bile namijenjene za noćno gadjanje, jer su kod udara zasvijetlile, pa su još u mirno doba pravljene u Brucku eksperimenti sa tom municijom.

Rane od šrapnela koji su u visini eksplodirali bile su blage i neznatne, a rane od eksplodirane granata uvijek veoma teške i smrtonosne. Učinak mina bio je sa moralne strane strahovit. Kod eksplozije mine srednjeg kalibra pomislio bi ratnik da u čitavoj okolini nije nitko živ ostao, pa opet nisu povrede bile ni mnogobrojne ni teške. Iskusio sam to na vlastitoj koži.

Oberstar von Meissl dobio je kao major još kod Šapca pet rana od jednog šrapnela i vratio se za godinu dana liječenja opet zdrav na ratište.

Drug Fio bio je slučaj za sebe. Šest puta je ranjen i kako se u Beogradu kaže „skroziran“ je svakiput kroz pluća, trbuh ili noge.

Moj je Osman poginuo poslije strahovite rane u ledja, pa mu je tane kod izlaza na trbuhu napravilo ogromnu ranu na koju su navalila crijeva.

Više se puta dogodio slučaj da su ranjenici na otvorenom polju ostali ležati i zbog gubitka krvi ili iz drugih razloga pali u nesvijest, a poslije dva dana dolazili bi k sebi. Sigurno se češće dogodilo da su saniteci u brzom poslu ovakove još žive ranjenike i sahranili.

I ratnika koji je bio mnogo u krvavom poslu interesirale su rane nesretnih drugova, koji su bili povrijedjeni na spolnim organima. Povrede na mozgu imale su i poslije navodnog potpunog ozdravljenja za posljedicu padavicu, a povrede na grlu su bile teške i nevoljnici su bili osudjeni da cijelog života upotrebljavaju umjetne cijevi. No povrede na spolnom organu ili mjehuru bile su takve, da su za uvijek oduzele smijeh sa lica tih patnika — ratnika.

Im Felde 1917. Infanterie Regiment No. 3. Limes Lt.

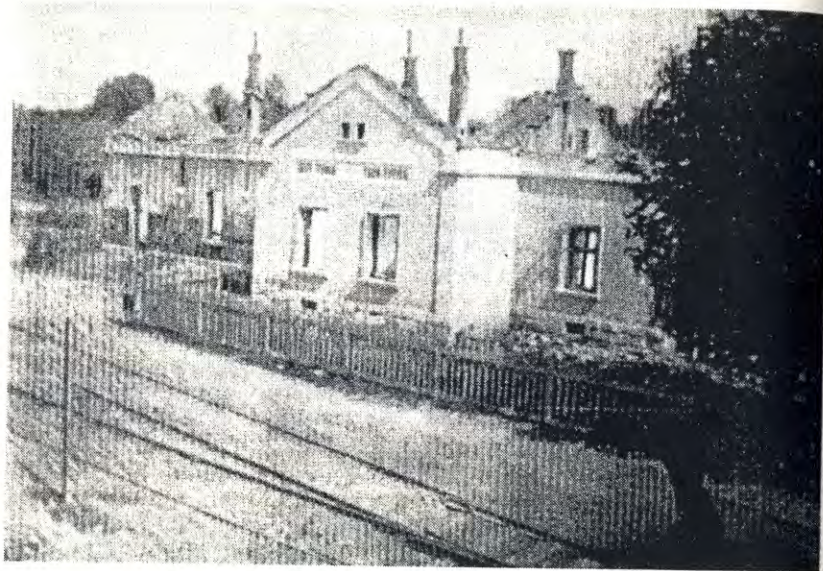
Die Ritter des Ordens der Eisernen Krone III.
b. h. 3.

Vitezi željezne krune III. reda BH 3

Regimentskommandant Ernst R. v. Meissl

Ernst Ritter v. Meissl
regimentskommandant BH 3

Kolodvor Turke

Kod Wojčina 1914.

1914

KAKO JE IZBIO SVJETSKI RAT, MOBILIZACIJA I POLAZAK NA RATIŠTE

28. lipnja 1914. god. bila je nedjelja, sunčan i vreo dan. Mi Bošnjaci BH 3 odjeveni u lijepi plavi „Waffenrock“, prema modi „Adria“ plave boje i u „Pejačević hlačama“ poplavili smo peštanski korzo „Váci utca-Dunapart“ ili onaj drugi solidniji građansko-aristokratski gore na Budimu „Bástyaút“. Tamo je svirala i muzika naše regimente.

U pola jedan gladnog želuca i siti svojih osvajalačkih uspjeha sakupili smo se svi u Ferdinandskasarni u Budimu. Naši starovi Ivica, pa „Marko“ i „Šupica“, te Vlado i Franjo znali su, da će još istog dana dotična crnka ili plavojka „kleknuti“ očarana njihovim pojavama, a stariji kao „Slabú“, Duško i Jeras pripovijedali su da moraju poslije podne na rendez-vous, sa nekim groficama i kneginjama.

Živi su se razgovori odjednom prekinuli, jer je u oficirsku menažu stupio naš stari i strogi, no neobično elegantan i elastičan oberstar Komma. Sedamdesetpet se oficirskih peta oštro sklopilo i svi su zatim sjeli na svoja mjesta za sto. Nedjeljni uobičajeni menu: ragout juhu, pou-lard sa salatom i štrudl od jabuka brzo smo svladali i kako je bila nedjelja nismo se kao radnog dana zadržavali u menaži na razgovoru, čitanju, biljaru ili taroku nego je svaki požurio kući na odmor ili uživanje.

Jedan od drugih bio sam i ja. U gostima boravila je tih dana kod aristokratskih prijatelja neka elegantna Parižanka s kojom sam se upoznao kod golfa na Schwabenbergu. Uz izgovor poslije podnevne šetnje bila je iza spuštenih zastora u mom stanu oficirskog paviljona kasarne grofa Szapáry-a. Bilo je pola sedam uveče kada sam je u zatvo-

renom fijakeru uz mnogo poljubaca vozio preko Andrásy-utce do elegantne ville u blizini Városligeta.

Oprostivši se sa njom izašao sam iz fijakera i stao na sam ulaz u park kod svršetka Andrásy-utce u vrevi nedjeljnog ljetnog prometa. Moj je ljubavni zanos uskoro prešao u čuđenje, jer mi se slika ljudske vreve činila vrlo neobičnom. Bio je veći žagor, jurnjava, stiska i jači promet vozila nego obično. Bacani su leci i upravo sam htio podići i pročitati takav letak kad sam začuo poznate glasove, koji su me dozivali. U velikom autu sjedjelo je nekoliko oficira moje regimente koji su me napola omamljenog ukrcali u svoja kola i povelili sa sobom. Kad sam ih upitao kamo me voze i što je nova, nasmijali su se i u čudu me upitali dali zbilja neznam što se dogodilo i nisam li pao sa mjeseca. Razjasnio sam im, gdje sam bio i nato su mi ispričali da je oko pola dva sata poslije podne, netom što sam napustio oficirsku menažu stigla službena vijest, da je u Sarajevu ubijen nasljednik prijestolja nadvojvoda Franjo Ferdinand sa suprugom Sofijom. Pošli su autom, da vrate u kasarnu muziku koja je tog dana svirala u tri lokala, jer je odmah objavljena duboka dvorska žalost.

*

Iza tog događaja prošlo je gotovo mjesec dana u stalnoj nervoznoj i nesređenom radu. Ništa se ozbiljnog nije dalo započeti, jer je bilo više nego sigurno da će doći do rata.

*

26. srpnja poslije podne oko 6 sati sjedio sam sa svojim drugovima u kavani Seifert na Margit-Körút-u. Još sam na polasku vidio po zidovima izlijepljene plakate kojima se javljao tekst ultimatum Monarhije Srbiji. U kavani se samo o tome govorilo. Svatko je uvidio da je ultimatum za suverenu državu neprihvatljiv i da je prema tome krvav sukob neizbježiv.

*

Poslije pola sata ušao je u kavanu moj „Tagskorporal“ i donio mi rezervatnu zapovijest prema kojoj sam imao otputovati iz Budimpešte zorom idućeg dana sa 18 oficira i 172 podoficira u Tuzlu po ratnu regimentu.

Interesantan je datum zapovijesti, pošto je prvi dan mobilizacije bio tek 28. VIII. 1914. g.

U to sam vrijeme bio komandant podoficirske škole i zamjenik komandanta 16. kompanije. Odmah sam pohrlio u gornju kasarnu, predao kompaniju, raspustio školu i uputio se u svoj stan da se spremim na dugi put — duži nego što sam mogao naslutiti.

*

U zoru 27.VII. izveo sam iz naše kasarne najelitniji odred naše regimente. Osamnaest mladih oficira određenih za osamnaest transporta iz Tuzle u Budimpeštu i gotovo sve podoficire, koje je regimenta imala. Preko noći svi su dobili novu novcatu „hecht-grau“ uniformu i bila je prava milina pogledati kako te šarže Bošnjaka visokog i uspravnog rasta te lijepog držanja, marširaju uz zvukove najbolje peštanske muzike prema József kolodvoru. Prozori su se otvarali, snene su glave provirivale, žene su odmah bacale cvijeće, a iz kolone se čuo po koji „ijuju...“ Ja sam međutim mislio na staru vojničku pjesmu:

Wenn die Soldaten, durch die Stadt marschieren,
Oeffnen die Mädchen, die Fenster und die Türen...

*

U Tuzli je bila vreva i vašar. Kod kadera sam našao aparat nedorastao za teški zadatak. Posao je bio opsežniji nego kod drugih kadera zbog daleko većeg broja vojnika, a morali su ga svladati malobrojni i slabi oficiri sa još slabijim podoficirima. Odziv je bio uzoran, pošto se na prvi poziv prezentiralo 14.000 vojnika. Uspjeh je pokazao da je upravni aparat u Bosni bio vrlo jak. Svi su došli u nedjeljnom odijelu i u lijepom redu. Nije bilo ni oduševljenja ni potištenosti. Kod Srba građana pokazala se briga i tuga, jer je dosta velik broj uzet za taoce, a bilo ih je dosta koji su kao „p.v.“ uhićeni ili internirani. Sasvim je druga slika bila u Mađarskoj. Tamo je bilo pravo ludilo ratnog oduševljenja. Sav je mađarski temperament došao do izražaja.

Transporti su odlazili u redu, samo je bio mali zastoje u Bos. Brodu zbog pretovara iz jednih vagona u druge.

Svakom su transportu bila dodata po dva ugledna Srba taoca, da se spriječi sabotaza. Sa posljednjim sam transportom pošao i ja ispraćen od gradonačelnika, okružnog poglavara i svih svećenika regimente i javio sam se 5.VIII. u Budimpešti kod regimentskomande, pošto sam izvršio zapovijest. Cijela je ratna regimenta bila na okupu, a drugog je dana prije podne određen polazak na ratište.

Za moju pripremu ostalo mi je jedva nekoliko sati u vrlo teškim prilikama. Kad sam se vratio nisam više našao svog stana ni svojih stvari. Oficirski paviljon bio je naime prema odredbama za mobilizaciju određen za bolnicu i tako sam kod povratka u svoj stan ušao u bolnicu. Svoj sam namještaj jedva našao. Bio je dijelom u podrumu, dijelom na tavanu. Dobre su se duše — gospođa oberstara Fiebich Ripke i kapetana Juliusa Dvořaka smilovale mojoj sirotinji i pospremile mi stvari, te su po vojnicima ispraznile stan. Jedva sam našao, što sam trebao. Konačno mnogo nisam ni trebao, jer sam nosio samo ono, što je bilo propisano, a to je bilo vrlo malo. Moj mi se momak Boško Spasojević već tada pokazao konfuznim i bezbrižnim, ali sam ga zadržao zbog privrženosti i lijepog odnosa prema mome tada petogodišnjem sinčiću.

Pijanost Pešte prešla je i na regimentu pa nisam bio ni najmanje zadovoljan sa redom i disciplinom kada smo odlazili. Suviše se pucalo i vriskalo, a koloni se prikrio razan probisvijet muškog i ženskog roda. Išlo se neozbiljno na tužan, krvav i veoma ozbiljan posao.

*

Nismo imali ni pojma kuda se vozimo. Barem službeno nismo ništa znali. Daskoro smo vidjeli da krećemo na jug. Još je jedan interesantan simptom bio potvrdio našu slutnju. Povjerljiva je zapovijest odredila da svrstamo prije odlaska cijelu ratnu regimentu I. II. i IV. bataljona, — dok je III. kadrovski bataljon ostao u Tuzli i borio se pod komandom feldeajmajstora Potioreka — i da upitamo momčad srpske narodnosti ako tko od nje ne želi poći na srpsko ratište da će se rasporediti k drugoj jedinici. Iako je od 4 bosansko-hercegovačke pukovnije procenat Srba bio kod 3. i 4. Tuzla i Mostar — znatno manji nego kod 1. i 2. — Sarajevo i

Banjaluka — ipak je iznio preko 30% ili oko 1000 vojnika, a izjavilo je samo njih 18 da žele otići na drugo ratište. Zaista su premješteni u I. maršregiment i oputovali su na sjeverno ratište.

*

Kudgod smo prolazili bili smo darivani hranom, pićem i cigaretama. Pratila nas je i dalje neozbiljnost, samo su majke i supruge bile ozbiljne.

U Novom Sadu sam se lijepo oprostio sa djevojkom, s kojom sam prijateljevao, dok sam bio nastavnik na Kadetskoj školi u Srijemskoj Kamenici.

Po silnoj smo se žezi iskrcali u Novoj Pazovi i odmah stavili u pokret. Prolazili smo južno-srijemskim velikim i lijepim selima Golubinci, Popinci, Pečinci, Sibač, Buđanovci, Nikinci, Platićevo, Grabovci i Ogar. Sve po debeloj prašini, velikoj sparini i u zanosu od pića iz kojeg su nastale razne druge budalaštine, kao bojazan od komita i stalna uzbuna. Maroderi su zaostali radi žege i vode, ali se na te stvari nije osobito pazilo. Ja sam se međutim kao oštar vojnik stalno ljutio.

Stigli smo drugog dana pred večer 12. VIII. u selo Klenak preko puta Šapca. Selo je prostrano, ali se u njemu smjestile dvije korpskomande sa mnogim trupama, i trenom tako da se nije dalo disati. Sve se to skupilo na dometu ne samo srpskih topova, nego i njihovih pušaka. Ipak s te strane nije bilo nezgoda, nego sa naše vlastite. Čudim se još i danas da su u Klenak došle osma korpskomanda iz Praga i četvrta iz Budimpešte.

Pucketanje nije prestajalo. Dabome da su navodni krivci i opet bile komite. Ali čudom nije nitko bio ni ubijen, ni ozlijeđen. Da bi stali na put izdaji „komita“ dignuli su taoce, a osim toga su odrasla muška lica Klenka zatvorena u srpsku crkvu, da bi se na njih lakše pazilo. Izašla je naredba, da će se svi poubijati, ako se sa pucanjem ne prestane. Lično sam međutim vidio kako su nekoji stari ili nevješti vojnici kod trenu isprobavali moderni model puške, koji još nisu poznali, ispalivši tane. Pucali su i drugi pijani u slavu rata, ili iz objesti a i mnogi zbog toga da očiste cijev. Sva bi krivnja dakako pala na komite.

Ipak nisam mogao vjerovati da će se prijetnja s ubijanjem taoca ostvariti. Međutim su jednog dana dali strijeljati šest, a drugog dana dvanaest taoca a odredili su da Bošnjaci izvrše taj ogavan posao. Srećom su u međuvremenu odveli u internaciju sve odrasle Srbe, pa je u tom pogledu nastao mir

Ipak je još uvijek nervoza bila velika i svake je noći zapaljena šibica mogla cijelu regimentu dići na noge, jer se govorkalo da je pučanstvo u dogovoru sa srpskom vojskom i da je izvježbano u signalizaciji. Isto tako su bili „otrovani“ svi bunari i mnogi je ratnički patnik trpio tešku žeđu i pored zdrave i pitke vode.

Naš tadanji regimentsadjutant bio je pravi zloduh i središte ove policijske atmosfere.

Naši su topovi iz šume istočno od Klenka stalno pucali. Sa vojničkog gledišta bilo mi je nejasno kamo pucaju i zašto pucaju, međutim kao čovjek mislio sam, da to čine zbog toga što takav „vatromet“ spada općem raspoloženju.

Noću smo držali ne samo „strogi“, nego „najstroži“ berajtsaft.

*

13.III. određen sam sa pol kompanije da južno od Klenka osiguram obalu Save. Onkraj rijeke vodila se puščana borba u malom obimu. Iza naših leđa sekundirali su naši topovi, a meni je bilo dosadno do zla Boga. Da protratim vrijeme i ublažim sparinu sašao sam niz obalu i zaplivao. Kod kupanja me zatekao za obilaska moj bataljonskomandant, pa se snebivao, a ja nisam mogao priznati, da je to bilo nešto tako strašnoga.

U PRVOJ VATRI

Čim smo se 14. VIII. poslije neprospavane noći uslijed berajtsafta tek malo odmorili, dobio sam zapovijest da krenem opet sa polovinom kompanije i 8 konjanika kao glavna straža u blizinu finansijske stražarnice na Savi 3 km nizvodno od Klenka, a upravo preko puta Šapca. S one strane rijeke vodila se tog dana žestoka borba i mnogo je pušćanih zrna padalo oko nas, koji smo bili sasvim bez zaklona.

Borbu austrijske infanterije i artilerije pomagali su veoma odlučno monitori koji su na mjestu budućeg prijelaza rijeke i mostogradnje u blizini klenačkog kolodvora odigrali važnu ulogu. Jedan od monitora „Temes“ otplovio je nešto nizvodno i postavio se tik uz obalu ispred moje glavne straže. U tren oka je srpska artilerija uperila svoje cijevi na tako „zahvalan“ cilj i stala je gadati monitor. Poslije nekoliko granata koje su pale ispred monitora u rijeku udarile su druge iza monitora na obalu Save i oko mojih Bošnjaka. Jedna je granata manjeg kalibra udarila pet koraka daleko od mene i sasula me zemljom i komadima gvožđa. Imao sam muke da održim red, jer se jedan stariji rezervelajtnant vrlo slabo držao. Htio je šta više pobjeći i počeo je plakati kao malo dijete. Kad sam ga stoga oštro ukorio tvrdio je da je oko njega sijevala tolika vatra, da su mu taneta zujila među prstima.

Na moje je dozive i znakove monitor „Temes“ krenuo i vratio se polagano i ponosno na mjesto odakle je i došao iako su ga gonile granate.

Ležeći potrbuške na samoj obali posmatrao sam borbu onkraj vode.

Najviše me zanimalo držanje pojedinih vojnika u vatri. Moja je znatiželja bila potpuno zadovoljena, jer sam imao mogućnosti posmatrati prizore kao na pozornici. Iako su zrna padala oko mene, ipak se na mene nije ciljalo, već su

to bili slučajni pogoci. Istinabog iskustvo me kasnije u ratu naučilo da je od takovih pogodaka nastradalo više boraca, nego od ciljanih.

Kretanje ruke u vis kao na obranu od udarca zajednička je svima borcima koji su pogodeni, ili ošinuti blizim fijukom taneta. To sam primijetio kod sebe kao i kod svih boraca koji su bili zapali u vatru. Zvuku smrti nad glavom odgovorili bi borci ratničkim klanjanjem i te su kretnje nehote i imperativne kao što se čovjek i u avionu pri spiralnom zaokretu nesvjesno naginje na suprotnu stranu zbog ravnoteže.

Izrazitog straha nisam osjećao, samo bi me katkada obuzela neka čudna toplota i prošla bi mi po koži.

Prateći točno vatru artilerije koja se manje više vršila preko naših glava, mogu sigurno reći, da su kanoniri s obadrije strane slabo radili. Tokom rata stečeno je veliko iskustvo i sasvim se drugačije radilo. U toj početnoj borbi radilo se međutim kojekako. Pratio sam po mogućnosti pojedine metke, ali za 80% nisam našao opravdanja, nego se pucalo tek „u zrak“.

Srbi su gađali obalu, monitore, klenački kolodvor, sajmište gdje su parkirali trenovi i donekle pozicije austrijske artilerije duž šume istočno od Klenka.

Austrijska je artilerija pucala u Šabac i jugoistočno od grada u sela Pričinović, Jelenča i Mišar. Učinak te vatre kod Srba ostao mi je nepoznat, dok je učinak srpske vatre kod nas bio malen iako su ciljevi bili veoma „zahvalni“.

Ležao sam sa svoja dva momka na samoj obali Save i duže promatrao tok borbe onkraj vode. U našoj blizini bi udarila još po koja granata, a puščana bi nam zrna svirala oko ušiju. Nikakvog straha nisam osjećao, a to je bio dobar i sretan početak.

Borba kod Šapca bila je ogorčena. Jedne te iste jedinice krenule su po pet puta naprijed, ali su uvijek uslijed žestoke puščane vatre morale leći na zemlju i potražiti zaklon. Izgledalo je šta više da će se naši vojnici morati povući u sam grad Šabac. Oko groblja bila je borba najljuća i naši su pretrpjeli teške gubitke. Kako sam očito vidio tukle su se u nervozi i zbrci naše jedinice međusobno. Dok se zabuna razjasnila bilo je već mnogo suvišnih žrtava.

Slika borbe bila je čudno romantična. Bilo je predvečerje sa rumenim obzorjem kao simbolom krvi i vatre. Sallaši, sjenici, pojedine seljačke kuće u okolici i na periferiji Šapca bile su u punom plamenu i dimu. Prema tom firmamentu otkakale su siluete boraca u natprirodnoj veličini. Borba je ječila. Kroz tutnjavu topova i praskanje pušaka jasno su prodirali zvuci jauka, boli, zapovijesti i jurišne vike „hura!“.

Vladala je velika vrućina i žeđa je ratnika morala biti nepodnošljiva, jer su krilne jedinice protivničkih strana naslonjene na Savu napuštale borbu i jurile na vodu da se napiju.

Srpski pješaci bili su dobro zaklonjeni u šumarcima, u kukuruzu, iza nasipa, kanala i voćnjaka, pa su iz zasjede posuli austrijske vojnike vatrom i nanijeli im teške gubitke. Odmah je početak borbe pokazao da je srpski vojnik pred austrijskim imao dragocjeno iskustvo.

Raspoznavanje prijatelja i neprijatelja bilo je veoma teško i došlo je do pravog pokolja između pojedinih austrijskih jedinica. Osobito je kod toga nastradao jedan bataljon zagrebačke 53. regimente.

Borba je trajala do 3 sata ujutro i tek se tada stišala.

Na obali nismo smjeli paliti vatre, pa nisam znao kako će se vojnicima skuhati jutarnja kava. To su pitanje međutim sami riješili i pojeli suhu kafekonzervu. koja je bila već smiješana sa šećerom.

BITKA KOD ŠAPCA

18. VIII.

Naš peštanski IV. korps nije bio odredjen za srpsko ratište, nego je odmah kod mobilizacije oglašen za „alternativnu snagu“ koja će se upotrebiti na jugu Monarhije samo u onom slučaju, ako joj sjever ostane miran.

Poslijeratna literatura pokazuje koliko je borbe stajalo Potioreka, dok je dobio pristanak Conrada von Hötzendorfa da baci IV. korps u borbu kod Šapca, gdje je napredovanje njegove armije još u početku zapelo.

Naša je regimenta prešla pontonski most između Klenka i Šapca, koji je od srpske artilerije bio opetovano gadjan i djelimice razoren, u 3 sata ujutro 18. kolovoza. Prijelaz mosta i prolaz kroz Šabac izvršili smo bez gubitaka. Svagdje smo naišli na kaotičan nered. Tako pijano stanje vojske u jednom osvojenom gradu nisam mogao ni zamisliti. Dok smo marširali ulicama kroz grad prilazili su vojnicima i oficirima pijani saniteci i trenjaki pa su im nudili vina, ženskih cipela, rublja i šešira, dječjih igračaka, krzna i tepiha, sve to opljačkano po domovima odbjeglog stanovništva. Čuo sam da se navodno iz nekih kuća pucalo na austrijske vojnike, pa je korpskomanda zapovjedila da se grad kazni sa „anbefohlene Plünderung“.

Kad bi tko zlonamjerno želio uništiti disciplinu svojih vojnika ili svoje jedinice, neka samo dozvoli pljačku, pa će sve slabe posljedice te mjere osjetiti na vlastitoj koži. Pljačkom vojnici postaju razuzdana banda razbojnika, a kad bi se u takvom času primijenile druge odredbe vojno-kaznenih zakona, onda bi trebalo polovinu momčadi na licu mjesta poubijati radi kršenja subordinacije.

Kad je regimenta stigla na južnu periferiju Šapca prema Vranjskoj odakle nas je tukla vatra, odlanulo nam je svima, kao da smo iz smradne klopke došli na svjež zrak.

Bosanska treća bačena je tada prvi put za svjetskog rata u bitku.

Želio bih spomenuti, da je za vrijeme selidbe beogradskog dnevnog lista „Vreme“ 1938. g. u arhivi pronadjen jedan izvještaj austrijskog generalštaba o prvoj bici kod Šapca, koji je dospio u srpske ruke. Valjda mi je koji simpatizer anonimno poslao na dar taj izvještaj, u kojem sve vrvi od najoštrije kritike vlastitog vodstva i trupa. Kao jedina svijetla strana ove bitke iznosi se slijedeće: „trupe grupe baruna Lüttgendorfa zatajile su po primjeru svoga komandanta, divizija grofa Zedwitza jedva se kretala naprijed, a od divizije nadvojvode Josipa izbila je jedino bosanska treća regimenta još u 6 sati ujutro u gustim švarmlinijama iz Šapca i sa velikim elanom je napredovala u skokovima prema Pričinoviću. Sve su ostale jedinice divizije zaostale. Artilerija smještena istočno od Klenka donekle je podupirala ovu akciju. Napad treće bosanske regimente izvršen je kao na egzercirplacu, no nažalost u suviše gustom stroju i bez traženja zaklona, pa su prema tome i gubici bili ogromni. Previjališta u južnom dijelu Šapca bila su prepuna Bošnjaka, a među njima je bio i njihov hrabri regimentskomandant oberstar Brenner, koji je dobio tešku ranu na glavi, i doskora izdahnuo kao jedna od prvih žrtava svjetskoga rata.

U 9 sati 25 minuta osvojila je 2. kompanija bh 3 kaptana Sedlaka uzvisinu i prve kuće sela Pričinović...“

Tom autentičnom izvještaju ne bih imao mnogo dodati.

Od regimente su u tom napadu sudjelovala dva bataljona I. i IV. dok je II. bio u rezervi, a III. detaširan na Drini kod Bijeljine, gdje je kod prijelaza rijeke na srpsku obalu imao velike gubitke.

Napad je izvršen u besprimjernom naletu i kao na utakmici tko će biti prvi. Nitko se nije zaklanjao, jer se to u početku rata smatralo „sramotom“. Oficiri i podoficiri imali su upravo mnogo truda da zadrže srčan no suviše poguban nalet momčadi. Teren je bio gusto obrašten kulturom, graničnim grmljem i topolama. Na drveću bile su postirane patrolne srpskih vojnika koje su nam vatrom svojih pušaka ili strojnih pušaka nanijele jake gubitke.

Duž ceste na jug napredovala je naša jegerkompanija i njene patrolne su prve izbile do uspona prema Pričinoviću.

U jarku ceste sam naišao na jednog Bošnjaka — jegera, koji je bio patruler, pa je primijetivši neprijatelja davao propisan znak mašući fesom nad glavom. U tom ga je trenu pogodilo smrtno tane, a on je u kataplektičkoj smrtnoj ukočenosti ostao u klečećem stavu sa rukom nad glavom, i u ruci uzdignutim fesom. K tome je odmah sasvim poernio. Svi smo se čudili toj rijetkoj i neobičnoj pojavi, a ja sam se sjetio da sam u Beču prije nekoliko godina slušao predavanje jednog uglednog liječnika, koji je sudjelovao u burskom ratu u Transvalu i vidio slučaj da je jedan engleski konjanik sa isukanom sabljom u svom švadronu atakirao na konju neprijatelja, a bio je već mrtav u kataplektičnoj ukočenosti.

Tog dana je bio prviput ranjen i naš brigadir Dáni. Njegova rana nas je stajala mnogo žrtava, jer nas je njegov nasljednik umjesto u rezervu i ovog puta poslao kao prve na napad.

Od teško ranjenog oberstara Brennera preuzeo je regimentskomandu oberstlajtnant Janošek, ali je i on iza komandanta odveden na hilfspac, te je komandu preuzeo oberstlajtnant Nikola Čanić.

19. VIII.

Poslije zauzimanja Pričinovića Srbi su se povukli tako da su i naše patrulle ostale bez dodira sa njima. Tek su patrulle kavalerije nailazile na gdjekoje srpske zaštitnice.

Noćili smo kraj vatre u velikom i rosnom šljiviku jugoistočno od Pričinovića.

Pošto je kapetan Josip Sedlak bio ranjen to sam ja dobio zapovijest da preuzmem komandu IV. odreda strojnih pušaka (Maschinengewehrabteilung IV. ili kraće MG Abt. IV.).

Za prvog svanuća uslijedio je alarm i novi je komandant regimente BH 3 oberstlajtnant Nikola Čanić sakupio oficire na samoj cesti da im izda dispozicije za daljne borbe. Dok je govorio zazujilo je izdaleka jedno tane i teško ranilo našeg rezervnog kadeta Bijelića u trbuh.

Naš pokret nas je vodio u jugoistočnom pravcu prema selu Gornja Vranjska. Valjalo nam je najprije prijeći duboku jarugu potoka Dumača, što sa konjima, koji su vukli strojne puške i municiju nije bio lak posao. Prešavši potok bili smo

zaprepašćeni našavši u šumi naše peštanske drugove od 32. regimente, koji su već odavna trebali biti pred neprijateljem, jer je tog dana bio red na njima da se pokažu na djelu. U Pešti su znali vikati „živio rat!“ no to još nije značilo ratovati. „Éllyen a háboru!“ smo dosta čuli. no na djelu se poznaju junaci. Tog dana su bili određeni za prvi nastup, a mi smo imali slijediti kao brigaderezerva.

Od jaruge je vodio kroz šumu i dalje preko oranica, voćnjaka i malog potoka Mrmoljca stalni umjereni uspon prema visu na kojem su se nalazili pojedinačni seljački domovi sela G. Vranjske.

U šumi na početku uspona zviždala je dosta živa pješaka vatra kroz drveće i granje i stoga su se naši „hrabri“ drugovi od 32. regimente odmah legli. Kad sam ih upitao zašto nisu napredovali, odgovorili su mi da se jako pucalo. „Pa zato je rat, da se puca“, doviknuo sam im i produžio napredovanje, a peštanski junaci su za nama zvali: „elöre Bosnyákok!“, što znači „naprijed Bošnjaci!“

I tog su dana naše švarmlinije prestizale jedna drugu, kao što smo vježbali na „Generalswiese“ u Budimu, u Piliscsabi ili Oerkényu kod Pešte. Nažalost su vojnici morali preskakivati mnoge mrtve drugove, koji su pošli u prvim redovima i odmah pali.

Pored jednog seoskog puta napredovali smo oranicama u pravcu prema četiri visoka hrasta, koja su se uzdizala ispod seoskih kuća i šljivika na visoravni kote 115 između G. Vranjske i Ceroveca. Kod jedne kolibice pored puta otvorio sam vatru sa strojnim puškama na daljinu od 1100 koraka i šišao neprijateljske rovove na samom visu. Pod zaštitom vatre mojih strojnih pušaka skočili su naši strijelci i jurnuli naprijed. Taj je skok bio izveden sa neznatnim gubicima.

Kod iste kolibice lijevo od mene bio je i M. G. Abt. Nr. II pod komandom oberlajtnanta Bonaventure Foretića zvanog „Moro“ mog mlađeg odličnog druga iz kadetske škole u Trstu. Klečeći je promatrao dalekozorom učinak svoje vatre i kretanje protivnika. U tom ga je stavu pogodilo tane u čelo i on je pao mrtav ne izustivši više ni riječi. Bio je neobičan čovjek i njegova prerana smrt teško me pogodila. Ne znam reći dali je Foretića sudbina obdarila ljepšom dušom i značajem ili ljepšim muževnim likom. Tek

nedavno mu je bila supruga donekle prizdravila, pošto je od preranog teškog poroda ostala slabih živaca. Bila je sestra našeg druga Kordića i nisam se usudio javiti joj tu ponovnu nesreću radi njenog slabog zdravlja.

Preuzeo sam zatim komandu i nad M. G. Abt. Nr. II i nastavio napredovanje sa oba odreda.

Za vrijeme našeg napredovanja vidio sam kolika je razlika među ljudima. Jedni su ludo hrabri i bez straha su gubili glave, dok su drugi suviše mirni i flegmatični, a treći pak plašljivci, koji lako stvaraju paniku. Posljednji su oni isti ljudi iz svagdanjeg života koji su uvijek nervozni i uvijek prave nered. Pa i smotreni su ljudi izgubili glavu. U mome odredu upravo sam se ljutio na ljudeskaru od kaprala, koji je plakao nad ranjenim mlađim bratom, umjesto da je odmah izvadio omot povoja (Verbandpäckchen) da mu previje ranu.

Nedaleko od mene stajao je mlad fenrih Fulda koji je tek prije nekoliko dana izašao iz školske klupe i pucao stoječki iz puške jednog poginulog Bošnjaka. Doviknuo sam mu da se zakloni no u tom ga je času tane pogodilo u glavu. Neznam dali sam ikada bio u većoj neprilici nego ovog puta. Saniteca nije bilo u blizini ni za lijek, pa sam morao pokazati svoju vještinu u previjanju. Ali kako? Nisam mu mogao prstom utisnuti izašao mozak, a niti ga zavojem zgnječiti. Moju je zabunu gledao teški ranjenik bistrim okom i lijepo se sa mnom razgovarao. Kao kod svakog ranjenika i njegova je jedina želja bila, da ga što prije odnesu na sigurnije mjesto. Izvadio sam iz omota samo gaz i metnuo mu oprezno na ranu, polagano ga sa vojnicima posadio na celtblat i dva su ga momka ponijela. Lijepo smo se oprostili. Poslije deset koraka izdahnuo je međutim Fulda svoj mladahan život...

Iznad spomenuta četiri hrasta sjedio je na rubu puta kapetan Tvrđik sa nogama u jarku i tako poginuo da se samo naslonio na živicu pored sebe. Stalno mu rumenilo na licu još nije bilo uvelo.

Malo na lijevo odigrala se međutim preteška lična ratnička i politička tragedija.

Aktivni lajtnant Guido Stipičić kojeg će se sjećati svi naši stari vojnici, jer ih je sa mnom učio tamburati, bio je uzoran mlad oficir i oduševljen Hrvat. Nije bio samo Hrvat, nego i veliki Jugoslaven. Među mlađim oficirima mi je bio

ne samo zbog toga najmiliji i najbliži, nego i zbog svoje duboke ozbiljnosti sa kojom se predao nacionalizmu. Bezbroj puta sam ga morao opomenuti zbog političkog radikalizma i zbog očite opasnosti u koju je znao srljati. Srbina je smatrao rođenim bratom i zauzimao se za njega junački i otvoreno uvijek i na svakom mjestu. Bilo je u predratno doba među nama mnogo takovih, ali je Stipičić bio najpouzdaniji i kao čovjek najuredniji. Imali smo u regimenti većinu i u svakom smo časničkom pitanju imali odlučujuću riječ. Niti kod domobranaca u Hrvatskoj nije bila tolika nacionalna jedinstvenost kao kod bosanske treće u Pešti.

Sa tom rasplamtjelom ljubavi u srcu za sve što je srpsko otišao je Stipičić u rat, no na svoju nevolju u rat protiv Srbije. Dužnost je međutim bila dužnost i on je ostao kao aktivni austro-ugarski oficir vjoran položenj zakletvi.

Kad je njegova kompanija došla na visoravan između G. Vranjske i Ceroveca otpor je protivnika bio jenjao, pa se činilo da je već napustio položaj. Kapetan Martinović zapovjedio je Stipičiću da sa svojim vodom juriša na neprijateljsku zaštitnicu. Pošto je bio tek početak rata Stipičić je romantično jurnuo sa izvučenom sabljom. Kad se sa svojim vodom približio srpskom rovu posada je rova iskočila na predaju. Bilo je svega oko 20 dobro naoružanih srpskih vojnika drugog poziva, koji su bili odjeveni poluseljački. Odbacili su oružje i digli ruke na predaju samo je jedan od njih držao još bombu u ruci. Stipičić se zaustavio i viknuo mu: „baci bombu!“ — a ovaj ju je bacio upravo na Stipičića i ubio ga. Kako sam već spomenuo bila je osveta Bošnjaka zbog ubijenog dobrog oficira vrlo teška. Jedva se ohladio kad sam došao do njega. Lijep i mlad sa prerano prosjedom kosom ležao je naš Guido još sa sabljom u ruci i sa šakom na grudima kamo ga je i udarila bomba i uništila mu život. Na njegovim su usnama lebdile još riječi njegovog vrućeg patriotizma: „ako je potrebno, da za slogu Hrvata i Srba dadem svoj život, ja ga eto rado dajem...“

Svog milog druga Guidu Stipičića sa još osam poginulih oficira sahranio sam u neposrednoj blizini i blagoslovio kod spomenuta četiri hrasta niže puta, gdje su im pioniri iskopali poveći grob.

*

Vatra je u međuvremenu na svim linijama stala, a mi smo se poduže zadržali oko pogreba naših drugova.

Trebalo je međutim misliti na daljne napredovanje i osiguranje naše jedinice, jer je teren u svim pravcima bio sasvim prikriven i nepregledan.

Pošto smo bili najdalje napredovali produžili smo svoj „Vorrückung“. Najstariji je među oficirima bio kapetan Milutin Matota komandant bosanske druge kompanije, onda sam došao ja sa M. G. A. II. i IV., oberlajtnant Legezsa sa trećom kompanijom i bos. herc. jegerkompanija sa kapetanom Rewitzerom. Osim toga bila je s nama još i jedna kompanija od 44. regimente i jedan M. G. Abt. Održali smo kratko ratno vijeće i zaključili da produžimo napredovanje, jer smo u našoj neposrednoj blizini čuli srpske topove, pa bi nas uspješni napad mogao dovesti do osvajanja te srpske baterije. Odlučili smo, da u prvom redu pođe naša Jegerkompanija, zatim druga i treća BH 3 kompanija, a firundfircigeri da ostanu gdje su.

Visoravan, seljačke domove i šljivike prešli smo bez vatre. Poslije puta za Cerovac ušli smo u visok kukuruz, gdje nas je najprije zadržala pješačka vatra s desnog boka. Pošto iz kukuruza nismo izlazili bilo je očito da je vatra bila samo slučajna. Čim smo međutim htjeli produžiti naše kretanje zahvatila nas je vatra s leđa. Kapetan Rewitzer pao je mrtav i još nekoliko vojnika. Kletve i najpogrdnije psovke prolomile su se zrakom. Puni gnjeva i ljutine vratili smo se natrag. Napao sam smjesta 44-ere zbog vatre u naša leđa, a oni su se izgovarali da su dobili tako jaku vatru, da je momčad iz straha počela pucati, pa je oficire stajalo mnogo muke, da obustave paljbu. Zla nas je kob pratila u tom pothvatu.

*

Što se u međuvremenu događalo sa ostalim dijelovima regimente i divizije nismo imali ni pojma. Vrativši se sa našeg neuspjelog pothvata primijetili smo kako nam se dijelovi regimente iz doline približuju, a držali smo da su negdje na krilima ili u napredovanju, a ne da su nam kompaktni iza leđa.

Od drugova smo međutim čuli, da je oko 11 sati prije podne, kad je naš napad najbolje napredovao, dali zabunom, dali izdajstvom izdata zapovijed „sve se trupe imaju odmah povući kroz Šabac, i preko Save prijeći na drugu obalu“. Tek su na pola puta doznali da se radi o nekoj netočnoj dispoziciji i ponovno su vraćeni u borbu. Stigli su međutim tek kasno poslije podne. Naša je grupa bila toliko napredovala, da nas taj krivi „befel“ nije ni stigao.

Tako je je jedna od najljepših pobjeda BH 3 bila okrunjena bijegom cijele divizije.

Muka mi je bilo gledati moje vojnike, od M. G. A. II. i IV. koji su sve pokrete izveli noseći na sebi teške terete. Tragtire sam bio ostavio za ranog jutra kod Pričinovića, pa su cijelog dana moji jadni Bosanci sami morali nositi teške strojne puške i svu municiju.

Junak dana bio je kapetan Milutin Matota, koji ni u najtežoj situaciji nije izgubio živce. Bio je svagdje. Ništa i nikom nije zapovijedao, pa opet ga je slušala cijela regimenta od ordonanca do komandanta. Nije htio biti hrabar, samo je po dužnosti neprekidno jurio i kroz najljuću vatru.

*

Padao je prvi sumrak. Ako je koje oko čeznulo za ratničkim slikama moglo je biti zadovoljno. Sa visa kote 115 bio je dobar izgled na Pocerinu i Tamnavu. Na obzorju je bila utakmica rumenila i plamena, rumenila od sunčanog zalaska i plamena zapaljenih seljačkih domova. Oko nas je stenjalo još mnogo ranjenika, a mrtvaci su pokrili sve oranice. Mnogi su od njih bili strahovito iznakaženi.

O sanitecima se često slabo govorilo, ali sam ih u ovoj borbi vidio i divio sam im se, jer su upravo herojski vršili svoj posao. Držim da treba više hrabrosti za bavljenje u ljutoj vatri bez oružja u rukama, nego sa njim.

Kad smo na visu svršili sahranu oficira, sredili naše jedinice i povukli položaj, te odredili pretstraže za noćenje došla je zapovijest za pokret. Moram još spomenuti da smo cijelog dana gasili žeđu nezrelim šljivama i da smo pili vodu iz tobože „otrovanih“ bunara, koja nije nikome naškodila. Umjesto menaže jeli su naši vojnici kukuruz kojeg je bilo

svagdje. Zaplijenjene srpske puške i bombe pregledali su vojnici sa velikim interesom.

Poslije raznih zapovijesti dobili smo dispoziciju da osigurano krenemo na jug od sela Vukošića.

Na prostranoj livadi južno od potoka Dobrave razvili smo logor za noćenje i tu su nas doskora stigle i naše poljske kuhinje.

Presiti ljudske krvi, teško umorni, teškog srca i glave dali smo se na kratak odmor ukoliko je kome san došao na oči. I najborbeniji čovjek bio je svijestan da je rat vrlo težak zanat.

20. VIII. - 1914

Noć je mirno protekla. U tri sata ujutro dojašio je ordonanc-officir divizije Grof Lónyai sa naredbom, da regimenta krene u Šabac odakle će se željeznicom prebaciti na rusko ratište.

Doskora iza toga dobili smo još šest kontradiktornih zapovijesti.

U široko razvijenoj fronti sa švarmlinijama napredovali smo međutim oko 9 sati prije podne na jug u pravcu kote 168 „Stolice“ kroz gust kukuruz i bez dodira sa srpskom vojskom. U to doba smo začuli visoki zvuk trube regiments-hornista i signal „stoj!“ Zastali smo. Ordonanci su nam javili: „bataljonskomandanti i kompanikomandanti neka dođu gospodinu oberstaru“. Oberstar nam je ukratko rekao, da ćemo napustiti južno ratište, da ćemo se vratiti preko Šapca i Klenka najprije u Srijem, a odatle da ćemo otići na sjeverno ratište.

Nekoliko minuta iza toga već se cijela regimenta u marškoloni kretala prema Pričinoviću i Šapcu. Kod Pričinovića dočekala nas je regimentsmuzika, a neposredno pred Šapcem kod velikog đerma stajao je naš komandant divizije nadvojvoda Josip da primi defilirung svojih trupa. Svima je nama taj defilirung ostavio gorki utisak, pošto je bio za teška ratna vremena sasvim neozbiljan.

Regimentsmuziku mogao je naime čuti i gdje koji u grmlju, žitu ili kukuruzu zaboravljeni ranjenik, koji se svijao u smrtnim grčevima i u jecaju radi svojih muka, a da ne

govorim o hrpi lješina poubijanih seljaka koja se nalazila u blizini paradnog mjesta.

O Madjarima Peštancima imao sam bolje mišljenje. U bici su nam dovikivali „elöre sógor Bosnyák!“ dok su se u pozadini pokazali vrlo krvoločnima.

Bio sam sretan kad sam prešao pontonski most između Šapca i Klenka, no u duši mi nije bilo lako.

*

Sa tri bataljona bila je regimenta BH 3 ušla u borbu kod Šapca, a brojila je oko 80 oficira i 3000 vojnika. U dvodnevnoj borbi je uslijed krvavih gubitaka gotovo prepolovljena, jer je izgubila oko 1200 vojnika, a oficira više od polovice. Promijenila je tri komandanta, a od štabsoficira bio je pet puta teško ranjen i komandant I bataljona major von Meissl kasniji regimentskomandant „behadrajera“. Oba kapetana Sedlaka Emil i Joseph, pa oberlajtnanti Haeffner, Jakopović, Karlović, Popović Pajo, Hermann, Kapiel i Krstić, lajtnanti Hönlinger, Častek, Jäger, Sandović, fenrihi Miletić, Bobula, Lihner, Valčak, Richter, Sigeti, Grundmann i Weinberger bili su prema mojim bilješkama ranjeni. Osim već prije spomenutih starijih oficira pali su još i lajtnant Jelínek, Holzmann, Messinger i Koch i kadet grof Auersperg.

*

Prvu noć noćili smo u Klenku, drugu u Subotištu, a treću u Grabovcima. Progonile su nas raznovrsne zapovijesti. U Grabovcima smo čuli da 29. diviziji koja je ostala u Srbiji ne ide dobro i da su Srbi poduzeli protuofenzivu.

Odista su 22. kolovoza za vrijeme večere u Grabovcima hornisti zatrubili alarm. U roku od pola sata regimenta se pospano i teško kretala prašnjavim putem pored šume u Klenak. Korak po korak su naši Bošnjaci išli i zastajkivali, a svi su bili beskrajno potišteni.

23. VIII.

U 3 sata ujutro prelazili smo opet pontonski most preko Save u Šabac. Bio mi je to jedan od najtežih dana rata i života. Naša je naime regimenta imala tog dana odigrati tešku, krvavu i nezahvalnu ulogu.

Prerano je bilo uslijedilo povlačenje navalnih trupa iz Srbije, pa je tako Šabac sa mnogobrojnim visokim komandama, štabovima i komorama ostao gotovo nezaštićen. Tu su slabost srpske trupe primijetile i prešle su u protu-ofenzivu, pa je opasnost za Šabac naglo porasla. Srpski su vojnici napredovali do neposredne okolice Šapca.

Svi su na svim linijama izgubili glavu do očaja, a pored toga je bilo očito, da se nikome neda ozbiljno zagristi u tako gorku jabuku, nego se produžilo s oklijevanjem. Nas su prebacivali s jednog kraja grada na drugi. Konačno je regimenta svrstana u gustim redovima na sjevero-zapadu Šapca kod samog groblja. Tamo je stajala i naša artilerija, pa smo odjednom dobili tako žestoku šrapnelsku vatru, da se sve razbjeglo po okolnim kućama, a mnogo je mrtvih i ranjenih ostalo na krvavom bojištu. Od nekoliko odvažnijih oficira mukom je bio uspostavljen red i regimenta je zatim izvršila demonstrativan napad prema zapadu u pravcu sela Štitar. Vrativši se u Šabac opet ju je stigla žestoka vatra srpske artilerije, pa je ponovno pretrpila osjetljive gubitke. Poginula su šta više i tri muzikanta i mnogo konja. Dok sam pravio red srušili su me kod mosta preko potoka Kamičaka „tragtiri“ i gotovo me pregazili. Kaos je vladao na svim stranama. Kolikogod je bilo moguće štedio sam svoje ljude i konje i vodio ih za stalnih rokada kroz uske i zaklonjene ulice.

Poslije podne je regimenta vršila napad u jugoistočnom pravcu prema selu Jelenči i Mišaru. Stajali smo tada pod komandom generala Le Beau-a koji je svoju brigadu vodio u prvim borbenim redovima.

Iako je naša regimenta bila rezerva divizije ipak je odjednom izbila u prvu borbenu liniju. Sa svojim strojnim puškama prolazio sam kroz redove dezertera, klonulih i zaostalih vojnika probijajući se sve dotle dok nisam u boju našao svog dičnog prijatelja Milutina Matotu, koji je i ovog puta bio factotum cijele borbe. Umor me uz tog čovjeka prešao i mi smo u zajednici odmah stvorili svoju komandu i truppu, kojima smo smalaksale Mađare iz 69. regimente stjerali u red. Kada smo u napredovanju prešli cestu koja je vodila na jug dobili smo žestoku artilerijsku vatru iz neposredne blizine. Stoga je izbila panika i jedna je kom-

panija 69. regimente sa strojnim puškama pobacala oružje i dala se u ludi bijeg. Povukli su i naše vojnike sa sobom. Matota i ja smo posrnuli za njima pa nam je poslije pedesetak koraka uspjelo da ih zaustavimo. U zaklonu smo ih zatim sredili, poučili i ohrabрили. Onda je Matota komandirao: „vorwärts!“ i svi su pošli u gustoj švarmliniji pod njegovim vodstvom naprijed, i ja sa svih osam velikih strojnih pušaka. Pošto je Matota vidio da nas gađa samo neciljana vatra, to se odlučio da radi discipliniranja zaustavi cijelu švarmliniju kao na egzercirplacu i stoječki ju ispravi i upućuje, pa kad je uvidio da momke ima ponovno u svojoj vlasti, onda je jurnuo naprijed. Lično se nije nikada zaklanjao, nego je slobodno dirigirao u svim pravcima i sa svima. Svi su se njemu obraćali, pa su ne samo od naše nego i od tuđe regimente svi pitali samo Matotu.

Čim smo dalje napredovali postajala je vatra srpske artilerije sve podnošljivijom. Matota je naumio izvršiti napad na artileriju, ali se dao od mene uvjeriti da smo nas dvojica za taj pothvat preslabi, pa smo zauzeli položaj i sačekali do predvečerja. Šrapnelcinder me udario u kuk i kako sam ga uhvatio golom rukom, to sam se dobro opekao.

Regimentsadjutant 69. regimente bio je tog dana svojim energičnim nastupom spasioc vojničke vrijednosti regimente.

Pod večer povukli smo se do nekog jarka i postirali se za noć. Nekoliko puta nas je pod večer tukla srpska artilerija i momčad nam je bila mnogo uzrujana, dok je u samoj noći više tukla komunikacije prema Savi i pontonski most preko Save.

Svaku sjenku su noćni stražari smatrali kao početak srpskog napada, pa su nas stalno alarmirali.

Iako je bio kolovoz, cvokotao sam u ljetnoj bluzi od hladnoće pošto od mog momka Boška nije bilo ni glasa, ni habera.

24. VIII.

Čim je počelo svitanje jenjala je puščana vatra, koju su momci održavali najviše od straha.

U cijelosti su svi bili potišteni. Iako je međutim masu uhvatila nemoć bilo je pojedinaca koji su snovali i radili. Tako smo se Matota i ja odmah pobrinuli, da vidimo gdje

smo i tko je desno i lijevo od nas. Nalazili smo se naime između kanaliziranih polja oko 4 $\frac{1}{2}$ km. jugoistočno od Šapca u jednom od dubokih jaraka iza žitnog polja od cca 8 jutara površine. Tjeskobno nam je bilo pri duši, da je odjednom nastala velika tišina. Slali smo patrolu na strane no nisu nikoga našle. Sa regimentskomandom smo međutim uhvatili vezu, bila je u blizini pumpe. No od drugih regimenta naše divizije nije bilo ni traga ni glasa. Još prije ponoći bili su Mađari od 69. regimente s naše lijeve strane, a kroz noć su nestali.

I naša se regimentskomanda trgla i uzvrpoljila te slala patrolu na sve strane. Konačno je dojahao regimentshornist iz Šapca i javio, da i tamo nema više nikoga, da je grad napušten i da je poslao melderajtera k mostu neka potraži diviziju. Na posljertku dojahao je do regimentskomande ordonancoficir divizije grof Lónyai i javio neka „BH 3 ode u laufšritu kroz Šabac i preko Save, jer će se pontonski most doskora razvaliti“.

Nisam dao da se naš uzmak izvrši u paničnom bijegu i da nas primijeti srpska artilerija, nego sam otstup organizirao tako da su vojnici išli jedan za drugim prikrivenim stazama uz vrbe naše močvarne pozadine sve do grada. Tako nam je zaista uspjelo da sasvim neprimjetno napustimo naš položaj. Muka mi je bilo gledati moje vojnike sa koliko su napora nosili strojne puške i municiju.

Tek kod carinarnice Šapca poslala nam je srpska artilerija nekoliko oproštajnih pozdrava, koji nam međutim nisu nanijeli štete.

Sa jakom čežnjom za malo mira i odmora zagazio sam i ja sa svojim mašinistima na pontonski most da odem iz tog mjesta na nepovrat. Marširali smo između 2. i 3. kompanije, kad me presreo generalštabni major od 8. korpskomande iz Praga i izdao mi zapovijest da se vratim na srpsku obalu i da sa mašingeverima zaposjednem sve puteve koji su vodili k mostu. U toj sam poziciji morao ostati i zadržavati eventualno napredovanje srpske vojske sve dok se pontonski most ne razvali, a onda će tek doći pioniri sa pontonima po mene i moju momčad.

Zadaća nije bila ni najmanje ugodna. Bilo mi je, kao da me netko s maljem udario po glavi. Moji su vojnici pognuli glave i potišteni slijedili mojoj komandi.

Tri su glavna puta vodila k mostu. Na kraj svakog puta postavio sam po dva MG, a dva sam zadržao u rezervi. Nije bilo nikakvoga zaklona, a opasnost od protivničke artilerije bila je velika. Čučili smo i čekali u nedogled. Vrijeme se otešlo u vječnost, a nade u spas su slabile. Kad su mogli zaboraviti na našu cijelu regimentu i ostaviti nas kod povlačenja onkraj Save, kako će tek biti sa nama šačicom boraca.

Mnogo se oko mojih vojnika zasuzilo kad su vidjeli da je naš pontonski most koji nam je mogao pružiti spas otplovio.

No naša je bojazan bila pretjerana, jer se eto poslije čekanja od 2 do 3 sata došuljao sa obale pionir i javio nam da su upravo na srpsku obalu stigli pontoni po moja dva MGA.

Oprezno smo se spustili niz obalu do same vode i zaklonjeni smo gazili blato nizvodno do mjesta gdje su nas čekali pontoni.

Pristali smo uz srijemsku obalu bez ikakve vatre. Bio sam začuđen da nas je na obali dočekao korpskomandant Terstyanszki, inače surov i prestrog general. Interesirao se, da li sam vidio zaostalih austro-ugarskih vojnika kod prolaza u Šapcu, i koliko ih je bilo. Odgovorio sam mu, da ih nisam vidio, no da sam čuo da je kompletni rezervešpital sa liječnicima ostao u gradu. Inzistirao je, da kažem svoju ocjenu koliko je vojnika zaostalo. Uzvratilo sam mu da je možda zaostala samo gdjekoja zalutala patrola od desetak vojnika.

Kasnije sam čuo da su srpski vojnici iz osвете za nedjela austro-ugarskih vojnika prema njihovom pučanstvu slabo postupili sa ranjenicima u zaostalom rezervešpitalu u Šapcu.

*

Time sam završio svoje ratovanje u Srbiji.

Odmorili smo se i okrijepili u Klenku i odanle smo uz grmljavinu topova krenuli preko Platićeva u Brestač. Pučanstvo Srijema stajalo je pod utiskom da smo potučeni uzmakli iz Srbije. Poslije našeg odlaska tukla je srpska artilerija sa granatama Srijemsku Mitrovicu i Klenak.

ODLAZAK NA SJEVERNO RATIŠTE

Iz Brestača smo krenuli u Golubince i tamo se sredi-
vali, odmarali i vježbali za daljne borbe na sjevernom ratištu.

Nekoliko vojnika sam predložio na odlikovanje, a ne-
koje sam oštro kaznio.

U Golubincima se mnogo pilo i veselilo. Najveće kuka-
vice postale su uz vino najgrlatije. Nerazdruživ sam bio
samo sa kapetanom Matotom. Bio mi je kao vojnik, kao
pravi Hrvat i kao čovjek najbliži.

3. IX. stigli smo u prolazu u Staru Pazovu gdje su
nas svečano dočekali, jer se upravo tog dana slavila pobjeda
Auffenberga u Galiciji. Tu smo se ukrcali u vagone.

Na kolodvorima smo svagdje vidjeli mnogo matera i
djece suznih očiju, koja su čekala da vide svog hranitelja.

U Novom Sadu na kolodvoru vidio sam se sasvim slu-
čajno sa mnogo znanaca. Osobito me je razveselilo da sam
se našao sa jednom prijateljicom i sa svojim starim prijate-
ljem i pobratimom hrvatskim pjesnikom Jovom Hranilovićem.
On se u mene zagledao kao u prikazu, jer je bio čuo da sam
u Srbiji poginuo, pa mi je pripovijedao, kako se ganutljivo
oprostio sa mojom slikom. Od tog su se slučaja nizale tokom
dugog rata vijesti o mojoj smrti bezbroj puta i mnogo je
zadušnica očitano za pokoj i blaženstvo moje griješne duše.

Za vrijeme transporta momčad i nije odlazila na menažu,
jer su je na svim stanicama bogato obdarili i nahranili.
Osobito su se mnogo konzumirale dinje i lubenice.

Sjajan doček priređen nam je u našem stalnom garni-
zonu, u Budimpešti, gdje smo se zadržali od 6 sati poslije
podne do pola noći. Mene je dočekao moj vjerni drug ka-
petan Karl Schalek „Kincsem“ i obdario me bogato sa raz-
nim potrebnim stvarima i delikatnom hranom. Jadikovao je
što zbog plućne bolesti nije mogao na ratište, ali je obećao
da će doći čim mu povišena temperatura spadne. Inače ni-

sam o svom dolasku nikoga obavijestio i sretan sam se sâm sa
Kincsemom razgovarao. S njime sam se odvezao u bivšu
kasarnu grofa Szapáry-a i tamo sam na tavanu našao sve
svoje stvari u najboljem redu. Nabavio sam si svu zimsku
robu i rublje za Rusiju, a onda smo zajedno otišli na večeru
oberstarici Fiebich-Ripke i njenoj prijateljici majorici Dvořak.

Iznenadila me slaba oprema vojnika kod kadera jer je
za vježbanje od 1600 vojnika bilo tek 200 pušaka.

Polazak u pola noći sa Rákosi rendező pálya udvar-a
bio je za mnoge težak. To sam predosjećao, pa nisam nikoga
od bližih doveo na kolodvor. Tako sam uostalom radio za
cijelo vrijeme rata, pa se ni od kuće poslije dopusta nisam
dao ispratiti na kolodvor za frontu, jer mi se plaćni oproštaj
uvijek pričinjao, kao da mrtvog čovjeka prate na groblje.

Kod našeg odlaska došlo je na kolodvor mnogo žena,
djece i rodbine naših aktivnih i rezervnih oficira, te starih
podoficira. Došlo je i mnogo vjerenica, te takovih za koje
je plač tek melodiozna muzika, pošto se vole slatko raspla-
kati. Bilo je i pravih suza, jer je rat tako krvavo započeo
kao da ćemo svi, koji smo otišli na ratište poginuti u naj-
kraćem vremenu. Taj sam si teški oproštaj uštedio i odmah
sam se iza ulaska u vlak legao u svom zasebnom odjelu
prvog razreda na odmor.

Put nas je vodio preko Miskolcza i Sátoralya újhely-a.
Tamo je stajao prvi ogromni transport ruskih zarobljenika
i mi smo se sa prvim „Muskalima“ veoma srdačno pozdra-
vili iako smo išli, da se sa njima koljemo.

U Szeréncs-u i Homonni, najsjevernijem mađarskom
gradu plesali smo na peronu uz cigansku muziku sa damama
iz dobrog društva i sestrama crvenog križa za ono vrijeme
nove plesove one step i two step, a i csárdás. Bilo je u tim
plesovima mnogo sentimenta i mađarskog temperamenta.

Drugog smo se dana probudili u Galiciji. Dočekale su
nas protivne vijesti o silnim pobjedama naše vojske i o
katastrofalnim porazima. Preko Chyrowa vozili smo se do
Sombora gdje smo se iskrcali. Primili smo menažu i poslije
dvosatnog odmora stavili smo se u pokret.

Marširali smo samo deset kilometara do sela Piniani i
tamo noćili. Vodio nas je novi komandant I. bataljona major
barun de Ben.

VELEBITKA KOD LWOWA

Bila je ta bitka od 9.IX. do 14.IX.1914 g. već u toku, kad smo počeli pristizati sa južnog ratišta.

Bitkom u Galiciji je sa naše strane upravljao zlosretni feldcajmajster barun Auffenberg, višegodišnji ministar rata u Monarhiji, dok su glavni generali Rusa bili Ivanow i Dimitrijew.

Bitka je za austrijsko oružje bila već izgubljena, ali se još pokušalo sa spasavanjem. U bitku su stoga na brzinu, a često iz vagona bacani pojedini dijelovi II. i III. armije.

Naša 31. peštanska divizija pripadala je IV. korpusu II armije generala Böhm — Ermollia.

Odmah uvodno moram istaći, da je ta bitka konačno bila izgubljena, ali smo mi prošli relativno sretno. Naša se regimenta naime nije vratila potučena, nego je na mjestu naše borbe odlučno pobijedila. Uzmicali su drugi sjeverno i južno od nas, dok smo mi napredovali još tri dana, iako je sve već bilo izgubljeno.

Još prije zore 8. rujna alarmirani smo u selu Piniani uz „Wielkie Bloto“ i stavljeni u pokret na Rutki, Podhajczyki, Chlopy (Komarno), Brzeziec sve do dvorca Lukacz. U punoj ratnoj opremi bio je to vrlo naporan marš od preko 42 km. Kanonada nam se naglo približavala. Dvaput su preko nas letjeli avioni. Ni sa Zeissovim dalekozorom nisam mogao raspoznati da li su bili naši ili ruski, no vojnici su otvorili ljutu vatru na njih: pravo im buđi... Noćili smo na majuru imanja Lukacz kratko i slabo. Bilo je uglavnom dosta čiste slame. Kod ustajanja imao je svaki od nas od oberstara do posljednjeg vojnika osjećaj da ulazimo tog dana u veliku bitku. Cijelu je noć trajala kanonada. Na obzorju smo vidjeli rumenilo upaljenih sela, i čuli smo viku razjarenih ratnika, koji su se borili u obližnjem mjestu sjeveroistočno od našeg prebivališta te njihovo žestoko pucanje. Povici, vapaji i udarci dopirali su cijele noći do naših ušiju.

*

Deveti rujna bio je dan naše velike vojničke slave. Tog dana se mnogo oko Bošnjaka zarosilo od tuge nad izgubljenim ili nastradalim drugom, ali i od oduševljenja nad izvojevanom pobjedom.

Govorim post festum, pa mogu čiste savjesti reći, da je tog dana naš napad i juriš na ruske utvrđene položaje pred selom Horažanna Wielka bio vrhunac našeg ratovanja. U Srbiji je sve išlo bez sistema i reda, zavisno o poduzetnosti pojedinaca na jednom sasvim nepreglednom terenu, pa se uspjeh sastojao tek iz mnogo sitnih i lokalnih pothvata. Ovdje u Galiciji mogli su međutim komandanti zaista manevrirati sa vojskama po svim principima taktike.

Iza svanuća krenula je regimenta sa majura u jugoistočnom pravcu preko sela Nowa Wies, Podzwierzyniec i Tatarynow. Poslije prvog sela naišli smo na dijelove Temešvarske divizije, pa sam se našao i pozdravio sa nekoliko starih drugova i znanaca od 29. regimente, koji su upravo iza piramida svojih pušaka doručkovali. Bili su već u vatri i govorili su mi o teškim gubicima.

Sjevernije od nas kod sela Rumno bjesnila je još uvijek bitka, a i sa jugoistoka od Mikolajowa, gdje su se borili Karlovčani tutnjila je žestoka kanonada.

Produžili smo mladom šumom do zaselka Kruszeniec i pod zaštitom šume zauzeli pripremnu formaciju za napredovanje u sjeveroistočnom pravcu prema selu Horožanna Wielka.

Na rubu šume smo se zaustavili. Pred šumom prostirala se močvarna livada. Lijevo preko livade uzdigla se mala uzvisina sa prorijeđenom šumom. Onamo je pozvao regimentskomandant oberstar Breit sve komandante bataljona i kompanija radi izdavanja dispozicija i zapovijesti za vršenje napada. Sve je to bilo izvršeno hladno i strogo, bez ijedne suviše riječi i bez trunka sentimenta iako su taneta šišala oko naših ušiju, a ruske granate nisu padale daleko od nas.

Bitka je odmah u početku tražila teške žrtve osobito iz redova starijih oficira. Unatoč velike udaljenosti pojedinih dijelova regimente za vrijeme borbe, ona uvijek ostaje cjelovita, pa se događaji sa desnog krila preko kilometarske daljine doznaju brzo i na lijevom krilu. Pošto događaje želim navesti kako su se u vremenu odigrali moram zabi-

lježiti, da je već na povratku od mjesta izdavanja dispozicije k svojoj 14. kompaniji poginuo naš dobri drug kapetan Martinović, a čim smo pošli naprijed pao je na mjestu, gdje je izdao dispoziciju i sam regimentskomandant oberstar Breit. Bio je to već treći regimentskomandant BH 3, kojeg smo izgubili uslijed smrtne rane na samom ratištu.

Zatim je kao najstariji preuzeo komandu regimente major barun Joseph Henriques de Ben — Wolsheimb, ali je njegova zvijezda bila samo krijesnica. Nije naime ni pun sat komandirao i već je poginuo, a komandu je primio kao peti, najstariji kapetan regimente Osječanin Jeras, pošto nismo više imali štabsoficira.

Ne sjećam se više kako je izvršen raspored jedinica za napad, no znadem samo toliko da je I. bataljon, u čijem je sastavu bila 2. kompanija mog nerazdruživog prijatelja kapetana Milutina Matote, bio na desnom krilu i da je moja kompanija strojnih pušaka bila tik do druge kompanije. Mi smo se međusobno bili već dogovorili, da ćemo u svakom slučaju produžiti borbu rame uz rame ma kakve se dispozicije izdale. Kako su strojne puške bile novo oružje, to se stari komandanti nisu htjeli mučiti sa njima, nego je svaki odred strojnih pušaka principijelno išao sa svojim bataljonom.

Poslije dispozicije vratili smo se kapetan Matota i ja u šumu k našim kompanijama. U tom su času padale ruske granate srednjeg kalibra na močvarnu livadu pred nama, te izrovale silne jame u tvrdoj crnici suhe močvare. Zemlja je uslijed njihovih eksplozija padala po nama. Činilo nam je posebno veselje, kad se nekoliko granata zarilo u tlo bez eksplozije (Blindgänger). Tad smo primijetili u neposrednoj blizini našeg druga, koji je tog dana bio prviput u vatri, a i inače slab oficir. Zaklanjao se od granata iza grmlja ili tankih stabala mlade šume. I to nam je bilo smiješno, ali mu se nismo otvoreno smijali. Ipak je drug „Klapi“ opazio naš smiješak i ukorio nas, što mu se smijemo, jer je novak i inače slabih živaca.

Čim se gnjev ruske artilerije stišao popeli smo se Matota i ja na mali humak izvan šume sa kojega smo imali lijepi vidik na cijeli teren kojeg smo trebali prijeći do ruskog položaja. Legli smo i dogovorili se kako ćemo preko valovitog zemljišta sa stalnim blagim usponom doći sa što manje

gubitaka do neprijatelja. Naša je saradnja tada u regimenti bila već legendarna.

Još mi i danas u ušima zvuče riječi koje mi je moj dobar drug odjednom usred najboljeg raspoloženja izgovorio: „znaš Pero, da mi se danas nekako neće“. Zapanjeno sam ga pogledao i uzvratilo: „ako se Milo tebi neće, a kome se hoće? Dobro znaš da cijela regimenta gleda samo tebe i sluša samo tebe“. Na to se osmjehnuo i rekao: „Ajde Pero, podimo najprije zajedno, dok ne postane vatra prejaka, a onda ćemo u izmjeničnim skokovima naprijed“.

Čim smo krenuli udarila je salva šrapnela nad mojim momcima, ali je na sreću točka eksplozije bila vrlo visoka, pa su olovne kugle samo u prostom padu stizale na zemlju. Nekoliko je mojih vojnika zavapilo. Priskočio sam, da im budem od pomoći. Našao sam, da su dvojica zaista bila ranjena, dok je druge kugla bila samo udarila, jer su mi pokazali svoje modrice. Mojoj tvrdnji, da im kugle nisu prošle kroz tijelo jedva su povjerovali, no zatim su presretni produžili napredovanje sa ostalima.

Uskoro smo morali stati, jer je vatra bivala sve žešća. Osjetili su se već prvi gubici. Nastavili smo napredovanje u skokovima štiteći izmjenično svojom živom vatrom pokrete svojih drugova. Na daljini od 800 koraka naši su gubici postali već pogubni, jer je ruska odbrana bila jaka, prisebna i snabdjevena sa mnogo municije. Da je imala mnogo dobrih i „zahvalnih“ ciljeva ne moram tumačiti, pošto se u početku rata „herojski“ i štetno vojevalo. Tog dana me pratila osobita ratnička sreća, jer je kugla probila moju kabanicu i drugi puta moje hlače bez ikakove povrede na mom tijelu.

Stigli smo međutim do jedne blage uvale, gdje smo se mogli donekle zakloniti zbog potrebnog predaha u trčanju. U tom smo se mrtvom prostoru osjećali sigurnim i sakupili smo tamo sve svoje vojnike. S lijeve je bila kompanija Matote, s desna moje strojne puške. Matota me zamolio, da se prvi uspem iz uvale dok uzmognem brisati neprijateljski položaj, a da će zatim on sa kompanijom iznenada iskočiti i bez vatre izvršiti juriš na protivnika. Bio je to nažalost naš posljednji razgovor i dogovor. Učinio sam po dogovoru i doskora je mojih osam strojnih pušaka kreketalo i štekalo bez prekida, sve odjednom ili na izmjenu. Ciljevi su bili

dobri, jer je ruska posada djelomično bila smalaksala te je pokazivala namjeru za uzmak a djelimično i uzmicala. Bila je na daljini od svega 400 koraka.

Ogledao sam se i vidio Matotu kako stoječki i raširenih ruku pokazuje svojoj kompaniji frontu i pravac kretanja pri jurišu. Njegova je kompanija pošla. Preda mnom je kod puške radio Vormeister cugsfirer Bajrić Suljo. Pucao je kao lud. Kad su se pojavili naši jurišnici, Rusi su se digli, a moj je Suljo kao mahnit držao strojnu pušku samo još sa snažnom desnicom, ciljao, pritiskivao na puce i gađao, a u lijevoj je ruci držao fes, vitlao s njime nad glavom i vrištao visokim glasom svoj „iju, ju“, koji je izbio i iz paklene borbene buke.

Tad su se uzastopce ili odjednom odigrali neki teški događaji. Juriš na nož Rusi nisu dočekali, nego su digli ruke na predaju. Na desno od nas, pošto im naši strijelci nisu bili tako blizu gledali su da bijegom uzmaknu. Njih su moje strojne puške nemilice kosile. Nisam ni primijetio da u redovima druge kompanije nije bilo komandanta, no tada je do mene dotrčao frajviliger Dr. Adler i javio mi da je kapetan pao. Pao je u onom času kad je dao znak za juriš, upravo tada kad sam ga vidio ogledavši se na njega, kako u svom posljednjem času stoječki upućuje kompaniju. Čim sam izdao zapovijest za daljne gonjenje sa visoravni, otrčao sam do voljenog druga i nezaboravnog prijatelja Matote. Uz njega je bio samo Dr. Adler i tambur. Bio je još topao i disao je. Srce je još radilo, no nije više bio pri svesti. Tambur je rekao, da su mu posljednje riječi bile: „zaveži me“. Ravnica je bila jedva vidljiva i krvi nije izgubio. Tane je ušlo ispod lijeve sise ravno u srce. U tom je prestao dah i tijelo se brzo ohladilo, ali je srce još duže radilo, ili su to bili samo refleksi njegovog rada.

Prerano je eto pao kapetan Milutin Matota. Ne samo dotada nego i za cijelog rata u cijeloj regimenti najbolji i najjači muž. Kao generalštabler mogao je predati kompaniju drugome i ugodno se zakloniti u štab koje više komande, ali se radije pritajio da bi se borio na ratištu sa svojim voljenim Bošnjacima.

Hurraaa...! silne pobjede nije mi dalo da ronim suze nad najboljim drugom. Preuzeo sam sve njegove stvari da ih sredim poslije njegove smrti.

Ta ogromna bitka i naša sjajna pobjeda donijela mi je težak gubitak vrlog prijatelja, koji je upravo predosjećao svoju sudbinu.

Napredovanje, navalu i juriš naša je regimenta uzorno izvela. U bitku smo ušli kao i kod Šapca kao brigaderezerva, ali smo prestigli sve jedinice 32., 69. i neke austrijske Landwehrregimente, koje su bile ispred nas i ostavili smo ih iza sebe. Nijedna strojna puška drugih bataljona ili regimenta nije doprla do jurišnog položaja kao moje strojne puške. Još kod bježanja prisilio sam svojom vatrom na predaju 400 Rusa, a kako je i posluga topova pobjegla, to su Bošnjaci zaplijenili 12 ruskih topova od 9 cm kalibra, koji su bili postavljeni nedaleko pješačkih rovova u vrtovima kuća Horožanne Wielke.

Hrane nismo primili, a ni kapi vode nije bilo ni za lijek. Sve je bilo do skrajnosti iscrpljeno. Samo su nekoje patrola pošle za Rusima, a ostali su vojnici nemoćno legli u jarak pored puta. Iskoristio sam tužna iskustva sa nošenjem strojnih pušaka i municije, te dao pohvatati nekoliko odličnih kozačkih i artiljerijskih konja, pa sam ih improvizirao za nosače mog teškog oružja i opreme.

U predvečerje tog dana grupirali su nas još u raznim smjerovima, no konačno smo legli na vlažnoj livadi sjeverozapadno od Horožanne Wielke na slab i tužan odmor.

Noć je bila burna, bučna, crvena i krvava. U selu Rumno naše neposredne blizine tutnjila je cijele noći borba. Nekoliko puta su nas alarmirali pa se činilo da ćemo biti uvučeni u sam tok te borbe.

U 5 sati ujutro nastavili smo napredovanje prema sjeveru. Velik broj zarobljenika pao nam je u ruke, ali su i naši krvavi gubici bili osobito teški na oficirima. Polovinu smo regimente izgubili samo prvog dana kod jurišne borbe sa Rusima.

Oko podne smo ušli u grad Szczerzec koji je bio sav u plamenu. Kroz nekoje ulice nismo zbog vrelog žara i plamena mogli ni proći. Odmah drugog dana u Galiciji mogli smo vidjeti ruski odlično organizirani uzmak, iza kojeg nije ostao ni kamen na kamenu.

Poslije podne zauzeli smo vis 305 Cerkiewna gora istočno od Szczerzeca. Čim smo stigli na vrh tukla nas je

žestoka ruska artilerija, a kad je naša švarmlinija ušla u šumu dobila je vatru sa svih strana. Nezaboravan mi je ostao prizor kako je moj drug oberlajtnant Barta odletio u vis od pritiska zraka jedne teške granate, koja je udarila u njegovoj neposrednoj blizini.

Šuma istočno od grada Szczerzeca ostati će nam svima u najžalosnijoj uspomeni. Dok smo bili na visu tukla nas je ruska artilerija s lijevog boka, pa čak i s leđa. Naši štabovi i artilerija kao da su u zemlju propali i nije bilo nikoga kad smo ih najviše trebali. Sa visa smo imali krasan i dalek vidik. Gledao sam na daljinu od preko 3000 koraka kako je jedna cijela ruska armija u širokoj fronti prolazila mimo nas na sjeverozapad. Mogli smo je zaustaviti, da je bilo pravog komandanta. Otvorio sam sa najvećim „Aufsatzom“ vatru sa svim strojnim puškama i već je kod Rusa nastao nered, a kakva bi tek čuda izvela artilerija. Rusi su me odmah počeli gađati svojom artilerijom, a ja sam se zaklonio sa svojim ljudima u šumu odakle sam opet otvorio vatru. Naš nerad su Rusi iskoristili i pojačali svoju snagu u šumi pred nama. Točno sam posmatrao kako su manji odredi ulazili u šumu, pa sam im i na toj šetnji smetao sa svojom vatrom.

Za rusku posadu u šumi držali su naši komandanti da je tek slaba zaštitnica koja je dobila zadatak da nas malo zadrži u napredovanju. Šumu je stoga jurišao najprije jedan vod, ali se doskora vratio krvavih glava. Zatim je jurišala cijela kompanija, pa bataljon i regimenta. Sve se u panici vratilo. Šuma je bila pravi pakao i tko je u nju ušao bio je gotovo izgubljen. Bili smo već osvojili šumu na visu, dok je veći dio šume u ravnici bio još uvijek u ruskim rukama. Sve su druge regimente naše divizije stajale iza nas a nas su tjeroali naprijed. Činilo mi se već tada kao da komanda divizije mađarske regimente više čuva od naših Bošnjaka.

Noćili smo u švarmliniji. Rano ujutro povukli smo se iz šume pa smo ju preko Szczerzeca i sela Piaski obašli, da bismo ju toga dana napali s juga.

Junak dana bio je naš tadašnji komandant regimente kapetan Jeras, a upravo se ludo ponio general Horsetzki. Prvi se veoma energično i uspješno odupro da i opet Bošnjaci jurišaju šumu, a general je bio bijesan kao ris da

šuma još nije zauzeta i da se isprijehila pred njegovom slavom, pa je sve živo tjerao naprijed u šumu.

Prvi su jurišali Mađari 69. regimente, a od Bošnjaka su sudjelovale samo dvije kompanije I. bataljona na lijevom krilu napada, oberlajtnanti Vrga i Kanovnik. Drugovi su mi poslije pripovijedali upravo čudesne stvari o stanju borbe u šumi. Ne pamtim da se još kada izabrana sredina ili rub šume za odbranu. Rusi su bili kompaktni, dobro maskirani i vrlo disciplinirani, pa su davali odlučan otpor, a napadač nije mogao razabrati ruske položaje, nego ga je svakiput obasula iznenadna neprijateljska vatra. Nekoji su se od naših vojnika došuljali na nekoliko koraka od Rusa, ali čim bi pomolili glave iza drveta bili su izgubljeni. Bošnjacima je tek uspjelo potisnuti desno krilo Rusa, i već su vidjeli kraj šume, ali ih je prije izlaza iz šume ruska rezerva zadržala. Dok su tog dana obje kompanije Bošnjaka pretrpjele manje gubitaka nego prošlog dana, ipak su jedino one bar nešto postigle. 69. se regimenta vratila iz šume sa teškim gubicima i u neredu. Iza nje je general Horsetzki natjerao dvije Landwehrregimente Nr. 29 i 22 iz Bukovine u šumu, no te su u takovoj panici izletjele iz šume, da su im vojnici još kilometrima bježali na jug i srljali preko otvorenog zemljišta u jaku šrapnelsku vatru ruske artilerije, koja ih je nemilice kosila.

Držim da je tu nesretnu šumu trebala bombardirati naša artilerija, pa bi ju Rusi bili sami napustili, ili ju je trebalo zapaliti i običi, a nikako nije trebalo zadržavati se pred njom i tvrdoglavo ju jurišati, te gubiti hiljade naših vojnika.

Dvanaestog smo rujna još uvijek bili na rubu krvave šume. U dva sata ujutro sakupio je komandant regimente kapetan Jeras sve oficire i izdao nam dispoziciju za povlačenje. Dok je u krugu oficira govorio morao je nekoliko puta skinuti hlače, jer je bio teško obolio od kolere. Tad nam je izdao svoju posljednju zapovjest. Za vrijeme povlačenja produžio je put sa sanitecima i ja sam ga nekoliko dana kasnije našao u Karpatima u kolera-špitalu gdje je u agoniji ležao među bolesnicima za koje nije više bilo spasa. U proljeće 1915. god. međutim se Jeras vratio na frontu kao major, no bio je zarobljen jer se i suviše eksponirao.

Prošao je zatim cijelu Sibiriju. U Wladiwostok je stigao 1919. godine u času kad se upravo jedna lađa sa repatriir-cima otisnula od obale. To ga je tako potreslo, da ga je na obali udarila kap i on je mrtav pao ne vidjevši više svoje domovine.

Komandu regimente preuzeo je od bolesnog Jerasa kao šesti po redu kapetan Polivka.

U dispoziciji nam je rečeno, da se povlačimo zbog neuspjeha naše susjedne jedinice, a ja sam tog dana pro-ročanski i decidirano zapisao u svoje ratne bilješke, da sam deprimiran što pripadam potučenoj vojsci, pošto je rat za Monarhiju izgubljen. Dalje sam produžio ovako: „da su i ostale regimente radile kao bosanska treća, pobjeda bi se lijepila za nas“.

Preko Szczerzeca marširali smo prema zapadu preko grada Komarna do sela Ostrow Pohoreski, svega oko 30 km. Kiša je padala kao iz kabla, a po poljskim putevima bilo je blato preko zglobova. Bili smo prokisli, gladni i žedni. Već smo dva dana bili bez ikakve hrane, jer su nas zadržali u borbi, a tren su već prije vratili natrag. Zebli smo utučeni i neispavani. Kasno smo u noć stigli u selo i našli bar nešto slame za ležišta.

Trinaesti rujan bio je još gori dan. Tog smo dana marširali punih 18 sati bez prekida i bez odmora, a prevalili smo svega 6 km. Gackali smo i mijesili blato po jakoj i ledenoj kiši cijelog dana. Tek smo u jedan sat noću stigli na trg gradića Rudki, gdje smo se u blatu trebali odmoriti za vrijeme od 3 sata.

U četiri sata ujutro bio je naime alarm i odlazak u položaj određen za zaštitnice uzmaca.

Kroz Rudki su se valjale nepregledne kolone vojnih komanda, izmiješanih za izbjeglicama, bolnice sa ranjenicima, stoka, tren, dezerteri i desperateri svih vrsta. Siromašni poljski Židovi plivali su kao svagdje u Galiciji kao ulje na vodi.

Zauzeli smo određeni položaj prema sjeveru kod Bienkowa Wisznia i ukopali se u žitko blato. Jedva smo taj mučan posao izvršili došla je nova zapovijest, prema kojoj smo rokirali na desno u sjevero-istočnom pravcu. Opet smo kopali nov položaj da bi ga i opet napustili, jer smo po-

maknuti u istočnom pravcu, pošto su više komande taj pravac smatrale najopasnijim a našu BH 3 regimentu kao najpouzdaniju truppu. Brigadni general Felix bio je veoma uljudan gospodin, no nije posjedovao vrline vojskovođe.

Rusi su nadošli tek poslije podne i zaista su se kretali kao „valjak“ (Dampfwalze) o kojem se uvijek govorilo. Nepregledna masa valjala se u rijetkim švarmlinijama polagano prema nama. U takvom času čovjek ne smije gledati oko sebe, ni iza sebe, nego samo u sebe i pred sebe. Bilo nas je malo, a klonulog duha. Ipak smo svoju zadaću odlično izvršili. Otvorio sam sa svojim strojnim puškama vatru na 2600 koraka i zaista je već ta vatra prisilila prve redove Rusa da zastanu, da se priberu, oklijevaju, te polagano i oprezno krenu naprijed. Naša se artilerija u toj borbi nije odlikovala. Lijevo od nas borile su se neke slabe trupe. Nema gorega od toga, kad se živci prerano izgube. Tek što se naime borba počela razvijati i tek što su taneta oko nas zažviždala otvorile su naše rezerve vatru na vlastite borce. Skoro je došlo do debakla. Da su tog časa Rusi ozbiljnije pritisli izazvali bi panični bijeg.

Kad smo po zapovijedi napustili položaj Rusi nisu jurnuli za nama, nego su opalili tek nekoliko salva za nama. Činilo se, da to čine u slavu dana, pošto su ih opalili u zrak, no od tih salva nije nitko bio pogođen. Pred samim gradom zauzela je naša BH 3 regimenta kao posljednja, još jedan zaštitni položaj, no Rusi nisu navaljivali.

Na cesti je bilo očajno stanje. Mnogi su zaostali, pa se čuo plač i jauk i zapomaganje sa svih strana. Vidio sam mnogo zla i mnogo očaja, a malo čovječje ljubavi, i još manje pripravnosti za pomoć. Svaki je gledao samo sebe i oglušio se na druge. Glavno da spasi svoju glavu, a drugi kako znade. Užasan nered. Nijedna jedinica nije išla kompaktna, no nije to bila samo njena krivica, jer se u nju uvuklo i ono što ne spada u nju, pa se sve izmiješalo. Kiša je padala i nezna se kome je bilo gore, dali onima što su gazili blato ili onima u kolima, kojima su od zime i straha evokotali zubi.

Na rijeci Strwiaz kod ušća u Dniestar vidio sam naše pionire kako sabrano i mirno rade polažući pod most ekrazit, kojim će ga dignuti čim naši posljednji prijeđu preko njega. To mi je dalo nadu, da još ima netko tko mirno misli i radi.

Marš je trajao do noći i kroz cijelu noć. Vrlo smo polagano napredovali. Nije to bila samo jedna kolona, već njih šest kad se put proširio, a kad bi došao tjesnac moralo se stajati i čekati u nedogled. Sve je išlo izmiješano i sve u svom očaju. Oko nas su se nizale silne vatre, a detonacije su zaglušivale uši. Tako je išlo cijele noći sve do grada Sambora, u koji smo stigli ujutro poslije 7 sati.

Kolikogod je marš bio težak i očajan, ipak nas cijelo vrijeme nije snašla nikakova nesreća. Na raznim drugim komunikacijama došlo je do kozačkih ataka, masakra, a u metežu i do međusobnog ubijanja. Toga sam se na maršu i bojao, pa sam stalno imao načuljene uši. Gladan i snen, no dobrog zdravlja stigao sam sa svojim vojnicima u Sambor. Ako je ijedna jedinica za vrijeme marša bila kompaktna, to je bila moja.

Bošnjaci oko mene kao pilići oko svoje kvočke. Nitko nije zaostao, pa nije ni inače došlo do nikakvog incidenta.

Kako smo se te noći odvojili od neprijatelja tako se i naše daljne otstupanje u Karpate odvijalo mirno i bez dodira sa Rusima.

Bitka kod Lwowa bila je time završena. Osim općeg debakla u šumi kod Piaski—Szczerczeca naša je BH 3 regimenta vezala samo lovor na svoje oružje. Nitko se nije bogzna kako isticao, ali su svi vršili najsavjesnije svoju vojničku i ratničku dužnost. Bošnjaci su se pokazali kao odlični vojnici, jer im je muški i čelični značaj prirodan.

Moram podvući, da je u tim borbama sudjelovao i cijeli IV. bataljon BH 3, u kojem su bili oni Srbi, koji nisu željeli poći na srpsko ratište, a osim toga i mnogi taoci i „p.v.“ Srbi sami politički nepodobni austro-ugarski državljani. Međutim se nije pokazala ni najmanja razlika u otpornosti i hrabrosti tog bataljona prema ostalim dijelovima regimente.

POVLAČENJE U KARPATE

16. IX. do 29. IX. 1914.

U Samboru dočekali su nas na ulazu reditelji, koji su pojedine trupe i jedinice upućivali određenim pravcem. Zauzeli smo prema rasporedu naše kvartire i dali se na kratak počinak. No poslije jednog sata alarmirali su nas, da bi nam poslije poduzeg čekanja kazali, da se možemo vratiti u kvartire.

Sambor je bio lijepi grad, no morao sam pomisliti kakav će biti sutradan!

Ovdje smo dobili prvu urednu menažu i sredili smo svoje prorijeđene redove.

Idućeg smo dana već u 5 sati ujutro bili spremni za odlazak (Marschbereitschaft), ali smo krenuli tek u 9 sati.

Regimenta me poslala na diviziju po važne vijesti. U velikoj zgradi gimnazije bio je štab 4. korpsa i 31. divizije. Čekao sam na „Abfertigung“ puna tri sata. Otišao sam u međuvremenu u prizemlje, gdje je bila smještena oficirska menaža korpskomande, pa sam umolio da bi me poslužili bijelom kavom ili kojim drugim zalogajem. Neki oficir iz pozadine dao mi je međutim negativan odgovor. U meni je sve kipjelo od nanesene mi uvrede i neznam reći što sam sve bio spreman počiniti. Kraj mene su se k tome nosile ogromne tase sa najfinijim jelima za oficire štaba i trena, no zalogaja za oficira iz prve linije nije bilo!

Ovako bijesan i potišten sio sam u školsku klupu jednog razreda i pisao svoje bilješke o ratu, koje mi i danas služe. Odjednom je došao k meni komandant naše divizije podmaršal nadvojvoda Josip i sio k meni u klupu na razgovor. Kao da je slutio što mi se maločas dogodilo, upitao me dali bih sa njim podijelio tortu, koju je toga dana primio iz

Budimpešte. Jeli smo zajedno i razgovarali kao drugovi i ljudi. Mnogo mi se već tada žalio na prve simptome kolere u vojsci.

U 9 sati smo krenuli dalje.

Major Mühlberger od 32. regimente preuzeo je kao sedmi komandant našu regimentu, jer je i kapetan Polivka obolio od kolere.

Marširali smo do lijepog malog brdskog grada Stary Sambor, gdje smo i noćili. Odvojili smo se od drugih trupa, pa nam je već bilo nešto lakše.

U tom mjestu promijenio sam svoju ličnu posluhu, pa sam još istog dana osjetio, kolika je vrijednost kad oficir ima momka, koji se za njega zaista brine.

Na putu od Starog Sambora dalje u Karpate bio sam na svoju najveću žalost Quartierregulierender za regimentu tj. morao sam se pobrinuti za noćišta cijele regimente. Svakog sam dana naime jahao naprijed, spremio dislokaciju regimente, dočekao ju, rasporedio i opet krenuo naprijed. Imao sam kod toga mnogo posla sa političkim vlastima, sa raznim komandama u etapi i drugim napastima. Borio sam se na svim linijama protiv prevara, laži, korupcija, gluposti i nereda.

U Rosochy gorny bilo je sve prepuno Židova, ali sam naišao i na rusinskog paroha koji me je ponudio sa izvrsnim maslacem i dobrim krumpirima.

Ogorčen sam bio što nam momčad iako bez borbe nije dobivala menažu, i znao sam, da će stoga biti teških posljedica. Pošto se to zlo produžilo, pala je glava našeg proviant-officira koji je bio uhvaćen kao dezertar i u krađi.

Osamnaestoga smo rujna stigli u veoma pitoreskan karpatski gradić Ustrzyski dolny. Žalostan mu je bio lik, jer je pučanstvo većinom bilo pobjeglo. Kamo i zašto, neka sam Bog zna. Svakako je bijeg najveće zlo, jer je život po putevima na kolima, bez hrane, odmora, konačišta i novaca velika muka. Uz to su vojne vlasti s bjeguncima surovo postupale radi zauzimanja komunikacija i sto drugih čuda. Upravo sam tog dana čuo kako jedna djevojka odrešito odgovara generalštabnom kapetanu Moldovanu: „ne, ne gospodine, ne bojimo se mi Rusa. Nama su naši vojnici nanijeli gorih stvari od onih, koje se o Rusima pričaju.“

Regimenta je i tog dana ostala bez menaže i dobila je mizerne kvartire, jer su sve bolje zauzeli štabovi za sebe. Kod juriša su Bošnjaci imali prednost, kod primanja su bili posljednji.

*

Idućeg dana smo stigli u karpatsku uvalu rijeke San kod grada Lisko. Još smo se povlačili, a meni je stalno bila na pameti austrijska taktika iz 1866. godine: „Rückwärtskonzentrierung“.

Tu sam se bar jednom mogao pohvaliti sa stanom. Ugodno sam naime noćio u kući župnika-opata Jana Pierzeczkog i bio sam poslužen ukusnom hranom.

U Lisku nas je stigao naš II. Marschbataillon, koji je od napora na putu do nas izgubio trećinu svojih vojnika.

*

U povlačenju na jug kroz sve viša mjesta Šumskih Karpata noćili smo u selu Mehawa kraj Baligrada, a zatim u Rostoki gorny. To se selo nalazi na samom bilu Karpata, pa je kroz njega prolazila galicijsko-mađarska granica.

Kiša je stalno padala, hrane nismo imali nikakve ili nedovoljne; naši vojnici su bili sve bjedniji, no na licu im nije bilo odraza ni od slave, ni od tuge i nevolje. Kraj je bio divan usprkos kiše. Sve je bilo još bujno zeleno, krasne alpske livade i nepregledne crnogorične šume, kroz koje su žuborili i jurili potoci, zajedno sa mnogim ratnim lažima.

Ljudi su bili svakojaki. I u normalno vrijeme ima nenormalnih, a kakvi su histerici bili tek u ratu! Na primjer u selu Rostoki gorny bilo je svega 15 kućica u koje je trebalo smjestiti 80 oficira i 3000 vojnika. Međutim je među oficirima bilo dosta objesnih i bijesnih ljudi, kojima ni cijela kuća po glavi nije dostajala.

Od Rostoka do Szinne marširali smo opet preko 30 km uzbrdo i nizbrdo. Obuća se vojnika počela raspadati. Od kiše vlažan teret bio je pretežak za neispavana i gladna tijela. Konji su dnevno crkavali, a trebali smo ih još više, nego prije, jer su nam ljudi padali od umora i zaostajali, pa bi ih trebalo voziti kolima. Nekoji su nam vojnici pali i

umrli za nekoliko minuta u jarku pored puta. Čuli smo da je u 44. i 32. regimenti kolera već jako harala. U gradu Szinni etablirao se prvi kolerašpital. Bilo je već mnogo naših Bošnjaka u njemu, a procenat je smrtnih slučajeva bio ogroman.

Marš od Szinne do Homonne bio je očajan. Vojnici su nam padali kao snoplje. Tek im se javila na ustima pjena i siromasi bi se složili pored puta da uskoro ispuste dušu. Bio sam već po cijelom tijelu poprskan tom pjenom od kolere oboljelih vojnika, jer sam ih stalno pridržavao. Naših nesavjesnih doktora nije bilo ni za lijek. Vjerujem, da je i za njih situacija bila teška. no bio sam svjedok gdje nisu pokazali ni trunke čovječnosti. Kad bi naišli na bolesnika okrenuli bi glavu da ga ne vide.

*

Po pedalj dubokom blatu stigli smo sasvim iscrpljeni u Homonnu, lijep slovački grad sa mađarskom inteligencijom. Odmah sam se našao sa damama, s kojima sam za vožnje u Galiciju na kolodvoru veselo plesao. Rekle su mi da se pronijela vijest kako sam pao, a onda se izmijenila, da sam izgubio obje noge. Valjda u vezi sa ranijim plesanjem.

Na kvartir me uzeo direktor trgovačke akademije, kod kojeg sam se u pravoj kupaoni okupao u toploj vodi. Za me osobit užitak i čudo nevideno!

Idućeg dana 24. IX. u Homonni bio je u 4 sata ujutro alarm za odlazak, no tek smo u 2 sata poslije podne vlakom otišli preko Alsó Mihály-Kassa do Ábosa južno od Eperjesa, jer su navodno Rusi bili prodrli kod Bartfelda u Mađarsku. Kad smo se međutim u bijelo okrećenim vagonima drugog dana dovezli u Ábos izvukli su iz vagona dva mrtva i 72 od kolere pocrnjela vojnika, pa je smjesta pala komanda „Kehrt euch!“ i vratili smo se natrag odakle smo i došli.

Iskricali su nas na maloj stanici prije Homonne i uputili nas na kvartir u lijepo čisto i uredno slovačko selo Sztára.

Tamo smo ostali tri dana, redili se, odmarali, sređivali svoje stvari, vježbali vojnike, uklanjali i smirivali oficirske afere, uredili komande i tome slično. Uhićen je ovdje i naš

proviantoficir te justificiran. Mnogi su se slabići međutim isprsilivali i tražili odlikovanje za svoja „herojska“ djela i t. sl.

*

29-IX. smo saznali, da će doći komisija viših liječnika, da ćemo biti cijepljeni protiv kolere i da se moramo poslije toga odmarati pet dana. Silno je ta vijest razdragala naša srca. Poslije podne su zaista došli doktori i cijepili su cijelu regimentu protiv kolere, a pod večer su došli na red i oficiri, pa smo od oberstara počevši sve dva po dva, kao i vojnici, pristupili cijepljenju.

Te su mjere bile već od prijeke potrebe, jer je u Szinni od naše divizije ostalo 479, u Homonni 411, a svega preko 1500 mrtvih od kolere. Prema tadašnjem brojnom stanju poginulo nam je u roku od nekoliko dana preko četvrtine svih vojnika. Da se menaža uredno izdavala, i da se trupa nije dnevno prije zore alarmirala, te satovima stajala po cestama u kiši i blatu, nego da se što izdašnije odmarala, sačuvalo bi se mnogo dragocjenog zdravlja.

PRVA OFENZIVA KROZ KARPATE

31. IX. do 21. X. 1914. g.

Ne znam zašto smo se povukli sve do južnih obronaka Karpata u Mađarskoj bez osobite potrebe, bez pritiska Rusa, pošto smo se već poslije nekoliko dana ponovno vraćali i jurišali na sva naša tada od Rusa već popaljena mjesta. To prelazi vojničke sposobnosti trupnog oficira i običnog čovjeka.

Poslije cijepjenja protiv kolere svratili su moji drugovi Kanovnik, Niederländer i Koteček k meni u kvartir, da kod čaše vina proslavimo zapovijed, prema kojoj smo se imali pet dana odmarati u istom mjestu.

Međutim nije ni drugog dana svanulo i već smo alarmirani stajali pod oružjem. Na kiši i vjetru stajali smo opet punih pet sati, pa čekali. Poslije desete ure krenuli smo preko Homonne više od 35 km natrag u Karpate do sela Modre, po ledenoj kiši, iznemogli, a većina u groznici od cijepjenja. Komandama se žurilo, jer su Rusi sa karpatskih klanaca lako potjerali naše zaštitne odrede kavalerije i prodrli prviput na mađarsku teritoriju „zemalja krune Svetog Stjepana.“

Drugog smo dana produžili pod istim bijednim okolnostima do sela Kolonice. Kolera je još haračila. U selu smo dobili pokrivače samo za polovicu momčadi, dok se druga polovica mogla i nadalje smrzavati.

Trećeg smo dana marširali do željezničke pruge Ungvár—Uzsok sve do stanice Kis Berezna.

Usput smo se odmorili u selu Lodomir i deveti regimentskomandant poslije oberstara Zikescha oberstlajtnant Hofmann pozvao me, da regimenti održim govor kod podjele prvih medalja za hrabrost. Odlikovanje su dobili vojnici 2. kompanije mog prijatelja Matote, koji nije žalio truda da ih predloži, a znao je, kako to treba raditi. Za mene samoga

je taj momenat bio vrlo dirljiv, jer sam mislio na svog poginulog, vrlog druga i jer sam prviput uputio svoje riječi cijeloj regimenti.

Borbe oko Užok klanca

U Kis Berezni ukrcali smo se u vagone. Ostavili smo cio tren i sve konje za sobom. Ostale regimente divizije povele su ipak za svaki bataljon po jednu poljsku kuhinju, a vojnicima su izdate tri rezerveporcije hrane. Za Bošnjake je bilo glavno da ponesu mnogo municije, a glede hrane bit će već kako tako. Napao sam stoga cijeli regimentsštab, a i generalštabsšefa divizije.

Ušli smo u vagone mokri do kože i vozili se punih 7 sati svega 35 km. Na kolodvoru Sztanna iskricali smo se nešto prije pola noći i odmah smo stavljeni u pokret. U tijesnoj uvali rijeke Ung marširali smo po sjajnoj mjesečini i po dubokom blatu do sela Woloszanka. Stigli smo noću u tri sata i odmarali se do pet sati. Zatim je slijedio alarm i marš u brda, praznog želuca i bez svakog tereta, pošto smo ostavili svoje telečake i torbe, te sa sobom ponijeli samo municiju.

Moram ovog puta odati priznanje našim komandama, kojima je u tom slučaju zauzeća Užok klanca dobrim manevriranjem uspjelo postignuti cilj sa malo krvavih gubitaka.

Mi smo se sporednim uvalama popeli na najviši vrh Šumskih Karpata, obišli Užok klanac i tako Rusima zašli u bok i u leđa.

Uspun iz Hajašda na Kinczyk-Bukowski kota 1251 bio je vrlo naporan i trajao je cijeli dan. Išli smo najprije pored rijeke Ung sve do njenog izvora, a sam vrh je ležao na granici između Mađarske i Galicije nad spomenutim izvorom. Bio je lijep no hladan iako sunčan jesenji dan. Kraj je bio prekrasan u bujnom zelenilu, ali nigdje korice kruha za naše izgadnjene vojnike. Usput sam ponovno razgovarao sa nadvojvodom Josipom koji se penjao u brda zajedno sa vojnicima i sa cijelim štabom divizije, pa sam žestoko kritizirao luda instradiranja. Nadvojvoda me smirivao nudeći mi svoj sendvič za okrepu.

Momci su se kod uspona još relativno dobro držali. Lijepo je vrijeme tome dosta pridonijelo.

Stigli smo za jasne mjesečine na zapadni vrh od Užoka oko pola 10 sati u noći. Legli smo na kratki počinak. Bilo je nešto sijena, pa su se i momci donekle štitili od hladnoće.

4. X. probudili me u pola 3 ujutro. Spavao sam prvi put u Schlafsacku. Bio sam zatrpan snijegom i jedva sam se snašao u novoj situaciji. Momci su tresli snijeg sa sebe, koji je neprestano padao, drhtali su od hladnoće i stenjali od gladi.

Primili smo međutim zapovijest da napadnemo Ruse u sjeveroistočnom pravcu, pošto su još držali Užok klanac.

Pošli smo u ljutom vjetru i sniježnoj mećavi po strmim padinama visa Kinczyk Bukowski. Snijeg je u zapusima sezao već preko koljena. Mnogi su pali, a osobito svi oni koji su ponijeli klicu kolere u sebi, pa su premoreni i gladni otjerani u brda i snijeg. Slušao sam njihov vapaj i dozi vanje: „sanitec!“, ali se sanitec oglušio, jer je i sam bio sretan, da po takvom nevremenu i po takvim strminama izvuče živu glavu, i nije mogao još i bolesnike prenositi.

Ti su nam časovi bili najočajniji za cijelog ratnog života, jer je kod svakog zatajilo osjećanje za drugog. Svaki je mislio samo na sebe i na svoju glavu. Osman koji se mnogo i očinski brinuo za mene, pokazao mi je svoje cipele bez potplata, u kojima je bosim tabanima gazio po mokrom snijegu.

U kasno proljeće iduće godine kad se otopio veliki zimski snijeg bila je na užočkome položaju jedna Honvéd divizija. Njezini su nam oficiri pripovijedali kako su pod snijegom našli velik broj konzerviranih lješina naših palih Bošnjaka.

Nikad nisam vidio ni čuo, da muževi toliko plaču kao naši vojnici tada na Užoku.

Kretali smo se cijelog dana. Po nižim dijelovima brda bilo je napredovanje lakše, jer je bilo malo snijega. Oko dva sata poslije podne stupili smo u velikoj brezovoj šumi u vatru. Pucalo se sa svih strana, no niti je naš napad bio žestok, niti je odbrana bila odlučna. Na obim se stranama vidjelo, da nam se nije htjelo, pošto nas je velika nevolja nevremena sasvim ubila. Menaže dakako nije bilo nikakove. Golim su prstima vojnici ispod snijega tražili nebi li našli koju zaostalu repu.

*

Prenoćili smo u šumi, na snijegu, ali zbog blizine neprijatelja nismo smjeli paliti vatre.

Rusi su bili oprezni i napustili su preko noći Užok. Uvijek su znali neopaženo uzmaći kao nitko drugi.

Cijelog smo idućeg dana jurili za Rusima, koji su se spretno izvukli iz naših kliješta. Prolazili smo kroz tužna rusinska sela Sianki i Beniowa, te zauzeli vis Byczok kota 915 koji je dominirao dolinom rijeke Sana.

Gdjekoja repa ili korijen od kupusa bila je našim vojnicima jedina hrana na tom trnovitom putu.

I cigareta mi je nestalo, da o hrani i ne govorim. Imao sam međutim jednog vojnika Hasana Alića, koji je povremeno nestao, a kad se vratio uvijek je donio ma kakav zalogaj hrane.

Tokom dana je deset puta sijalo sunce i deset je puta padala kiša izmiješana sa snijegom, a bilo je i dosta vjetra. Prolazili smo kroz slabu šrapnelsku vatru.

*

6. X. se nastavilo napredovanje prema sjeveru. Noćili smo u šumi na jednom visu, ali smo usprkos svih zabrana ložili vatru, da nam zubi ne cvokoću od zime. Prešli smo selo Sokoliki i penjali se na kosu sjeverno od sela, gdje se naš prvi bataljon već borio sa Rusima.

Tih sam dana bio prepun nježnosti prema svojim vojnicima, kao majka sa bolesnom djecom, jer su im napori bili natčovječni. Od kolere, smrzavanja, gladi i premorenosti izgubili smo posljednja 4 dana četvrtinu svojih vojnika. Do toga dana nisam imao gubitaka u svoja dva Maschinengewehrabteilunga, ali su konačno smalaksali i moji ljudi. Krivica je bila u tome, što već treći dan nismo ni vidjeli naše konje, pa su sami vojnici nosili cijelog dana strojne puške sa cijelim priborom i municijom. Kao spas i dar sa neba došao mi je poklon jedne brdske baterije, koja je uspješno pomagala naše napredovanje. Komandant baterije je naime vidio muke mojih vojnika i poklonio mi dva jaka konja meklenburške pasmine, na koje smo natovarili sav teret, a oni ga lako ponijeli. Dobro se raspoloženje mojih Bošnjaka smjesta vratilo. Šteta da mi je već ranije bio klonuo infanterist Bilalić,

silna ljudeskara, koji je dotle nosio veliki „Schutzschild“, pa mu je srce zatajilo.

Oko 4 sata poslije podne stupili smo u borbu. Još nikada nisam sa takvom voljom išao u švarmliniju kao ovog puta.

Borili smo se za kosu koja je imala uzak hrbat pa se na njoj nije mogla razviti jača snaga. Iza nas je bila cijela divizija, ali je mjesta na visu bilo samo za bataljon i po. Težinu borbe snašao je naš prvi bataljon i polovina drugog, dok ih je ostatak regimente, brigade i divizije slijedio ili je po padinama visa uznemirivao Ruse s boka.

Borba se vodila mnogo spretnije, nego u Srbiji ili za početnih bitaka u Galiciji. Najprije smo tražili premoć vatre, a onda smo napredovali sa desetinama ili pojedinačno do 600 koraka od neprijatelja. Na toj su daljini naši vojnici gađali neprijatelja uz pripomoć svojih strojnih pušaka i brdskih topova sve do sumraka. Trebalo je zatim u noći ili pred zoru izvršiti juriš.

U sumraku smo dobili obavijest, da su stigle u selo Sokoliki na podnožju visa naše poljske kuhinje, te da momčad može izmjenično ići po menažu. Tada je bio peti dan, što ih nismo vidjeli. Na visu 868 upravo smo u smrznutoj zemlji mukom iskopali rovčić za noćenje, kad nas je uzbudila neslućena menaža. Većina se momčadi tom pozivu nije odazvala, jer je bila iscrpljena, a daljina kuhinja prevelika. Pošto veliki broj vojnika nije sašao do kuhinja da primi hranu, to su se drugi vojnici prenaglili i pretrpali svoje oslabljele želuce, pa im je teško pozlilo, a nekoji su i životom nastradali, kako sam ranije spomenuo.

Pred zoru, kad smo trebali izvršiti naš juriš, sasvim je prestala ruska puščana vatra. Naše su nam patrule javile da su ruski rovovi prazni. Oduševljenje je bilo veliko, jer je bolje doći do pobjede bez krvi, nego u jurišu. Oduvijek je spadalo u velike ratne laži, da borci čeznu za ubijanjem neprijatelja.

Tada smo sakupili naše poginule vojnike i svih 28 sahranili na visu u zajednički grob. Pogreb je bio dirljiv i mnogo se oko tvrdih ratnika orosilo. Ranjeno je bilo 293 vojnika.

U borbi su se i opet istakli oni borci, koji su se isticali od prvog dana otkada je puška planula.

Naš je brigadir general Dáni bio već u zoru gore na visu i oduševljeno je hvalio Bosance stišćući mnogima ruke. Naredio je komandi regimente da se mnogi Bošnjaci predlože za odlikovanje, a naši su nemogući ljudi štaba Hofmann — Baumann šablonski zapovijedili da svaka kompanija predloži pet vojnika. Svađao sam se sa njima zbog tako nesmišlene naredbe i dokazivao im, da ih treba predložiti što veći broj, a prijedlog kičeno ispisati. Jedino se tako možemo odužiti toj sirotinji, koja spremno sluša naše zapovijedi i pripravno žrtvuje svoje živote za nešto tuđeg. Dobiti će doživotnu novčanu nagradu za medalju, pa nam je dužnost da im pomognemo doći do nje.

Do podne smo ostali na visu Sokoliki. Čekanje sam iskoristio da si u snijegu okupam noge i izvršim operaciju na desnom nožnom palcu gdje je veoma bolno bio nokat urastao u meso. Veselo su mi asistirali sjajni drugovi Vrga, Niederländer, Kanovnik i Koteček.

Od Turke do Starog Sambora

Opodne je napredovanje produženo i pod večer smo bili na brdu Jelenowaty kota 745 sjeverno od sela Jablonke. Pratio nas je snijeg sa oštrim vjetrom.

Na brdu smo u snijegu noćili. Neprijatelj je bio u neposrednoj blizini, no kako i njemu nije bilo toplije, nego nama, zapalili su Rusi kao i Bošnjaci vatre i grijali se. Nijedan od stražara nije opalio svoje puške.

Tog je dana zaostalo dosta momčadi, jer je još uvijek harala kolera, a i naponi su pored mizerne hrane bili ogromni. Doktor i sanitaci čuli su tog dana od mene mnogo toga i onda je stvar išla kako je trebalo.

*

Slijedeća dva dana 8. i 9. listopada bili su nam vremenski najgori dani rata. Bilo ih je poslije i gorih, ali smo već bili bolje opremljeni ili smo čučili u zaklonima naših trajnih položaja.

Po običaju bio je u zoru alarm, a iza toga čekanje. Pred našim se očima i bez ikakvog zaklona neprijatelj počeo grupirati i razvrstavati, određivati položaj, te kopati rovove

i zaklone. Kod dobrog osvjetljenja i na snijegu morali smo to nemoćno promatrati, jer je za puščanu vatru daljina bila pre velika, a gospoda kanoniri su međutim negdje u selu doručkovali.

Regimentu je snašlo još veće zlo. Sve je jedinice divizije raspoređivao general Dáni, koji je prije dva dana silno pohvalio Bošnjake i naredio, da ćemo u nekoliko borba ostate u rezervi, pošto smo na visu sjeverno od sela Sokoliki vodili borbu za cijelu diviziju. Dosljedno tome nas je general Dáni toga dana rasporedio u rezervu. Nismo se još pravo ni stavili u pokret, a naš je general Dáni dobio rusko tane u vrat. Povreda nije bila teška, no ipak je naš brigadir, koji je već kod Šapca bio ranjen, morao predati komandu i poći u bolnicu. Kao najstariji oficir preuzeo je komandu oberstar od 32. peštanske regimente, kojemu je bilo prvo da izmijeni generalovu dispoziciju i da u prvu liniju uputi Bošnjake, a u rezervu svoju regimentu.

Napad na visove ispred Turke nije nikako napredovao, iako je trebalo još istog dana ući u grad. Očito se nikom nije pravo dalo zagristi u samu borbu u nadi, da će Rusi i bez nje otstupiti. Pored nas su bile 44. i 69. regimenta, a stupile su u borbu davno prije nas, no odjednom su Bosanci bili prvi. Nismo ni mi hrlili naprijed, pa ipak smo napredovali i Rusi su vidjeli da ne oklijevamo. Nije bilo mnogo gubitaka, a da smo imali potporu naših kanonira, bili bi upravo neznatni. Kad smo bili na srednjoj daljini pješačke vatre pala je gusta magla. Zaustavili smo se, jer nas je stigla ugodna obavijest, da ćemo na juriš tek onda kad artilerija završi pripremnu vatru. Čekanje na artileriju i dizanje maglene zavjese otešlo se sve do sumraka i tako je propala želja generala Terstyanskog da još istog dana sa svojim trupama uđe u Turku. Međutim grad je već velikim dijelom bio u plamenu. Da se ujutro istog dana zaista prionulo uz posao kako je trebalo, te da nije bio general Dáni ranjen, bila bi Turka osvojena prije uništenja plamenom.

*

Tokom borbe sam sa bolju u srcu posmatrao mađarske regimente i upoređivao ih sa našom BH 3, te sam vidio kako su naši vojnici bili iscrpljeniji, slabije hranjeni i odjeveni

negoli Mađari. Umjesto propisanog broja od 260 vojnika naše su kompanije imale samo još 50—80 ljudi.

Gadila mi se trgovina, koja je procvatela među vojnicima. Bošnjaci su još imali nešto duhana, pa su ga prodavali Mađarima za konzervu ili rum. No gore je bilo, da se ta trgovina razvila najjače kod trena, gdje su se kočijaši, kuhari, goniči konja i administrativci brže i lakše dočepali „fasunga“, i prodavali ga borcima uz preskupe cijene. Tako je konzerva na primjer dobivana za 8 kruna a komis za 5 kruna.

*

Naš je napad bio zastao u prorijedenoj crnogoričnoj šumi, gdje smo trebali i noćiti. Vlažan snijeg je padoo cijele noći. Momci su mi otkinuli grane smreke, otresli ih od snijega i položili na snijeg za ležište, a sa celtblatom su me pokrili. Dobio sam još i finu crnu kafu i dva kuhana krumpira i nato sam dobro iako na kratko vrijeme zaspao.

Pod jutro je vladao pravi vihor i bili smo sretni kad smo primili zapovijed da produžimo napredovanje i da se krećemo. Doduše je i kretanje bilo otešćano, jer smo mokar snijeg mjestimice gazili i preko koljena. A stalno nam je vjetar izmiješan sa snijegom šibao lice.

Rusi su bili otstupili i mi smo bez vatre napredovali preko Turke na sjever na Rozlucz kosu, kota 932.

*

U Turki sam doživio dvije nemile stvari. Jašući preko garišta nagazio je moj silan konj na usijan velik čavao i povrijedio nogu, tako da se više nije oporavio, te sam ga za nekoliko dana morao ubiti. Bio je ogromne snage, širokih meklenburških leđa, lavlje grive i repa do zemlje.

Na glavnom trgu tog malog rusinskog karpatskog grada dala je korpskomanda na brzu ruku objesiti gradonačelnika i poglavara željezničke postaje zbog bratimljenja sa Rusima za vrijeme kratke okupacije. Bogzna tko ih je bio prijavio, no prizor je bio zaista strašan.

*

Kod Turke nam se predalo mnogo neprijateljskih vojnika većinom Muhamedanaca, Tatara i Židova.

Na visove planine Rozlucz teško smo se penjali samo zbog bijesnog nevremena, jer nijedna puška nije opalila. Taj je marš jedino prevalio naš IV. bataljon, jer je cijela ostala divizija sa dvije trećine naše regimente bila u rezervi. Naše su bosanske pretstraže štitile njihovo odmaranje u dolinskim selima.

Prošlog sam dana držao, da smo na kraju čovječje snage i da je isključeno s nama ma što preduzeti. Međutim smo upravo mi morali po sniježnoj mećavi poći u pretstraže, a još uvijek bez hrane.

Kad smo se popeli, lutao sam pun sat naokolo da nađem ma kakvo zaklonjeno mjesto, pa da tamo razapnem svoj šator. Takvog mjesta međutim nije bilo. Ako je i bila kakva mala uvala to se u njoj skupio snijeg metarskih dubina. Ipak sam odabrao takvo mjestance i krčio snijeg pa da me i ugušio, samo da se zaštitim od vjetera.

Tko je od nas preživio taj dan i tu noć i još slijedeći dan, zadržao ga je doživotno u pamćenju. Samo nas je vjera u Boga mogla održati.

Bili smo mokri do kože od znoja i od rastopljenog snijega. Kako su stražari vršili službu ne znam, jer ih nisam kontrolirao. Zapovjedio sam vojnicima da u prvom redu gledaju na sebe i svoje živote, da ostanu uvijek u grupama na okupu, da se nitko ne udalji od grupe i da po mogućnosti stalno lože vatru. Zaista je virtuoznost Bošnjaka u loženju vatre mnogima spasila život.

Moj je Osman stvarao čudesa. Najprije ga nije bilo, jer je zaostao negdje u dolini, ali je odatle donio jednu kokoš i nešto mekinja za svinje. To smo doktor Hegyi i ja zajedno kuhali, dakako bez soli, jer je nije već danima bilo u cijeloj regimenti. Jeo sam te vruće kaše, ali samo malo, jer mi je osobito meso bilo vrlo bljutavo. Ipak me vruća čorba okrijepila, ma kakova bila.

Noć je bila očajna, pa sam i sam gubio nadu za naše živote. Zavio sam se u mokre krpe, pa mi je kroz noć bilo kao da se smrzavam. Jedva sam kretao noge. Bolje bi bilo da sam ostavio šator i pristupio kojoj vatri.

Čim je počelo svitati izvukao sam se iz svojih zavoja, te izašao iz šatora, da brojim svoje žive i mrtve vojnike. Nevrijeme je još uvijek trajalo.

Za čudo u bijelom snijegu nestalo je samo šest vojnika, a mislio sam da će barem polovice nestati. Sačuvali su se u glavnom pomoću jedne kolibice koju su pronašli na padini brijega četvrt sata hoda daleko. Momci su sami tako rasporedili, da se cijele noći polovica na visu mijenjala sa drugom polovicom u kolibi.

Poslije podne u 4 sata dobili smo naredbu, da krenemo sjeverozapadnim smjerom u selo Wolcze, gdje se nalazila naša regimenta.

I taj je marš bio očajan. U dolini smo gazili snijeg i vodu do pasa. U Wolcze smo stigli duboko u noći. Smjestili smo se u sirotinjske male rusinske kućice, a činilo nam se, da smo u kraljevskim dvorima. Moj mi je domaćin ponudio, kako sam već spomenuo, tople čvarke od loja i ja sam ih slasnije pojeo nego drugih puta najukusniju pečenku.

*

U selu Wolcze bili smo dva dana i malo smo se pribrali. Primili smo iza dugog vremena obilnu hranu. Radio sam na prijedlozima za odlikovanja i tjerao svoje komotne drugove na isti posao. Čitao sam šta više novine i primio poštu.

Tu smo se prebrojavali. Od stotine oficira, koji smo početkom rata pošli na ratište, bilo je u regimenti samo nas petoro.

*

Dvanaestog listopada krenuli smo kasno poslije podne iz sela Wolcze na sjever, te smo besprekidno marširali cijele noći nemogućim putevima i dubokim blatom do sela Dni-jestryk—Holowiecki kamo smo stigli pred jutro. Polovina je regimente zaostala na maršu i naknadno se dovodila.

Slijedeći se dan proljepšalo vrijeme i mi smo odmah produžili svojim napornim maršem, da se Rusi ne bi zaustavili te iskopali rovove, već da ih napadnemo prije nego što zauzmu nov položaj.

Preko sela Lužek gorni penjali smo se prema visu kote 668 „Kundieska“ južno od gradića Staremiasto ili Stary Sambor. Kod uspona i napredovanja šišali su moji mašingeveri nekoliko puta veoma uspješno ruski položaj i naše su švarmlinije pod zaštitom te vatre dobro odmicale. Duskora

smo međutim vidjeli, da se neprijatelj utvrdio i da nas njegova vatra žestoko tuče. Sa napadom smo zastali na polovini uspona. U roku od dva sata poginuo mi je jedan unteroficir i dva vojnika, a četvorica su bila ranjena. Ipak nije nitko od nas ni slutio, koje nas zlo tek čeka na tom pitomom brdu.

Najcrniji dan bosanske treće regimente

Svjetski je rat dugo trajao, a naša je BH 3 regimenta vršila srčane napadaje i teške odbrane i onda, kada na njoj nije bio red. Bitka, o kojoj želim govoriti, morala je biti neobična, ako je nazivljem najcrnijim danom u analima ratne povijesti regimente.

Bilo je to 21. listopada 1914. godine.

Poslije osvajanja Užok-klanca, pa borbe kod Sokoliki i Turke, nastalo je mirnije vrijeme, stoga nam se činilo, da ćemo duže vremena napredovati, jer su Rusi uzmakli bez davanja otpora. Naša se nada međutim izjalovila da ćemo samim razvijanjem u švarmliniju suzbiti ruske zaštitnice na koti 668 „Kundieska“ kod Starog Sambora. Zauzimanjem Kundieske pružio bi nam se naime vidik i omogućio lak silaz u plodnu i široku ravnicu kod Sambora. No pred nama nije bila samo ruska zaštitnica, kako smo mi predmnijevali i priželjkovali, već se ukopala ruska glavna vojska, koja je je taj vis osobito utvrdila, pošto bismo njegovim zauzimanjem mogli doći u bok onih ruskih trupa, koje su opsjedale Přemisl.

Pet smo dana ležali na padini visa 668. Pošto smo konstatali da su se Rusi utvrdili u tri linije i da pred svojim rovovima imaju prepreke od bodljikave žice, koje smo tada prviput ugledali, to smo se opravdano nadali, da se na tom mjestu neće tražiti odluka u borbi, nego da će se težište bitke prenijeti na lakši i zgodniji odsjek. I mi smo se donekle ukopali, pa se činilo kao da ćemo završiti pokretni rat pun taktiziranja i prijeći na tehničke borbe u čvrstim položajima.

Da bi nam itko mogao zapovjediti juriš na vis nije nitko mogao naslutiti. Rovovska posada bila je slaba, artilerije je bilo malo i sa vrlo malo municije, a rezerve nismo ni imali.

Svskog je dana bio koji okršaj i stoga smo kopali sve dublje iako primitivne rovove, jer smo teškim žrtvama spoznali, da ne vrijedi junaštvo bez zaklona protiv puške i topa. Iako je prekid pokreta imao i svoju dobru stranu, da smo se malo odmorili i da su nas konačno dostigle naše kuhinje sa hranom, ipak nas je morila briga, da ćemo iako slabi i prorijeđeni morati jurišati na jakog neprijatelja u nadvišenim i utvrđenim rovovima.

Dogodilo se ipak ono, što smo držali nemogućim i čega smo se plašili. Dana 21. listopada 1914. g. oko 11 sati prije podne izdata je zapovijest, da će točno u dva sata poslije podne divizija jurišati na vis kote 668, na obronak prema stoku i na padinu ka zapadu prema državnoj cesti Turka—Sambor. Centralno na vis jurišati će bosanska treća, desno od nje 32., a lijevo 69. regimenta. Cijelu regimentu bh 3 odredili su za juriš, te nije nijedan čug ostavljen u rezervi. Jedino je došla zapovijest, da zbog guste magle u kojoj su mašingeveri neupotrebljivi za juriš, moj odred od 8 teških mašingevera (MG. Abteilung II. i IV.) ostane u polaznom položaju za slučaj protivničkog protivunapada, pa da barem sačuvamo ono, što smo imali prije juriša. Tom zapovijesti učinilo mi se, da sam oslobođen smrtne kazne svojih ostalih drugova. Čudnovato je i strašno bilo, da je svaki pojedinac primivši zapovijest imao istodobno osjećaj, da mu je došao kraj.

Imali smo samo još ostatak elite predratnih oficira naše regimente, koja je najbolje, što je imala, izgubila odmah u početnim bitkama na srpskom, galicijskom i karpatskom ratištu. Do mene su strastveno kartali „Frische viere“ oberlajtnant Božidar Vrga, Kanovnik i još nekoji rezervni oficiri i čuo sam, kako se bohem Vrga smije i viče: „ako se živ vratim sa juriša, idem na najveću kasu blind an“. Ostali su bili utučeni. Prišao mi je kapetan Knopp von Kirchwald, sin podmaršala i drug iz vojno-geografskog instituta u Beču i čestitao mi, da ne moram u sigurnu smrt. U samom polasku mahnuo mi je kapetan Duras, ljudeskara od čovjeka, rukom i viknuo: „zbogom Pero“, a poslije dvije minute pogodilo ga je olovno tane centralno u usta i on je poginuo.

Sat prije juriša oko podneva iznenadilo nas je pojačanje. Začudeno smo gledali vojnike, koje do tada još nismo vidjeli.

U crnim su kabanicama došli stari vojnici sa starinskom opremom i pojačali naše prorijeđene redove. Bili su to mahom ljudi preko 40 godina i pučki ustaše (Landsturm iz Beča). Došli su među nas i mnoge od njih nije napustio humor („Hamur“) Bečana iako su znali, kakova ih sudbina čeka. Sa smijehom su govorili o pokolju, koji će uskoro na visu započeti, pa opet im je bilo drago, što idu na juriš sa tako simpatičnim i hrabrim vojnicima kao što su Bosanci. Naši vojnici nisu ništa govorili: Kismet, pa Bog! Sa starim su se Dajčmajsterima doskora — bogzna kako — sporazumijevali, ali je razgovor ipak tekao. Svaki je naime govorio svoje.

Približavao se kobni čas. Magla je bila tako gusta, da na pet koraka nismo ništa vidjeli. Stoga smo se ponadali, da ćemo nesmetano prići neprijatelju. No zlo je bilo za samu akciju pred neprijateljem, da je magla bila tako gusta, pa smo se bojali da dođe do debakla.

Od 9 sati prije podne trebala je prema naredbi divizije artilerija pripremiti juriš i svojom teškom vatrom smrviti protivničke rovove, zaklone i prepreke. Zapovijest je nažalost ostala neizvršena. Iza devet sati prije podne naša je artilerija doista počela pucati, ali je već iza deset sati umuknula, jer nije bilo municije. Neznam, dali je na neprijateljski položaj ispalila svega 50 granata i 100 šrapnela. Od 10 sati prije podne pa do samog juriša u 1 sat poslije podne vladao je naprotiv potpuni muk.

Muk pred smrt...

Sa satovima u rukama svi su komandanti stajali kod svojih jedinica i krenuli točno u jedan sat naprijed.

Pet minuta poslije odlaska trajala je tišina, jer su se naše jedinice šuljale prema neprijatelju neopažene u gustoj magli. Onda je započela puščana vatra i štektnje strojnih pušaka. Obadvije su protivničke artilerije šutile, jer nisu znale, kamo bi pucale. Puščana vatra bila je naprotiv sve žešća i sa svih se dijelova položaja čula mukla buka jurišnih trupa i odbrane.

Poslije po sata jurišne buke nastupilo je stišavanje i bilo je intervala, u kojima je vladao djelomični mir. Onda smo čuli još pojedine mjestimične trzaje, i konačno je nastao muk groblja. Pojedinci su se vraćali sami ili u grupama i pripovijedali su nam o groznom pokolju pred samim

neprijateljskim položajem. U predvečerje su se vratili ostaci dviju kompanija našeg prvog bataljona, koje su jurišale na sam vrh. U jurišu su samo one postigle cilj, jer su zauzele tri neprijateljska rova u etažama i prešli na sam vis, ali ih je u šumi sa padine prema Starom Samboru uhvatio protivunapad Rusa, te su se našle u kliještima vatre i morale su se radi ogromnih gubitaka povući. Taj je dio naše regimente zarobio oko 600 Rusa, ali se većina od njih kod povlačenja raštrkala. Pripovijedali su mi da su oberlajtnant Kanovnik i feldvebel Bešlagić — sjajni instruktor podoficirske škole bosanske treće regimente — sa malom grupicom preostalih ljudi isukanim sabljama jurnuli na ruske rezerve u šumi, ali su kod juriša svi od reda poginuli. Ostali dijelovi jurišnih trupa nastradali su pred samim neprijateljskim položajem u žičanim zaprekama i na samom nasipu rova. Do borbe s bajonetom došlo je samo na vrhu kote 668, gdje su se naši vojnici borili kao lavovi i savladali rusku posadu. Bečki se landsturm dobro borio i bio je u borbi dobar drug naših Bošnjaka.

Noć je prošla u relativnom miru. Još su nam se uvijek vraćali pojedini ranjeni ili zdravi vojnici sa jurišnog položaja. Cijele noći nije nitko pucao, jer ni prijatelj ni neprijatelj nije znao položaja svojih vojnika.

Za svanuća došlo je slijedećeg dana na našem desnom krilu, gdje je jurišala peštanska 32. regimenta do meteža i urnebesne vike, jer su Peštanci ostali ležati u blizini ruskih rovova ne znajući zbog magle, gdje se nalaze, a kad se ujutru magla digla i Rusi jurnuli na njih, došlo je do teškog pokolja i uzmarka Mađara.

Tim je posljednjim trzajem bila bitka i završena. Završena je neuspješno na cijeloj fronti, a jedini je lokalni prodor uslijedio na najtežem i najdelikatnijem mjestu bajonetima Bosanaca. Nažalost se i taj uspjeh zbog sveopćeg neuspjeha pretvorio u poraz.

Ipak su i Rusi imali velikih gubitaka, jer smo poslije juriša bili tako oslabljeni, da ne bismo bili u stanju izdržati i obraniti ni najmanji napad Rusa. Međutim su se i Rusi smirili i nisu napadali. Položaj nam je bio gotovo prazan. Nešto preostalih starih Bečana povukli su u rezervu, a naše su čete bile sasvim prorijeđene i slabe.

Poslije bitke zabilježio sam broj boraca IV. bataljona po kompanijama: 13. je kompanija imala 24, 14. kompanija 4, 15. kompanija 30, a 16. kompanija 15 vojnika. Ni prvi bataljon nije imao veći broj vojnika samo je mašingeverkompanija bila skoro kompletna. Na nju se jedinu mogla osloniti komanda divizije, koja se u strahu i nervozi raspitivala za naše stanje i našu snagu proučavajući situaciju kod eventualnog ruskog napada.

Nikada nas nije nitko tako potukao, a najžalosnija je bila naša slutnja, da će juriš završiti sa katastrofom i da će prolivena krv ostati beskorisna za opću i specijalnu situaciju.

Gubici naših oficira kod juriša još su žalosniji od gubitaka momčadi.

Od aktivnih oficira cijele regimente, koji su pošli na juriš nije se nitko više vratio, niti je bio ranjen, niti je pao u zarobljeništvo, već su svi od reda poginuli. Najviše sam žalio za dobrim drugovima Durasom, Knoppom, Weigertom, Vrgom i Kanovnikom.

Tek poslije 25 godina kod završetka ove knjige javio mi se Kanovnik — hvala Bogu — živ i zdrav i opisao mi, kako je upravo čudom spašen i kako je išao na dugu Golgotu u Sibiriju sve do 1921 godine.

Od rezervnih oficira vratilo se pet ranjenih i tri čitava, od kojih je jedan odmah teško bolestan napustio frontu.

Prema tome su u regimenti ostali samo još komandant i njegov adjutant, koji nisu išli na juriš, zatim kapetan Schmidt kao komandant II. bataljona, koji zbog slabosti nije sudjelovao u borbi, ja lično i još dva rezervna oficira.

Naše su se nade izjalovile da će se tokom noći ili pred zoru vratiti još koji oficir ili vojnik.

Iz cijele regimente formirali smo dva slaba bataljona u jakosti kompanije, pa i to smo mogli izvršiti tek nakon što smo uvrstili mnoge momke od trena, pošto nam je novi maršbataljon bio najavljen.

Tokom prije podneva drugog dana došao je neki generalštabni oficir do našeg položaja i dalekozorom je promatrao bojište. Opazivši nanizane austrijske vojnike ispred ruskog položaja silno se uzbudio i naredio da artilerija otvori vatru i potpomogne napad naših jedinica, koje su tobože ležale pred neprijateljskom žicom.

Prema slici, koja su pružala oku posmatrača čovjek i nije mnogo pogriješio, jer su lješine naših vojnika duž ruskog položaja potpuno nalikovale dobro poravnanoj švarmliniji pri napadu. Linija je bila gusta i šarena — po dva vojnika u sivom odijelu, a po jedan u crnom odijelu — Bosanci i Bečani izmiješani i sjedinjeni u smrti.

Vojničkom oku nije se mogao pružiti teži i bolniji prizor od ove mrtve švarmlinije.

Još smo pet dana ostali u istom položaju. Kada je zora svitala gledali smo Ruse, kako se vraćaju sa lopatama u rov, jer su svake noći po jedan dio mrtvaca sahranili.

Primijetili smo da ni ruski saniteci nisu bili bolji od naših najgorih, kojima su naši Bosanci u maršu znali pjevati slijedeću pjesmicu:

„Peoniri kopajte mi raku
Sipajte na mene zemlju laku
Sanitecu sto ti boga tvoga
Što mi kopaš oko žepa moga...“

*

Trećeg dana poslije juriša mi je prišao jedan od mojih vojnika i umolio me da pođem sa njim. Sa puškarnice je svratio moju pozornost na jedan dio ruskog rova ispod kojeg se jedan dotad „mrtvi“ Bosanac kretao. Prevalio se na leđa digao glavu, pao, klonuo, prebacio ruku i t. sl. Pričinilo nam se da vidimo duha. Najvećom smo napetošću promatrali našeg čovjeka, kako je ponovno digao glavu, ogleđao se, gledao na lješine oko sebe i polagano se pridizao tako da je šćućuren sio. Vidjeli smo da se htio malo bolje orijentirati, pa je pogledao nizbrdo k nama i u lijevi bok, gdje se prema nama pružila plitka uvala obrasla grmljem. Opet je legao i potrbuške se počeo spuštati nizbrdo u lijevu uvalicu. Rusi ga nijesu primijetili, pošto nisu ni gledali lješine palih vojnika i pošto se Bošnjak kretao u mrtvom uglu njihovog položaja.

Naš se nevoljnik valjao i puzao do plitke uvale i u njoj je sačekao sumrak. U predvečerje se vratio u naš položaj. Mi smo ga očekivali i upozorili stražare, da će se vratiti zaostali ranjeni Bošnjak, da ga nebi naš „post“ u mraku ubio.

Vojnik je imao centralno prostrijeljena pluća, pao je i vjerojatno je zbog velikog gubitka krvi ostao u nesvijesti, koja je trajala 48 sati. Polagano se vraćao k svijesti i vrlo se teško snašao i prisjetio, što se s njime odigralo. Čim je došao do pune svijesti pojavila se u njemu neodoljiva želja da se uz posljednji napor vrati k svojim, što je i izveo.

Morao sam ispričovijedati taj slučaj kao dostojan završetak najkrvavijeg juriša naše BH 3 regimente. Za njega se vežu samo uspomene pune strahote, a znade ga vrlo malen broj drugova bosanske treće, pošto ga je vrlo malen broj preživio.

Drugove, koji su pali u početku juriša između oba položaja, digli smo noću i sahranili ih iza štelunga uz cestu kod sela Lužek gorny, dok je većina od njih pala neposredno pred ruskim rovom a Rusi su ih zakopali na licu mjesta ispod visa 668.

IZ KARPATA U PRUSKU ŠLEZIJU

Poslije kobne bitke i tragičnog juriša na kotu 668 naložili su nam noću petog dana, da se povučemo na jug, a u položaju da ostanu do zore samo slabe zaštitnice uz pojačanu pucnjavu.

Odvajanje od neprijatelja uspjelo nam je bez ikakvih gubitaka.

Došavši za svanuća do dolinskog sela Lužek gorny našli smo veliku zalihu hrane i municije, koju smo trebali „fasovati“, da ne oстане neprijatelju. Naši su Bosanci uzeli konzerve kolikogod su mogli ponijeti, a municije koliko su morali ponijeti.

Naše daljne povlačenje izveli smo ovoga puta u savršenom redu i bez ikakvog dodira sa neprijateljem, pošto nas Rusi nisu slijedili. Marširali smo po kiši krasnim šumovitim karpatskim krajem do Turke. Tamo smo primili zapovijest kao da ćemo prezimiti u tom simpatičnom karpatsko-rusinskom gradiću, koji su poslije spalili.

Ne bismo se bili protivili zimovanju u spomenutom idiličnom karpatskom kraju, jer bismo imali na pretek šume i drva za ogrijev i za podizanje dekunga, a našli bismo u zemlji obilno krumpira. Bili smo najsigurniji kada nam nisu ništa naređivali, a kada smo dobili dalekosežne zapovijesti, onda smo sa sigurnošću mogli računati, da će se u najkraće vrijeme baš protivno dogoditi. Tako je bilo i ovoga puta. Naše je zimovanje u Turki trajalo svega pola dana, onda je došao alarm i mi smo krenuli ponovo u sjevernom pravcu iako ne u istom, kojim smo prije pola dana došli u Turku, nego u sjevero-istočnom pravcu preko Javorove kose na Kijowiec kota 785.

Najprije smo u napredovanju morali prijeći Javorovu kosu u neprijateljskoj vatri zajedno sa jedinicama raznih tuđih regimenata, što sam u uvodu opisao.

Na visu Jeleniki doveli su k nama — neznam ni sam po koji puta — neke Mađare osuđene od ratnog suda na smrt strijeljanjem zbog bijega. Zgadilo mi se, da i opet naši momci moraju preuzeti tako tešku dužnost. Ovog puta bio je slučaj još teži, pošto smo dobili za regimentskomandanta nekog oberstlajtnanta iz penzije, koji je osudjenicima držao besmislen predsmrtni govor i dao im mogućnost uzvrata. Upotrijebili su priliku da sa suznim očima zaklinju Bosance neka ih ne strijeljaju. Sve se to događalo u samom položaju naočigled neprijatelja.

Kod daljnog je napredovanja do Bystrice došla moja prava jedinica 16. kompanija u selo za regimentsrezervu, pa sam joj iz uštede na vinu kupio vola i momci su ga pekli na ogromnom ražnju. Polusirovog morali su ga rasjeći i podijeliti, jer je došla zapovijest „vorwärts“.

Napredovali smo na sjever do visa „Kobile“. Tamo su slabe ruske zaštitnice uzmakle pred nama. Ostalo mi je do danas nejasno odakle na „Kobili“ toliko razbojište i kakvo se klanje odigralo prije našeg dolaska na taj položaj. Našli smo naime gomile slomljenog oružja i ostatke ljudskih uda, ali ranjenika i mrtvih za čudo nije bilo. Osman se poveselio iznenadnom fasungu. Obuća mu je bila vrlo slaba, a sad je našao novu cipelu. Da je u cipeli bila i čovječja noga nije zbunilo njegov praktični duh, pa je sa bajonetom čitavu operaciju izveo veoma spretno.

Sa krvavog i golog visa imali smo sjajan vidik na sve strane, ali Rusa nije više bilo ni za lijek. Poslije punog sata čekanja na daljne zapovijesti, kojim ćemo pravcem nastaviti napredovanje, stigla nas je zapovijest za povlačenje.

Išli smo oštrim tempom natrag i marširali smo sa kratkim odmorima dan i noć na jug bez ikakvog dodira sa neprijateljem.

U selu Javoru naredio je 28. listopada novi regimentskomandant, da se regimenta postavi u masi. Otkako smo pošli u rat bilo je to prviput, pa smo se u čudu pitali za značenje skupa. Pošto je komandant primio raporte održao je pred sredinom regimente kratak govor veličajući moje zasluge u ratu, pristupio mi i okitio me sa prvim ratnim

odlikovanjem „signum laudis“ dobivenim za hrabro držanje u borbi kod Šapca 19. kolovoza iste godine.

Jediniput je tada dekoriran oficir pred cijelom regimentom. Za vrijeme pokreta nije se više pružila prilika, a poslije u rovovima nisu se pojedini dijelovi regimente mogli povlačiti iz položaja, dok su u rezervi jedinice bile razbacane.

Nekoliko dana prije dekoracije dobio sam s njom u vezi neobično srdačnu čestitku svog odličnog druga kapetana Karla Šaleka „Kinčema“, koji je kratko vrijeme iza toga pao.

Dvije sam stvari zabilježio tih dana u svom notesu: I najoštrije vojničko oko ne može pomoću dalekozora pronaći dobro maskiran položaj neprijatelja, ali smo ga opeptovano otkrili pomoću svjetlucanja limenih vojničkih konzerva, koje su vojnici poslije obroka pobacali.

Bošnjaci —iskusni ratnici — rado su se rugali mladim neiskusnim vojnicima iz svoje regimente ili iz drugih regimenta, koji su se skrivali neznajući odakle im prijeti opasnost, povikom „ufati zeca“! što je značilo slabu ocjenu hrabrosti.

Petar Kenjalo namuzio kravu u feldflašu

Vrijeme je bilo očajno, kiša i snijeg. Marševi se noću otegli u beskraj, a pomrčina je bila tolika, da nismo vidjeli prsta pred nosom. Slabi putevi, teren sklizav, a mi se penjali sve više u Karpate. Svakog je časa nastao zastoj u pokretu. Stajali smo i čekali u nedogled. Oficiri su morali naprijed da vide nije li se kolona raskinula, nisu li ljudi zadrijemali i zaostali, dok su drugi otišli. Svašta se događalo.

Preko nekog duboko usječenog potoka morali smo prelaziti preko uskog brvna. Trebalo je čuvati konje mašin-gevera da ne skliznu u ponor i vezati ih, pa smo dugo čekali.

Kada smo prešli i tu zapreku, zaustavili su nas na proplanku zasađenom rijetkim drvećem. Kazali su nam, da ćemo se odmarati tri sata. Iako smo bili mokri do kože da je sa nas curila voda, Bosanci ko Bosanci, u tren su oka zapalili stotinu vatra. U spretnoj potpali nitko im nije bio ravan. U snijegu i kiši Bošnjaci su zapalili svako pa i zeleno drvo, dok su se Mađari iz iste brigade mnogo mučili sa vatrom i dolazili kupovati od Bošnjaka žar za cigaretu ili krumpir.

I ovog je puta zaplamsala vatra mojih vojnika i mi smo se grijali i sušili oko nje.

Prišao mi je odjednom frajt Petar Kenjalo i javio mi, da ću dobiti finu bijelu kavu. „Kakvu kavu?“ začudim se ja. Sa zadovoljnim mi je smiješkom ponovio Kenjalo, da ću dobiti pravu bijelu kavu i okrenuvši se mom Begi rekao mu da „ispeče kafu“.

„Ama odakle ti mlijeko?“ upitao sam svog vojnika, a on mi je odgovorio: „dok smo gospodin oberlajtnant stajali u mraku uz onu provaliju i čekali na prijelaz preko brvna, ja sam se malo ogledao i ugledao sam skoro na ivici šume kravu, pa sam ju u feldflašu pomuzio.“

Kako li je samo po kiši i savršenoj pomrčini vidio kravu u planini i pomuzio je, a ja nisam vidio ni prst pred nosom! Imao sam i inače za vrijeme rata priliku, da se divim silno razvitoj sposobnosti gledanja vojnika-seljaka i ljudi, koji su svoj život proveli u prirodi.

Rijetko sam kada na Božić blagovao i uživao u jelu kao ovoga puta u toj bijeloj kavi.

*

Poslije dvadesetak godina donio mi je neki inspektor Ministarstva šuma pozdrave Petra Kenjala, koji je služio kao državni lugar u Vrbaskoj banovini. Raspitao se za svog bivšeg komandanta i poslao mi pozdrave.

Opet na Užok klanecu

Produžili smo povlačenje i bez ikakvog kontakta sa neprijateljem dospjeli smo do mjesta Beniowa pod Užokom. Prolazili smo teška i sa mnogo krvi natopljena bojišta pitajući se čemu je to potrebno. Svakako je na površinu izbijao strah, da ćemo iste visine, koje smo bez potrebe napuštali, ubuduće u jurišu osvajati.

Tu smo tešku zagonetku u Beniowi donekle odgonetali.

Ujutro pozvao je naime sve bataljons i kompanikomandante generalštabni oberstar Stutz, novi i to deseti regimentskomandant i naredio, da će tog dana biti „rastag“, koji se mora iskoristiti za temeljito čišćenje tijela i odijela, jer će nam regimenta slijedećih dana doći u dodir sa tuđom

vojskom. Od idućeg dana već je polazilo po hiljadu vojnika na drugo ratište.

Iz Beniowe bi doista mogli kolima voziti blato ostrugano sa odijela i obuće naše momčadi i složiti stog od obrijanih brada i ošišanih glava, pošto od početka rata nije bilo dana određenog za čišćenje i pranje.

Istog dana javila su se dva stara oficira bolesna od proljeva pa sam uslijed toga još kao oberlajtnant 30. listopada 1914. g. postao prviput bataljonskomandant.

Pošto su viadukti, mostovi i tuneli na usponu željeznice preko Užok-klanca bili razoreni, to smo iz Galicije preko Šianka sišli pješke u Mađarsku do Woloki (Hajasd) i tamo smo se tek mogli ukreati u vlakove određene za naše sporte.

Ugodno me dirnula vijest da polazimo na drugo ratište, jer sam bio sit karpatskog bojišta, najvećma iz higijenskih razloga. Cijeli je kraj bio zagađen i zasmrađen. Dnevno mi se smučilo od gađenja.

Mamila nas je misao, da ćemo se koji dan voziti željeznicom. Možda za običnog putnika duga vožnja u vlaku znači napor i muku, za ratnika je pravo uživanje i radi komfora i radi sreće da malo izmakne vatru.

Prvi i drugi bataljon BH 3 regimente krenuo je slijedećeg dana u dva transporta nepoznatim pravcem. Moj je četvrti bataljon ostao logorovati u Woloki u nekom šljiviku, a kako je dan odmicao sve smo više napinjali uši, dali nam se sa sjevera ne približuje pucnjava. Groza me hvatala kod pomisli, da su Rusi možda bacili našu zamjenu i da bih sada mogao biti otcijepljen od regimente i vraćen da krpam frontu na Karpatima. U takovom sam strahu sproveo skoro cijelu noć. Tek u zoru javio mi je šef postaje, da je kompozicija za moj transport gotova.

Vozili smo se veoma brzo i bez mnogog zaustavljanja. Kretali smo bogzna kamo na jug i stigli smo za 8 sati vožnje u samu Budimpeštu. Pošto nije nitko znao da ćemo doći, to se dabome nismo ni s kim od naših ni vidjeli. Transport je stao oko pola sata i zatim krenuo na sjeverozapad kroz Moravsku i austrijsku Šleziju u prusku Šleziju.

Hranili smo se vlastitim sredstvima, pa smo i stoku klali za vrijeme vožnje, a poljske su kuhinje na otvorenim

vagonima radile kao na maršu. Na nekim sam stanicama zbog obavljanja nužde dao kraći „Halt“ i nisam se mogao načuditi našim neukim i primitivnim Bosancima, koji su se u sasvim novim prilikama brzo snašli. Gledao sam ih kako kupuju, kako govore i kako se šale sa Nijemcima u Rajhu i kako se za čudo razumiju dakako pomoću mimike, jer nisu znali jezika. Primitivan svijet se doista lakše razumije, nego inteligencija.

Trećeg dana u 4 sata ujutro stigli smo na kolodvor u Kreutzburg.

Bio je još mrak, a veliki je kolodvor bio slabo rasvijetljen. Dobio sam nalog, da moj transport zaustavim u Kreutzburgu gdje ću primiti daljnu dispoziciju. Na praznom me peronu kolodvora dočekao njemački generalštabni kapetan i poslije kratkog pozdrava ušli smo u njegovu kancelariju, gdje mi je na podlozi karata pokazao situaciju kod neprijatelja i dao mi dispoziciju za daljni pokret.

Poslije četvrt sata bio je posao gotov i ja sam izašao na peron, da izdam potrebne zapovijesti za iskrcavanje bataljona. Na moje najveće čudo svog vlaka nisam više našao. Na naglo pitanje priznali su mi „kameradi“, da je cijeli transport zabunom krenuo iz Kreutzburga i da se vozi u pravcu Konstada. Propust je bio težak, ali moram priznati, da su ga Nijemci vrlo vješto i brzo ispravili. Za nepun sat pristao je moj vlak uz određenu rampu i iskrcavanje se vršilo u redu.

Utisci su bili jaki. Iz blata i smrada, iz prašume i sa planine odjednom smo se našli u uzornom njemačkom gradu, gdje su ne samo ljudi, nego i kuće i polja bili uredni kao grenadiri.

U ranu smo zoru ulazili u grad. Svi su građani bili na nogama, svi prozori otvoreni, sva djeca na ulici iako je još vladao sumrak i svi su bili lako odjeveni usprkos niske temperature, koja se kretala oko ničtice.

Gledali su nas, a mi njih i svaki se čudio na tuđ račun. Oni su bili laki kao ptice, a mi opterećeni ko magarci, oni čisti i uredni, mi prljavi, čađavi i odrpani, jer nam je u kostima ležao rat od nekoliko mjeseci, rat u Srbiji, Galiciji i u Karpatima. Bili smo samo borci i nismo već davno vidjeli ljude. Nosili smo tuđu uniformu i fesove na glavama. Iz

kakvih li su krajeva došli spasioci Pruske Šlezije? Mahali su nam rukama i pozdravljali nas. Mi smo ih apatično gledali i bojali se da ne uskliknu: „Živio rat“, jer bismo ih bili ubili.

Na periferiji dočekala je naš bataljon regimentsmuzika i svirajući marševe sprovela nas kroz grad. Prviput od početka rata čuli smo našu muziku. U gradu Šapcu rastepli su ju i djelomično poubijali srpski šrapneli. Ovdje smo je našli obnovljenu, jer su se mnogi muzikalni intelektualci dobrovoljno javljali u muziku. Bila je svakako manje opasna od švarmlinije. I ovog smo puta iako umorni i pospani rado čuli našu regimentsmuziku, a možda i zbog toga, jer glazba daje teškim nogama krila.

Pri izlazu iz grada dočekao nas je regimentskomandant sa prva dva bataljona. Za kratkog su mi odmora ispričavijedali drugovi, da su im obadva bataljona noćila u velikoj gimnaziji u Kreutzburgu i da su cijelu zgradu naši momci strašno zagadili. Naučili su bili obavljati nuždu u Karpatima na svakom mjestu, pa su i ovdje obavljali veliku nuždu po hodnicima i po sobama. U jutro su zgradu trebali u redu predati. Teško im je bilo natjerati stare ratnike, da čiste... Muka!

Produžili smo marš preko lijepog sela Landsberga. Uzorne njive, dobro obrađena polja, a svaka je seoska kuća bila kao mali ljetnikovac. Cesta čvrsta, ravna i pometena, a kroz selo popločena. Pored nje dvije staze: jedna tvrda za bicikliste, druga meka za jahače.

Kod drugog smo odmora posvršavali nekoje neugodne poslove. Za vrijeme se vožnje naime potukao naš regimentsarct sa jednim od rezervnih oficira. Kao pretsjednik časnog suda oficira proveo sam s tim u vezi veoma delikatnu istragu. Drugog sam liječnika međutim lično optužio po disciplinskim pravilima, jer se u posljednjoj bici u Karpatima sakrio i nije pružio pomoć ni jednom ranjeniku.

Mladi i pametan oberstar Stutz — punokrvni generalštabler — bio je u četvrtom mjesecu rata već naš deseti, regimentskomandant samo mu je nedostajala energija i odlučnost.

NAŠA OFENZIVA KROZ RUSKU POLJSKU

Poslije Landsberga dobili smo dispoziciju, da energično gonimo Ruse, koji su dovde doprli, jer su imali namjeru, da iz grada Radoma prebace svoj korpus u Kavkaz na tursko ratište.

Moj je bataljon i opet bio prethodnica divizije i mi smo krenuli brzim maršem ka ruskoj granici. Istog dana prešli smo ju kod Budziaka. Nismo ni trebali tražiti granični stup, jer nam je i suviše jasno bilo, gdje je prestala Njemačka.

Ujutru sam u bataljonu imao 1175 momaka, a navečer istog dana bez krvavih gubitaka samo 280. U dispoziciji je naime stajalo, da ćemo krenuti u „Gewaltmarsch-u“ i da će se od svih onih, koji će uslijed premorenosti zaostati, formirati jedinice, koje će nas polagano slijediti.

Istim tempom išli smo dane i dane, zapravo i danju i noću. Jedinствен slučaj u mojim ratnim doživljajima. Iskoristili smo maksimum tjelesne i duševne snage. Nismo se samo kretali, već smo jurili. Okršaji sa neprijateljem nisu nas suviše zadržavali, jer se uvijek radilo o zaštitnicama sjašenih Kozaka, koji su vodili borbu, da bi dobili vremena. Sam je marš bio očajan, pjeskovit teren, pjeskoviti putevi i staze, kojima smo se kretali. Rijetke ceste u tom dijelu Ruske Poljske morale su ostati za topništvo i tren. Ipak su svakog časa tražili od naše momčadi da upre svoju snagu i da im pomogne izvući po koji top, koji nas je teško slijedio. Marš je u pijesku bio neizrecivo naporan, jer je noga skliznula redovito natrag i time je bila polovina koraka izgubljena. Išli smo većinom stazama u genzemaršu, jedan po jedan. Svakog je časa nastao zastoj i onda je trebalo juriti naprijed i potražiti uzrok. Da nije koji momak stoječki zadrijemao i prekinuo lanac, pa onda traži pravac kretanja i vezu sa onima, koji su izmakli. Malobrojni oficiri bili su do zla boga površni u vršenju službe i slomljeni od napora još više nego

momčad. Ja sam pak bio očajan, jer sam vodio prethodnicu bez valjane karte. Imao sam slabu generalkartu i jedini sam spas našao u svojoj nerazdruživoj Bézard busoli bez koje bih na putu kroz šume bio sasvim izgubljen. Velika je odgovornost ležala na meni mladom bataljonskomandantu, a pomoći nije bilo ni od kuda. Moja najbolja i uvijek najurednija stara šesnaesta kompanija nije imala zapovjednika. Imao sam kod nje četiri rezervna lajtnanta, sva četvorica doktori prava: Dr. Rajić, Dr. Spira, Dr. Krompaski i Dr. Steier. Medusobno su se stalno svadali, jer ni jedan nije htio biti komandant, a rang se nije dao utvrditi. Pošto je Dr. Krompaski bio policijski činovnik, to sam njega odredio, da vodi kompaniju. Pogriješio sam, on je bio najslabiji. U prvoj je borbi legao i sakrio se iza svog čeličnog oklopa koji je nosio na prsima, a i na glavi je imao posebni željezni štit.

Bilo mi je mnogo lakše kada je tih dana došao u petnaestu kompaniju kadet Miletić. Poznao sam ga još od djetinstva iz Bele Crkve, a bio je izašao kao prvi i najodličniji đak iz škole. Bistar, otresit i privržen bio mi je od velike pomoći. On je otad stalno vodio špicu, a ja forpatrulu i išlo je odlično.

Da obnovim snagu pokušao sam uzjašiti na konja, ali mi pokus nije uspio. Dva puta sam pao s konja, jer sam zaspao čim sam sio u sedlo.

Krenuli smo preko rijeke Warte kod Dzialoszyn-a prema Konstantinowu i Dworszowice Košćijelne. Vodio sam samo još ostatke svoje komande. I moj je Osman zaostao, ali je Bego bio uza me. U Konstantinowu smo se malo odmorili. Jedna mi se poljska obitelj kod te zgode žalila, a svi su govorili odjednom, kako su Kozaci pri povlačenju htjeli silovati lijepu kćerku, koja se stidljivo držala. Činilo mi se, da se nad tim ljudima često vijao korbač, jer su se za govora stalno duboko klanjali.

U istom smo mjestu prviput noćili. Tokom noći pristigli su u malo mjestance novi dijelovi divizije i tako smo ujutro bili izmiješani sa vojnicima peštanske 32. regimente. Njezina je muzika noćila u mojoj blizini. Ujutro mi je odjednom javio Bego, da je netko ukrao moje cijelo rublje, pa i novo tek nabavljeno zimsko rublje. Napravio sam uzbunu

i vizitirao muziku 32. regimente. Pošto sam kod pojedinaca našao nekoje od svojih stvari, to sam ih kaznio na taj način, da sam od desnog do lijevog krila sve redom iščuškao. U meni je naime još kuhao bijes radi krađe mog posljednjeg zalogaja kod Turke u Karpatima, koju su izveli vojnici iste regimente, pa ih je stigla kazna istodobno za obadva nedjela.

Metež kod Novoradomska

Rano smo produžili napredovanje i nove su brige i novi napori izbrisali stare brige i muke.

U malim ali stalnim okršajima moje prethodnice sa ruskim zaštitnicama napredovali smo preko Brzeznic i Kruplina do Jedlna. Tamo se odvojio od regimente naš drugi bataljon sa sudbonosnim zadatkom, da krene jugoistočno preko smrznutih močvara u pravcu Szczepocizice na Wartu i da uspostavi vezu sa južnom vojskom, pošto je bio na krajnjem desnom krilu druge armije. Još isto poslije podne produžili smo marš preko Wole Jedlinske i dobili zapovijed za napad u pravcu Radziechowice. Time sam premnogo kazao, pošto smo marširali bez pojma o neprijatelju i tek onda, kad smo ušli u kišu neprijateljskih taneta doviknuo nam je regimentskomandant bježeći u sklonište: „Angriff!“ Kamo treba napadati, sa kojim cilijem, koje jedinice da napadnu i kolika je snaga neprijatelja, sve je to ostalo na mladima. A među njima je bilo toliko iznemoglih staraca, da je bilo za Bogu plakati. Nisam zahtijevao od svojih oficira herojska djela, ali sam tražio, da se brinu za svoje ljude. Tom sam zgodom nekoje od njih izgrdio na mrtvo ime pod prijetnjom smrtne kazne, ako budu i nadalje svoju momčad lakomišljeno vodili i brinuli se tek za svoju ličnu sigurnost.

Situacija je bila bez svake sumnje očajna. Nepregledna ravnica oko nas, taneta šišaju, vođe nemamo, sumrak se spušta, a zemlja smrznuta i tvrda ko kamen, pa se neda kopati.

Sudeći po snazi neprijateljske vatre, po našim gubicima i po saradnji neprijateljske artilerije, dok o našoj nije bilo „ni glasa ni habera“, zaključio sam, da se ukopamo u liniji, koju smo dostigli uz male korekture, da držimo veze

na krilima i da izbjegavamo veće gubitke time, što ćemo čim nastupi mrak izdvojiti jače rezerve i smjestiti ih izvan dohvata neprijateljske vatre.

Čim se vatra smirila obišao sam bataljon i vidio, da su nekoje jedinice sasvim raskidane, a da njihovi oficiri o tome nemaju ni pojma i da mnogo ranjenika stenje po oranicama, dok su se saniteci sakrili.

Iza nas je metež bio još veći, jer je ruska artilerija našla bogat plijen kod trena. Među inim poginuo je i moj „tragtirer“ Brčkalija, ordonanc Hodža i moj mali konj Džekan. Brčkalija, koji je bio tik do mene, molio me vapijući da mu pomognem. Svega sam ga svukao, ali nisam mogao pronaći nikakve ozljede, pa ni kapi krvi nije bilo na njemu. Ipak mu je disanje sve više prelazilo u smrtno hroptanje i konačno je izdahnuo, a da mu nisam našao povrede. Njegov očajan pogled ostao mi je nezaboravan. Pošto je poginulo dosta konja, to su momci opljačkali njihov tovar. Čudnovato da su među raznim stvarima našli i moje odavna ukradene cipele. Tat je nastradao, jer uvijek vrijedi ono naše „oteto, proketo“, a osobito za vrijeme rata.

Imali smo dva mrtva i tri ranjena oficira. Ipak nas nije napustio osjećaj, da smo kod tog sukoba još dobro prošli, jer je oko nas, a osobito sjeveroistočno od nas, metež trajao cijelu noć. Dobro smo čuli urlik, pucanje i tupo udaranje. Drugog smo dana doznali, da su se u mjestima Jozefow i Krepa odigrale očajne borbe kod jedinica naše divizije (IR 32 i 44) i da je došlo do pokolja po ulicama. Sam brigadir general Dáni spasio se od zarobljeništva u posljednji čas skakanjem kroz prozor.

Noć je bila veoma hladna, ali me za čudo baš tada prestao mučiti kašalj, koji me držao još od vožnje željeznicom iz Karpata. Smrznuo mi se na primjer čaj, kojeg sam nosio u džepu kabanice.

Ujutro nam je doveo lajtnant Keleti 500 na maršu zaostalih Bosanaca i time smo broj momaka u našim kompanijama nešto popravili. Dostojno nas je zatekao befel da se povučemo preko Wole Blakowe u pravcu Wole Wiewiecke i Dubidza.

Bio sam očajan što su mi momci od oba mašingever-abtajlunga morali nositi teške mašingevere, oklope i muni-

ciju na ledima, jer su nam konje poslije jučerašnjeg debakla odveli daleko u pozadinu. Za cijelo vrijeme povlačenja nismo ih više ni stigli.

Uhvatio sam opet jednog kradljivca. Bio je cugsfirer i odmah sam mu skinuo zvijezdice i dao sam ga batinati.

Gubici Rusa bili su osjetljivi kao i naši, jer je i njih čiča zima natjerala, da se dižu iz zaklona i kreću po ravnicima, koja je omogućila dobro gađanje. Što da kažem o tome, kako smo mogli vršiti ljudsku elementarnu nuždu? Srećom je nije ni bilo, jer već šesti dan nismo primili menaže.

Zaustavili smo se kod Wole Blakove, gdje smo morali sačekati 69. regimentu. Naznačen položaj bio je mizeran, a vukao se na podnožju nekog humka. Rusi su u gonjenju 69. regimente pobjedonosno izbili na vrh humka ne pokazujući ni trunke straha pred nama. Tada sam odjednom i iznenada otvorio vatru iz svih osam teških mašingevera i prisilio cijelu rusku švarmliniju da zastane i da se baci na zemlju. Nastalo je obostrano puškaranje, a meni su po tri puta dolazili ordonanci sa zapovijesti da prekinem borbu, te da se povučem. Nije bilo ni lako uzmicati po bijelom danu i po širokoj ravnicima, a na očigled bijesnog neprijatelja. No befel je befel, k tome su nas i krila neprijatelja počela obilaziti, pa je valjalo spasiti, što se spasiti dalo. Sakrio sam mašingever sa poslugom u nedaleko grmlje, da šiša vrh humka, dok smo svi ostali skočili i bježali u punom trku natrag, koliko smo od teškog tereta mogli. Cijelo je povlačenje u trku bilo u redu, pa je neki zgodan Bošnjak rekao: „opet naša koka vodi svoje piliće“ — aludirajući na mene, oko koga su se vojnici okupili, mnogi iz praznovjerja, da im se u mojoj blizini ne može ništa zla dogoditi. Ipak je jedno tane prostrijelo ruku infanterista Nedića, koji mi je bio s lijeve strane i zarilo se u moju cipelu tako snažnim udarcem, da sam mislio, da me i ranilo. Poslije sam vidio da je noga od udarca pomodрила, ali koža je ostala cijela. U trku je ranjen i infanterist Gjurić, pa nas je dozivao, ali smo ga u takvoj situaciji morali ostaviti i prepustiti njegovanju ruskih saniteca.

Čim smo stigli do ceste legli smo u jarak i sakupljali snage. Sačekali smo i zaostali mašingever, koji se vratio tek sa jednim ranjenikom, pošto Rusi nisu navaljivali. Ve-

činom su tako prerano zaustavili navalu. Naše je daljne povlačenje išlo u redu.

Kao kod Šapca, gdje smo se kao posljednja zaštitnica vratili pontonom preko Save, pa nas je naš korpskomandant Terstyanski sačekao na obali kod Klenka, tako nas je i sada kod Wole Wiewiecke sačekao, ali se umjesto pohvale izderao na nas, jer je neki momak istupio iz reda, da obavi nuždu.

Dubidze

Preko Brzeznicke stigli smo u Dubidze i tu nas je zaustavio „halt“. U „šljosu“ sam dobio slab kvartir. Noćio sam sa husarskim oficirima, koji su imali svega u obilju. Hvala Bogu, ovdje je momčad konačno dobila menažu.

U zoru smo se po dobivenoj dispoziciji počeli utvrđivati te smo iskopali u smrznutoj zemlji plitak rovčić. Tokom dana došli su i pioniri, pa su nam zabili kolje za red bodljikave žice. Ovdje smo prviput upotrijebili bodljikavu žicu, a poslije je nastala čitava psihoza u vezi sa njom.

Jedva smo se donekle ukopali, a već je divizija naredila „Angriff!“ Mnogo smo i energično morali remonstrirati, da odustanu od napada, jer je momčad trebala koji dan odmora i redovitu hranu.

Poslije podne su se međutim Rusi spremili za navalu. Pošto je ravnicima bila slobodna promatrali smo sve pripreme Rusa. Pošli su u odličnom redu i u širokim formacijama. Upravljao sam preko telefona sa cijelom grupom naše artiljerije, pa je njeno gađanje bilo vrlo precizno, stoga su Rusi na srednjoj udaljenosti stali i legli.

U sumrak smo poslali nekoliko dobrih patrula na teren. Vratili su se svi momci, ali su svi od reda bili ranjeni, jer su ih Rusi pripustili sasvim blizu svojih rovova, a onda ih iznenada obasuli vatrom. Svaka je patrola dovela nekoliko zarobljenih Rusa. Predala su nam se 4 Rusa stara preko 40 godina, sva četvorica iz Sibira, koji su još 1903/4 sudjelovali u rusko-japanskom ratu.

Noću je naš posten pred položajem doživio zanimljiv slučaj. Napala ga je ruska patrola i dobio je ubod sa bajunetom, ali se dobro branio i rvao sa Rusom, koji mu je htio oteti pušku, pa je donio i svoju i rusku pušku natrag u položaj.

Drugog je dana bila žestoka međusobna kanonada.

Bio je tek kraj studenog, a zima je tako pritisla, da se i danju i noću kretala oko -15°C . Hrana je pak bila dobra i obilna.

Čuo sam iz divizije, da su uslijedila mnogobrojna odlikovanja oficira i vojnika mađarskih regimenta naše divizije za dvije velebitke u početku rata kod Šapca i Horožanne Wielke (Lwowa). U prvoj smo bici peštansku regimentu upravo pregazili te izvršili juriš, a u drugoj je cijelu pobjedu izvojevala samo naša BH 3 regimenta. Ali odlikovanja nismo dobili, pošto su nam svi komandanti pali, pa nije bilo nikoga, koji bi nas bio predložio za odlikovanje. Za najveća djela nismo nikada primili nagrade.

U položaju Dubidze ostali smo začudo 13 dana. Sredili smo sebe i svoje stvari, ali mi je raspoloženje bilo slabo. Nisam imao ni druga, ni društva. Oko mene sami novi i mladi ljudi. Došao je sa maršbataljonom Ilija Rankić, ali je stalno marodirao. Silan je vojnik bio lajtnant Matković, ali kao čovjek suviše hladan.

Čim smo stigli u Dubidze pročulo se, da nam je cijeli drugi bataljon nestao. Bilo je doista tako. Bataljon je u bici kod Noworadomska dobio zapovijest da uhvati vezu sa „Südarmee“ i nestao je. U nekom šumarku na zaleđenim močvarama kod Szczipocze opkoljen je i zarobljen u jutarnjoj gustoj magli. Ode kapetan Schmidt, rez. fenrih Pero Petrović i drugi. Zarobljeništvu je izbjeglo samo pet momaka sa konjima od mašingevera, pošto su se udaljili od bataljona, da napoje konje. Tokom rata su me opetovano zvali od vojnog suda da svjedočim radi rezervnih oficira tog bataljona, koji su bili Srbi, dali su pobjegli ili su zarobljeni pod pritiskom operacija. Trebalo im je svjedočanstvo zbog zapljene njihovih imanja u Bosni. Svakiput sam ih opravdao.

Regimenta nam je imala samo još dva bataljona. Komandant je bio generalštabni oberstar Stutz, a najstariji komandant bataljona i oficir regimente bio sam ja, oberlajtnant, pošto nije bilo više nijednog višeg oficira ni kapetana. Bilo je tek pet aktivnih oberlajtnanta i 2 lajtnanta, a sve su ostalo bili rezervni oficiri većinom tuđih narodnosti. Šestog prosinca 1914. god. postao sam izvanredno kapetan, ali o tome nisam imao ni pojma.

26. XI. u zoru napali su Rusi položaj 69. regimente odmah desno od nas kod Nove Brzeznicke. Prepad je uspio i Rusi su zauzeli položaj 69. regimente i mjesto Brzeznicu. Zarobili su tri kompanije i jedan mašingeverabtajlung iste regimente. Desno krilo mog bataljona ostalo je potpuno nezaštićeno. Na tom se krilu nalazio čug 14. kompanije sa svojim veoma hrabrim čugfirerom Jovanom Jovanovićem, koji je odmah savio krilo unatrag, a pokušaj Rusa da nam zađu u leđa spriječio je protivunapadom. Predložio sam ga smjesta na odlikovanje, pa je dobio zlatnu medalju za hrabrost.

Osvajači Brzeznicke umjesto da su proširili i produbili svoj uspjeh, dali su se na pljačkanje, pa su ih naše dvije kompanije iz rezerve kod groblja u samom mjestu zarobile i povratile cijeli položaj. Zarobile su 600 Rusa.

Tih sam dana kod Dubidza doživio sreću, da su mi svi momci kod mašingevera po mojim prijedlozima odlikovani sa srebrnim medaljama za hrabrost.

Od početka rata je sa mnom ostao samo još rezervni kadet Eckstein. S njime sam jednog jutra slobodno šetao duž položaja, jer nas zbog guste magle Rusi nisu mogli vidjeti. Vatre nije bilo. S vremena na vrijeme pao je koji hitac izmijenjen od patrula na terenu. Jedno je tane zafučkalo izdaleka i moj se pratioc odjednom uhvatio za prsa i polagano spustio na zemlju. Iza nekoliko minuta izdahnuo je čovjek, kojeg je pogodilo slučajno tane, a sudjelovao je zdrav i čitav u bezbroj bitaka i juriša.

1. XII. 1914. dao sam prebrojiti sve vojnike regimente, koji su mjeseca kolovoza pošli u Srbiju. Od 3218 momaka regimente nalazilo se na ratištu od početka rata računajući tu i momčad kod trena, samo njih 150. Od aktivnih i rezervnih oficira ostao sam jedino ja.

Krvava manevriranja

Jedinstveni su se događaji odigrali slijedećih dana od 4.—9. XII.

Bili smo stalno u pokretu i sasvim iscrpljeni. Onda smo prešli u „Angriff!“ da bismo se pod zaštitom mraka povukli i ponovno marširali. Pokret se vršio na sjever, a angrif na istok.

Pošto su nas o ciljevima našeg kretanja oskudno obavještavali, to dabome nismo imali ni pojma što radimo i zašto tako radimo, već smo jedino radi iznemoglosti i krvavih gubitaka grdili naše vodstvo na sva usta i bili smo silno ogorčeni. Tek sam u poslijeratnoj literaturi čitao da su naši stalni pokreti i napadaji bili upravo genijalni, jer smo takvim aktivnim radom vezali velike snage ruske vojske.

Krenuli smo iz ranijeg položaja 4. XII. zamijenjeni od sedmogradske 2. regimente. Kao adjutant došao mi je moj bivši pitomac iz kadetske škole u Kamenici.

Marš nam je bio težak, jer su vojnici deset dana ležali, a teret se uvećao sa novoprimitim švarmfenima. Išli smo preko Strzelca na Struzu. Prenoćivši na Struzi rano smo drugog dana ujutro promijenili pravac kretanja za 90° i pošli na istok prema Aleksandrowu i Faustynowu s tim da se upustimo u borbu i napadnemo Ruse ušančene kod sela Folwark i Kucow. Čudili smo se, da je u dispoziciji izričito stajalo, kako napad ne trebamo vršiti do juriša, nego da se zaustavimo u daljini djelotvorne pušćane vatre i da odavle nastojimo neprijatelju nanijeti što više gubitaka. To smo doslovce izvršili.

Debuširajući iz sela Faustynowa naišao sam na švarmliniju šeste (novosadske) regimente i „ipcigera“ (I. R. 70 — Petrovaradin). Osobito me obradovalo što sam sreo bar na dvije tri riječi i na stisak ruku svog dobrog prijatelja i školskog druga iz Trsta Edu Praprotnika od sedamdesete i Baraka od šeste regimente.

Angrif nebi ni bio tako strašan, da se nismo morali kretati ravnim oranicama, dok su nas Rusi iz svojih dubokih rovova spokojno gadali. Za kratko vrijeme imao sam u bataljonu 6 mrtvih i 25 većinom u glavu ranjenih vojnika.

U postignutoj liniji proveli smo noć u puškaranju, a u 3 sata ujutro smo uzmakli. Bila je noć svetog Nikole, ali nam sveti otac nije mogao staviti darove u cipele i čizme, jer smo ih imali na nogama... Ipak nam se javio u drugom obliku, počeo je naime padati prvi snijeg.

Marširali smo po sniježnom blatu, jer se temperatura digla do ništice, preko sela Kamienna kroz kolonije njemačkih seljaka i napali smo Ruse u šumi zapadno od Grafenorta. Šumu smo pročistili od ruskih zaštitnica i u snažnom

naletu potisnuli njihovu prvu liniju za kojih 300 m. Međutim nas je uhvatila takova bočna vatra, da smo se morali vratiti u šumu. Gubici su bili otprilike isti kao ranijeg dana.

Drugog dana 8. XII. dobili smo zapovijest za napad kroz šumu u sjevero-istočnom pravcu prema Rzasawi. Bitka je u šumi trajala dva dana, a u glavnom se vodila jakim puškaranjem i jakim akcijama patrula. Šuma je bila mlada i gusta tako da sa slabim i malobrojnim oficirima nismo mogli ni pomisliti na kakovu veću akciju. Više su komande zahtijevale od mene da ju izvršim, a ja sam se protivio i odatle je nastala velika prepiska preko ordonanca, koja je trajala cio dan i cijelu noć, a u kojoj mi je dosta pomagao i moj regimentskomandant.

U toj su šumi momci ispucali brda municije većinom iz straha, pa ipak su nekoje patrolne radile da je bila divota. Pohvalno moram poimence spomenuti cugfirera Birindžiju i gefrajtera Karla Maka.

Hasib Birindžija je dotada češće bio u patruli ili je vodio „špicu“ kod napredovanja. Uvijek se dobrovoljno javio. Na njegovom je flegmatičnom licu uvijek lebdio dobroćudni smiješak. Tek sam poslije doznao, da je bio otac šestoro sitne djece i da je rodom iz Bos. Broda. Njegovi su izvještaji bili kratki, jasni, a što je najglavnije i pouzdani. Čuvao je svoje ljude, a sa patroliranja je doveo uvijek i po kojeg Rusa. Pročuo se, pa je regimentskomanda opetovano tražila, da joj zbog kakove važne patrolne posudim Birindžiju. Bojao sam se za njega, jer su mnogi junaci izgubili glavu, no hvala Bogu Birindžija je i dan danas živ i zdrav, pa mi je jednom pisao zahvaljujući se za poslat mu novac prilikom Kurban Bajrama: „aferim, kupio sam s Vašim novcem rublje za cijeli svoj „švarm“...“

Sa Birindžijom je redovno išao u patrolu i čak frajt Mak. Neznam odakle je kao Zagrepčanin osvanuo u trećoj bosanskoj regimenti, no bio je inteligentan i vratoloman. Njegova mi se prošlost činila misterioznom, ali za takova proučavanja nisam imao vremena. Bio mi je odan i neobično poduzetan. Za manje je zadaće išao sa 3—4 momka u patrolu, a najviše je volio hvatati Ruse. Dovodio ih je sa nekim tihim ponosom. Poslije sam doznao, da je otišao u patrolu i bez naredbe, a kada su to momci saznali, nijesu više htjeli

poći s njime, jer je kod njegovih pothvata već gdje koji stradao. Tada je Mak išao sam sameat i znao je uvijek dovesti po nekoliko Rusa. Upitao sam ga jednom, kako to čini, a on mi je odgovorio, da redovno vreba negdje iza grma ili ograde, a kad naiđe ruska patrula on iskoči sa puškom na „fertig“ i komandira: „schiessen!“, našto Rusi odmah dignu ruke na predaju. Zaglavio je u božićnoj bici kod Wojčina. Pisao sam pismo njegovom ocu, koji je bio geometar u Zagrebu i lijepo sam se izrazio o sinu.

Prvi put sa Prusima

Lijevo se krilo mog bataljona u šumi kod Zarzeca naslanjalo na rječicu Widawku. Onkraj vode bio je pruski bataljon Gardeschützen-a. Njihove su patrulle za vezu prelazile rijeku i javljale mi se svakiput, a ja sam slao k njima izmjenično dva vrlo reprezentativna patrolfirera gefrajtera Tomu Lučića i korporala Ahmeda Bešlagića. Dok su pruski oficiri moje šarže uvijek obdarili cigaretama i čokoladom, nisam im nažalost mogao uzvraćati jednakom mjerom, jer su naši fasungi i opet sasvim zatajili. Osim toga mi je komandant susjedne kompanije kod mlina na Widawki von Alt-Stutterheim pored službenih izvještaja uvijek napisao i nekoliko riječi punih pažnje i ljubeznosti. Isto tako sam i uzvraćao pa je preko naših patrolera nastalo između nas cijelo prijateljstvo, a da se nikada nismo ni vidjeli.

Jednog mi je dana sav sretan ispričao korporal Bešlagić, da je bio kod kapetana von Alt-Stutterheima osobito bogato obdaren kao izvrstan strijelac. Ušao je naime u ograđeno dvorište mlina, da se prijavi sa patrolom kod komandanta upravo tada, kada je kapetan sa svojim mladim oficirima iz revolvera uzalud gađao kokoš, koja je lepršala po dvorištu. Primijetivši pruski kapetan stasitog Bosanca sa puškom na ramenu, usklikne: „schiessen!“ Bešlagić je bez oklijevanja prebacio oštro pušku na „fertig!“ ciljao, opalio i pogodio koku sa jednim jedinim hicem. Njemački gardijski strijelci iskreno su se zadivili, a Bešlagić im je protumačio pokazujući zlatne trake na svom lijevom ramenu, da je „šarfšic“. Inače zbog nepoznavanja jezika nije bilo razgovora, ali su Bešlagića osim običnih darova ovog puta

počastili i likerom, koji mu je išao u slast gotovo kao bosanska šljivovica.

11. XII. prije svanuća zamijenila je našu regimentu 23. somborska regimenta, a mi smo krenuli u Zarzece. Momci su se dobro umili u Widawki, pošto je poslije snijega i leda bio topao i sunčan jesenji dan. Tamo me stigao befel da vodim regimentu u Kurnos, a kako nam je oberstar bio kod korpskomande, to sam ju poveo ja sam.

Stigavši u lijepom redu u Kurnos primijetio sam kako nepoznati njemački kapetan nekoga doziva i traži. Bio je Hauptmann von Alt-Stutterheim, koji me je tražio da se upozna sa mnom. Naš pozdrav je bio srdačan kao među starim prijateljima. U brzini mi je ispričovijedao tragediju svog velikog posjeda u Istočnoj Prusiji, u koji su upali Rusi, te mu spalili dvorac sa svom imovinom i starinom, a ubili brata, jer se odupirao.

Kurnos je bio pun njemačke vojske. Osim kapetana v. Stutterheima došli su me pozdraviti i njegovi stariji i mladi drugovi, pa se za tren oka razvila vrlo animirana zabavica. Svakako su me interesirali, a vjerojatno da sam i ja njih zanimao. Veoma mi se dopalo, da je Stutterheim potražio i mog korporala Bešlagića, pa mu je dvaput čvrsto stisnuo ruku.

Pod večer istog dana morao sam preuzeti sektor, kojeg su ranije držali Gardeschützen, a tada pruska 93. regimenta. Zamjena je trajala skoro cijelu noć, jer je položaj bio neizgrađen, a nalazio se 200 do 300 koraka daleko od Rusa. Osim toga su Rusi bili zaklonjeni u gustoj i visokoj šumi, dok su naši slabi dekungi vodili preko ravnih i nezaštićenih polja. Zbog toga je već kod zamjene ranjeno nekoliko vojnika, a prvog sam dana imao u bataljonu bez ikakve bitke i bez artiljerijske vatre 3 mrtva i 14 ranjenih Bosanaca.

Cijelu noć za vrijeme zamjene proboravio sam u maloj seljačkoj kućici kod dotadašnjeg komandanta, pruskog majora Weihrauch, i tamo smo primali izvještaje kompanija o zamjeni, ne samo preko ordonanca, nego i preko telefona. I mi smo u početku rata ponijeli sa sobom poljske telefonske aparate „Feldtelephon“-e, ali o njima od početka rata u Srbiji nije bilo ni traga ni glasa. Kod Nijemaca su naprotiv funkcionirali kao na egzercirplacu.

Major Weihrauch je bio stariji i mrk gospodin, pa nam je razgovor slabo tekao. Tek pod jutro kad je službeni posao bio završen, bacio je pogled na sto, gdje je ležao list Berliner Tagblatt sa ilustracijama i beletrističkim dodatkom „die Welt im Spiegel“, pa mi je rekao, da je njegova sestra u njemu objavila zgodnu ratnu pjesmicu. Ta je pjesmica ostavila na mene dubok utisak sa svojim nježnim sadržajem i ja sam ju prepisao, a malo zatim i preveo. Hrvatski pjesnik i moj prijatelj Jovo Hranilović poslao je moj prijevod „Obzoru“ i on ga je donio mislim o Božiću 1914. godine.

Na oba teksta pjesmica glasi ovako:

DAS GEBET EINER SOLDATENBRAUT

Liebe Sonne,
Herzenswonne,
Himmelslicht
Brenne nicht
Allzuheiss von deinem Zelt,
Denn mein Schatz marschirt ins Feld.

Lieber Wind
Weh' gelind,
Dass die Erde
Kalt nicht werde,
Denn mein Liebstes auf der Welt
Hat kein Bett, als nacktes Feld.

Liebe Nacht,
Wenn er wacht
Gib ihm Ruh
Deck ihn zu,
Wie die Mutter deckt ihr Kind,
Dass ihn keine Kugel find'.

a hrvatski:

MOLITVA

Sunce milo
Plavetilo
Nemoj palit'
Odviš' žarit'
Vatrom tvoga sjajnog neba
Jer mom dragom vojevati treba.

Vjetre dragi
Dah tvoj blagi
Duvaj mirno
I obzirno,
Jer mog svijeta najmilije
Tjelom svojim zemlju grije.

Draga noć
Daj mu moć
Bditi mirom
Štit' ga krilom
Ko što majka dijete štiti
Tane da ga ne prohiti.

Za cijelo vrijeme zamjene bilo je toliko puškaranja, da je moj oberstar tokom noći nekoliko puta nervozno upitao za značenje, a ja sam mu odgovorio „Hunde die bellen, beissen nicht“.

*

Za vrijeme zamjene 14. kompanije mog bataljona, sa kompanijom pruskog barona von Frey-a odigrala se na mostu kod Rzasawe interesantna scena. Dva su Rusa razapela veliki natpis na njemačkom i mađarskom jeziku. Naši su ga vojnici skinuli, a na njemu je pisalo, da je austrijska vojska u Srbiji potučena, da je srpska vojska zarobila 19.000 austr. vojnika i 200 oficira i zaplijenila 100 topova i 1000 mašingevera. Završetak natpisa glasio je: „Kod nas ćete dobro jesti, piti i pušiti, dodite k nama.“

Taj se događaj zbio u noći od 11. XII. 1914. g., a to znači, da im je obavještajna služba radila munjevitom brzinom, jer tada još nije bio dovršen Potiorekov poraz u Srbiji. Sam su Beograd osvojili Domobranci tek 2. XII. 1914 god.

Daljna jurnjava kroz Poljsku

Slijedećeg je dana puškaranje bilo i opet vrlo živo, ali smo imali manje gubitaka, pošto su momci bili oprezniji, a osim toga sam postavio kao protuakciju nekoliko dobrih strijelaca, koji su cijelo vrijeme vrebali na neprijateljski položaj i uzvraćali živom vatrom, čim se koji od neprijatelja pojavio.

Predveče je stigla kompanija sapera, koja je popravljala naš položaj i naše dekunge i postavljala žičane zapreke (Drahthindernis) pred rovom.

Došao nam je i sedmi maršbataljon iz Budimpešte. Donesli su nam zimskog rublja i cipela. Osim toga smo prviput fasovali razne vrste ručnih i pušanih bomba, zatim škare za rezanje bodljikave žice i vreće, koje smo prema potrebi punili pijeskom ili zemljom tzv. Sandsäcke.

Konačno smo primili telefonske aparate i oberlajtnant Kmoch je kao stručnjak izvršio instalaciju. Vežao me sa regimentskomandom, koja mi je i dotada mnogo dodijala, a otada još više.

Sa zadovoljstvom sam dekorirao veći broj momaka, koje sam predložio na odlikovanje za borbe oko Noworadomska i Dubidza.

Jedva smo se bili učvrstili, kad nam 15. XII. ujutro stigne befel, da istog dana napadnemo Ruse, pošto se povlače.

Da bismo izbjegli veće prolivanje krvi poslao sam po prikrivenom terenu jaču patrolu do ruskih rovova i zaista je glavna ruska vojska već bila napustila položaj, pa je moja patrola dovela 14 Rusa, koji su ostali kao zaštitnica.

Nezaboravno mi je ostalo u pameti, da su već tokom prije podneva došli do naših rovova sa natovarenim kolima izbjegli Poljski Židovi sa nešto seljaka, koji su nam govorili, da će se Rusi istog dana povući, a oni će odmah s nama krenuti naprijed do svojih napuštenih domova. Slični se slučaj više puta ponovio, da je pučanstvo instinktivno osjetilo operacijske promjene.

Krenuli smo kasno poslije podne. Moj je bataljon išao kao prethodnica divizije u pravcu Rzasawa-Lekowa. Ušli smo u bivše mjesto Rzasawa, koje je ležalo pred našim položajem, a zajedno s nama i izbjeglice. Vatra je još tinjala na garištima, a seljaci su došli i suzama gasili ostatke svojih bivših domova. Nijedna kuća nije bila neoštećena. Kao male kule ostale su tek velike ruske peći, a kao dusi stršili su u sumraku zidani dimnjaci. Žar vatre je bio tako jak, da su si vojnici marširajući cestom pokrivali rukama lice, da ga zaštite. Mjesto Rzasawa zaokruženo šumom pružalo je naime dobar zaklon rezervama i topništvu, pa ga je naša i njemačka teška artilerija sasvim uništila.

Naše je napredovanje kroz mrak i šumu bilo veoma tegotno, jer su se u noći veze raskidale, a patrolule izgubile.

Čim smo stigli na cilj našeg napredovanja osigurao sam i zaustavio sve dijelove prethodnice i sačekao dolazak našeg prvog bataljona i regimentskomandanta. Iako su već svi dijelovi regimente bili na okupu, oberstara još nije bilo, ali su se okupili svi komandanti i oficiri, pa da ne gubimo vremena izdao sam kao najstariji oficir dispoziciju za noćenje. Zapovjedio sam da prvi bataljon postavi zatvorene pretstraže sa glavnim stražama, a svoj bataljon kao dotadašnju prethodnicu odredio sam da noći kao rezerva pretstraža u parku vlastelinstva Lekawa. Čim sam završio izdavanje dispozicije stigao je naš oberstar i izmijenio dispoziciju. Držao je naime, da se neprijatelj povukao, pa da zatvorene pretstraže nisu potrebne, nego da su dostatni „Marschvorposteni“. Pozvao me da mu budem gost u „Šljosu“. Čim smo sjeli za frugalnu večeru došao je konjanik iz divizije i predao oberstaru dispoziciju za noćenje. Oberstar punokrvni generalštebler, pogledao me, nasmiješio se i rekao mi: „Ja sam više učio, ali ti imaš više ratnog iskustva i dobar njuh — dakle ipak zatvorene pretstraže — kako si ti disponirao.“ Zatim je dodao, da mu je dispozicija divizije vrlo neprilična, jer se još jedan zadatak mora izvršiti, a nezna, kome da ga povjeri, pošto vlada velika oskudica oficira. Trebao bi naime odmah krenuti detašman sa 2 kompanije i 1 odredom mašingevera do križanja cesta kod Kaliskog prema Gatkowcu i Piaskom, pošto bi se ta točka morala zauzeti i osigurati za sutrašnje napredovanje. Nije bilo kud i ja sam se sam ponudio, jer je zacijelo oberstar mislio na mene, ali mu je bilo neprilično, da me tjera u noć na težak posao, kad me već pozvao u goste.

Lekawski dvorac u kom sam mislio prenoćiti nije bio običan dvorac, koji u Poljskoj posprdno nazivaju „šljosi“, nego pravi gospodski kaštel sa sjajnim parkom i ogromnim gospodarskim zgradama, te štalama punima konja i stoke.

Umoran i pospan morao sam napustiti Lekawu, gdje sam se bio nadao dobroj noći i krenuti cestom u Kalisko. Noć je bila mračna, hladna i kišna. Pošao sam prema zadatku sa 15. i 16. kompanijom i mojim starim mašinistima. Patrolule i prethodnicu poslao sam tek nekoliko koraka preda mnom, jer bih inače rastrgao svu komandu i ne bih bio u stanju disponirati sa njima.

Tek smo oko dva sata noću došli na raskršće, odnosno na križanje cesta kod Kaliska. Čim sam postavio straže, pobrinuo se za svoj detašman i svršio posao, privilegao sam i ja oko 3 sata ujutro u kući putara na samom raskršću.

Oko pet sati ujutro, bio je još potpun mrak, stigao je do mene štab naše brigade i probudio me, kako sam već ranije kazao, brigadni general Blasius Dáni von Gyarmata sa ovim riječima: „auf, auf Blašković und vorwärts, heute wird nicht rasiert“.

Vrhunac napora u ofenzivnom napredovanju kroz Poljsku postigli smo taj isti dan. Poslije jedva dvosatnog noćnog odmora krenuli smo preko Gatkowicza—Włodzmirza—Poraja—Sobakoweka do Gošcinna na dvopružnoj željeznici Czestochowa—Piotrkow.

Alki

Za vrijeme kratkog odmora zatražio sam konja da malo pojašem, a moj mi je „feldeverter“ Hadžija doveo umjesto mog konja Fuchsa neku čistokrvnu englesku vranu kobilu savršenog rasta. Osedlanu sa mojim sedlom Hadžija ju je priveo sa prirođenom flegmom, kao da ju ja već godinama jašem. Nije mi vrijedilo mnogo rezoniranje i morao sam primiti situaciju onakovu kakova je bila: Hadžija Hasan Hadžidedić vidio je naime u štalama Lekawskog vlastelinstva, da spahija „neprijateljske“ zemlje ima bezbroj konja „iz bijesa“, dok mu komandant, kome je dobra bedevija potrebna kao suhi kruh, jaše sasvim iznurenog paripa. Ostavio je spahiji komandantovog konja radi odmora i bolje hrane, i osedlao za svog gospodara bedeviju, koja mu se najviše svidjela.

Ljutio sam se i smijao, ali sam se napokon smirio. Novog konja, koji se već kod prvog jahanja propeo na stražnje noge, nazvao sam „Alki“.

Napad na kozake

Stali smo na humcima kod Gošcinne, jer je široka dolina potoka Luciaža stajala pod vatrom otsjelih kozačkih sotnija, koje su zaposjele drugu stranu doline kod Mierzyna.

Napredovanje je cijele divizije zaustavljeno tom ruskom zaštitnicom.

Stoga je naša regimenta dobila befel, da u švarmlinijama naglim napadom protjera kozake. Naš je oberstar izdao slijedeću dispoziciju: unutrašnja krila trebaju napasti u pravcu pored razvaljenih mostova prema vlastelinstvu Mierzyn, za desno je krilo odredio moj IV. bataljon, za lijevo krilo I. bataljon, dok je II. bataljon slijedio iza sredine kao rezerva.

Kada sam krenuo sa prvom švarmlinijom doviknuo mi je oberstar na polasku: „grosse Intervalle“. Soldački sam salutirao, i naredio upravo obratno, naime da vojnici idu u razmaku od po jednog koraka, a poslije u sumraku, da pruže ruke jedan drugome. Moje me je ratno iskustvo tome učilo, i ja sam svoj zbijeni bataljon vodio tako, da sam svaki pokret i promjenu pravca mogao signalizirati i izvesti. Teren je bio valovit sa malim usponom, a sav obrastao vrtovima i grmljem. Kada smo krenuli započeo je prvi sumrak, a momci su nam bili svakojaki, jer smo dopunu primili tek prije tri dana u Zarzeču od slabo izvježbanog maršbataljona. Znajući za njihovu nesigurnost vodio sam ih kao djecu za ruku. U sumraku i grmlju momak bi ostavljen sam sebi u strahu legao iza kakovog plota ili grma, a ovako jedan do drugoga hrabрили su se međusobno i vodili naprijed i milom i silom.

Slabo puškaranje Kozaka nije nam nanijelo većih gubitaka — imali smo tek tri ranjenika — jer smo bili prikriiveni, a na padini uzvisine kretali smo se u mrtvom prostoru za puščanu vatru, pošto su se Kozaci nepravilno postirali. Tako smo iznenada izbili na vis, a kako sam sa desnim krilom bataljona brže napredovao, to smo obišli Ruse, koji su bijegom napustili svoj položaj, uzjahali konje i odjurili. Zarobili smo deset Kozaka i 16 konja.

Bez zadržavanja napredovali smo dalje sve dok nismo izbili na put, koji vodi od Mierzyna na Antonielow, a kojim smo imali produžiti naše kretanje. Bataljon sam formirao u marškolonu, osigurao sam ga izdvojivši prethodnicu i bočne patrulle i naredio mu da sjedne, da se odmori i da po nalogu sačeka dolazak regimentskomande. Noć je bila duboka i mi smo dosta dugo čekali. Konačno je zaszvetlucalo neko svijetlo iza naših leđa i netko je zovnuo moje ime. Bio je komandant puka sa štabom. Komandant je cijelo vrijeme

bio nesiguran o stanju borbe i našeg napredovanja, pa se iskreno obradovao, vidjevši da je barem IV. bataljon na putu u redu formiran, dok o I. bataljonu nije bilo ni traga ni glasa. Još smo dugo čekali dok su se prikupili ostaci prvog bataljona. Prvi se bataljon odmah u početku napada raskinuo, a poslije u mraku i kroz bašte pucali su Bošnjaci u strahu, nervozi i nesigurnosti jedni na druge. Oberstar se hvatao za glavu i ljutio na bataljonskomandanta, ali sam mu rekao, da je i sam sukrivac debakla kod prvog bataljona, pošto je naredio velike razmake, dok sam ja zapovjedio da momak momka drži za ruke.

Oberstar je rado priznao pogrešku i obilno je pohvalio rad i držanje IV. bataljona.

Prepad

Pošto se većina bataljona prikupila, produžili smo marš. Išli smo kroz oblačnu i mračnu noć gustom, visokom šumom i pješčanim putem, na kojem se svaki korak sklizanjem smanjio, a teški je teret neispavanim, neodmornim i borbom izmučenim vojnicima bio dvostruko težak.

Sve su izvidnice i sva osiguranja išla tek tako daleko, da sam ih mogao dozvati računajući s time, da ćemo u slučaju iznenađenja samo zbijeni kao zid nešto polučiti.

Mračna je noć neprijatelj svakog ratnika, i oprez je od prijeke potrebe.

Polagano smo išli naprijed, odmah iza patrulje prethodnice moj Miletić i ja, a iza nas kod glavnog dijela regimente išao je oberstar. Kada smo stigli na proplanak do male šumske naseobine Antonielow iz punog su mraka i sa visa puknule puške i opalile iz takve blizine da mi je plamen sjevnuo u lice da bih ga rukom mogao dohvatiti. Takav prizor još nisam bio doživio. Kozačka nas je zaštitnica na konjima u zasjedi sačekala pred lugarskom kućom i obasula nas žestokom vatrom.

Silno smo se iznenadili. K tome je u tihoj noći i u visokoj šumi tresak svake puške naličio na topovsku grmljavinu.

Za čas je po pješčanom putu sve poglelo, pa i moja okolina. Cijela je odgovornost bila na meni. Počeo sam se derati kao na ražnju „hura, hura, huraaa...“ zanoseći tom

drekom sebe i svoje vojnike. Odmah su tu viku prihvatili vojnici i jurnuli sa bajonetom na pušci naprijed preskačući ograde i jarke. Još sam im doviknuo: „ne pucaj, nego bodi!“, jer je i za nas postojala najveća opasnost u tome da vlastita marškolona iz ležećeg stava na putu ne pripuca od straha na svoje.

Ohrabreni su vojnici silno jurnuli naprijed. Kozaci su podboli mamuzama konje u rebra i pobjegli. Samo su jednu salvu opalili na nas i uzmakli. Netko je od njih ili od njihovih konja morao biti teže ranjen, jer smo još ujutro našli krvave tragove njihovog uzmarka.

Oberstar mi je kasnije čestitao i pitao me, zašto sam toliko vikao. Istinski sam mu odgovorio: „Obmanjivao sam sebe i druge“.

Čestitka oberstaru

Za četvrt sata marša stigli smo na naš cilj u selo Žerechovu. Izdvojivši pretstraže oberstar je pozvao sve oficire u bijednu seljačku kuću da bi izdao dispoziciju za noćenje i slijedeći dan.

Iz te smo kuće morali najprije udaljiti izbjeglice, kojih je u sobici bilo desetak stisnutih kao sardine.

Dok je oberstar govorio prišao mi je regimentsadjutant oberlajtnant Baumann i šanuo mi, da je upravo stigao dekret, kojim se oberstar Stutz prevodi iz generalštaba te imenuje definitivnim zapovjednikom naše regimente.

Kakogod smo bili bijedni i nepodobni za bilo kakvu manifestaciju, ipak se u takvim časovima čovječja svijest preobrazi, te osjećaji izbiju na površinu.

Kada je oberstar završio, istupio sam kao najstariji oficir regimente sa desnog krila, pristupio sam oberstaru i sa nekoliko vojničkih riječi čestitao njemu i regimenti na imenovanju aludirajući na trenutne prilike i na sretno preživjeli prepad u šumi.

U polumračnoj pljesnivoj sobici kod slabe svijeće i u teškom zadahu — oficirski je zbor regimente čestitao svom novom komandantu imenovanje. Doista nezaboravna, tužna i lijepa slika.

Mukom se podigao glas umornog komandanta, kojim se srdačno i drugarski zahvaljivao na čestici.

NA PILICU

Za rana 17. XII. produžili smo napredovanje. Put nas je vodio iz Żerechove preko Olsynya i Paskrzyn-a na rijeku Pilicu. Vrijeme se popravilo. Prolazili smo bogatom, crnom veleposjedničkom zemljom. U svakom i najmanjem selu bio je plemićki dvorac. Kao svaki puta i tog smo dana zarobili nekoliko Rusa, ali moram priznati, da su se Rusi daleko bolje i urednije povlačili, nego što su napredovali.

Približavajući se Pilici kroz selo Wielkie Pole, dočekala nas je artiljerijska vatra sa visokim šrapnelima i granatama, koje hvala Bogu nisu eksplodirale.

Neobično me se dojmilo, da sam u selu ušao u kuću i sobu, u kojoj je bilo još dima i ostataka od cigareta ruskih oficira, koji su se maločas prebacili preko rijeke.

Slijedeći dan bio mi je pun srdžbe i bijesa.

Još u predvečerje je drveni most preko Pilice gorio i pioniri su dobili nalog, da gase vatru i poprave most za prijelaz divizije.

Tokom prije podneva vidio sam, da je most još uvijek gorio, a da se nitko nije hvatao posla. Upitao sam oberstara, zašto ga ne gase, a on mi odgovori, da je to stvar divizije. Pioniri su od divizije doduše dobili zapovijest, ali su javili da gorućem mostu ne mogu pristupiti, jer da Rusi sa druge obale pucaju. Na to sam zamolio oberstara, da mi da naš Regimentspionierabteilung, jer ću kao stari pionir omogućiti prijelaz preko Pilice. Oberstar mi je dao sve što sam želio. Poslao sam na obalu dvije pouzdane patrole i dva mašingevera, a sâm sam uzjahao konja i odveo pionire na most. Ni jedan šus nije pao. Pioniri su pogasili vatru i sa nekoliko dasaka popravili na pola izgorjeli most, čiji su stupovi nosači ostali sačuvani.

Oko podneva je cijela regimenta bez ikakvog gubitka prešla rijeku, a bogzna do kada bismo čekali i gubili skupocjeno vrijeme, da smo slušali pionire iz divizije.

Nisam se želio istaknuti, niti sam nosio glavu u torbi, već mi je iskustvo pokazalo, da je druga obala slobodna od neprijatelja, pošto sam u zoru vidio na rijeci nekoliko vojnika, a s druge obale ni mukajet.

„Širota Poljska...“

Za sjajnog i sunčanog vremena poslije snijega i ljute zime, prolazili smo kroz lijepa poljska mjesta sa uzornim imanjima i gospodarstvima kroz Skotniki i Waclawow do Wolice. Tamo nas je zadržala neprijateljska artiljerija, a i brigada je naredila, da noćimo u tom mjestu. U nekoj gospodarskoj zgradi vlastelinstva trebao sam prenoćiti zajedno sa oberstarom. Dali smo na čist pod donijeti sijena, zapalili smo svijećicu i pojeli malenkost za večeru. Htjeli smo upravo prileći, kad dođe husar iz divizije. Morao sam povjerovati u fatalnost dobronamjernih poziva moga oberstara, jer mi ni ovog puta nije bilo sudeno, da se odmaram s njime.

U dispoziciji divizije stajalo je, da Rusi u povlačenju iza rijeke Czarne, pale sela između Czarne i Pilice. Stoga je morao jedan bataljon BH 3 smjesta krenuti na istok prema Czarni i potjerati Ruse iz velikog sela Skorkowice, koje su zapalili u povlačenju.

Oberstar i ja tek smo se pogledali i ja sam krenuo.

Poslije sunčanog i lijepog dana imali smo lijepu, vedru i hladnu noć. Marširali smo kao po danu, jer su se po mješecini i po ravnim i smrznutim oranicama vidjeli svi dijelovi mog detašmana.

U blizini sela prošli smo pored naših glava nekoliko taneta, opaljenih protiv naših patrula, a zatim se vatra stišala.

Selo Skorkowice bilo je do polovice u punom plamenu. Tom dijelu nismo više mogli pomoći, ali smo razvalivši u brzini 2—3 kuće napravili ulicu i tako spasili drugi dio sela, u kome je bio i ogroman dvorac sa velikim gospodarstvom.

Rasporedio sam kompanije ispred sela duž rijeke Czarne i povukao trasu gdje će se još tokom noći vojnici provizorno ukopati, da ih dan ne iznenadi na otvorenom polju.

Pošto je dvorac ležao centralno iza položaja, to sam ušao najprije u park, da i ja preko noći negdje sklonim svoju glavu i da se odmorim od napora. Tražio sam i dozivao, da bi se kod domaćeg svijeta informirao o prilikama, ali je bilo uzalud. Nigdje nije bilo ni žive duše. Ulazio sam u gospodarske zgrade i staje. U štalama je vladao uzoran red, bile su upaljene lampe, a stoka i konji, čisti i poredani kao grenadiri, mirno su se hranili, ali nisam ni ovdje našao čovjeka. Otišao sam k dvorcu i stao pred ogromna ulazna vrata, pored kojih je visilo zvono na vuču. Kapci su na prozorima bili zatvoreni i cijeli dvorac zaogrnut velom potpunog mraka. Zvonio sam i zvao, stajao sa svojim štabom pred vratima i čekao. Bego se međutim naslonio na vrata i isprobao njihovu otpornost. Kazao mi je, da će moći provaliti, pošto će na jači pritisak popustiti. Uprli su moji momci i vrata se širom otvorila. Ušli smo u širok vestibil i zatim s lijeva u prvu sobu. Zapravo je bila mala parketirana dvorana, ali u njoj nije bilo nikakvog namještaja. Jedino se brdo jabuka penjalo skoro do stropa i padalo u omjeru 1:1 do polovine sale. Odavde su vodila samo jedna vrata na desno. Otvorio sam ih i ugledao veliku biblioteku. Zatvorio sam ih odmah i naredio, da nitko ne ulazi ni u jednu prostoriju i da će momci štaba noćiti u vestibilu, a oficiri 13. kompanije sa mnom u dvorani s jabukama. Donijeli su nam sijena i slame i spremili smo se na noćenje.

Sjeli smo po turski na pod, prigrizli kruh i pili kavu iz konzerve.

U polumraku kod slabe svijeće tiho smo razgovarali, kad su se na naše čudo polagano otvorila skrivena tapetna vrata pored samih jabuka i ušao je kao duh sa velikim kandelaberom od 6 zapaljenih svijeća, starac sa sijedom bradicom, uzorno odjeven u tamno odijelo. Pošto sam se pribrao, ustao sam i prišao starom gospodinu, kazao mu tko sam i ispričovijedao mu, da smo željeli pristojno ući u dvorac, ali pošto se nitko nije odazvao, to smo pretpostavili da je prazan i otvorili ga silom. Gospodin je isto tako kazao svoje ime, ako me moje bilješke ne varaju bio je to grof Gyzicki, i molio nas, da mu oprostimo, što nas ovako nedostojno prima u svom dvorcu, no neka mu barem dopustimo, da nas posluži dobrim čajem. Pošto smo privolili, donio je

ogroman, zlatom okovan i ukrašen samovar, te nam je točio odličan čaj u razgovoru do pod jutro.

Čim je počeo točiti čaj, otvorila su se još jednom tapetna vrata i ušao je drugi stari i veoma visoki gospodin sa svijećnjakom u ruci i rekavši nam tko je, pridružio se k nama. Bio je to vlastelin i „edljer Polje“ iz Stobnica susjed našeg domaćina, koji nije posjedovao tako jak i siguran podrum kao grof Gyzicky. Grof nam je na to ispričovijedao, da je u podrumu smjestio cijelu obitelj, ženu i dvije kćeri i obitelj svog susjeda, zatim sve dragocjenosti, jer se nadao da bi podrum i u slučaju požara ostao netaknut.

Naša je konverzacija bila sočna. Sa domaćinom, koji je studirao na sveučilištu u Krakowu govorili smo njemački, a sa njegovim susjedom sveslavenskom mješavinom i tračljavom francuštinom.

Zbog teških vremena za njih i za nas nije nam razgovor bio vedar. Gdjegod su dvije vojske dvaput prolazile nestao je smijeh sa lica stanovnika. Aludirajući na teške prilike i haračenja po Poljskoj, okrenuo sam se k svom mladom drugu Miletiću i sasvim tiho izustio: „sirota Poljska!“ Nisam ni slutio da će me tko čuti ili razumjeti, jer sam hrvatski govorio.

Stari me domaćin međutim čuo, razumio i gorko zaplakao: „Širota Poljska, panje! Širota naša Poljska!“

Glas mu je bio promukao, a oči pune suza. Progovorio je stari patriot i veliki patnik, a susjed ga je tronuto pratio „Širota Poljska!“. Bili su to doista silni tipovi Sienkiewiczovih romana.

Stara su se gospoda zanimala dokle ćemo ostati i kako će se operacije dalje razvijati. Nit smo znali, nit smo smjeli govoriti o tome. Odmah drugog dana ujutru krenuli smo na sjever, ali se položaj na rijeci Czarni pored dvorca održao još pola godine, jer se naša ofenziva zaustavila, pa je tek poslije proboja kod Gorlica i ovaj dio fronte napredovao.

Dvorac je bombardmanom dabome bio razvaljen, a stanovnici evakuirani. Tek poslije godinu i više dana čitao sam u nekim novinama, da su vlasnici u podrumu svog razvaljenog dvorca Skorkowice našli iza povratka netaknute sve svoje sakrivene dragocjenosti.

Doktor Rajić

Te noći nisam pošao na odmor, nego sam odmah u svanuće otišao duž rijeke Czarne, da pregledam i prema potrebi popravim nov položaj, čiju sam trasu u mraku odredio čim smo stigli u Skorkowice.

Išao sam sa desnog na lijevo krilo. Podučavao sam usput i upućivao oficire, šarže i vojnike i po običaju održavao u bataljonu dobar i vedar duh.

Na lijevom je krilu bila moja 16. kompanija, za koju sam se i pored drugih funkcija uvijek najviše brinuo, jer sam joj se opetovano vraćao. Za vrijeme ofenzive kroz Poljsku imao sam muku s njome, jer nisam našao pogodno lice, koje bi me zamijenilo u vođenju kompanikomande. Nije išlo sa nijednim od četvorice advokata rezervnih lajtnanta. Najviše bih bio volio, da je to mjesto zauzeo Dr. Rajić, ali me sklopljenih ruku molio, da ga ne imenujem za komandanta, jer nije imao baš nikakvih vojničkih sposobnosti, a najmanje sposobnosti vođe ili zapovjednika.

Upravo je izlazilo sunce, kad sam tog jutra prilazio šesnaestoj kompaniji. Odmah sam izdaleka ugledao doktora Rajića, kako sa svojim ljudima radi na novom rovu. Čim me primijetio ustao je i smiješeći se radosno me pozdravio. U tom trenu opalila je ruska baterija salvu granata i zasula rajon šesnaeste. Siromaha je Rajića pogodio foltrefer granate i raznio ga na komade. Poginulo je još 6 vojnika, a 10 ih je ranjeno.

Bilo mi je neobično žao doktora Rajića, jer je bio čovjek fine duše i plemenitog srca. Kad je prije 3 mjeseca došao u moju jedinicu bio je gotovo sasvim pomadaren kao većina Bunjevaca-intelektualaca, pošto je mađarska škola rapidno pomagala vlastima. Relativno su se u kompaktnoj masi bolje držali Subotičani, dok su Somborci odakle je bio i doktor Rajić klonuli pod mađarizacijom. Uspio sam ga međutim vratiti svom narodu, poslušao me, a kada se ponovno osjećao stopostotnim Hrvatom, poginuo je pred mojim očima.

Morao sam tom zgodom upotrebiti svu energiju, da u nastradaloj šesnaestoj kompaniji povratim red.

Adjutant Conrada von Hötzendorfa

Kada se odigrala tragična scena kod šesnaeste kompanije donio mi je melderajter dispoziciju, prema kojoj je trebala tokom prije podneva moj bataljon zamijeniti šesta novosadska regimenta, dok je bataljon imao krenuti u Kamocku Wolu kao divizijska rezerva.

Doista sam doskora primijetio marškolonu, koja se kretala u pravcu Skorkowica i pomislio sam, da je to šesta regimenta. Zabrinuo sam se, da će ruska artilerija cijelu kolonu zasuti vatrom, no srećom je regimenta dobro prispjela do nas. Jednom je hvala Bogu i rusko topništvo spavalo, kao što se to našoj artileriji kojiput dogodilo.

Šesta regimenta marširala je bez osiguranja, a na čelu joj je išao komandant. Pošao sam mu u susret i javio se. Oberst-lajtnant regimentskomandant, lijep i stasit čovjek zrele muževne dobi, pogledao me i ja njega, i odmah smo se prepoznali. Bio je to bivši brigeadadjutant generala Conrada u Trstu, tada još oberlajtnant Putz. Pozdravio me riječima: „poznajem te još kao kadeta iz Trsta“ i uzeo me ispod ruke. U brzini mi je ispriopovijedao ono, što sam djelomično ranije čitao u novinama, da ga je mobilizacija zatekla kao vojnog atašea u Tokiu, odakle je pobjegao čim nam je Japan objavio rat. Njegov je bijeg bio veoma težak, jer je kao neprijateljski oficir morao prolaziti čitav niz zemalja, koje su bile u protivničkom taboru. Ne sjećam se detaljne rute, ali znam, da je prolazio cijelu Aziju i što se više približavao Sredozemnom moru, bio je put sve opasniji. Prije osam dana je sretno stigao i eto ga danas kao regimentskomandanta na fronti, a da je htio, mogao se kao generalštabni oficir smjestiti za generalštabšefa divizije ili korpusa.

Na svršetku rata poslije sloma Monarhije dijelio je sudbinu svog bivšeg komandanta i prijatelja maršala Franza Conrada von Hötzendorfa.

Između Pillice i Czarne

Kod odlaska nas je ruska artilerija ispratila sa nekoliko slabo tempiranih i slabo ciljanih šrapnela. Preko Matildova marširali smo u Kamocka Wolu u rezervu. U tom smo mjestu slijedećeg dana primili maršbataljon sa mnogo oficira i sa

velikim fasungom hrane i zimske opreme. Moj prijatelj kapetan Karl Schalek iz Pešte poslao mi je i opet dva paketa raznih korisnih stvari, a i od svoje kuće dobio sam mnogo toga. Pošto su došli i stariji oficiri, to sam im bez žalosti predao komandu bataljona i preuzeo sam svoju staru šesnaestu kompaniju i Maschinengewehrabteilung No. IV. S obadvije jedinice starih iskusnih junaka i boraca bio sam nerazdjeljiv. Iako sam katkad sa raznim raportima bio regimentskomandi neugodan, ipak su sa mnom imali osobitih obzira i nisu me odvajali od mojih ljudi.

Kvartir je u spomenutom malom selu bio za me dobar, ali za vojnike je bio vrlo slab. Ostali smo dva dana. Mnogo sam se družio sa dobrim drugovima kao što su bili kapetan Noč, oblt. Manigodić Marko i Kordić.

Poslije podne 20. XII. krenula je pojačana i bar donekle odmorena regimenta do Kalinkow-Borowica na Czarni i tamo je zadržana u rezervi, dok sam ja lično i opet morao naprijed u akciju.

WOJČIN

Pozvao me oberstar pa mi je izrazio svoje osobito zadovoljstvo za moju bataljonskomandu i rekao mi, je da mu je žao što mi ju je radi ranga morao oduzeti.

Istodobno mi je povjerio specijalan zadatak.

Lijevo krilo divizije kod Wojčina ostalo je nezaštićeno i nije bilo veze prema sjeveru do njemačkih trupa. Imao sam je uspostaviti sa detašmanom od dvije kompanije i MG IV.

Stigli smo u sumraku do velikog sela Wojčina i napipali ukopano lijevo krilo divizije jugoistočno od sela u blizini glavne ceste.

Iste sam noći povukao trasu našeg novog položaja Wojčin — Swienciechow i zauzeo prazan prostor sa dijelovima svog detašmana. Položaj je sa malim korekturama održan gotovo polovinu godine i oko njega su se razvile znatne borbe. Mogao bih ga nazvati prvim Dauerstellung-om u svjetskom ratu. Prema tome prolazio je razne faze razvitka od jednostavno ukopane švarmlinije do osrednje poljske fortifikacije.

Za položaj je uvijek važno, da li mu je trasa nastala u borbi, u napadu ili odbrani, bez učešća neprijatelja, ili kao što je to u našem slučaju bilo, da se povežu dvije prijateljske grupe te ispune praznine. U blagoj protivničkoj vatri povezali smo grupu njemačke vojske kod Tomaszova i našu II. Armée Böhm — Ermolli južno od Wojčina. Liniju smo povukli relativno dobro. Kažem relativno, jer smo morali uzeti u obzir okupirani teren i pravac ruskog položaja, koji je bio iskopan u defenzivi i koji je već postojao, kad smo došli do Wojčina. Stoga je naša linija bila slomljena u pravom kutu i vodila je djelimice duž seoskih kuća, djelimice preko oranica, a djelimice kroz mladu crnogoričnu i brezovu šumu.

Počeci naših dekunga, kao i izgradnja položaja bili su vrlo primitivni. Iza mjesec dana naš je glavni i jedini rov

bio iskopan tek za strijelce u klečećem stavu. Kako smo u takovom rovu komunicirali i kakovi su nam bili dekungi za spavanje, može svatko lako zamisliti.

Kod Wojčina je završena prva etapa naše ofenzive kroz Poljsku, u kojoj nije bilo toliko teških i krvavih bitaka koliko natčovječnih napora u svladavanju putnih teškoća i dugih marševa, kako bismo izveli uspjele operacije i manevriranja sa trupama.

U Wojčinu se naša regimenta potpuno sredila i komande su dovedene u red. Odmorili smo se i nahranili, a odigrali su se i vrlo važni događaji, koje ću zasebno opisati. Zima nije bila preoštra, pa bih mogao u glavnom reći, da nam je bilo dobro, kada ne bi sjećanje na Wojčin bilo pomračeno ludim, besciljnim i krvavim božićnim napadom sa naše strane.

Mjesto je bilo veliko — za čudo bez „šljosa“, dakle su seljaci bili slobodni i nisu bili kmetovi. Pobožniji su bili od naših Slovenaca, a vješto su iskorišćavali situaciju, pa je rat za njih značio privrednu konjunkturu. Pored toga su uvijek plakali nad zlom sudbinom, da im vojnici sve otimlju. Na neprijateljsku vatru se nisu žalili, iako ih je od nje dosta poginulo. Tako je moralo biti, pa su žrtve sahranjivali, kao da su umrle u domaćoj postelji.

Za me je bilo veoma važno da su se i drugarske prilike poboljšale, pa sam se mogao s drugovima porazgovoriti, našaliti i posavjetovati.

Odmah smo u početku sa žalošću konstatali, da je na našem sektoru po prvi puta ruska artilerija bila nadmoćna. Iako su Rusi i dotad posjedovali dobrih topova i vrijednih kanonira, ipak su se stalno mučili radi oskudice municije. Na našem su sektoru međutim doskočili i tome zlu. Djelomičnu štednju su osim toga zamijenili racionalnijom upotrebom municije, pa su nam nanijeli mnogo štete u ljudskim žrtvama. Imali su topove srednjeg i velikog kalibra.

Tada smo prvi puta vidjeli i velike reflektore, kojima su nam Rusi kvarili našu nesmetanu noćnu komunikaciju u blizini položaja.

Prva tri dana u položaju kod Wojčina sasvim sam posvetio svojim starim jedinicama 16. kompaniji i MG IV. Nevjerojatno, kako slabi i neuredni oficiri mogu za kratko vrijeme naškoditi komandi i dovesti je u nered, tako da se poslije

smeće mora lopatama krčiti. Tu sam funkciju morao izvršiti i dok sam sve konce pohvatao u svoje ruke, da su svi organi ponovno osjetili stari, oštri vjetar — uslijedila je i opet promjena.

„Aussertourlich“ kapetan

Oko dva sata poslije podne 23. prosinca 1914. godine nazvao me poljskim telefonom moj oberstar i upitao me za situaciju. Kad sam stupio u telefonsku komoricu jedva sam gledao od prašine — kao mlinar od brašna — i puhao sam i tresao žbuku sa lica i svoga odijela, jer je u času telefonskog nazova situacija bila slijedeća:

Sjedio sam čas prije za stolom u razgovoru sa svoja tri subalterna oficira, a na vratima sobe prema dvorištu stajao je cugsfirer Rešidović, gledajući u vojnike, koji su upravo primali opremu pod krovom sjenika deset koraka udaljenog od nas. Odjednom se začu zvuk „šverca“ i doskora zatim detonacija usred našeg malog dvorišta. Vidio sam da se cugsfirer na vratima počeo vrtiti oko svoje osovine. Naša se kuća međutim stresla i počela se rušiti. Strop je pao na nas, ali su grede ostale. Dospio sam u brzini da prebacim gornji kaput preko glave. Inače nam se ništa ozbiljnijeg nije dogodilo. Od vojnika pod sjenikom samo su dvojica lakše ranjena.

Oberstaru sam najprije javio kakva je bila trenutna situacija zbog eksplozije granate. Nadalje sam ga izvijestio da se kapral Josić sretno vratio sa patrolom, nakon što je izvidio situaciju neprijateljskog položaja i pronašao artilerijsku posmatračnicu. Završivši službeni razgovor komandant je nastavio: „upravo mi je general Dáni javio, da si postao kapetanom, pa ti čestitam, samo te molim, da ne kažeš drugima, dok tu vijest ne provjerim kod divizije“.

Doskora je i divizija potvrdila vijest uz čestitku.

Bio sam sretan. Zaboravio sam mnoga zla i mnogu nedaću, jer su mi ovim izvanrednim promaknućem dali zadovoljštinu. Svi moji napori, sav moj rad i moja rijetka sreća da dotad nisam nastradao, morali su naći nekakvo osobito i rijetko priznanje.

Tim promaknućem, koje je uslijedilo još 6. XII., a koje me tek 23. XII. stiglo na ratištu, preskočio sam u rang

nekoliko stotina starijih drugova. Takova su odlikovanja bila sasvim rijetka. Prema podacima vojnog šematizma bilo ih je za četiri godine rata, između hiljada i hiljada odlikovanih oficira, tek sedam. I u BH 3 regimenti sam preskočio nekoliko drugova, pa me upravo bolilo, što sam prešao i svog dobrog druga i vrlo prijatelja Marka Manigodića. On je u to doba komandirao bataljonom, a ja kompanijom. Iza mog promaknuća preuzeo je on kompaniju, a ja bataljon. Međutim me Marko toliko volio, da mi je prvi pismeno čestitao novo odlikovanje ovako:

„Mili Pero i vrli rodoljube!

Hintergangen, übergangen,
Bitter zwicken diese Zangen! kaže Nijemac, ali ako se mogu nečijoj sreći radovati, pa išla ona i na moj račun, onda svakako Tvoj, dragi Pero.

Gri Te Tvoj Marko.“

Čim sam izašao iz telefonske sobice, čitali su mi oficiri sa lica, da sam doživio nešto osobito, a kad sam rekao Begi da prišije treću zvijezdu na ogrlicu, onda su se zajedno sa mnom iskreno veselili.

Tempo je bio brz i već sam za pola sata marširao na bataljonskomandu da ju preuzmem. Međutim je odmah idućeg dana došao na ratište neki penzionirani major Gally — sasvim nesposoban starac — kako bi nekoliko dana komandirao na fronti za promaknuće, pa sam ponovno predao komandu bataljona i vratio se svojim starim jedinicama. Kod prve je bitke Gally pobjegao i ja sam ponovno avanzirao.

Spomenuto sam odlikovanje dobio u sličnim prilikama kao i prvo odlikovanje na koti 668 kod Starog Sambora, naime za vrijeme žestoke kanonade.

Božić 1914

Na Badnjak su se zbile dvije neugodne stvari. Čuli smo, da će preko katoličkog Božića Rusi mirovati, da bi nam dokazali da su dobri kršćani. Zaista nije toga dana šutila samo artilerija, nego i infanterija nije ispalila nijedno pušćano zrno. Tako Rusi — a mi, ne pitaj! Upravo se naša

artiljerija provokatorski probudila i palila brandgranatama ruska sela.

Druga je nezgoda ležala u mome poremećenom zdravlju. Bio sam sasvim slomljen. Koliko se sjećam, imao sam tada svoju prvu groznicu u životu, a bila je vijesnik ozbiljne bolesti.

Pored tih nedaća ipak sam i pod teškim ratnim i rovovskim prilikama na svoj način okitio bor i slavio Božić. Prijatelj kapetan Schalek poslao mi je iz Budimpešte nakit za bor, a moj je Osman objesio na njega još dvije limene konzerve, pa magazin municije, kafekonzervu, jedan bajonet, nekoliko cigareta, kutiju sardina i. t. sl. Okićen Christbaum postavili smo na moj dekung i oko njega su veselo zviždala taneta još dugo poslije Božića, jer su na granama bili svjetlacavi limeni predmeti, pa je Rus mislio, da to mora biti nešto osobito važno. Oko mene su se skupili moji oficiri, pravili mi društvo i nastojali da mi dobrim raspoloženjem i šalama olakšaju bolest.

Još se jedan događaj zbio na sam Božić. Iz Bele Crkve poslala mi je punica preko kadra u Budimpešti bure vina od 53,4 litre. Sa maršbataljonom su pošiljku transportirali na ratište. Od trenu su me odmah avizirali, da je bure stiglo i zaista su mi ga na Badnjak donijeli do našeg rova. Stiglo je u redu i bilo je točno baždareno, kako su mi od kuće javili, sa 53,4 litre. Podrumarski su stručnjaci otvorili bure, natočili čaše, pokušali vino, a ono je bila rakija, odlična, prepečena šljivovica.

Nismo se mnogo raspitivali, da li se kod pretovara ili ma gdje napravila zabuna, nego smo se snašli i sprijateljili sa situacijom, pošto je rakija bila izvanredne vrste i više nam je po zimi odgovarala, negoli vino. Utvrdio sam, da mi je punica zaista poslala vino, a čija je bila rakija, to sam Bog zna.

Pošto nismo ni pomišljali na trajnost položaja, a pogo-varalo se već o skorom angrifu sa naše strane, to smo se morali pobrinuti, da se tako plemeniti dar neba što brže podijeli. Javio sam odmah prijateljima i drugovima, pa su mi poslali razno suđe da bi „izfasovali“ rakiju.

Oficiri i momčad čestitali su mi Božić na upravo dirljiv način, pa sam svojim momcima od šesnaeste i MG IV kupio po jednu svinju i ovcu.

Bitka kod Wojčina

Budući da je bila osnovana na netočnoj informativnoj službi, osnova joj je bila nerealna, pa je sasvim slabo uspjela, kao naša najtužnija Božićnica.

Za duševnu okrepu servirali su nam poznate laži da će se napad vršiti jakom pripremnom vatrom vlastite artilerije, i da neprijatelj namjerava otkinuti. Ruski su položaji bili fortifikatorski daleko bolje izgrađeni negoli naši, a u rovovima su stajali sve rame uz rame. Interesirala nas je vijest o vlastitoj artilerijskoj vatri, koja je zaista počela u određeno vrijeme, ali je bila slaba i neodređenog pravca, pa nije moglo biti ni govora o kakvom jačem učinku. Jedini joj je učinak bio, da se uslijed slabog gađanja protivnik samo ohrabrio. Nasuprot tome je uzvrat ruske artilerije bio žestok i nanio nam ogromnih gubitaka, a čim su Rusi otvorili vatru, naši su zašutjeli.

Napad nam je bio odbijen sa velikim gubicima i nije donio rezultata.

Proći ću ga istim redom, kojim su se događaji kod naše regimente odigrali, pošto je napad vršen od cijelog peštanskog korpsa pojačanog još raznim drugim odredima. Unaprijed moram spomenuti, da je kasnije došlo do rekriminacija tko je bio kriv za bitku i tko joj je bio pokretač. Komandant II. armije Böhm-Ermolli odbio je odgovornost na korpskomandanta Terstyanskog, pa mi se čini da je tako i bilo, pošto su poznatom krvoloku smetale maršbataljonima popunjene jedinice, a želja za slavom ga je tjerala na akciju.

Na sam Božić došao je befel za napad. Nadali smo se da će ga povući, kao češće dotada, jer nam je i onako bio slab Božić. Rusi su nam se osvetili radi naše artilerijske vatre, pa su noću prikriveno postavili nekoliko dobrih strijelaca u blizini našeg položaja. Kako su nam ljudi bili neoprezni, te se slobodno kretali izvan rova, to smo već u rano jutro imali teških gubitaka. Preko dana nam je pak ruska teška baterija nanosila dosta gubitaka.

Jedan je zgoditak prouzročio tešku tragediju kod 15. kompanije. Kod naše su regimente boravila tada tri brata Gajića. Poslije podne na Božić sastali su se kod najstarijeg brata, koji je služio kod petnaeste. Dok su sjedili na divanu

u malom dekungu, udari šverac i raznese svu trojicu — jedna im majka. Među njihovim ostacima našli smo i zajedničku fotografiju snimljenu u Budimpešti prije polaska na bojište.

Pod večer istog dana dodijavao mi je komandant 15. kompanije oberlajtnant Haerberle, kao da nije bio sasvim pri svijesti.

Napad su konačno utvrdili za drugi dan Božića u dva sata poslije podne. Sat ranije započela je spomenuta fatalna priprema vatra. Ujutro sam poslao po nalogu dvije patrulle da ispituju ruske položaje i obje su mi nastradale. Prvu je vodio moj odličan patruler gefrajter Mak, koji je kod te zgrade i poginuo.

Moj je zadatak u toj bici bio donekle čudan. Poslije podne sam bio predao komandu bataljona penzioniranom majoru Gally-u i preuzeo svoje stare jedinice. Kad je došla zapovijest za napad, starac me preklinjao da ostanem kod njega i da u njegovo ime izdajem potrebne naredbe i upute. Ponudu sam otklonio, jer nisam mogao ostaviti svoju kompaniju i mašingeverere neiskusnim rezerveoficirima, a obećao sam mu, da ću ga u svemu pomagati iako ću biti kod svoje kompanije. Priznajem da nisam držao obećanja, pošto ga nisam mogao održati. Moja je mala grupa naime bila sasvim odijeljena, te je imala sasvim drugi zadatak, nego svi ostali dijelovi regimente. Bilo mi je milo da sam ipak ostao samostalan i da sam u ludo započetoj ratnoj igri mogao biti od veće pomoći i koristi svojim ljudima.

Cilj napada označen nam je sa kotom 205, između Wojčina i Marjampola, stoga mu je glavni pravac bio u smjeru sjever-jug. Prema dispoziciji imao sam krenuti 3 minute prije drugih i zauzeti niz kuća sjeveroistočno od Wojčina, a onda se tek priključiti općem napadu. I. R. No. 44 imala je držati vezu sa mojom grupom, koja je bila na krajnjem desnom krilu napada.

Sa satom u ruci tačno sam na sekundu krenuo sa svojom grupom. Pokret je bio iznenađan, izveden munjevitom brzinom, sa švarmlinijom i sa rezervom, tako da se Rusi nisu mogli pribitati i otvoriti vatru. Artilerija Rusa počela je pucati na naše polazište tek onda, kad smo bili na cilju, a pješačka vatra bila je umjerena. Interesantno je, da smo

dobili nekoliko salva u desni bok iz pozadine pravca Paradyz, pošto I. R. 44 nije držala vezu i nije stavila svoje lijevo krilo u pokret, kako je bilo određeno.

Moja je švarmlinija legla pored kuća i ispred njih, a MG IV smjestio sam bliže desnom krilu. Rezerva je pak ležala u jarku ceste. Ruska se vatra međutim znatno pojačala i morao sam je suzbijati sa mašingeverima. Na svu sreću artilerija nije pucala na nas, nego iza nas, gdje je napredovala naša glavna grupa. Da bi pojačao i produžio svoje desno krilo, upotrebio sam rezervu i još dva MG. Imao sam mnogo muke i srdžbe sa potčinjenim komandantima, dok sam ih pokrenuo, kao da su znali, kakova ih sudbina čeka. Obojica su pali istog dana, daljna dvojica od četiri advokata kod šesnaeste kompanije, Dr. Spira i Dr. Steier, dok je prije par dana već bio pao Dr. Rajić.

Gubici pretrpljeni kod spomenutog niza kuća pokazali su nam, da se po ravnici, bez ikakvog zaklona i bez potpore vlastite artilerije ne može naprijed. Stoga smo rokirali na lijevo do šumice, koja nas je bar donekle zaklanjala. Odavde smo napredovali na sjever i pretrčali neprijateljskoj vatri izloženu livadu do druge šumice prema istoku, a iz ove šumice jurnuli smo naprijed do samih neprijateljskih prepreka. Na njima smo doživili slom, a i veliku sreću, koju većina u tom času nije znala dovoljno cijeniti. Nekoliko koračaja ispred same ruske žice vukao se prirodan rov sličan malom jarku. Naš je napad pošao dobrim elanom, ali je vatra Rusa bila veoma žestoka i svakom prilikom — kad smo morali pretrčati kakvu čistinu, nastradao je velik broj napadača. Iako se do uspjeha može doći samo tada, ako napadač stigne relativno svjež do branioca, koji mora da je pripremnom vatrom slomljen, te ako je put kroz neprijateljske prepreke prokrčćen granatama, kod našeg juriša nije nijedan od tih uslova bio ispunjen.

Bili smo već premoreni kad smo nahrupili na intaktne prepreke, iza kojih su se Rusi smijali našoj katastrofi i pucali u nas sa daljine od 20—30 koraka kao na zečeve. Opetujem, da nam je samo nebo poslalo u pomoć spomenuti jarak. U njemu su se već ranije sklonili vojnici drugih regimenta, koje su u napadu dospjele do prepreka, ali ih nisu mogle probiti. Pojačali smo i mi njihove redove.

Bilo mi je veoma žao, što nismo sa sobom ponijeli gevergranate, koje bismo mogli na tako maloj daljini od Rusa izvršno upotrebiti, no tko bi pošao na juriš sa povećanim teretom.

Slučaj cugsfirera Tome Lučića

Odigralo se više dramatskih scena, jer su naokolo ležali teški ranjenici. Najviše me dirnuo slučaj MG cugsfirera Tome Lučića. Kod juriša na prvi rov, moje su „mašinate“ Rusi doslovce pokosili. Od njih 16 u prvom je štaflu palo 10. Cugsfirer Lučić pogoden je u trbuh kojih 5 koraka prije nego što je mogao uskočiti u naš rov. Očajno je stenjao, jer je ležeći na čistini dobio još i metak u nogu. Skočio je međutim jedan od naših Bošnjaka iz rova da dovuče Lučića u rov, ali mu se još pravo nije ni približio, i već je mrtav pao do Lučića. Jecanje Lučićevo paralo nam ja srca i zato su ponovno iskočila iz rova dva Bosanca, ali su u tren oka i oni pali do Lučića. Tada sam najstrože zabranio, da još itko iskače iz rova, dogodilo se što mu drago. Stenjanje Lučićevo bivalo je sve slabije, dok se nije sasvim stišalo. Bio sam sretan da je siromah umro. Slijedećeg dana sam ispunio spisak gubitaka (Verlustliste). Unio sam naravski i cugsfirera Lučića. Poslije mjesec dana slučajno sam čitao u hrvatskim novinama za njegovu smrt i sjetio sam ga se sa tugom u sreću.

Kad sam iza nekoliko mjeseci ulazio jednog proljetnog jutra iza liječenja u bolnici u bosansku Ferdinandskaserne u Budimu, zaustavio sam se zapanjen na vratima kasarne. Kao da mi se prikazao nečiji duh došao mi je u susret zguren i blijed cugsfirer Tomo Lučić. Opipao sam ga, da se uvjerim dali je zbilja živ, iako je stajao preda mnom.

Tada mi je ispričovijedao, da je poslije svog uzaludnog dozivanja pao u nesvijest i da su ga noću saniteci pokupili obilazeći bojište i odnijeli ga na hilfsplac, a zatim je transportiran u bolnicu, gdje je prizdravio od teških rana.

1915

Tužni završetak bitke kod Wojčina i njezini odjeci

U spomenutoj nesretnoj bici nije nijedan dio regimente dospio tako daleko kao 16. kompanija i MG IV. i zbog toga su kružile o meni i mojoj jedinici i opet svakakve fantastične vijesti.

Dokora smo se ukopali u postignutom rovu tik pred neprijateljem, jer smo se morali što bolje zaštititi a nismo mogli znati čemu bi nam položaj još mogao poslužiti.

Kad smo se donekle snašli u zlu stigne nam zapovijest, da se moramo povući u stari položaj.

Povlačenje smo izveli tako tiho i u redu, da nas Rusi nisu primijetili iako smo bili u njihovoj neposrednoj blizini pa smo bez gubitaka stigli u prvotni položaj.

Kao što smo mogli naslutiti juriš je bio uzaludan kao nepotrebno i besmisleno krvoproliće.

Naši su naime protivnici ovog puta bili iz elitne trupe sibirskih strijelaca.

*

Čim smo stigli do svojih, uslijedili su telefonski upiti: „pa gdje ste tako dugo? dokora ćemo vršiti ponovan napad. a vi ste nam u predterenu smetali“ itd.

Trećeg je dana Božića uslijedio naš ponovni napad. Akciju ne želim detaljnije opisati, jer je bila pravo ruglo. Poučeni od prvog napada o snazi neprijatelja, o našim nedostacima u artiljerijskoj pripremi i pomoći, te konačno o nesposobnosti našega vodstva, kojeg su pokretale jedino pretjerane ambicije, trupe nisu bile toliko lude, da uzaludo gube glave.

U šumi sjeverno od Wojčina nastala je gužva regimenata, kojima se nije išlo u sigurnu smrt. Tamo je bila IR 62 iz Temišvara, IR 63 iz Erdelja, IR 51 i regimente naše divizije.

Srećom da Rusi nisu primijetili našu grupaciju, jer bi nam krv potekla u potocima, da su nas obasuli vatrom.

Došli smo iz rezerve kao posljednji, kako bismo pokrenuli zaustavljeni napad. Kad smo stigli u šumu sačekale su nas rumunske i mađarske regimente hvalospjevom, kako su Bosanci divot junaci i najveći ponos austro-ugarske vojske. Nisu nas međutim mogli prevariti i mi smo legli kao i ostali na zemlju i odgovorili, da ih sigurno ne ćemo iznevjeriti, no da ćemo na juriš onim redom, kako je bilo zapovijedano.

U noći nas je stigla zapovijest, da se svi povučemo i vratimo na polaznu točku. Nije mi bilo teško proreći ishod naše nemoguće i tragične bojične akcije.

Pao je drugog dana među ostalima i moj vrli drug Noć pogoden u grudi. Bio je dobroćudan veseljak i nada sve hrabar, a morao je nepotredno stradati. Poginuo je i dobar drug lajtnant Szatmáry.

Oblt. Haerberle je kompletno poludio, pa sam podnio pismenu prijavu puku, jer mi je bilo žao njegovih ljudi. Iza nekoliko dana lično sam ga morao voditi u ludnicu u Piotrkow, šta više morao sam cijelu noć kraj njega prespavati, jer nije bilo dovoljno posluge.

Držanje je naših momaka u bici bilo osrednje po onoj staroj: kakav kuhar, takva juha. Interesantno je naime da i najprimitivniji vojnik reagira na slabost ili snagu vodstva, jer ju nekako nanjuši kao da je u zraku može osjetiti.

Gubici bitke bili su otprilike slijedeći: moja je šesnaesta imala gubitaka do 20%, BH 3 regimenta prosječno 40%, a moji mašingeveri 60%.

Iako mi je kompanija bila najviše eksponirana, imala je najmanje gubitaka, pošto sam ju pažljivo vodio, i pošto je ruska artilerija tukla uvijek moju pozadinu, gdje je boravila čitava regimenta. Zato su gubici u regimenti bili dvostruki od onih u mojoj kompaniji. MG IV. nastradali su pak kod fatalnog skoka u prvi rov.

Naš prvi trajni položaj (Dauerstellung)

Za nas je bio i najbolji i najugodniji. Trupe se još tada nisu znale boriti ni protivu najmanjih utvrda, a umorile su se od jurnjave, sa kojom su vojevale na svim ratištima. Konačno je i jača zima pridonijela smirivanju fronte.

Naš je cugsfirer Birindžija bio je za Ruse prst Božji. Kad su suviše pucali, odmah se Birindžija pod zaštitom mraka privukao ruskom položaju do napuštenog jarka od bojične borbe, pa ih je tamo sa 6 vojnika strijelaca cijelog dana uznemirivao i gađao sve, što bi mu pod pušku došlo. Sam je već bio istih dana po treći puta ranjen, ali nije napustio ratište.

Životne su nam se prilike mnogo poboljšale. Sve što nismo dobili preko fasunga kupili smo u okolnim selima, jer je svaka kompanija imala uštedenog novca za neprimljeno vino. Osim toga nam je poslala domovina, koja još 1914. nije u ničem oskudijevala obilne i bogate bojičnice. Dobili smo ih poimence ili preko naše komande.

Bečke i peštanske škole slale su nam lijepe i korisne darove, a moram priznati, da nas je nekoliko puta poslužila posebna sreća, jer smo dobili veoma lijepe darove namijenjene drugima, koji su i onako posjedovali svega uobilju.

Dokora poslije bojične bitke postao sam i opet komandant IV. bataljona, jer je stari penzionirac otišao kući, pošto je stekao pravo na promaknuće.

Ljutio sam se mnogo na naše ljude, koji su lakomisleno po bijelom danu hodali izvan zaklona i zbog toga često stradali, a osim toga su na taj način izdali naš položaj. Rusi su bili bolje discipline i nikako se nisu pokazivali.

Položaj smo donekle promijenili, pa nam se vukao duž puta od Wojčina na sjever do sela Swienciehowa, dok se regimentskomanda nalazila u prvim kućama Honoratowa.

Oko nove godine napustio je regimentu dotadašnji komandant generalštabni oberstar Stutz. Bio je čini se uvrijeđen radi zapostavljanja. Ipak je još za vrijeme rata lijepo avanzirao. Bio je dobar čovjek, ali slab i oklijevalac. Zamijenio ga je još mladi generalštabni oberstar Karl Glöckner. To je bio silan čovjek. Kamo sreće, da je duže vrijeme komandirao regimentom, jer je bio brižljiv, energičan, brz, odlučan i pametan. Od njegove je svježine odisala cijela regimenta.

Došli su mi tada u kompaniju dvojica, valjan rezervni lajtnant Hönlinger i simpatičan oficir rezervkadet Mehmed-alija Saračević.

Sa zdravljem je od dana u dan bilo sve gore.

Parade

Dok je većina klonula, stalno sam i mnogo radio da bih momcima mogao pružiti bolje i snošljivije uslove za težak ratnički život. Dakako da sam kod toga posla ne-brižnim starješinama bio neugodan, ali mi ih nije bilo nimalo žao. Bataljon je doskora uzorno radio i stoga su nas svakog časa odlikovali time, da su nas izvadili iz štelunga i izveli na razne parade.

Za dva mjeseca koliko smo boravili u prvom trajnom položaju imali smo nekoliko visokih posjeta i uvijek je moj IV. bataljon izlazio iz štelunga, da bismo različitim odličnicima pokazali Bosance. Gdjekada smo dan dva bili u štelungu i već smo iduće noći dobili zapovijest, da odemo u selo Kotuszow ili Staniszlawow u rezervu radi pripreme za kakvu paradu.

Dolazili su nam na inspekciju i posjetu vrhovni komandant austro-ugarske vojske nadvojvoda Friedrich, malo iza njega nasljednik prijestolja Karl, pa zatim pruski princ Joachim i njegov otac car Wilhelm II.

Doživili smo u tim prilikama kojekakve situacije. Cara Wilhelma zanimali su Bosanci zbog lijepog uzrasta, a inače je kao tudi vladar po običaju postavljao dosta indiskretna pitanja. Odgovarao sam mu u najpovoljnijem smislu, dok sam se otvoreno požalio na odijelo, obuću i hranu mladom nasljedniku prijestolja, koji se veoma simpatično za sve raspitivao. Korpskomandant Terstyanski me zbog toga ukorio, ali sam mu uzvratilo, da mi je bila dužnost lagati cara Wilhelma i prikazati mu naše stanje u najljepšoj slici, ali da to isto nisam smio učiniti prema budućem nosiocu krune. Nisam se tada po prvi i jedini puta sukobio sa nadutom ekselencijom generalom Terstyanskim. Nadvojvoda Friedrich nije nikoga zbunio i sa svojim je ljubeznim osmjehom raspoložio sve nas.

Princ Joachim došao je kao rekonvalescent, jer je pred mjesec dana bio ranjen u nogu, pa je tada još šepao. Prohtjelo mu se, da sa bataljonom izvedem nekoliko vježba iz geschlossenes Exerzieren. Taj nas je zahtjev prestrašio, ali smo mu ipak udovoljili. Pošto pruski princ nije poznavao austrijski Exerzierreglement, a još manje je znao za poje-

dine komande, to sam s obzirom na našu neizvježbanu momčad i neiskusne mlade oficire, koji su komandirali kompanijama, disponirao jedinice na njemačkom jeziku sa povišenim komandnim glasom, a dopunjavao komande na hrvatskom, upućujući oficire i šarže kako treba da izvedu ono što sam komandirao. Pouke sam davao na takav način, da se činilo kao da tako moram komandirati.

Oblici formacija bili su solidni i jednostavni, da mi se jedinice ne bi rastrgale, ali su ipak pružile privlačnu sliku. Princ se propisno divio, a moje su mi starješine sa zadovoljstvom čestitale, kako sam se odlično izvukao iz nezgodne situacije.

Chinabatterie

Te je haubice austrijski arsenal 1914. godine izradio za Kinu, ali ih zbog svjetskog rata nije mogao ni htio isporučiti.

Da sam početkom rata imao čelične živce pokazati će slijedeći slučaj:

Izveo sam iz rova mladog fenriha Moćana, da mu pokažem, kako se može bez opasnosti po život kretati i da ga naučim krotirati položaj. Bio je moj pitomac još u kadetskoj školi u Kamenici, pa sam ga i ovdje na ratištu vodio kao svoje dijete, jer je tek dan ranije mlad kao kaplja stigao prvi puta sa maršbataljonom na ratište.

Pala je magla pa su se i puške slabije čule nego inače i mi smo se slobodno kretali po polju, a ne po našim primitivnim rovovima. Na desnom smo krilu mog IV. bataljona kod okreta položaja izgradili jaču utvrdu kao „Stützpunkt“ i nazvali smo ju „Přemysl“, pošto se odanle neprijateljski položaj mogao gađati s boka.

Prispjevši u tu utvrdu zadržao sam se u razgovoru sa odličnim drugom Markom Manigodićem, pa su se potrbuške izvukli iz svojih prvih dekunga i ostali oficiri na razgovor „ugodni“, čim su doznali, da im je došao mlad komandant bataljona.

Gdjekoje je tane zazviždalo nad našim glavama, no nitko nije ni pomislio, da je njemu namijenjeno.

Razvio se živ i sočan razgovor i daleko su nam bile misli od rata i pogibelji. Jedva da smo spomenuli Ferdinandskaserne i Generalswiese u Budimpešti, radije smo go-

vorili o Fővárosi orpheum, Jardin d'hiver i korzu na Dunavu i Vaczi utca...

U koru smo se nečemu smijali, kad iznenada grunuše topovi takvom silom i tolikom detonacijom iz neposredne blizine, da nas je zahvatio vjetar granata.

Svi su se potrbuške bacili na zemlju ili sagnuli, jer je detonacija radi salve cijele baterije bila silna i nitko se od drugova u brzini nije mogao snaći, nego je svatko podlegao prirodnom instinktu „decken!“. Od svih sam drugova najduže stajao u borbi i nisam od početka rata izostao ni jednog dana, pa su mi tada još besprijeorne uši bile osobito ratnički izvježbane. U prvoj sam sekundi detonacije znao da dolazi od vlastitog topništva, koje je svoje topove postavilo u neposrednoj blizini samih rovova.

Doista smo saznali da je odmah iza našeg „Přemysla“ tog jutra jedna Chinabaterija dovukla svojih šest 12,5 cm haubica i odatle je otvorila iznenadnu vatru na ruske položaje.

Bez zlobe i zavisti priznali su mi drugovi dobre živce i veliko ratno iskustvo.

Posjete vojnih atašea neutralnih država

Ta je parada bila najvažnija po svom značenju i vrijednosti pa smo se za nju sistematski i rigorozno pripremali.

Dva su glavna aktera parade bili korpskomandant Terstyanski i ja. Ošam dana sam imao dnevni sastanak sa generalom Terstyanskim, koji mi je davao instrukcije, što treba izvesti sa bataljonom, na koji će način vršiti pregled i kako će teći naš razgovor pred stranim oficirima. Manje su uloge igrali generalštabsšef divizije Reimitz i komandant haubičke divizije kap. Czernik.

Hladnog i svježeg dana 24. siječnja 1915. godine oko devet sati ujutro dovezli su se automobilima atašei, predstavnici vojnih sila od šesnaest neutralnih država. Došli su od II. armije u Piotrkowu, preko komande IV. korpsa u Sulejowu na Pilici, pa glavnom cestom sve do šume zapadno od Honoratowa. Tamo su se iskrcali, a deseta husarska regimenta dala je najbolje oficirske konje za visoke goste, koje smo trebali primiti osobito pažljivo i strogo vojnički,

kako bismo ostavili što jači utisak naše borbene i ratničke snage. Nakon što su gospoda uzjašila, uputila su se pod ličnim vodstvom feldeajgmajstera Terstyanskog u pravcu sela Kutztow, gdje sam sa svojim bataljonom „slučajno“ vježbao.

I opet sam „slučajno“ primijetio dolazak svog visokog komandanta, dojašio u galopu do njega na svom punokrvnom „Englezu“ i odmah mu raportirao. Avertissement signal nisam dabome dobio. Kod primanja mog raporta razvio se slijedeći uvježbani dijalog: „Exellenz ich melde gehorsamst 1218 Mann des IV/bh Feldbataillons, als Teile der nicht im Bereitschaftsdienst stehenden Reserve, exerzieren“. „Danke, woher haben sie denn einen solch' hohen Stand? Ist doch der Kriegsstand des Bataillons kaum 1000 Mann und sie Herr Hauptmann rapportieren mir 1218 Mann?“ Na to sam morao odgovoriti, da je usprkos jakih borba i gubitaka priliv momčadi iz kadera jači negoli svi gubici. Zatim me pitao što vježbamo, a ja sam mu protumačio pokazujući u pravcu pojedinih kompanija, da 13. kompanija vježba Gefechtsexerzieren, 14. Bajonettfechten, 15. Pionierdienst, 16. Geschlossenes Exerzieren, a MG IV. napredovanje u borbi.

Na to se Terstyanski okrenuo prema atašeima i pozvao ih da pregledaju jedinice. U prvom mu je redu „slučajno“ zapelo oko o naše poljske kuhinje, koje su bile poredane uz drvorec ceste i pošto sam ranije ustanovio pravac vjetra, postavio sam ih tako da je miris čorbe ugodno dražio nozdrve skupljenih oficira. Čim se grupa oficira približila, svi su kuhari kao na komandu digli poklopce sa kotlova, a sočna nas je para zagrijala. Kuhari su tada pred nama velikim vilicama vadili ogromne komade mesa i počeli ga rezati. Isto su tako otvorili prednji dio kuhinje sa malim oficirskim kotlom u kojem se kuhao gulaš, pa se time pojačao miris prženog luka. Pored svake kuhinje bila su naslagana brda dobro pečenog komisa, da je čovjeku srce pucalo od milja. Korpskomandant me upitao za hranu, a ja sam mu je morao nabrajati i nisam se mogao „nahvaliti“ kako je dobra i izdašna.

Otmene oficiri jašili su pored kompanijskih kuhinja i gutali sline, jer im je para iz kotlova stalno udarala u lice.

Svi su slijedili generala, koji ih je vodio ravno na šesnaestu kompaniju. S njom je oberlajtnant Belizar Šuput

vježbao promjenu formacije. „Zaustavite kompaniju“ naredio je Terstyanski, a Šuput ju lijepo dovede pred konjanike, iskaže počast i raportira feldcajgmajsteru. Ovaj je zatim dojašio sa pratnjom pred sredinu kompanije i svojim sornim basom progovorio atašeima:

„Gospodo! pred sobom vidite bosanske trupe, sinove Bosne. Div-junaci, kako ih vidite, u sjajnom su jurišu zauzeli...“ i počeo je nabrajati mjesta i datume kad se njegov korps istaknuo u borbama sve od početka rata. Hvaleći Bosance kovao je sebi hvalu. Pri svršetku govora zaori iz cijele kompanije gromki „živio!“, a Terstyanski se okrenuo atašeima pa je dodao: „vidite gospodo, kolika je ljubav onih koji slijepo jurišaju za svog vođu i generala“.

U tom je času zagrmio sa malog humka pred nama: „huraaa! huraaa...!“ i doskora su se pojavile siluete Bosanaca iz četrnaeste kompanije, koja je simbolično vježbala juriš i borbu na nož sa postavljenim figurama, maskama. I tu je prilikom upotrebio komandant da reče atašeima: „jeste li ih vidjeli gospodo? Bosanci mnogo i ne upotrebjavaju pušku, pošto najvole borbu prsa o prsa sa nataknutim bajonetom.“ Lica atašea produžila su se od čuđenja i impresija.

Trebalo ih je samo pogledati. Feldcajgmajster Terstyanski visok, plećat, tamne kože i mrk, čovjek velikih, energičnih gesta i krupnog glasa vladao je suvereno svojom pratnjom. Svi su stalno gledali u njega, a čim se na njih osvrnuo dizali su ruke na oštar vojnički pozdrav. Terstyanski je bio poznat govornik, a vladao je mnogim jezicima, među inim je savršeno govorio francuski.

Poslije pregleda sjašila su gospoda sa konja i ušla u rov za rezervni položaj, koji je kopala petnaesta kompanija. Dok su atašei prolazili rovom, našim su momcima „slučajno“ dijelili Memphis cigarete i egipatske treće vrste, pa kruh namazan maslacem. Ni jedno, ni drugo nisu ni prije ni poslije vidjeli.

Pošto su ponovno uzjašili prisustvovali su vježbi MG IV., koja im se mnogo dopala.

Završna točka programa bila je posjeta artilerijske posmatračnice, koja se uzdizala nedaleko vježbališta mog bataljona.

Zbog boljeg razumijevanja situacije i događaja moram još nešto kazati.

Tog je dana u rano jutro došao k meni moj saradnik kod paradne produkcije komandant haubičke divizije kapetan Czernik i počeo mi se žaliti na veliku tremu zbog današnjeg dana. Njemu je naime korpskomandant zapovjedio, da sela Krasnik i Mariampol, duž kojih se vukao neprijateljski položaj upali oko 9 sati prije podne prilikom posjete vojnih atašea neutralnih država. Najprije ga je smetalo što je izjutra bila magla. Onda mi se požalio na slučaj da gdjekada pošalje neprijatelju jednu jedinu „Brandgranatu“ i s njome izazove jak požar, a gdjekada ispuca cijele tovare granata, ali mu je sve uzalud, pošto slučajno ne padnu na upaljive stvari.

Međutim je moj drug ipak imao sreću, i atašei su mogli uživati u ratnoj slici, jer su oba spomenuta sela gorjela. Czernik se sjajio od zadovoljstva, pošto je sve dobro funkcioniralo.

Ali smo učinili račun bez krčmara. Još za ranog jutra naši su artilerci žestoko pucali, a i pješaci su dobili nalog za osobito živo puškaranje. Pucanje je međutim uzbudilo našeg protivnika i on se u čudu pitao kakvo mu je značenje. Pošto mu je već dosadila naša vatra, počeo je za svaki slučaj žestoko uzvraćati upravo u onom času kad su strani posjetioci krenuli od MG IV. prema posmatračnici.

Granate su padale na 100 koraka od budućih vojskovoda, ali je slika bila porazna. Strah i nervoza jahača prešli su munjevito na konje, pa su se odigrale dramatske scene iako nije nitko bio ranjen, a nekmoli da bi poginuo. Konji su se smjesta počeli penjati, ritati i konačno su u galopu odjurili na sve strane svijeta. Naš se korpskomandant međutim dobro držao, zvao je i dozivao, ali mu je sve bilo uzalud. Svi su se raštrkali. Morao je poslati desetak husara da pohvataju prestrašene ataše-e na daljini do 10 km. Posljednja se točka programa prema tome izjalovila. Mnogo smo govorili o doživljenoj sceni i još joj se više smijali, a vojni atašei pretrpili su veliki strah, i skupili su materijala za fantastične priče o ratnim doživljajima, a vjerovatno je gdjekoji stekao i visoki orden za „hrabro“ držanje pred neprijateljem.

Stari i mladi

Za vrijeme našeg boravka u prvom „Dauerstellungu“ dobili smo dva maršbataljona VII. i VIII.

Navodim ih zbog toga, što su se u vezi s njihovim dolaskom odigrali nekoji događaji, koji su mi ostali nezaboravni.

Oba bataljona sa po hiljadu svježih boraca stigla su nekako u isto doba i čuo sam već od naših trenjaka, da se momci bataljona veoma razlikuju. Sa VII. maršbataljonom došli su vojnici najstarijeg do tada pozvanog godišta rezerve, a sa osmim došli su rekruti najmlađeg godišta. U oba bataljona bilo je nekoliko „parova“ t. j. u VII. bio je otac, a u VIII. sin.

Oberstar je bio prema meni kao najstarijem borcu u regimenti i diviziji vrlo pažljiv. Stoga me radi podjele nove momčadi nazvao telefonom i rekao mi „biraj momčad i oficire, ti svakako imaš prednost“. Vrlo se začudio kad je čuo moj izbor, jer je pretpostavio, da ću birati mlade ljude. Oberst Glöckner bio je naime bez većeg ratnog iskustva, jer je dotada služio samo kod viših komanda, a mene je moje bogato iskustvo naučilo da su samo stari vojnici mirni i sasvim pouzdani. Nisu doduše nasrtljivi, ali neće ni popuštati ni bježati, dok je mladež puna temperamenta pa hoće i jedno i drugo.

U izboru vojnika bio sam sretne ruke, ali se ne mogu ponositi, da mi je i kod oficira bio dobar izbor. Uzeo sam same znance. Među njima su bila trojica mojih bivših pitomaca iz kadetske škole, a jedan mi je bio i mladi drug. Potonjeg sam pozvao na čaj u svoju nisku rupu pod zemljom, kad mi se u noći prijavio. Još kod Šapca bio je prije početka borbe lako ranjen u nogu, a sada je poslije četiri mjeseca liječenja i bolovanja ponovno došao na ratište.

Čaj mu je u razgovoru sa mnom vrlo prijao, pa me zamolio, da si donese još jedan čaj. Pošao je desetak koraka do poljske kuhinje, koja je stajala nedaleko mog dekunga, a na povratku pogodilo ga je i opet zalutalo tane u drugu nepovrijeđenu nogu. Nije se više vratio u regimentu.

Da opišem i drugu dvojicu. Stariji je kao oberlajtnant preuzeo kompaniju i bio je kod Šapca ranjen. Tane mu je

sa strane prošlo kroz zadnjicu tako da je odjednom dobio četiri rane.

Sada se kod Wojčina ponovno vratio na ratište. Poslije nekoliko dana kod nekog noćnog napada njegova se kompanija sasvim raštrkala. Potrčao sam lično da svojom vikom i krupnim štapom učinim red. Derao sam se i tražio komandanta i jedva sam ga mogao pronaći. Začuo sam tek sitni glasić iz podzemne rupe kao odziv na moj zov. Pohrlio sam tamo, a on mi se zaista javio iz nekog napuštenog dekunga. Zvao sam ga stoječki nad njegovom glavom da smjesta izađe iz zaklona, a on mi je odgovorio, da ne može, pošto se mnogo puca. Istjerala ga je tek moja toljaga... Ni kao đak nije pokazivao karaktera.

Drugi je pak ostavio u meni kao bivšem razredniku lijepe nade, jer je u školi bio silan dečko. U njemu sam se prevario.

Poslije dva dana sam mu naredio, da obiđe položaj bataljona i da mi načrta kroki, koji mi je bio potreban za tehnički raport. Dao sam mu tri sata vremena za rad. Na izmaku roka telefonirao sam njegovoj kompaniji i upitao ga, da li je učinio skicu. On mi je tada javio da još nije ni pošao po položaju bataljona pošto „pucaju“.

Izgrdio sam ga na mrtvo ime i naredio mu, da me sačeka. Otišao sam do njega i poveo ga sa sobom kroz štelung, koji je bio sasvim plitak, a djelomično iskopan samo za strijelce u klečanju. Udaljenost od Rusa bila je kojih 900 koraka. Ruski su stražari pucketali, no nije bilo opasno. Svršili smo posao i ja se kod rastanka nisam baš najljubeznije oprostio od mladog oficira. Rekao sam mu: „Pa šta vam se dogodilo?“, a on mi je skoro plačući uzvratilo: „Vas, gospodine kapetane, Rusi već poznaju, pa na vas ne pucaju.“

Mjesec dana poslije tog događaja je pao. Poginuo je kao što su poginuli mnogi, kojima se naknadno kovala slava i o kojima se pisalo kao o herojima, a zapravo ih je neprijateljsko tane pogodilo, dok su sa glavom bušili zemlju tražeći zaklona.

Nije bio ni kukavica, ni heroj. Bio je jadnik mlad čovjek slabih živaca.

Demonstrativni napad

Moj je bataljon doživio suviše laskavo i nepoželjno odlikovanje. Dok se cijela fronta odmarala u zimskom miru izdao mi je regimentskomandant Glöckner 30. siječnja 1915. god. otprilike slijedeću dispoziciju:

Sutra će Nijemci vršiti napad sjeverno od nas kod Tomaszowa. Da bi se pozornost Rusa sa tog dijela fronte uputila drugim pravcem izvršiti će noćas IV. bh 3 bataljon demonstrativni napad na ruski položaj kod Marjampola. Napredovanje će početi noću u 10 sati i dovesti vlastitu švarmliniju do šturmštelunga t. j. na 300 koraka od neprijateljskog položaja. Na toj daljini trebamo izdržati 24 sata i tek se iduće noći pod zaštitom mraka povući u stari štelung.

Kod takvih eksperimenata padaju glave. Bio sam svije stan toga, pa sam se trudio, da nam gubici budu što manji.

Daljina do neprijateljskog položaja bila je kako sam već kazao 900—1000 koraka. Krenuli smo po sjajnoj mjesečini i uz padanje sitnog snijega, koga je hladan vjetar nosio u pravcu našeg kretanja, dakle Rusima u lice. Istovremeno smo izvršili pokret kao iznenađenje. Krenuli smo nečujno i cijelo vrijeme pozorno gledali u ruske stražare duž njihovog položaja kako stoje okrenuti od nas, jer im je bura šibala snijeg u lice. Da naša artilerija nije otvorila vatru i njome probudila Ruse i da nije desno krilo 13. kompanije suviše istrčalo, mogli smo bez gubitaka zauzeti cijeli suprotni sektor ruskog položaja. Desno krilo trinaeste je zaista skočilo u ruski rov i zauzelo ga, ali se prema mojoj zapovijesti moralo vratiti u određenu liniju. Kada je i artilerija počela pucati, ruski su stražari bježeći u dekung primijetili naš pokret, alarmirali posadu i otvorili vatru. Vatra nam nije nanijela štete, jer su previsoko ciljali. Bilo nam je međutim veoma teško na takvoj blizini od neprijatelja u smrznutoj zemlji iskopati i najmanji dekung. Vojnici su trpili od studeni i od vlage rastopljenog snijega.

Naljutila me nesposobnost nekih mladih oficira, jer je naš Bošnjak uvijek osjetio, tko ga vodi i kako ga vodi.

Zadatak smo u glavnom izvršili na zadovoljstvo komandanta i vratili smo se poslije 24 sata u stari položaj. Upravo

pri ulazu u moj stari dekung dobio sam iznenada snažnu čušku s desne strane, jer me je jedno tane pogodilo tako da mi je razrezalo ovratnik, ali me nije ranilo.

Špijuni

Špijunaža se tokom rata sigurno pojačala, ali je borac za nju jedva i znao. Tek su nas stalno upozoravali na špijune, te su se često pronosile uzbudljive i izmišljene vijesti o špijunima i špijunaži. Nama je sve to bilo odvratno. Bili smo sasvim sigurni, da svi špijuni rade jedino za novac i za obadvije protivničke strane. Znali smo i to, da je mnogi nedužni građanin i seljak zbog svjetiljke, koju je u kući imao, osumnjičen radi špijunaže i obješen ili strijeljan.

Osobito zanimljiv i tragičan slučaj doživio sam kod Wojčina, pa ću ga eto ispričovijedati.

Poslije demonstrativnog napada Swinciechow—Mariampol došao je naš bataljon u rezervu, a iza osam dana u srednji sektor naše regimente, kroz koji je prolazila glavna državna cesta Piotrkow—Opoczno—Warszawa.

Jednog dana oko 6 sati poslije podne dojašio je k meni iz divizije dobro mi poznati ordonancoficir oberlajtnant grof Lónyai sa 6 husara i dva u građansko odijelo odjevena civilna lica. Predao mi je ceduljicu na kojoj je stajala naredba armije, da obojicu propustimo tokom noći kroz naše linije, pošto stoje u obavještajnoj službi naše vojske.

Poslije kraćeg razgovora ostavio mi je grof Lónyai obojicu špijuna u sobi seljačke kućice Wojčina, a ja sam ih gledao sa mnogo nepovjerenja i sa žaljenjem. Sigurno nisu imali ni pojma, da su ruski položaji u neprekidnoj liniji i da im se ne mogu neopazice približiti. Upustio sam se s njima malo u razgovor, ali sam bio oprezan, jer ih nisam smio svojim riječima pokolebati za njihov pothvat. Ipak sam ih opetovano upozorio da budu veoma oprezni. Odgovarali su mi dosta ravnodušno i umirivali su me, neka ništa ne brinem, jer su sigurni da će dobro proći.

Obojica su bili određeni za daleku špijunažu jedan u pravcu Moskve, a drugi u pravcu Petrograda. Bili su Poljaci iz ruske Poljske, vladali su savršeno ruskim jezikom, obojica zdravog izgleda, jaki i srednje visine. Rekli su mi da su iz

grada Lodža i da su se dosad bavili trgovinom. Imali su sasvim tamno i skoro novo odijelo i tamne kabanice.

Prema njihovoj želji, propustio sam ih o ponoći kod četrnaeste kompanije kroz našu liniju. Noć je zbog mjesečine bila dosta svijetla, samo ju je magla nešto smračila. Gledali smo za njima dokgod smo ih vidjeli, sve dok nisu prešli naše predstraže, a onda smo se pogledali i kimnuli glavama.

Poslije pola sata čuli smo kako je kod Rusa zapucketalo, opet smo se pogledali, ali smo pomislili, da može biti i obično puškaranje stražara na patrule i t. sl.

Kad je drugog dana svanulo svi smo osim stražara žurili na odmor i spavanje. Probudivši se nešto poslije deset sati prije podne ugledao sam svog Begu kako stoji do mog ležišta, drži durbin u ruci, i veli kako jedva čeka da se probudim. Upitao sam ga za uzrok, a on me umolio da brzo pođem s njime. Došavši do posmatračnice pruži mi durbin pokazujući rukom pravac ceste za Paradyz-Opeczno. I ostali su vojnici izašli sa mnom i promatrali nevidenu sliku.

Na mjestu gdje je cesta prelazila ruski položaj podigli su Rusi na malom usponu kod Paradyza tokom noći vješala, a na njima su visjela dva građanska lica. Prema odijelu i staturama odmah smo znali da su to bila naša dva špijuna, koje smo noćas propustili kroz linije. Rusi su ih odmah objesili, da nam pokažu, što će i drugi ljudi kod sličnih pothvata dočekati.

Za epilog tog događaja imao bih još reći slijedeće:

Bila je 1923. godina. Vozio sam se lađom iz Beograda u Pančevo. Lađa je bila dupkom puna, a tik do mene sjedio je ruski armijski general. Iako mi nije običaj da razgovaram ili sklapam poznanstva sa saputnicima, došlo je da ni sam neznam kako do razgovora između generala i mene. Govorili smo o tada najaktuelnijem pitanju: o Wrangelovoj ofenzivi, koja je bila u punom jeku. Pošto mi je moj saputnik rekao, da je kod Wrangela aktivni korpskomandant, no da je morao hitno doputovati zbog teške bolesti i krize svoje supruge, to sam mu izrazio divljenje nad napredovanjem Wrangelove vojske, ali i bojazan da ne dođe do sloma ako obruč oko boljševičke vojske postane od dana u dan sve

veći, te ako se pozadina Wrangela Krim—Don dovoljno ne organizira i ne opskrbi. Wrangelov obruč bivao je sve tanji, resurse sve slabije, a proboj Boljševika sve lakši i vjerovatniji.

Ruski me general sa najvećim mirom uvjeravao da sve ide kako treba i da je slom boljševizma i Moskovske vlade neizbježiv.

Tada me upitao general, da li sam bio u svjetskom ratu i gdje sam ratovao. Odgovorio sam mu, da sam bio na svima ratištima, no najduže na ruskom i da udovoljim njegovoj radoznalosti naznačim mu vrijeme i mjesta. Sijao se od radosti, kad je čuo da sam se o Božiću 1914. godine borio kod Paradyza—Wojčina i kazao mi da je on tada bio korpskomandant kod Opeczna. Pošto sam se sa nekim detaljima vremena i prostora osvjedočio da mu je navod točan, upitao sam ga, da li se sjeća da smo u siječnju mjesecu 1915. godine na istom sektoru prebacili dva špijuna na rusku stranu. Odmah je uskliknuo „a ja ih dao vješat iste noći na cesti, da ih vi dobro vidite.“

Prviput sam se tada poslije rata našao sa borcem protivnikom, koji se borio na istom mjestu kao i ja. Bilo bi mi još draže, da nije bio tako visoki general.

Četrnaest dana poslije našeg susreta donijele su novine vijest o potpunom slomu i rasulu Wrangelove vojske. Mog suputnika sreo sam kasnije više puta kao emigranta, ali mu se nisam približio da ga ne povrijedim, pošto je moja bojazan bila potpuno opravdana, a njegova vjera neosnovana.

Domaće životinje u ratu

Za vrijeme našeg božićnog napada kod Wojčina našlo se odjednom krdo svinja između naših i ruskih položaja. Vatra je bila žestoka, pa nije nikome bilo do šale, a životinje su prolazile i pasle u najvećem miru. Taneta su zviždala nad njima i padala su među njih, ubijala ljude, no njih se to nije ticalo.

Poslije dužeg gledanja vidio sam dirljivu scenu. Pasla je među drugima i krmača sa dvanaest mladunaca. Jedno je odojče zaostalo i odvojeno je paslo. Odjednom je jauknuo, jer ga je tane ranilo u nogu. Na njegovu je zapomaganje i cviljenje dotrčala mati i najprije su se njuškama i gun-

đanjem sporazumjeli, onda je mati izvršila pregled i našla ranu na nozi odojčeta, pa je i ona zacviljela. Zatim ga je ukorila što zaostaje od krda i sa njuškom na ranjenoj nozi malog praseta pratila ga je i gurala k ostalima.

Nisam vjerovao, da ima toliko nježnosti i „čovječnosti“ kod svinje.

*

S mojom se tvrdnjom ne bi mogao složiti drug Ritzoffy, koji je dobio u početku rata slom živaca primijetivši kako svinja ždere lubanju nekog palog vojnika.

*

Pored mog dekunga kod Swienciechowa bila je ruševina neke kuće. Izgorjela je, a peć i dimnjak su ostali, jer su od ovdašnjih seoskih kuća jedino oni bili solidno zidani. Granate su još uvijek padale oko kuće, ali je mačka ostala. Imala je mlade i igrala se s njima veselo i mirno po ruševinama i garištu kuće, kao da je u toploj sobi. Bilo je sličnih slučajeva i kod drugih kuća, jer mačka nije napuštala dom, dok je pas uvijek otišao sa domaćinom.

Piotrkow

Bio je lijepi grad kao predratni bijeli Zagreb.

Došao sam u njega, pošto su mi se dva zuba slomila. Pustili su me iz rezerve da u jednom danu popravim zube, a dodali su mi valjda za nasladu da istodobno odvedem oberlajtnanta Haeberle-a u ludnicu, kako sam već ranije spomenuo.

To kao i sve drugo, što sam vidio u sjedištu armije, ogorčilo me do skrajnosti.

Na ulazu u grad presreo sam veliko lovačko društvo sastavljeno od generalštabnih i konjičkih oficira i nekoliko „panja“, koje se vozilo u elegantnim kočijama na lov. Dakle su i oni pucali kao i mi, ciljali i ubijali. Bila je razlika samo u tome, što su plemeniti ljudi uništavali prostu divljač, a mi prosti ljudi ubijali plemenitu zvjerad ljude.

Po ulicama je sve bilo puno dama i javnih žena u modernim i elegantnim toaletama među oficirima iz pozadine, koje smo posprdno zvali „Etappenschweine“. Smješkali su se na naše ruganje, jer ih je dopalo ružno ime i fini život,

a nas u rovu problematična slava i život skota. Nosili su fantastične uniforme, koje ne bi prepoznao ni najbolji stručnjak, jer su je sastavljali objesni ljudi, a ne ratnici.

Kolike li sreće! Sastao sam na šetnji i vojskovođu svoje armije Böhm-Ermolli-a. Oštro sam ga vojnički pozdravio, a on je jedva podignuo prst za otpozdrav meni c. i kr. kapetanu i borcu iz švarmlinije, dok se objesio ispod ruke nekom mladom rezerve-kadetu samo stoga, jer je bio grof. Koja me nevolja dovela ovamo, da moram sve to vidjeti i doživjeti?

U gradu su živjeli sami dezertirani i većinom propali plemići, zatim je bilo mnogo Židova i radničke sirotinje. Poljakinje su bile lijepe i elegantne.

Duševno izmučen vratio sam se na frontu i samo me misao na moje momke pridizala.

Drugovi

Oficirsko drugarstvo bilo je u tom položaju na vrhuncu. Sastanci su nam bili česti, puni srdačnosti i iskrenosti. Pošto su fasungi bili dobri, a novaca smo imali na pretek, to smo po koji puta pili i veselili se. Slali smo i našima u pozadinu i nabavljali im stvari, a mladi oficiri doveli su si potajno iz grada i razne poslastice.

Sa maršbataljonom došao je na ratište i stari kapetan L., koga su mnogi držali veoma zgodnim drugom. Iako je bio barem deset godina stariji od mene, ipak sam ga kod prvog sastanka kao kakav starješina žestoko izgrdio. Bio je punokrvni Nijemac i prema tome stup Monarhije, a došao je na ratište pijan i došao je već po treći puta iako nije nikada bio ranjen. Organi su mu od pijančevanja popustili i oslabili i stoga je stalno marodirao. Nisam ga grdio zbog toga, što su mi interesi Monarhije ležali na srcu, već zato što je potpuno zanemario svoju jedinicu i svoje ljude, koji su vapili da se što prije oslobode od takve pijandure, pošto se samo interesirao za svoje lične prohtjeve. Bilo je više takvih, koji su me mrzili, jer sam ih svakom prilikom bezobzirno žigosao.

Zato sam uživao neograničeno poštovanje i privrženost od svih dobrih i ozbiljnih elemenata, jer sam se za svaku valjanu stvar svesrdno i neustrašivo zauzeo.

Bio sam jedini oficir ne samo u regimenti, nego i u diviziji i u korpsu, koji je tada kao borac od početka rata neprekidno boravio na fronti. Praznovjerje se u ratu silno razvilo, pa su mnogi oficiri nosili kakovu sitnu uspomenu ili ceduljicu od mene kao amulet kod sebe. Jednaki su bili i momci, pa sam ih kod napada morao s batinom tjerati od sebe, pošto su se svi skupili oko mene u vjeri, da im se uza me neće ništa dogoditi. U vezi s tim uvjerenjem pripovijedali su o meni razne bajke.

S druge se strane poslije svake borbe pronijela u etapi vijest da sam „sigurno“ pao. Najprije su smišljali dali sam ostao živ ili sam pao, a iza toga ako su gubici u nekoj borbi bili veći donijeli bi zaključak, da sam i ja poginuo. U Pešti su kod kadera šta više znali sve detalje moje „junačke smrti“, pa i to što sam na samrti rekao. I dan danas žive moji prijatelji i prijateljice, koji su dali po nekoliko zadušnica čitati za pokoj moje griješne duše.

*

Oberlajtnant Kordić bio mi je uvijek zgodan i drag drug i dobar kompanikomandant. U nekom mi se izvještaju požalio da sam njegovoj kompaniji dodijelio prevelik ostsjek od 1.500 m dužine, a pošto sam mu žalbu odbio, javio mi je, da će svoj ostsjek bezuslovno odbraniti i da sa ponosom drži toliku teritoriju velike ruske carevine u svojim rukama.

*

Rezervelajtnant Dr. Szandovics peštanski profesor bio je moj adjutant. Pravi pravcati profesor. Ugodan u razgovoru, privržen i odan drug, no strahovito neuredan čovjek i administrator. Teško mi je bilo ukoriti tako dobrog čovjeka, koji je po godinama bio stariji od mene, ali mi je znao svojom neurednošću učiniti ne samo mnogo suvišnog posla, nego i neugodnosti.

Mjesec dana poslije boravka kod Wojčina upropastio je u Karpatima stopala svojih nogu, jer su mu se smrzla. Pa i ta mu se nesreća dogodila velikim dijelom zbog njegove neurednosti.

Jednom sam se na njega ljutio upravo kada je Kordić bio kod mene. Tada se Kordić izderao na njega: „Du, du Sluka, du Baumann, du Balog du!“.

Bila su to naime prezimena trojice najomraženijih oficira u regimenti. Prvi i posljednji bili su liječnici, no tek za svoj trbuh, a ne za zdravlje regimente, a srednji, rođena zlovolja i zlokob, bio je regiments-adjutant.

Dakako da sam se toj primjedbi od srca nasmijao i odmah me jad prošao.

*

Kratko vrijeme prije Wojčina bio je kod regimente uvijek raspoložen, flegmatičan i pametan oberlajtnant Franjo Kmoch.

Puno mi je srdačnosti i privrženosti pridonio stari drug Marko Manigodić, vatreni Srbin Hercegovac.

Hermann je bio mrk, ali dobar oficir.

Wolf umiljato janje, koje dvije majke sisa.

Mikuli sasvim nepouzdan u svakom pogledu.

Haeffner i na ratištu elegantan i poduzetan.

Trnečka i Koukal, Šuput i Krehan dobri drugovi i dobri oficiri.

Od rezervnih su mi ostali u veoma dobroj uspomeni i kao muževi i kao vojnici: Sarnavka, Müller, Hönlinger, Blum, Saračević, Bobula, Frank, Mosković, Hacin, Reinhard, Szalay, Dárnoczy, Horvath, Révész, Neuner, Hajoš, Revera i Brouth.

*

Ordonancoficir divizije grof Lónyai češće me posjećivao i redovito se rugao poljskoj aristokraciji. „Ovi se „panje“ javljaju dobrovoljno u austrijsku vojsku kao automobilisti bez auta ili kao ordonancoficiri bez konja!“

*

Dolazio je službeno k meni i neki stari poljski grof kao ordonancoficir kod korpsa. Jednom sam ga zadržao u razgovoru i on je razabrao da se zovem Blašković, pa je naglo skočio s usklikom: „bist du der Hauptmann Blašković?!“ Potvrdio sam mu, a on mi je ispričao sve što se kod korpsa o meni govori. Zaista sam se morao nasmijati, jer nisam ni 20% od onoga učinio, što su mi pripisali.

*

Veliki gospodin, sam intendant divizije, došao je po nalogu ekscelencije Terstyanskog k meni, da mi protumači

odakle nedostaci u fasungu momčadi. Podnio sam naime protiv njega nekoliko tužbi.

Dobar je strah, kome ga je Bog dao.

*

Komandant artiljerijske grupe kapetan Czernik bio mi je podložen, jer sam bio komandant sektora. S tim sam istim kapetanom bio došao u oštar sukob u Püspökládány-u za vrijeme transporta iz Karpata u Prusku Šleziju. Tada se vrlo ružno ponio i htio se prikazati kao kakav starješina, jer sam bio u rangu oberlajtnanta, iako sam bio i bataljons-i transportkomandant. U položaju kod Wojčina bili smo međutim često zajedno, a držali smo se, kao da se nismo nikada ranije u životu vidjeli.

*

Generalstabsšef divizije bio je za sve vrijeme do Wojčina Franc Prinz Hohenlohe, bohem, enciklopedista i satirik. Došao je kao generalštabni kapetan u diviziju, a usput je saznao za svoje promaknuće u majorski čin. Tad je objesio kartonsku tablicu oko vrata, a na njoj je pisalo: „Ich bin Major“.

Kod Wojčina ga je kraće vrijeme zamijenjivao generalštabni major Remiz. Isti je tek tada prispio na ratište iz Münchena, jer je bio austrougarski vojni ataše kod bavarske vlade. Došao je odmah k meni i htio se praviti važan, pa je sa jednim jedinim potezom pera namjeravao izmijeniti pravac položaja. Htio sam ga razuvjeriti pokazujući mu štelung u naravi, ali ga nije htio ni vidjeti, nego se oslanjao jedino na kartu. Nato sam ga uputio da govori sa regiments-komandantom. Ni to nije htio učiniti. Ipak sam nazvao komandanta i rekao mu o čemu se radi, našto mi je oberstar odgovorio, da ništa ne mijenjam, nego da majora Remiza uputim k njemu, pa će ga on naučiti reda.

Položaj je ostao nepromijenjen.

Spomenuti sam slučaj naveo zbog našeg slabog iskustva sa raznim komandantima, koji su bili šeptrlje. Hofmann bi bio sigurno rekao: „Jawohl!“, jer se bojao svakog oficira iz više komande. Zatraženu korekturu položaja trebalo bi međutim 1000 ljudi raditi kroz 8 noći, a barem bi

ih desetak izgubilo živote. Oberstar Glöckner, koji je bio generalštabni oficir kao i Remiz, veoma je energično odbio zahtjev divizije.

*

Nažalost sam i u tom položaju kao pretsjednik časnog suda dvaput intervenirao, jer su živci svih oficira u ratu bili razdraženi, a k tomu je sa mlađim oficirima došlo u vojsku kojekakvih elemenata. Jedna je afera izbila opet između dr. Sluke i jednog od rez. fenriha, a druga između oberlajtnanta Hermanna i kadeta Saračevića Mehmedalije.

*

Stanovnici su Wojčina bili sretni kadgod sam išao u štelung kroz njihovo mjesto, jer sam svagdje pravio red i krojio pravdu. Objesni husari i kanoniri dolazili su naime na pljačku, a poslužili su se redovno sa pričom da im treba hrana za konje kojeg generala. Moji su Bosanci jurili njih i njihove generalske konje, a seljaci su išli u crkvu, da se Bogu pomole za spas moje duše.

Seljaci su se mnogo žalili, kadkada i više nego što je bilo opravdano: „Proša panje, Muskali šecker zabrali, niec ne zostali. Vaši vojaki zabrali šiano a slama, a žito, niec ne naplatili...“

Govorili su mi mješavinom hrvatskog i poljskog jezika, dok su mnogi Bosanci već sasvim lijepo govorili poljski.

*

Prepričavali smo doživljaje naše tužne božićne bitke.

Kordić je znao i tom zgodom reći nešto vedroga. Kad se naime njegova kompanija spremala u šumici za skok naprijed taneta su šišala kao kiša, pa je trebalo sačekati tiši čas. Ležeći potrbuške na zemlji ugledao je Kordić svog ordonanca kako stoji naslonjen na neko drvo i lista po knjizi: „Schmidt — Taktisches Handbuch“.

Ne samo da nije imao ni pojma o sadržaju knjige, nego je bio i nepismen. Zavidio mu je na savršenom miru.

*

Kod Wojčina je i moj Osman ranjen, dok je išao Löwy-u po fasung za mene, ali se nije dao transportirati sa ratišta.

Za Birindžiju sam već spomenuo, da je ranjen i po treći puta, ali je i on ostao na ratištu.

Jedne sam noći zovnuo ordonanca, koji je bio na redu, da me prati prilikom obilaska položaja. Pogledao sam ga bolje tek kod neke prepreke, gdje mi je pomogao prijeći i vidio sam da je Pavić Petar. Pošto mi se činilo, da ga već nekoliko dana nisam primijetio u položaju upitao sam ga, gdje je bio. Odgovorio mi je, da je bio u špitalu i da se već poslije osam dana zdrav vratio. Tek na daljne pitanje, što mu je bilo, ispričao mi, je da je u božićnoj borbi tik uza me dobio centralni Bauchschuss. Kako međutim nismo dobivali menaže, to je bio veoma gladan i doktori mu rekoše, da ga je to spaslo. Crijeva mu naime nisu bila povrijeđena, jer su bila prazna.

*

Jednog mi je dana javila četrnaesta, da je neki automobil projurio cestom kroz Wojčin i kroz njezin štelung prema Rusima kod Paradyza.

Rusi su smjesta otvorili žestoku vatru i njome zaustavili auto. Pasažir je izašao iz kola, legao u jarak kraj ceste te čekao mrak, da dođemo po njega.

Začudili smo, se kad su Bosanci navečer izvukli iz jarka generalštabnog majora 32. divizije, koji je pošao autom da se orijentira na terenu o našoj diviziji. Kod sebe je imao obilan materijal karata, na kojima su bili ucrtani naši položaji. Bio bi bogat plijen za Ruse, ali su si ga pokvarili svojom pucnjavom.

*

Zdravlje mi se rapidno pogoršavalo, tako da sam ostao sasvim uzet. Stoga su me 15. veljače uputili u garnizonspital Olmütz, a odande u Budimpeštu.

Rastanak od fronte, drugova i momaka bio je veoma dirljiv, pa sam se ponosio sa tolikim iskazima ljubavi i odanosti od strane onih, kojima sam u teškim danima komandirao.

KOD KADERA

Nisam se nikada mnogo zanimao za kader i za sve što se kod njega zbivalo. Bilo je naime suvišnih spleta i pozadini, a te su mi od uvijek bile odvratne.

Znadem tek toliko, da su me se u kaderu svi bojali, a u prvom redu oficiri nečiste savjesti. Moj je položaj u regimenti postao povodom mog dugog ratovanja i mnogih odlikovanja tako čvrst, da su i stariji slušali što sam rekao.

Naš je kader bio ogromno tijelo, jer je cijela Bosna i Hercegovina bila podijeljena samo na 4 regimente i 1 jegerbataljon. Nije bilo ni domobranaca, ni pučkih ustaša, a u specijalne trupe nisu Bosance razvrstavali nego od reda u pješake.

Kada su u drugim dijelovima Monarhije pozivali pod oružje starija godišta do 50, onda su u Bosni pobrali i one, kojima je već bilo skoro i 70. Matice rođenih zavedene su u Bosni naime tek poslije okupacije 1878. godine. Navodima pojedinih lica o starosti i njihovim svjedocima nije se vjerovalo. Uzeto je sve što je imalo dvije ruke i dvije noge. Čim se podmirila potreba borbenih jedinica došli su na red etapnbataljoni, arbajterablajlungi, municionskolone, razan tren, bevahungsdetašmani itd.

Na upućena pitanja dobivali smo od staraca slijedeće odgovore: „Kad je Švabo ušo u zemlju (tj. 1878. god.) dojila me majka „ili“ kad je Švabo ušo u zemlju trčao sam ko deran za vojskom „ili“ ...već sam kucao kamen“ itd.

Najveći dio kadera regimente nalazio se u selu Örkény za 4000 momaka, zatim u logoru Örkény za 1500 vonika, pa Lajosmizse za 2000 Bosanaca, u Ferdinandkasarni u Budimu bilo ih je oko 1000, u Ujpestu oko 500, na otoku Csepelu oko 200, u Erzsébetvarós-u oko 500 — svega oko 10.000 koji su se stalno vježbali oko Pešte, a i u Tuzli bila je još koja stotina.

Godine 1916. vršen je ponovni regrutirung svih starih ljudi koji su početkom rata u Bosni pozvani kao građanska lica zajedno sa njihovim bosanskim konjima kao „tragtireri“ ili sa kolima za tren ili municionskolonu. Novi „regruti“ su se tada bar donekle izvježbali i vraćali k istoj dužnosti koju su i dotada vršili kao „civilni“.

Izvršio sam pregled takvog odreda, pa sam naišao na vrlo zanimljive stvari. Bilo je među njima ljudi koji su došli iz Mezopotamije i Palestine, kamo su bili odvedeni sa turskom vojskom ili s austrijskom artilerijom. Drugi su pak bili u Albaniji, Belgiji i Italiji. Bilo ih je, koji su iako civili odlikovani za hrabrost. Te su medalje doista teže zaslužili nego oni koji su sa bajunetom jurišali. Ti su ljudi goloruki nosili za najjačeg Sperrfeuer-a municiju do prednjih jedinica, koje su često bile izgubljene i bez ikakve veze sa pozadinom. Gubici municionstregera bili su ogromni i dosizali su katkada 70%.

Nekoji su se od njih hvalili — osobito Srbi — da im je bilo bolje, nego da su ostali kod kuće, gdje bi ih bili politički gonili i gdje bi došli i pod vješala kao mnogi „lacmani“. Dotad se njihova „krivica“ bila zaboravila ili je bila amnestirana, pa ih nije nitko više dirao.

Dogodilo se da je stariji i slab Bošnjak bio određen za arbajterabtajlung, da kopa šančeve Petrovaradinske tvrđave ili tome slično, pa je došao na raport i molio da ga prebace u maršbataljon kako bi došao u regimentu i na ratište, jer mu je kod „fircente“ bio njegov sin.

*

Dvapat sam za kratko vrijeme bio određen da kao iskusan ratnik poučavam oficire i vojnike kod kadera. Tehnika je u ratu stalno napredovala pa ih je trebalo uputiti u vođenje savremenog ratovanja.

Usprkos velikog i napornog rada bili su mi ti dani slatki i dragi.

*

Velikih ličnih promjena kod kadera nije bilo. Komandanti su bili oberstlajtnant Galović i oberstar Schiller, obojica vraćeni iz penzije. Adjutanti su im bili Klemm, Kmoch i Steiner.

Nove formacije regimente završene su tek 1917. godine i disponirane su kojekuda. Eto i najkrvavije brdo rata, Col di Lana u Dolomitima, koje su Talijani minirali, branili su kajzerjegeri i bosanski jegeri.

*

Kad sam izašao iza jake živčane upale iz bolnice stiglo me imenovanje za šefa ratne nastave oficira i vojnika svih formacija kod kadera, a istodobno sam postavljen za komandanta u Őrkény-u. Tamo sam našao mnogo poznatih oficira iz rata, pa vojnu muziku, Einjährig-Freiwilligenschule, prijateljski dom veleposjednika Páloczi Horváth Pište i t. d. Stoga mi je sasvim odgovorao život u tom velikom selu.

Bilo je dosta slavlja prilikom mog ponovnog odlikovanja, a osobito prilikom mog imendana. Došli su mi čestitati osamdesetorica oficira i 3.400 Bosanaca, koji su svi zajedno izašli u predvečerje sa lampionima i bakljama da me obraduju.

*

Doživio sam i dosta neugodnu sudsku aferu. Naš najstariji rezervelajtnant Vaso Ristić bio je optužen zbog veleizdaje i zamolio me da mu budem branitelj. Radi mog obrambenog govora na glavnoj raspravi htio je državni tužilac auditor, da i mene stavi pod optužbu. Politički momenat je kod toga igrao veliku ulogu, pa su se dogodile teške protivuzakonnosti, ali sam se dobro izvukao zbog svojeg držanja na ratištu.

*

Jedne me večeri u Pešti napao suludi i zloglasni provokator Mádi Kovács Dénes, koji je bio narodni zastupnik i ulanski rez. oficir. Posjekao sam ga i teško povrijedio, ali sam s tim u vezi samo jednom saslušan kao sudski svjedok jer je sva javnost jubilirala, da je napasni silnik konačno našao ono što je tražio.

*

Dirljiv je bio rastanak od Őrkény-a prilikom mog ponovnog polaska na ratište. Moj je cijeli vlak bio okićen cvijećem, pa mi je rekao moj drug, da ni na krumpirovom polju, a ni na groblju nema više nijednog cvijeta, jer su Bosanci sve pobrali, da mi okite vlak.

Još je značajnije bilo to, da se toliki broj momaka i podoficira dobrovoljno javio za moj maršbataljon, da smo mirne duše mogli formirati i dva maršbataljona. Svi su stari borci htjeli zajedno sa mnom na ratište. Ta me privrženost dirnula, ali mi je bilo žao tih dobrih ljudi.

*

Put na ratište u Wolchiniju veoma me zanimao, jer sam se danju vozio preko krvavih bojišta BH 3 regimente: Uzsok klanac—Turka—Stary Sambor—Sambor—Rutki—Komarno—Lwów. Silna su bila sjećanja na naše teške borbe, a prepoznao sam svaku sitnicu. Iza kote 668 kod Starog Sambora vidio sam ogromno rusko vojničko groblje, što znači, da je „najerniji dan bosanske treće“ i za Ruse bio poguban.

U Lwowu pogledao sam buran i bučan život etape. U Brody-u je sve vrvilo od Židova, jer je taj grad od uvijek bio galicijski Tel-Aviv. Odavde smo se vozili ruskom teritorijom širokopružnim željeznicama. Poljskom smo željeznicom stigli preko Radziwielova do Rudnoga. Poslije dugog čekanja donio nam je ordonanc samo pozdrave našeg korpskomandanta, jer je za starog gospodina puhao prehladan vjetar. Iza slabog instradiranja konačno smo stigli k regimenti, gdje sam morao u ime oberstara Hofmanna momcima održati govor.

Pošto mi je taj čovjek bio do skrajnosti odvratan govorio sam kao da mi se svaka riječ vadi kliještima iz ustiju.

Morao mi je oberstar ipak učiniti po volji i opet sam preuzeo svoju staru šesnaestu kompaniju od vrijednog lajt-nanta Neunera, a osim toga sam postao tehnički referent regimente.

ZIMSKE BORBE U KARPATIMA I OFENZIVA KROZ GALICIJU 1915. GODINE

Dani odmora kod Wojčina doskora su završeni i naša je regimenta išla u susret vremenima patnje i zla.

Slijedeću periodu poslije mog odlaska opisati ću letimice većinom prema dnevniku regimente.

Regimenta se stavila u pokret 19. veljače i momci su teško natovareni marširali preko Sulejowa do Piotrkowa. Odavde ih je željeznica prebacila na Oderberg, Miskolcz i Ungvár sve do Sóslaka u Karpatima.

Došli su za ofenzivu preko sniježnih i ledenih Karpata za drugo oslobođenje Přemysla. Činilo se svima da je zima na izmaku, jer su se pokazivali prvi znaci proljeća, ali se iznenada zima vratila svom svojom žestinom. Veoma oskudna hrana, nevjerojatno ljuta zima i očajno krvave borbe shrvale su i uništile vojnike BH 3 regimente. Samo zbog smrzavanja otpremili su trećinu momaka u bolnice. Ostali su velikim dijelom za čitav život sakati. Osim toga nije većina tih borba i napora donijela nikakvih uspjeha.

Regimenta je marširala od 1. do 5. ožujka kroz mjesta, koja su nam bila poznata od vremena našeg prvog povlačenja iz Galicije: Cirákiófalú, Rostoki gorni, Cisna i Jablonka na samoj ugarsko-galicijskoj granici.

Šestoga u zoru vršila je regimenta napad na utvrđeno mjesto Bystru. Napad je dobro napredovao, ali je regimenta u posljednjem času dobila tako žestoku bočnu vatru, da se morala povući.

Sa istim je neuspjehom ponovila regimenta napad slijedećeg dana, opet sa ogromnim gubicima.

U štelungu južno od Bystre duž ceste prema Baligrodu ostala je regimenta do dvanaestoga. Tog se dana sakupila u mjestu Jabloniki sa zadatkom, da u noći jurišem zauzme vis 816 „Berdo“. Juriš nije uspio i regimenta je pretrpila ponovno

velike gubitke. Tada su se ostaci regimente stavili u pokret preko hiljadu metara visokih brda samim kozjim stazama i to preko Hobkowca, Cizne, Dolzyca, Zabrodzia do Uztrziki gorni. Tu ju je stigla zapovijest da noću prepadom zauzme Kiczoru — kota 1014. Zaista su besprimjernom hrabrošću u borbi na bajonet cijelu Kiczoru zauzeli Bosanci treće regimente 22. ožujka u 4 sata pred zoru.

Kod juriša je poginuo kapetan Karl Šalek komandant II. bataljona. Nema sumnje da je bio jedna od najjačih glava među nama oficirima i sjajnog karaktera, samo je bio osobenjak, pa ga mnogi nisu razumjeli. Izgubio sam u njemu plemenitog i odanog druga.

Poslije štelunga kod Lokieca ponovno je regimenta upućena sa cijelom divizijom u uzaludnoj navali na brda sjeverno od Berehi gorni. Tom zlosretnom bitkom završila se očajna karpatska ofenziva i regimenta se spustila na jug od glavnog karpatskog grebena te je gradila nov položaj na visu Stinka kota 1066. Odbila je nekoliko ruskih napada i ostala u istom položaju do početka svibnja. Svanulo je prekrasno proljeće i ogrijalo smrznuta uda boraca, jer su već bili do srži prozebli.

Jednog se dana suviše približio regimenti ruski general Mirbach, pa je radi neopreznosti zaglavio, jer su ga Bošnjaci ustrijelili, a zarobili su patrulu, koja ga je pratila.

Radi pobjede austro-njemačkih trupa kod Gorlica i radi gonjenja Rusa kroz cijelu Galiciju do Wolchinije došla je i karpatska fronta u pokret iako sa dosta teškoća, jer su se mnogi visovi morali na juriš osvajati. Borba za vis Koziolatu bila je veoma krvava. Tek iza pada toga visadospjela je regimenta na rijeku San. Kod Ostrozieca i Krukienice imala je još borbu sa ruskim zaštitnicama.

Neopisiv je bio utisak kad je prvi puta pucao naš merzer 30,5 cm kalibera nazvan „debela Berta“. Raspoloženi i zgodni Bošnjaci odmah su dali dvije veoma dobre pripodobe za zvuk leteće granate iz tog ogromnog topa. Jedni su rekli: „gle ga, vuče celtblat za sobom“, a drugi: „koči tramvaj nizbrdo“. Zaista je u tim šalama bilo mnogo istine i odlične pripodobe.

Jače su još borbe bile kod sela Prikuta i Buhovice sjeverno od Přemysla.

Sjajnim je jurišem zauzela BH 3 regimenta utvrđeno selo Wielkopole i zarobila svu posadu utvrde.

Kada je regimenta koncem lipnja predala svoj položaj kod Jarioczow stary kavaleriji izgubila ga je ista još iste noći i Bošnjaci su stoga imali dvodnevnu tešku i krvavu borbu da vrata izgubljene pozicije.

Kod Diedlowa nas je opet čekala jaka borba, ali je regimenta bila već toliko iscrpljena i tako malobrojna da joj napad nije uspio. Ipak je oslabljena regimenta u položaju na rijeci Bugu kod Dobrotwora besprijekorno odbila dvije žestoke protivunavale Rusa, a u gonjenju je zarobila 300 Rusa, 1 mašingever i 1 reflektor.

Na kratko je vrijeme preuzeo komandu regimente oberstar Tomanek. Jedan od onih, koji nisu imali ni srca ni smisla za Bosance.

Slijedili su okršaji kod Radwanca, Witkowa starog, Plowa, Jozefowa i Radziechowa. Zahvaljujući uspješnim borbama, regimenta je prvi puta prešla rusku državnu granicu i dostigla selo Krupiec u Wolchiniji, gdje je iskopala rovove. U štelungu se spremila za napad, pa ga je uspješno izvela i u jurišu zauzela ruski položaj zarobivši 400 Rusa i mnogo raznovrsnog oružja. U vijencu slave mora se ime Krupiec i 6. rujana 1915. god. zapisati zlatnim slovima zbog toga što je juriš izveden sa toliko elana i srčanosti da su se Rusi sasvim zbunili pa su naši gubici bili veoma maleni.

11. rujna prošla je regimenta prvi puta kraj velikog ruskog manastira Stary Poczajow, s kojim smo se 1916. godine pobliže upoznali.

Južno od regimente uspjela je ruska navala i morali su Bošnjaci jurnuti u pomoć. Stupili su u veoma krvavu borbu oko visa 424 kod Gontowe sa promijenljivom srećom.

Vraćajući se u sastav divizije marširali smo preko Panaszowke, Komarowke na Plaszewu odnosno u ostsjek položaja kod Sapanowa na Ikwi.

Komandu regimente preuzeo je tada zloglasni Hofmann.

TEŠKE BORBE NA IKWI KOD SOPANOWA U WOLCHINIJI

Proljetni proboj feldmaršala Conrada kod Gorlica 1915. godine poveo je uz stalne borbe austrijske trupe iz zapadne Galicije i iz Karpata do krajnjeg dijela istočne Galicije i u Wolchiniju do rijeke Ikwe.

Do 9. listopada odmarala se 3. bosanska regimenta u Plaszowi u Wolchiniji.

U prvoj su liniji dotle bili Peštanci duž obale Ikve i u selu Sopanow. Gore nam je bilo u rezervi, nego u prvoj liniji, ako je 32. regimenta bila u štelungu, jer smo se stalno bojali, da će nam Peštanci izgubiti položaj.

Doista tog su dana u zoru bez pripremljene vatre Rusi iznenada osvojili položaje 32. regimente u Sopanowu i na oštrom zavoju Ikve. Laka im je bila pobjeda, jer su Peštanci veoma slabo vršili službu. Momčad je u zoru spavala kao i oficiri u zajedničkim dekungima.

Bosanska je regimenta odmah alarmirana i poslana, da protivunapadom povрати izgubljeni položaj. Više komande nisu međutim bile informirane o obimu nesreće, niti su nam bili poznati podaci o dimenzijama proboja i daljnjem radu neprijatelja, već su nam zapovjedili samo: „Angriff!“.

Protivunapad je naša regimenta vršila preko blago tala-sastog i nepokrivenog tla uz teške žrtve, ali kao na egzercirplacu. Povratili smo selo Sopanow i sav teren do Ikve, ali nismo mogli povratiti cijele okuke Ikve, jer nam lijevo krilo nije tako daleko stiglo. Pošto bi za osvajanje okuke bila potrebna jača jedinica iz rezerve, s kojom se tada nije raspolagalo, to je taj položaj na našoj strani Ikve ostavljen Rusima. Sa njim su se ubuduće služili kao sa bazom za daljna napredovanja (Brückenkopf).

U Karpatima 1915. Juriš na Kiczoru

Položaj na Ikwi kod Sopanowa

Officiri IV. bataljona kod Sopanowa

Kod Sopanowa

Dijelove položaja koje smo u protivunapadu osvojili zadržali smo kao trajni položaj. Nijedan od protivnika nije bio više voljan da i pedalj zemlje ustupi drugome.

Čim su komande donijele odluku o tome, da će se u položaju ostati i izgraditi ga za trajni položaj (tada je još dominirao sistem jedne linije) trebali su na lice mjesta izaći generalštabni i tehnički oficiri, te točno odrediti, kojim će se pravcem utvrditi položaj, a ne da naknadno stalno prigravaraju nedostacima položaja, koji se u međuvremenu izgradio kao prava tvrđava.

Bio nam je to zaista najgori položaj od svih, u kojima smo boravili za vrijeme cijelog rata, a u njemu smo ostali na najdelikatnijem sektoru sve do konca siječnja 1916. godine. Dopunila su nas tri svježja maršbataljona sa po hiljadu boraca, jer su dnevni gubici i bez većih akcija bili veoma osjetljivi.

Udaljenost je od neprijatelja iznosila na našem lijevom krilu oko 300 m, na desnom krilu samo još 80—100 m, a u sredini sektora je tako rekući nije ni bilo, jer su nam se naši i ruski rovovi sasvim isprepleli. Glavni je rov bio od neprijateljskog Horchpostena 15—30 m daleko, ali su Horchposteni bili toliko izmaknuti pred rovom, da nam je ruski posten bio bliži negoli naš i posteni su se međusobno nabacivali bombama s boka, a i unatrag, a ne naprijed. Kod noćnog građenja prepreka od bodljikave žice došlo je stalno do krvavih borbi i većinom smo morali u samom rovu spremati tako zvane „spanische Reiter“ i noću ih dugim motkama gurati iz rova prema neprijatelju. Da bismo se odbranili od daljnog neprijateljskog približavanja postavili smo nekoliko „Landtorpeda“ na kontakt i paljenje iz rova. Pošto se izgradnja labirinskog položaja stalno dotjerivala od dosta neuke momčadi, to su nam od torpeda više stradali Bosanci, negoli Rusi, isto tako onda kad smo kroz bodljikavu žicu naših prepreka pustili električnu struju.

Bedemi rovova rasli su od dana u dan; podizale su se traverze da nas zaštite od bočne vatre, zatim su se izduble udubine ispod eskarpe tkzv. „Untertritt“, koji je bio početak kaverne t. j. skloništa za vrijeme jake neprijateljske topničke vatre. Dobili smo „Schutzschild“ čelični oklop za stražu na Schiesstandu i „Schwarmofen“, malu limenu peć,

jer je zima 1915/16 bila veoma ljuta. Četrnaest dana bila je temperatura stalno ispod minusa 20 stupanja Celzija.

K nama su dolazili pioniri od tehničke trupe, koji su nam pomagali i učili nas kopanju podzemnih rovova do ispod Rusa i miniranja. Jedan smo iskopani „štolen“ iskoristili i digli dio ruskog položaja u zrak, no pošto ga nismo odmah zaposjeli, to nam je sav rad imao više moralni, negoli materijalni značaj, jer desetak ruskih glava nije za opći položaj ništa značilo. Drugi smo rov kopali radi prisluškivanja, da bismo se lakše odbranili od ruskih miniranja, a treći veliki podzemni rov prema najčvršćem dijelu ruskog položaja predali smo našim nasljednicima prilikom zamjene.

U tom smo položaju dobili prve direktive, da ne valja što sve stavljamo u prvu borbenu liniju, nego da treba izgraditi i drugu liniju. O tome nismo htjeli ni čuti, jer smo držali da i za prvu liniju imamo premalo posade.

Ovdje su prviput stupili u akciju Minenwerferi i Granatwerferi. Naši su bili malih kalibara i posluživala ih je naša momčad, dok su ruski artilerci bacali mine od 18—22 cm kalibra, koje su imale silan učinak. Mjestimice su nam mine uzastopce padale na rov, pa smo ga morali natkriti žičanom mrežom tako da su se mine kod pada odbile od elastične mreže i eksplodirale dalje od rova.

U tom je položaju na Ikwi kod Sapanowa, poslije polugodišnjeg napredovanja i pokreta, rat stupio u sasvim novu fazu a sredstva i način borbe tako su se izmijenili, da smo se morali naučiti na svakakve novosti kako bismo bili dorasli tehnicima u modernom rovovskom ratu, s kojim smo se na tome mjestu prviput upoznali.

Ruske navale kod Sapanowa

Najteži su nam dani kod Sapanowa bili 9. 10. i 11. studeni 1915. godine.

Rusi su naime htjeli proširiti mostobran na Ikwi, te se na taj način izbaviti močvare, u kojoj su ležali, pa su sistematski spremali lokalni napad. Kod sela Sapanowa i u okuci Ikwe imala se izvesti akcija sa vrlo pojačanim i svježim snagama i sa teškom artilerijom, koju su sakupili sa cijelog dijela fronte.

Teška nas je artilerija bombardirala punih osam dana.

Mučan i dugotrajan rad oko izgradnje naših rovova i prepreka razorile su velikim dijelom ruske mine i granate. Gubici su nam bili osrednji, a vojnički duh odličan. Tokom cijelog dana i u sumrak Rusi se nisu približili našem položaju. Tek su noću došli do naših prepreka i neodlučno stali. Toj su neodlučnosti mnogo pridonijeli slabi oficiri. Zarobljeni su nam Rusi govorili, da im je potporučnik bio kompanikomandant, kojega nisu pravo ni poznavali, bataljonskomandanta nisu nikada ni vidjeli, a regimentskomandant im je boravio negdje u pozadini više od 10 km daleko. Na napad nije nijedan oficir pošao sa švarmlinijom, nego su vojnike sa starijim podoficirima revolverima tjerali naprijed. Za Ruse bi bila sreća, da su već tada imali za vrhovnog komandanta generala Brusilova. Pod njegovom su komandom oficiri morali voditi svoje vojnike, a nisu smjeli s njima upravljati iz pozadine.

Pošto su nam Horchposteni javili, da su se Rusi približili našem položaju, to smo smjesta alarmirali posadu. Svi su nam vojnici cijele noći stajali na puškarnicama i pucali prema disciplini i prema ličnoj hrabrosti. Stariji i bolji ratnici pucali su malo i samo na ono što su vidjeli, a slabiji su pucali kao ludi i bez ikakvog računa, a najviše iz straha i sagibali su kod toga glavu u rov. Zaprepastio sam se kad su mi u zoru poslije prve noći ruskog napada zugskomandanti javili, da je sva municija ispucana zajedno sa posljednjom rezervom. Drugog smo dana fasovali municije samo toliko, da su noću vojnici morali ekonomizirati sa njom. Najteža je disciplina u vezi sa pucanjem ili štednja municije za vrijeme borbe. Tek mi je treće noći pred rejonom moje kompanije uspjelo ono, što sam prve noći namjeravao.

Još prve noći ruskog napada vidio sam drugog dana poslije svanuća, da su ruski vojnici bez pravog vodstva mlitavo napredovali i da su se ukopali pred našom žicom kako bi se zaklonili od naše vatre i od vatre svojih starješina. Prije zore su napustili pod zaštitom mraka iskopani rov i trkom se vratili u polazni položaj.

Treće sam noći naredio da se vatra sa naše strane pred zoru osobito pojača i održi do potpunog svanuća. Na-

redba je rigorozno izvršena i dok su Rusi pred ostalim kompanijama pred svanuće uzmakli kao i dotada, pred mojom kompanijom to nisu mogli učiniti zbog jake vatre, pa je cijelom širinom položaja ruski rovčić pred preprekama ostao zaposjednut.

Došlo je uslijed toga do rijetkih i tragikomičnih scena na daljini od 8 do 15 koraka. Dan je osvanuo, a prijatelj i neprijatelj su ostali na čudu. Vatra je prestala i započeli su razgovori iz rova u rov. Bosanci su pozivali Ruse na predaju i tražili neka krenu ispod žice ili kroz našu žicu k nama, a Rusi su oklijevali iz bojazni od vatre svojih ljudi iz polaznog rova. Neki je stari Bošnjak Radovanović otac šestero djece iskočio iz našeg rova, pužečki prošao kroz prepreke, postavio se na ruski rov te pružio Rusu ruku u namjeri da ga izvuče iz rova i započne predaju. Dogodilo se obratno, jer je Rus povukao Bošnjaka u svoj rov. To je zapazio moj Osman Duraković provukao se do Rusa, izvukao Radovanovića iz rova uzeo mu pušku i počeo pucati u Ruse. Kad je ispucao magazin okrenuo se i pošao natrag, ali ga je tada straga pogodilo smrtno tane.

Navlačenje i nagovaranje potrajalo je još kratko vrijeme, dok ga nije završio kadet Hüffel originalni Bečanin. Otišao je naime i on k Rusima i održao im govor od mješavine hrvatskih i njemačkih riječi. Zatim je izmislio nekakve komande, pograbilo prvog Rusa za kaput i povukao sa sobom. I zaista su ga ostali kao po komandi slijedili. Ne znam dal im se dopao mlad oficir, ili njegove kretnje i komanda, ili nerazumljivi govor, ali uspio je, a to je bilo glavno. Predalo nam se kod te zgrade 168 ruskih vojnika sa oružjem i velikim brojem ogromnih bombi i dva mašingevera.

Susjedni ostsjeci nisu nikoga zarobili i zbog toga je generalštab obescijenio do tada naše borbe. Generalštab je radi neprijateljskog rasporeda želio saslušati zarobljenike kako bi došao do potrebnih podataka.

Kadet Hüffel dobio je dvije lake rane i veliku srebrnu medalju za hrabrost, 25 vojnika moje kompanije odlikovano je tom prilikom srebrnim ili brončanim medaljama za hrabrost, a ja sam dobio po drugi put Verdienstkreuz sa mačevima.

Moja gluhoća

Bio sam opet kompanikomandant svoje stare 16. kompanije. Poslije podne 14. siječnja 1916. godine zovnuo me telefonom major Böhmler sa lijevog krila našeg abšnita, da ga posjetim, jer se minulih teških dana nismo ni vidjeli. Obećao sam mu doći i pošao oko četiri sata poslije podne do njega.

U jakom zavoju Ikwe bio je naš rov slomljen pod pravim kutom. Od prijašnjih borba zaostao je na tom mjestu plitak rovčić, koji je dijagonalno spajao slomljene strane rova. Da bih uštedio hodanje kroz glavni duži rov sa čestim traverzama pošao sam kraćim putem kroz plitak rovčić. Sagnuo sam se, jer je trajala pješačka vatra i krenuo naprijed. Čim su me vojnici primijetili, počeli su vikati zajedno sa pionirima i minerima opominjući me da Rusi taj rov gađaju minama. Stajali su leđima prislonjeni na eskarpu rova a natkriveni su bili žičanom mrežom. Sjećam se još i sada povika: „pada mina“ i mađarski „akna esik“. Ipak sam se odlučio i pošao. Nisam bio lakomišljen, ali sam već često izbjegao mini, jer sam odlično čuo i točno raspoznao mukli zvuk paljenja, pratio lagan lijet sanduka kroz zrak, te se bijegom zaštitio do poslije detonacije.

Bio sam nekako u sredini plitkog rova kad sam začuo da je opalio ruski bacač mina. Zastao sam i uperio pogled u pravcu zvuka na gore. Moj je pravac gledanja bio sasvim točan, no usprkos mog napornog i pažljivog promatranja nisam mogao ugledati mine. Uzrok je ležao u rasvjeti. Dogodilo mi se i inače, da kod intenzivnog sunčanog svijetla gledam u zrakoplov pa ga časomice uopće ne vidim. Tako se zbilo i ovog puta. Mina se odjedamput pojavila nad mojom glavom i pala mi upravo pred noge.

Instinktivno i bez razmišljanja odbacio sam se svom snagom na stranu kamo je zakretao rov i pao sam na leđa. Istog je časa uslijedila eksplozija uz silnu detonaciju kao kod svake velike mine.

Svijesti nisam ni trenutka izgubio i prema tome se sjećam svakog detalja i svih svojih osjećaja.

Odmah poslije eksplozije iako sam dobio mnogo većih ogrebotina po nogama i prsima, te iako sam bio zemljom

Sada su se opet našli stari drugovi iz teških dana prve i druge godine rata, koji su se oporavljeni i ozdravljeni vratili na frontu, a kako je cijela regimenta bila zbijena na istom ostsjeku, to su se drugovi često posjećivali, zbližili i izmijenili misli i osjećaje. U prilog drugarstvu išlo je i to što smo dobivali izdašnu hranu i piće, pa smo mogli što šta slaviti i proslaviti.

Moj je dekung bio uvijek pun kao košnica. Dvaput sam ga morao pregrađivati, da bi mogao što veći broj drugova stati u njega. Oberstlajtnant Meissl bio nam je tada bataljonskomandant, pa je i on i danju i noću rado svraćao k meni, da se porazgovori i razvedri uz moje društvo, jer je redovno bio vrlo potišten.

Ostat će mi u trajnoj uspomeni kako sam ga jednom prilikom energično opomenuo, kao da ga grdim iako sam mu uvijek iskazivao dužno poštovanje kao starješini i starom drugu. Duboko je sagnut ulazio jedne noći u moj dekung, gdje smo sjedili zbijeni kao sardine. Tmuran i boležljiv držao se stalno za trbuh i promrmljao: „ako u tvoj dekung udari mina, bit će iz nas fini gulaš.“ Energično sam replicirao, da nas sa takvim mislima i riječima poštedi, jer bi bolje bilo da je ostao u svom dekungu, nego da nam ovakvim primjedbama kvari raspoloženje. Pošto je u teškim danima svaki prigovor lakše primao nego inače, postigao sam što sam htio, pa se odmah ispričao i smirio.

Regimentskomandant oberstar Hofmann bio je naprotiv uvijek ljut na oficirske sastanke u mom dekungu. Bio je premalo inteligentan i nije uvidio kako su sastanci mladih oficira kod iskusnog, starijeg i pouzdanog oficira od koristi za duh regimente, pa se mrgodio i više se puta slabo izrazio o „kasinu kod Blaškovića“. Imao je naime nečistu savjest, jer sam podnio nekoliko prijava zbog nemogućih prilika kod trenja i kod provijanta, a on se smatrao više odgovornim za pozadinu regimente, nego za švarmliniju.

*

Kada je uvršten XVII. maršbataljon BH 3 regimente došli su pod večer oficiri tog bataljona k meni, da mi se jave i da se upoznamo. Primijetio sam da su utučeni, pa sam im prigovorio da od njih, koji dolaze iz domovine, a osobito

od mladih oficira očekujemo svi mi, koji smo dugo na bojištu nov život i nov polet, a međutim oni dolaze kao da idu na vješala.

Mlad i bistar rezervelajtnant me umolio neka mu ne zamjerim, ako mi protivuriječi, da im držanje ipak ne bih trebao osuditi, pa je produžio: „Kod kadera smo u Pešti stalno slušali o teškim dnevnim gubicima naše regimente kod Sopanowa, pa možete razumjeti da nam je bilo mučno doći na tako teško ratište, gdje nas, mlade ljude, očekuje brz i tužan svršetak. Velika je razlika, gospodine kapetane, između vas i nas. Vi ste sprovedi već lijepi dio života u miru, mnogo ste lijepog i dobrog u životu vidjeli i iskusili, dok smo mi tek jučer kao djeca ostavili naše majke, jedva završili srednju školu, na brzu smo ruku vojnički izvježbani i bačeni ovamo u pakao. Za nas zapravo prvi korak u život znači korak u smrt!“

Svaku sam riječ tog mladog čovjeka morao odobriti, jer je zaista sudbina mlade generacije bila veoma žalosna.

Drugog jutra je jedan od spomenutih mladih oficira (Hartig) pucao kroz čelični oklop, pa ga je pogodilo neprijateljsko tane kroz prorez oklopa u čelo i tako je potvrdio istinitost riječi svoga druga.

*

Zima od 1915. na 1916. godinu bila je ljuta. Kod Sopanowa se preko tri tjedna temperatura stalno kretala između 21 i 23 stepena ispod ništice. Smrzavali smo se tokom dana, jer iako smo imali nešto drva, nismo smjeli ložiti zbog neprijateljske artilerije, koja bi nas odmah počela gađati. Tek smo se tokom noći mogli poslužiti sa našim „švarmofenima“ i teško prikupljenim drvom.

U početku je bilo dosta drvene građe i drva za loženje, jer smo u naše dekunge uzidali, te u našim pećima spalili sve kuće sela Sopanowa, kroz koje se vukao naš položaj. Tipične maloruske kuće bile su mahom od drveta sve od temelja pa do krova i pružale su nam bogatu mekanu građu svih potrebnih dimenzija. Poslije je drvo nestajalo, a potreba je zbog ljute zime bila sve veća, pa su nam vojnici morali po čičoj zimi gaziti dubok snijeg i marširati kilometrima do obližnjeg sela iza položaja, rušiti kuće i nositi teške bal-

vane, grede i japije u položaj. Nabavljanje drva značilo je još i borbu protiv drugih elemenata. Pošto su momci išli preko otvorenog i ravnog terena, to je mnogi od njih nastradao od puške, jer su taneta šišala i preko 3000 m daleko. Kad su došli u selo iza položaja nastala je preko srca borba sa seljacima, koji nisu dali, da im se ruši krov nad glavom. Konačno vraćajući se sa dragocjenim tovarom drva u položaj nisu im vojnici drugih regimenta dali prolaz i otimali su im materijal, jer su ga navodno nosili iz njihovog rajona. Stoga je svaka treščica bila zaista skupocjena, jer bi za sve nas noćna teška služba bez vatre kod tolike hladnoće značila pravu propast. S druge strane se nije dalo zamisliti ništa slađeg od čućanja oko vatre, pa i kada je kahva bila tek konzervirana...

*

Topla zima bila je još gora, jer nas je poslije mraza snašlo još veće zlo, a to je vlaga. Kad je hladnoća popustila nastupile su beskrajne zimske kiše i naši su rovovi bili puni vode. Sav se naš veliki rovovski rad pretvorio u ništa. Stijene su se rova rušile i ako su bile obložene prućem, daskama i fašinama, dekungi su procurili, dno je rova postalo neprohodno od vode i blata, jer je voda sve potkopala. S njome su došli i odvratni štakori. Kako su pitomi i umiljati prema njima bili naši stari znanci poljski miševi.

*

Kad sam iza svršetka ofenzive kod Sopanowa ponovno preuzeo svoju 16. kompaniju, nisam više našao svojih starih izvježbanih, iskusnih i pouzdanih ratnika. Popunjavali su je zbog velikih gubitaka iz maršformacija i iz drugih kompanija, pa se sasvim rasklimala, a pod komandom slabog i mladog rezervnog oficira nije se mogla podići do prijašnje vrijednosti. Iz 16. sam maršbataljona uzeo nekolicinu svojih starih šarža i odanih mi vojnika, pa sam odmah u početku kompaniju čvrsto stegnuo. Raznim se pokvarenjacima moja strogost nije dopala pa su zaključili da prebjegnu k Rusima. Jedan je započeo, za nekoliko dana slijedila su trojica i konačno još dvojica. Dabome da se o tome mnogo govorilo i pogovaralo na svim komandama, ali me

nitko od starješina nije upitao za uzrok. Ipak mi je ta činjenica bila neugodna, pošto sam znao, da sam joj lično uzrok. Nije bilo nikakvog političkog momenta, jer su bjegunci bili svih vjera a i ranije kažnjavani zbog nediscipline i nevaljalstva.

Cijela je regimenta znala da mi kompanija dobiva najbolju hranu, da su mi vojnici najbolje odjeveni i opremljeni, da se u mojoj kompaniji najurednije dobiva dopust, da nitko toliko ne nagrađuje i ne odlikuje svoje vojnike kao ja, ali su znali i to da progonim i kažnjavam svaku nevaljalštinu. Time sam vrijedne vojnike privezao uza se, a pokvarenjacima nije bilo lako.

Navest ću jedan slučaj.

Svanuo je dan i ja sam legao na počinak poslije teške noćne službe. Daskora me dignuo Bego i javio mi da je upravo sa desnog krila dotrčao ordonanc sa meldungom „korpskomandant dolazi u naš štelung“.

Požurio sam na desno krilo, da mu se javim i da pratim visokog generala kroz svoj položaj.

Ako uzmem u obzir visoki rang i blizinu neprijatelja njegova je ekšelencija, feldzajgmajster Czibulka, bio veoma jovialan, no njegov se generalštabsšef držao vrlo ukočeno, a na isto tako ukočenoj generalskoj kapi bila je metalnim slovima ispisana riječ: „durchhalten!“ Znao sam da je taj gospodin osim trenutnih iznimaka živio kod korpskomande 18—20 km iza prvog položaja, da je spavao u udobnom krevetu kojeg spahijskog dvorca, da je jeo za bogato prostretim stolom i da su ga okružavali ljudi, kojima ni u mirno doba nije bilo tako dobro kao tada u ratu. I takav mi je gospodin nosio na kapi natpis „durchhalten!“

Komandant 44. kapošvarske regimente major Schild, koji je dopratio korpskomandanta do mog desnog krila dotrčao je najednom do mene, zagrlio me i poljubio. Sam se korpskomandant začudio nad tako srdačnim pozdravom, pa smo mu protumačili da smo drugovali još kao nastavnici na kadetskoj školi u Kamenici kraj Petrovaradina i da smo se evo od 1912. godine prviput sreli.

Korpskomandant je zatim pošao i produžio razgledavanje položaja. Zapanjen se zaustavio upravo kod mog dekunga, jer su dva vojnika bila za kaznu vezana uz kolac.

Začudio se, jer nije ni slutio da i u rovu ima kazne, pa je upitao tko im je odmjerio ovako oštru kaznu. Ja sam mu se prijavio uz izjavu, da svaku navaljalštinu kažnjavam onako kako znam i mogu, a ne obzirem se mnogo na reglementarne odredbe, pošto nemam ni prilike, ni mogućnosti da podnosim višim komandama kaznene prijave i pišem protokole, a konačno ne bi ni sankcije imale tog učinka kao što ga ina kazna, koja se smjesta iskusi. Uostalom kazne nisu ni okrutne iako su osjetljive, jer bi se prema reglementu vojnik, koji je kao stražar u rovu zaspao, morao ubiti, a ja sam mu odmjerio kaznu na svoj način, jer držim da je ta za interes službe od veće koristi, nego smrtna kazna.

Korpskomandant je samo kimnuo glavom i produžio put, jer nije znao što da mi kaže. Praktičnom ratniku nametnule su se dnevno razne dužnosti, koje nije nikakav reglement predvidio i utvrdio.

*

Naš bataljonskomandant oberstlajtnant Meissl bio je oficir starog kova, daleko stariji od sviju nas. Kao savjestan i čestit čovjek držao je svojom dužnosti da ratuje doklegod može izdržati. Iako je bio krepak i snažan pedesetipetogodišnjak fizički je dosta trpio, jer su mu oslabljeni živci porazno djelovali na probavu.

U početku rata kod Šapca dobio je pet teških rana, koje je još uvijek osjećao. Njegov dekung i bataljonskomando nisu bili ni pet metara iza našeg položaja i ruske su mine padale jednako na njega kao i na nas. Spavati nije mogao zbog proljeva, koji ga je stalno tjerao na latrinu. Jedva je dočekao da prije podne ustanemo, pa da nam se požali na slabo zdravlje. Jeo nije ništa ostim prožganice i pripovijedao nam je bezbroj puta da ima proljev kao čaplja. Njegov stari drug kapetan Emil Sedlak morao ga je čak pratiti na latrinu i izbliza promotriti njegovu nevolju.

Bataljonskomandant nam se mnogo zabavljao telefonom da prikrati vrijeme i jednog je dana požurio k meni kao prijatelju i gajitelju pjesme, da mi kaže kakve je odlične pjevače otkrio na „Artilleriezzwischenstation“. Morao sam s njime do njegovog telefona, da slušam te silne pjevače.

Nazvao je Zwischenstation i zatražio pjesmu. Poslije dugog nećkanja zaorila je poznata pjesmica:

„Iz bačve stiže glas
u vinu leži spas
ko neće alkohol
taj mora biti vol
(: haj vinca, vinca vincaca
vinca rumena :)“

Zapravo su prvi dio teksta samo djelimice hvatali, jer su naši pjevači sa Zwischenstationa znali samo refrain. Pošto su ga nekoliko puta opetovali, zatražio je komandant drugu pjesmu, ali su pjevači ustrajali u nedogled kod istog: „haj vinca, vincaca... Za mog komandanta i njegovu muzičku kulturu bila je ta pjesma dostatna.

Na samu Novu Godinu 1916. posjetio me komandant. Sio je i učio me igru „dardl“, kad odjednom započne s bombardiranjem ruska „revolverkanona“ sa male daljine od 2000 m s one strane Ikwe. Sve su granate udarale oko nas i pravo je čudo da smo nas dvojica u mom sasvim slabom dekungu ostali nepovrijeđeni. Tik do mog dekunga granata je pogodila momčadski dekung i ubila petoricu mojih vojnika.

Imao sam dosta muke sa uzrujanim vojnicima i sa probavom komandanta, a sve zbog ustrajnog gađanja tog topa.

Jednog sam dana sjedio sa komandantom u dekungu kod kapetana Jakopovića i dok smo pripovijedali zabruji „šverac“ i udari pored samog ulaza u naš dekung tako da smo otkočili uslijed ogromnog tlaka zraka i potresa zemlje. Nikad nam kraj nije bio bliži, ali nas je i ovog puta sačuvao Bog. Ruska granata od 18 cm kalibra zarila se u zemlju jedva dva metra od nas, no nije eksplodirala, inače bi nas bila raznijela.

*

U tom smo položaju pored bezbrojnih novotarija ratne tehnike dobili nekoliko novih pušaka sa dalekozorom za ciljanja (Zielfernrohr) pa su se mladi oficiri bavili „sportom“ gađanja na ruske vojnike.

*

Snebivao sam se čitajući dnevne zapovijesti viših komanda, u kojima se među inim publiciralo, da će se odre-

denog dana održati veliki lov na jelene, srne, veprove itd. u lovištu tom i tom, pa su se određivala mjesta sastanka i koje će jedinice dati goniče za gospodu oficire iz etape.

Dotle smo mi u rovu dnevno strahovito krvarili, a onima je u etapi obijest toliko porasla, da su nas na tako uvredljiv način obavještavali o svojim zabavama.

*

Jednog mi je dana javila regimentskomanda, da su došli novinari — ratni izvjestitelji velikih bečkih i peštanskih listova — kojima je trebalo pokazati položaj i uputiti ih u način borbe.

Poveo sam ih, pokazivao im, tumačio i informirao ih o svemu što su me pitali, a pitanja su padala kao kiša.

Sično sam se iznenadio kad sam poslije nekoliko dana u glavnim listovima čitao o događajima kod Sopanowa, koji se nisu nikada ni odigrali a još vrh svega, da sam u njima lično igrao glavnu ulogu.

*

Mnogo nam je brige zadavala ruska pretstraža (Feldwache), koja je ležala na samom zavoju našeg položaja kod mlina i smetala je našim noćnim radovima na preprekama kao i našem patroliranju.

Sa cugfirerom Birindžijom, koji je uvijek bio spreman za takve pothvate dogovorio sam sve detalje kako treba izvesti prepad na rusku pretstražu i ta nam je mala akcija potpuno uspjela.

Pošto je bilo očevidno, da je ruska straža zaposijedala dekung kod mlina samo noću, to sam uputio Birindžiju sa petoricom dobro opremljenih i oboružanih vojnika u prvi sumrak da se došuljaju do dekunga kod mlina, kad je još bio prazan i da sačekaju dolazak ruske patrule. To su sretno izveli, pa je ruska patrula, koja je tokom noći došla u najvećem miru do uobičajnog mjesta, dočekana sa bajunetima i bombama u rukama Bosanaca. Predali su im se jedan podoficir i 4 ruska vojnika, a naši su se svi vratili u položaj.

Rusi nisu više zaposjeli dekung kod mlina, a nama je bio izvađen bolan trn iz živog mesa.

*

Poslije neuspjelih ruskih noćnih napada našli su Bošnjaci pred našim preprekama i u samoj žici mnogo velikih

ruskih bomba. Bombe su naime bile tako teške i nespretne, da ih je ruski mužik nerado bacao, pošto je uvijek bio izvrgnut opasnosti, da bomba rani njega samog, a kako ju nije mogao daleko baciti, ostavio ju je pred našom žicom.

Naši su vojnici sakupljali te bombe i čeprkali po njima te našli, da u njima ima dosta aluminijske prstena, a ta je industrija tada bila u punom cvatu. Tri rekruta, koji su tek došli sa maršbataljonom, vidjeli su starije vojnike kako rade prstenje i htijući slijediti dobar primjer, zapalili su jednog jutro, kad su bili sami u rovu vatru i stavili bombu u nju čekajući da iz nje procuri aluminij.

Neuka sirotinja! Sva su trojica platila životom tu ludost.

*

Moja se hrana kod Sopanowa znatno popravila otkada je moj kuhar Macko — bosanski Ukrajinac — nabavio kokoš, koja je nosila jaja. Kod trenu su je svi dobro poznavali, jer je bila neobično pitoma i prozvali su je Anica. Renome joj je bio odličan, jer je redovito nosila velika jaja.

Njezino je sudjelovanje u svjetskom ratu trajalo od ljeta 1915. do jeseni 1916. godine kad ju je Macko kod Żwyżyna zaklao, jer je već prestala nositi jaja.

*

Rado sam odlazio u posjete u susjedni rejon kod Min-kowca, gdje su položaj branili domobranski husari iz Varaždina, jer mi je društvo zemljaka Hrvata osobito godilo.

Od njih sam poslije čuo, da je Sopanow poslije našeg odlaska bio dvaput izgubljen, jer su nas koncem siječnja, kad smo upućeni u rezervu, zamijenili slabi branioci.

Punih pet mjeseci nisam smio ni jedne noći spavati, nego tek poslije svanuća pa i onda dosta slabo.

U rezervi u Żwyżynu dobro sam se odmorio, a nezaboravan mi je ostao osjećaj sreće i zadovoljstva kad sam opet vidio djecu i žene, jer ratnik-borac, kojemu je cilj samo ubijanje, bio mi je već suviše krvav i nečovjek.

OSMAN

Kada sam ga upitao u Starom Samboru poslije teških borbi u istočnoj Galiciji a za vrijeme povlačenja u Karpate da li bi htio biti moj momak, Osman mi je pun prirodene vedrine i nasmijana lica odgovorio: „ne samo ja, već i naš feldvebel htio bi biti vaš oficirsdiner.“

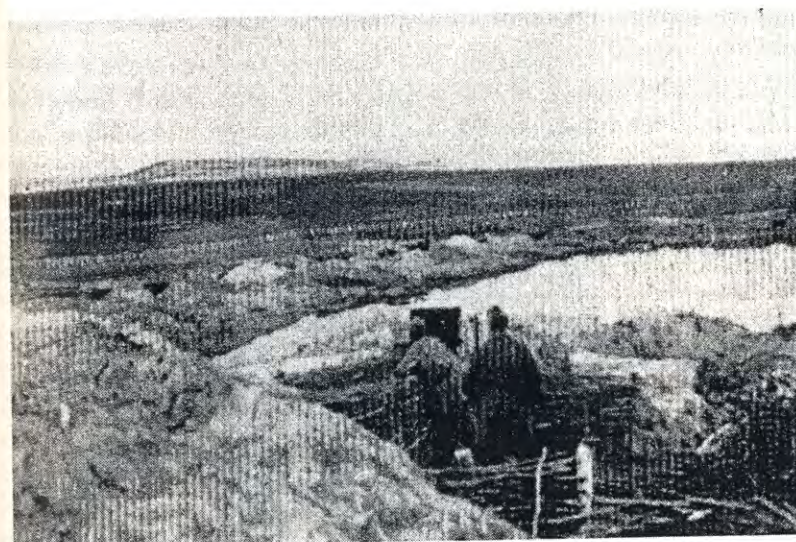
Isprva je pošao sa mnom na ratište moj predratni momak Boško Spasojević. Bio je bistar i okretan, no za momka sasvim nesposoban. Rastresen i neuredan, a pored toga i preslabih živaca za rat, da baš ne kažem kukavica. Kad sam ga trebao nije ga bilo, a kad mi je bio nepotreban dosađivao mi je svakakvim pitanjima. Poslije najtežih borbi ostao sam bez hrane i bez ostalih potreba, pa sam se znao noću smrzavati i mučiti po bogzna kako tvrdim ležištima. Bio sam prema Bošku vrlo obziran, jer je bio dobar i pažljiv prema mom petogodišnjem sinčiću dok smo bili u peštanskom garnizonu. No kad sam stigao u Stary Sambor bez igdje ičesa i opet nije bilo Boška, dodijao mi je i otjerao sam ga u kompaniju, a uzeo Osmana za momka.

Osman Duraković rodom iz Dervente otслужиio je svoj skraćeni vojni rok još prije rata a bio je u tridesetoj godini kad je mobiliziran.

Sjećam se njegovog veselog bića otkako sam preuzeo kod Šapca komandu mašingeverabteilunga II. i IV. poslije nego što je bio ranjen Sedlak, a Foretić pao. U tim ljutim borbama bio je Osman uvijek uza me i ako je bio posluga br. 6 i neustrašivo se šetao između mašingevera i municionsštafela. A bilo ga je šta vidjeti, jer mu je do 2 m visine vrlo malo falilo. Nezaboravan mi je ostao njegov pogled pun vjernosti i odanosti, kojega nije skidao sa mog lica. Ne bih želio ogriješiti duše, ali me samo moj pas Kudro tako gledao.

Osman Duraković

Položaji „šesnaeste“ sa „Skadarškim jezerom“ ispod Oštre Gore

Život u rovu

Život u rovu

Bilo je to u velebici kod Horożanne Wielke nedaleko Lwowa 9. IX. 1914. kad smo po žestokoj vrućini doprli do jurišnog položaja, a u hladnjacima mašingevera nestalo je vode. Mnogo se pucalo i pored toga sam sumnjao u svoje Bosance da su si žeđu gasili vodom iz hladnjaka. Bilo kako mu drago cijevi su se usijale i ono malo vode u hladnjacima počelo je vreti i pretvarati se u paru. Formajsteri su izgubili živce, pošto su „gevermašine“ upravo tada zatajile kad su im se na malu daljinu pružili odlični ciljevi. Tada je u gustoj kiši neprijateljskih taneta silnim skokovima izjurio jedan Bošnjak naprijed prema neprijatelju, ali bez oružja. Nosio je tek dva „trenkajmera“. Između oba neprijateljska položaja bila je naime neka mlaka, pa je iz nje naglo zahvatio vode i vratio se u „švarmliniju“, te opskrbio hladnjake mašingevera potrebnom vodom.

Naš je napad uspio, a poslije sam imao dosta muke da pronađem radi odlikovanja nepoznatog junaka. Osman nije baš ništa držao do svog pothvata i nije se htio javiti.

*

Onog dana kad sam Osmana odredio za svog oficirsdinera osjetio sam što znači imati momka, koji se brine za svog oficira. Kako sam se stalno brinuo za svoje vojnike, konje i materijal, ostao sam iako već stariji oficir radi bezbrižnosti Boška slabije snabdjeven od ikojeg kadeta. Otad sam međutim već prvog dana ležao na čistoj slami u čistoj prostoriji, dobro pokriven i opskrbljen sa svime što sam trebao, a da nisam ništa tražio ni naređivao. Uopće se sam za sebe nisam više brinuo, sve je svršavao Osman. Moja se prtljaga umnožila i zaliha je hrane bila dobra. Osman je već bio pronašao da je mesar regimente moj bivši podoficir, a istotakve je veze uspostavio sa trenom i kod provianta, pošto sam bio predratni komandant podoficirske škole regimente i sve su me šarže kao i sav kader poznavali otprije.

Kod povlačenja kroz Karpate opazio sam da je Osman iako je bio pravovjerni Musliman rado okusio svinjskog mesa ili slanine ili se spleo s kojom lijepom đaurkom. A ženski se svijet nije baš otimao od tako stasitog, silnog i odvažnog momka.

Moj je ordonanc Bego Kapetanović iako u svemu takmac Osmanov bio mnogo stroži sa sobom. Žene nije dirao a na

slaninu ga je Osman morao dugo nagovarati i uvjeravati ga, da je i Musliman može jesti, ako nije mnogo masna. Morali su nadoći dani najveće oskudice, da se i Bego omrsio.

Kod ponovnog napredovanja kroz Karpate u snijegu i ledu vidio sam kako je moj Osman snažan. Dok su drugi padali na zemlju i smrzavali se, nosio je s lakoćom ogroman teret, a pregazio je glavne visove sniježnih Karpata bez pot-plata na cipelama.

Pa iako nije ničesa bilo Osman je za svog oficira znao ipak nešto pronaći. Jednom nismo 9 dana ni vidjeli svoje poljske kuhinje nit smo išta fasovali, a Osman mi je donio kokoš, krumpira ili je ispod snijega iskopao korijenja od zelja, koje sam u nevolji rado jeo. Velikim je trudom tih dana nabavio negdje u dolini mladu patku i očišćenu ju donio na vis kod Turke i stavio ju u bisage. Kad ju je noću htio ispeći nije je više bilo. Bilo mu je žao mene, pa mi je hladnokrvno izjavio, da neće mirovati dok ne pronađe tata. Razmišljao je, da će tokom noći već netko ispeći ukradenu patku, pa je neopazice obilazio vatre našeg logora i još je prije pola noći otkrio svoju patku na ražnju kod 32. peštanske regimente, čiji su vojnici nosili ionako nadimak „csirkefogó“ tj. kradljivci pilića. Osman je u svakoj situaciji imao puno takta i dobrog načina a imao je i neobično razvijen instinkt. Poveo je sa sobom dva silna Bosanca, koji su samo reda radi ponijeli puške sa nasadenim bajonetom. Poveo ih je tek za rezervu, jer je bio goloruk. Prišao je vatri, na kojoj se pekla patka, podigao jednog Peštanca, jer nije znao na mađarskom jeziku reći neka mu ustupi mjesto, čučnuo je uz vatru i sa kolcem u ruci preuzeo posao i komandu oko ražnja i vatre. Nije ni riječi rekao, pa nije ih ni pogledao, jer je gledao samo svoju patku. Nije pala krv. Bez riječi je jedan po jedan Mađar napustio vatru i Osman je donio fino pečenu patku svome kapetanu, na koti 790 ispod Turke.

Učio je mog ordonanca, a svog pomoćnika i poslije nasljednika Bega Kapetanovića, da radi onako kako bi kapetana što manje smetao.

*

Do svoje prave važnosti došao je Osman tek poslije strahovito napornog marširanja i napredovanja iz Pruske

Šlezije kroz veliki dio Poljske prema Varšavi u našem prvom stalnom položaju Wojčin — Opoczno — Mariampol — Krasnik.

Kao što je moj IV. bataljon bosanske treće bio opetovano odlikovan i vađen iz položaja, čim je neka ličnost došla u sektor zbog „paradiranja“, tako je i moj Osman u tim prilikama igrao specijalnu ulogu. Komandant bi me uvijek zamolio, da dam Osmana za počasnog stražara, jer nitko nije mogao proći a da ne zastane i ne baci pogled pun divljenja na tog lijepog i stasitog momka osobitog držanja. Tako se i njemački car zaustavio, odmjerio Osmana, potapšao ga po ramenu sa „braver Bošnjak“ i pozvao svog sina princa Joahima, koji je bio veoma visokog rasta, da se izmjeri sa Osmanom. I zaista je carski princ stao leđa uz leđa Osmanu i konstatirao, da je skoro tako visok kao Bošnjak. Car je tada naredio da se Osmanu pošalje ručak iz dvorske kuhinje i kod banketa se pohvalno izrazio o držanju Osmana.

*

Neobičnu dosjetljivost i duhovitost pokazao je Osman u tragikomičnom slučaju, koji se odigrao istih dana.

Usljed našeg naglog napredovanja kroz Poljsku bio je dovoz hrane potpuno zatajio i naši su fasungi bili sasvim slabi. Sjedio sam jednog popodneva u svom niskom i primitivnom dekungu kad se potrbuške uvukao k meni Osman da mi se požali, kako je sasvim „švorc“, jer nema više ni kruha ni duhana, ni kave, ni konzerva. Umolio me da ode do regimentskomande, gdje se nada da će nešto naći. Odvraćao sam ga, da po bijelom danu izlazi iz položaja, jer se stalno pucalo, tim više što mi je bilo poznato da naš tren još nije stigao. Njegovom sam navaljivanju ipak popustio i moj Osman ode sa praznom uprtnjačom i „brocakom“ otvorenim poljem natrag do prvih kuća Swienciechowa, gdje je bila komanda.

Situaciju moram dopuniti još i slijedećim slikama:

Tada je bio regimentskomandant debeli „Friedhof-deserteur“ Hofmann poznat sa svoje proždrljivosti. Taj se oberstar vrlo malo brinuo dali regimenta ima hrane, no nije propustio da svoju ličnu zalihu svakom zgodom pojača. Odredio je i specijalna kola, na koja se tovarila njegova hrana i ta su kola slijedila regimentu još ispred

municije. Svega toga nisam znao, kao ni to, da se na tim kolima vozio feldvebl Löwy, koji se morao brinuti jedino za izdašnu hranu komandanta. Löwy je bio Židov iz Der-vente, dakle zemljak Osmanov. Bio je mlađi od Osmana, jer je mobiliziran iz aktive, dok je Osman mobiliziran iz rezerve. Löwy je bio od kuće siromašan mali trgovac, dok je Osman bio iz ugledne i imućne muslimanske kuće, a konačno je Osman znao, da sam bio vrlo strog komandant podoficirske škole, koju je svršio i Löwy i da je pod mojom komandom postao kaplar.

Vratit ću se međutim Osmanovom fasungu.

Došavši sretno do komande Osman prođe mimo se-ljačke kuće, u kojoj je boravio komandant i produži pored dvorišta, u kojem su stajala pokrivena provijantna kola komandanta. Na njima je dakako sjedio Löwy. Osman mu u prolazu dobaci pogled pun mržnje i pljune pred njega. Löwy se prvog časa obradovao da vidi Osmana no razočaran je viknuo: „Šta ti je Osmane? Zar mi se tako javljaš? Šta sam ti skrivio?“ „Ti si mrcina, zaudaraš i s tobom ne govorim“, uzvratit mu ljutito Osman. „Ma kako Osmane, kunem te Alahom, govori što sam ti uradio, što sam ti skrivio, da tako ružno o meni govoriš, a još sam ti starješina“, jadao se Löwy. „Ne spominji mi Alaha i ostavi se starješinstva, jer ćeš za koji čas pod zemlju. Moj je starješina samo kapetan Blašković, koji će te ubiti kao psa“.

Trgnuo se Löwy i skočio sa kola pa uhvatio Osmana za oba ramena i zavapio kroz plač: „Osmane prijatelju govori ako Boga znaš šta je, ništa ne razumijem. Zašto će me gospodin kapetan Blašković ubiti?“ „Eto kazao sam ti na što se moj kapetan odlučio a mogu ti kazati da ima pravo iako se od djetinstva znamo“, odgovorio mu je Osman i produžio: „Gospodin kapetan Blašković sjedi u dekungu — upravo sam ga gledao i slušao — puni revolver i kod svake patrone koju stavlja u magazin govori „za Löwy-a, za Löwy-a, za Löwy-a““.

Uspio je da Löwy-u natjera strah u kosti, pa je produžio: „Ustrijelit će te kao psa, a ima i pravo. Ti znadeš Löwy tko vodi regimentu u borbi i tko je uvijek s nama. I taj isti kapetan Blašković gladauje od dana u dan. Nema ni mrve kruha, ni konzerve, ni duhana, ni kave, a znade

dobro, da se ti voziš na kolima, koja su natovarena sa svim i svačim. Pravo je da padne tvoja glava kad možeš trpiti takvo stanje i nepravdu“.

Löwy je drhtao cijelim tijelom. Lomio se: jal ablez sa dobrog i sigurnog mjesta, jal smrt iz revolvera kapetana Bl... Pobijedio je revolver i strah od njega, te je šanuo Osmanu da dođe iza kola, gdje će mu dati fasung za kapetana.

Osman je brzo napunio ruksak i brocak sa raznim delikatesama. Bilo je osim obične hrane još i milhbrot, čokolade, konjaka, kave i raznih konzervi.

Zastrašivanje Löwya je sasvim uspjelo, a nakon svršenog posla Osman se s njime opet oprostio kao prijatelj i krenuo natovaren natrag u položaj.

Ipak nije tog dana Osman imao sreće i kao osveta za strah, koji je utjerao Löwy-u, nastradao je sam.

Vraćajući se u položaj dogodilo ga je neko zalutalo tane u but desne noge i zarilo se u kost.

Osman je uvijek bio junak, i zdrav i ranjen ili na smrti. Legendarne junake našeg naroda iz povijesti i iz pjesme zasjenili su herojstvom pojedinci, kao što je bio Osman.

Ranjen je sio na zemlju izvadio zavoj, previo ranu, pojasem čvrsto podvezao nogu nad ranom, natovariv prtljag i vratio se do regimentskomande, gdje je bio hilfspalac.

Dozvali su liječnika, koji je ranu pregledao, izvadio tane, previo Osmana i naredio da ga smjeste u ambulantu odakle su ga u sumrak trebala odvesti sanitetska kola do divizije i zatim u pozadinu do bolnice.

Sve se to odigralo u veselju. Treba imati na umu, da je Osmana poznavala cijela regimenta pa i liječnik. Došao je u ambulantu i komandant da vidi Osmana, a doktor se šalio i dirao ga. „Ipak te strefilo Osmane Durakoviću, tebe koji si držao da si nepovredljiv. Al ti moram čestitati, jer si izvukao živu glavu, samo u „špitalju“ neće biti minjaže kao na fronti... itd.“ Šale je izazvao sam Osman svojim osmješkom na licu i zgodnim i mirnim primjedbama. Samo se namrštitio i odlučno odupro da bi išao u špitalj. „Jašta“ reče on „na sve me možete prinuditi, ali ne i na to da moram napustiti svog kapetana.“ Sve naredbe i tumačenja, da će se rana upaliti i da može izgubiti glavu bili su sasvim uzaludni.

Osman je ustao i pokušao hodati. Pošto mu se činilo da bolovi nisu preveliki, izašao je u dvorište, izvukao iz ograde kolac za podupiranje i spremio se za marš. Sve je morao učiniti krišom da ne bi, nedaj Bože, itko od regimentskomande ili hilfspalca primijetio dragocjenu sadržinu ruksaka i brocaka.

I zaista je Osman šepajući došao u štelung i cijeli mi događaj ispriповijedao tako veselo i pun ponosa kao kad čovjek postigne kakav veliki uspjeh. Tek je na svršetku kao uzgred spomenuo da je i njega „strefilo“.

Tumačio sam mu i ja, da bi morao u bolnicu, ali je bilo uzalud. Kao kad dobrog i vjernog psa tjeraš od sebe, a on se sve više umiljava svom gospodaru tako je bilo i sa Osmanom. „Sve ću, kako vi gospodine, kapetane zapovijedate, samo vas ne mogu ni za život ostaviti“, i smješкао se i prostro mi za jelo, palio vatru i pekao.

Bataljonski liječnik Bošnjak Risto Jovanović preuzeo je njegu Osmanove rane. „Cijelit će teško i polagano zbog hladnoće —“, rekao je doktor Risto, „ali ću paziti da ne bude došlo do komplikacija i infekcije.“

Tako je i bilo. Osman je ostao, šepao ili skakao na jednoj nozi i nikad se nije požalio na kakve boli, nego je bio sav sretan, da je smio ostati uz svoga kapetana i uz drugove.

Drugovi su ga volili kao brata i vraćali su mu ljubav za ljubav. Za svakoga je imao veselu riječ ili šalu. Činilo mu je zadovoljstvo da ponekiput bezazleno i podvali. Za sve se vojnike brinuo kao najbolji brat. Kod provijanta je znao svaku situaciju iskoristiti i manevrirajući s mojim imenom izvukao je kakav izvanredni fasung za svoje drugove. Mnogu je sitnu aferu znao vješto preda mnom sakriti i nije dopustio nižim starješinama, da mi dodijaju sa raznim tužbama, nego je preuzeo da mi on lično raportira, ali je i to izostavio, čuvajući drugove i moje živce. Moje je inspekcije znao krišom telefonski najaviti, samo da bi sve bilo u što boljem redu i bez ikakvog uzrujavanja. Nezaboravan mi je ostao, kada se trudio da napravi bilo kakvu nedužnu glupost, ako sam bio ljut i neraspoložen, samo da bi me njome nasmijao.

*

Kad smo polazili sa ratišta na moj prvi urlaub Osman je jubilirao.

Njegova je rana na nozi lijepo napredovala. Mislim šta više da je i zacijeljela, ali se ipak na svim željezničkim stanicama dao previjati pošto su gospode Crvenog krsta vršile službu sestara bolničarka. Legao je i na nosila, pa su mu noge ispod koljena prelazile dužinu nosila. Sasvim se svukao za previjanje da posmatra rad gospoda, koje su se otimale da previjaju ovakvog momka kaošto je bio Osman.

I u Pešti je išao na previjanje u one ambulante, koje su samo gospode vodile.

*

Nezaboravan će mi ostati Osman u vezi sa velikom trodnevnom bitkom o Božiću 1914. godine i našim neuspjelim napadom na Krasnik — Mariampol kotu 105.

Govorkalo se neko vrijeme o tom napadu, a oficiri su i vojnici bili utučeni i iscrpljeni od svakodnevnih borba. Samo se Osman veselio. Danima je negodovao, da mu se pocijepao ruksak, da mu je izgorjela kabanica i da nema više ništa od proprijeteta. Njegovo se veselje pojačalo kad su nas neposredno pred napad pojačali s jednim svježim maršbataljonom. Poskakivao je od radosti, da će biti dobar fasung i da će se bogato snabdjeti sa svim potrebama najnovijeg izdanja.

Pa opet Osman nije bio surov čovjek, no nije bio nimalo sentimentaln u ratničkom poslu. Znao je, što mu je potrebno i sa tim se stvarima nastojao snabdjeti tamo gdje su se mogle naći. Nije nikada ni pomislio, da bi i on mogao ostaviti svoje kosti na bojištu.

Pošli smo sa švarmlinijom. Kad smo prešli cestu i doprli do niza kuća izvan Wojčina dobio je jedan Bošnjak tik kraj mene „kofšus“. Metak je ozgo probio lubanju, izašao ispod čeljusti i ušao u grudni koš. Nesumnjivo je bilo da je smrtno ranjen. Osman se odmah sagnuo do njega „da fasuje“. Opomenuo sam Osmana da ne dira ranjenika, dok ne izdahne, jer je još davao znakove života. Sa svojim poznatim smiješkom uzvratilo mi je: „ne brinite gospodine kapetane, taj ne osjeća ništa više“ i skidao je sa novog ratnika iz maršbataljona sve nove stvari. Čim se snabdio, uzeo je i pušku i municiju poginulog, pa je stoječki bez

ikakvog zaklona gađao neprijatelja, usprkos opomena i grdnje. Bio je tada kao strastven lovac. Kod svakog je hica posmatrao učinak i kliktao od veselja, ako je vidio da je pogodilo cilj. Sam je sa svojom visokom pojavom od skoro 2 m davao odličan cilj protivniku, ali je vjerovao da ga ne može snaći nikakvo zlo.

Oficirsdiner nije inače nosio puške i nije trebao ići sa švarmlinijom, no Osman je kod svakog okršaja imao pušku i ni koraka nije učinio od mene.

U spomenutoj božićnoj bici bio mi je Osman od velike pomoći. Bio sam tada kompanikomandant. Sa dva prva cuga kompanije krenuo sam naprijed dok sam treći i četvrti cug ostavio u rezervi u jarku duž ceste. Za daljne napredovanje od istočnog niza Wojčinskih kuća pokazalo se potrebnim da produžim desno krilo svoje švarmlinije. Podigao sam se sa zemlje i dao svojoj rezervi propisane reglementarne znakove. Oba cugskomandanta rezerve bili su Bosanci i to rezervni lajtnant Mehmedalija Saračević i štabfeldvebel Dušan Gavrilović. Saračević kao stariji bio je zapovjednik rezerve. Davao sam sasvim jasne znakove, podigao sam naime desnu ruku dvaput u vis, ispružio u pravcu desnog krila i zatim naprijed no nisu ih razumili i moje opetovano pokazivanje rukom naprijed onako kako se na cijelom svijetu čini nije imalo uspjeha. Bio sam već vrlo ljut. Primijetio je to Osman, poskočio i zamolio me, da on dade znak za rezervu. I gle čuda na njegov su se znak odmah podigli i pohrlili naprijed, no on je dao znak za natrag, a to je za Bosance značilo naprijed. Isto tako Bosanac potvrđuje riječ sa kretnjama glave kao da ih niječe, a niječe ih tako da potvrdno kima s glavom.

*

U Pešti sam stanovao u Arpad utca, a komandirao sam u Órkény-u.

U kući gdje sam stanovao nisam poznavao ni žive duše, pa ni svoje kućegazdarice, jer je Osman iznajmio stan, a ja sam u njega dolazio jedino noću na spavanje i izlazio rano ujutro zbog rada.

Iako je Osman moja odijela i obuću uvijek držao u najljepšem redu ipak sam primijetio, da su mi hlače stalno glačane, a pošto mi Osman u obračunu izdataka nije zaračunao

krojača, to sam ga u čudu pitao: „Tko redi moje hlače?“ Osman mi je sa smiješkom odgovorio: „Imate premalo hlača, gospodine kapetane, jer bi ih cijela kuća htjela peglati.“ Bila je naime četverokatnica, u kojoj sam stanovao i Osman mi je ispriповijedao, da poznaje cijelu kuću, a da bi hlače redile ne samo sluškinje, nego i gospođe.

Oko mi je zapelo i na mojim starim bluzama, koje su bile izvanredno čiste. Tako sam jednog dana zastao, jer nisam mogao prepoznati svoje bluze. Činilo mi se da je nova novcata. Osman je stvar protumačio ovako: „To je gospodine kapetane, ona stara bluza, koju niste više htjeli nositi ni na egzerciranje, a ja sam ju dao kemički očistiti i sašiti novi kragen.“ Opet sam se začudio: „A gdje je obračun za izdatke?“ Tada je Osman priznao, da je vlasnica kemijske čistione u kući do nas vrlo lijepa, mlada žena s kojom se češće „razgovara“ i stoga nije za čišćenje i novi ovratnik ništa tražila, dala mu je šta više još i forintu kao napojnicu. Moram priznati da sam razmišljao mogu li primati takove usluge, koje su zapravo bile namijenjene mom Osmanu.

Kako je Osman „razgovarao“ sa vlasnicom dućana neka sam Bog zna, jer nije znao drugog jezika osim hrvatskog.

*

U istom stanu me jednog jutra prije odlaska na rad Osman očetkao. Izbliza sam primijetio, da sa mu crvene oči, a kako me Osman nije nikada slagao ispriповijedao mi je smjesta uzrok na moj upitni pogled.

Kao svaki uredan vojnik vraćao se oko 1/29 sati navečer kući. Kod Nyugati kolodvora je ušao u tramvaj a na Margithidu mu je prišla kondukterica, od koje je zatražio kartu do Szénatér-a. Rekla mu je međutim da ne treba platiti karte, a kad je na Szénatéru htio izaći iz tramvaja, kondukterica ga je potapšala po ramenima i naznačila mu da se vozi dalje. Na tom se tramvaju vozio još tri puta oko cijele Pešte do „fajronta“ t.j. dok nije u dva sata noću otišao u remizu, a on sa konduktericom njenoj kući.

*

Kad bih Osmana poslao sa cvijećem u stan koje dame nije mogla odoljeti a da me pri sastanku ne upita odakle je

taj silan momak, koji joj je donio cvijeće. Dolazak Osmana u kuću često je uzrokovao poglede pune zavisti i gnjeva između mlade sluškinje i mlade gospođe.

U Órkény-u je bilo dosta malo ženskog svijeta iz boljih krugova za veliki broj oficira, pa su se mnogi neumorno bez uspjeha udvarali nekoj lijepoj i inteligentnoj vlasnici trgovine. U samom mjestu gdje sam bio komandant nisam o tome ništa doznao, no naknadno na ratištu i u rovu pripovijedali su mi, da je jedini Osman kod spomenute dame imao uspjeha, a to mi je potvrdio i sam Osman.

U Órkény-u sam često svratio na južinu kalvinskom župniku Pap Janošu. Gospođa tog puritanca nije baš bila prema meni puritanka, no ja to i nisam zapazio. Međutim su mi mladi oficiri pripovijedali da kalvinski župnik ima čudo od lijepe i mlade djevojke, samo da je strogo čuva kao i cijelu kuću sa visokom ogradom. Na ratištu i u rovu čuo sam da je Osman i s njom održavao intimne veze. Sam mi se jednom izjadao kolike je muke imao, da uđe u kuću. Mogao je to učiniti samo onda, kad sam ja bio u kući, pa je zazvonio i tražio me kao da mi mora nešto reći, ili mi je donio nepotrebnu pelerinu. Nekada je kao usprkos sijalo toplo sunce, a njemu je i samom bilo čudno da nosi pelerinu, kako bi me sačuvao od mraza.

*

Dok sam ležao u bolnici doputovala je iz Karlovca moja sestra, da me posjeti. Jednog je dana htjela izaći u neku trgovinu, a Osman se ponudio da će ju odvesti. Na pitanje moje sestre, dali znade gdje se ta trgovina nalazi, zanijekao je, ali je dodao: „Lako je za to, odmah ću doznati od policajca.“ Sestra mu je uzvratila: „Pa Osmane vi ne znate mađarski.“ Ali joj je Osman dodao: „Ako neznam ja mađarski, znati će on hrvatski“, i pristupio policajcu, te se sa njime lijepo porazgovorio na našem jeziku. Sestra se iznenadila, ali je Osmana uvijek nosila njegova vjera. Slučajno je bio naišao na policajca podrijetlom Slovaka i sa njime se lako sporazumio.

*

Na Hernárd puszti kumovao sam jednom svom rezervnom oficiru Mađaru i svatovi su bili veseli i bučni. Bilo je više

ženskih, nego muških, pa sam se obilno omrsio u svakom pogledu. Sa mnom je na svatove došao i Osman, jer je nosio darove.

Jednom je u rovu na Ikwi uzdahnuo spremajući u dekungu neko jelo, kako je lijepo bilo na mađarskim svatovima, a na moje pitanje, zašto je uzdahnuo, odgovorio mi je moj Osman: „Dok ste vi, gospodine kapetane, uživali sa gospođama, ja sam zadovoljio svu mnogobrojnu žensku čeljad na vlastelinskom salašu.“

*

Tako je Osman uživao, no još je veći junak bio na muci i u oskudici. Tovar, koji je nosio kod svih prijelaza preko Karpata nije nitko nosio, a kad sam primijetio kako su mu cipele pocijepane, podigao je nogu i pokazao mi da su mu tabani bosii. I tako je danima gazio dubok karpatski snijeg.

*

Konačno je i Osmana sreća iznevjerila. Sa njom se kao i sa životom suviše igrao, jer je bio uvjeren fatalista. Nitko se borbi nije toliko veselio kao Osman. Bio je u svom elementu i vedar je išao u vatru. Uvijek je nalazio dužnosti, koje nebi trebao svršavati samo da švrlja borbenom linijom i da ne mora leći na zemlju.

Kod Sapanowa na Ikwi nastradao je Osman bez ikakve potrebe i svojom krivicom.

Opisao sam ranije kako je Osmana pogodilo smrtno tane 11. studenog 1915. godine. Bio je pri punoj svijesti kada je pao i počeo je puzajući provlačiti se kroz našu žicu, da se vrati u rov. Priskočio mu je u pomoć i naš sanitet Pejo Radošević i pomogao mu da se uvuče u rov.

Rana je bila očajna. Metak mu je sa stražnje strane ušao u tijelo i izašao na trbuh pa su mu crijeva ispala. Ipak je Osman bio pri punoj svijesti. Kad sam ga umirivao, gladio mi je ruku i govorio mi: „Gospodine kapetane, bili ste mi drugi otac, pa vas molim da pišete mome ocu kakav sam bio. Osuđivao me što sam bio sarhoš, jeo sam svinjskog mesa i pio vina, ali vas molim da ga uvjerite, da sam ipak bio pošten čovjek“. Dok sam tješio Osmana događaji su u mom abšnituu toliko napredovali da sam morao skoknuti do desnog

krila, gdje je rezervni kadet Bečanin Erich Hüffel na lijep način ponukao Ruse na predaju.

Dok sam bio zauzet oko predaje odnijeli su Osmana na previjalište, koje je bilo tek nekoliko koraka iza našeg položaja. Dotrčao je odjednom vojnik i javio mi, da me Osman moli k sebi. Pošao sam smjesta k njemu, a Osman mi je rekao tek toliko, da je zaželio vidjeti me još jednom prije svoje smrti. Na moje utješne riječi samo je uz osmješak odgovorio, da mu nema više nikakve pomoći. Nije ni jecao ni naricao, nego je potpuno mirno i ozbiljno razgovarao sa mnom. Odjednom se trgao: „Okrenite se molim vas, gospodine kapetane“. Učinio sam mu po volji i taj se čas teško zakašljao i krv mu je navalila na usta, pa se u vlastitoj krvi ugušio.

Dao sam Osmana lijepo sahraniti i pisao sam njegovom ocu u Derventu.

Ljudi Osmanovog kova vrlo su rijetki, osobito u današnjem društvu, pa bih želio da mu u svojim uspomenama sačuvam lik i junaštvo kao primjer za iduća pokoljenja.

1916

U REZERVU

Tri bataljona bosanske treće prebivala su u trima selima Žwyžyn, Batkow i Manajow, i uživala su u sreći, da opet vide ljude koji ne ubijaju.

Prolazeći kroz mnoga sela duž same galicijsko-wolchinskijske granice, konstatirali smo da između sela Austro-ugarske monarhije i Rusije nema velike razlike. Do sela nije dopro uticaj državne vlasti, te su sva ukrajinska i maloruska sela u svemu potpuno jednaka.

Seljački domovi

Upoređujući ta lijepa sela sa našim hrvatskim selom dobio sam tužnu bilancu jer su domovi Ukrajinaca, Rusina ili Malorusa, daleko ljepši, udobniji i uredniji, negoli kuće naših seljaka u Lici, na Kordunu ili u Hrvatskom Zagorju, a da ne govorim o Dalmatinskom Zagorju ili o Bosni i Hercegovini. Prozori su veliki, sobe popođene, prostorije udobne, namještaj čist, a što je glavno, svaki dom ima ogromnu i solidno građenu peć, koja služi za sve, jer se na njoj odmara i grije domaći svijet, u njoj se peče kruh, na njoj se stalno kuha čaj, peče krumpir itd. U njoj se vatra ili žar ne gasi za vrijeme cijele zime. Nije to čudno, jer je blagostanje naroda veće.

Nedjeljni odmor u rovu

Polazeći iz položaja kod Sapanowa u rezervu u Žwyžyn svađao sam se sa svojim komandantom bataljona von Meisslom, jer sam i opet kao „revolucionarac“ samovoljno i bez pitanja zaveo novi red. Tehnički je rad u rovu bio

naime veoma težak. Čim je momak odložio pušku vraćajući se sa straže, već se morao hvatati lopate. To je trajalo dan i noć, svetak i petak. Takav su rad tražili komandanti, koji su bez iznimke bili javno ili potajno vrlo pobožni. Mислеći na to, dosjetio sam se, kako je Bog odredio da se šest dana u tjednu radi, a sedmi je dan odredio za odmor. U božjoj odredbi nije učinjena nikakva iznimka za slučaj rata, pa sam prema tome držao da se nedjeljom posada i u rovu može odmarati. Kriv sam bio što nisam nikoga ni pitao niti se ma s kim posavjetovao. Redovno sam i inače sve na svoju ruku radio, pošto su me u najkritičnijim časovima starješine napuštale i morao sam se osloniti na sebe samog. Tako sam i tada zaveo u radu nedjeljni odmor. Naravski da su se uskoro bunile druge kompanije regimente što ih tjeraju na rad, dok šesnaesta ne radi.

Porast komandantove samosvijesti

Sa oberstlajtnantom nisam se baš žestoko svadio, jer me volio i trebao, a s druge je strane njegova nekada silna energija u rovu smalaksala.

Na polasku u rezervu morao sam i opet biti uz njega, te sam zbog njegove slabosti u njegovo ime morao izdavati sve potrebne dispozicije, a opetovano me tražio da stavim ruku na njegov želudac, koji se uslijed slabih živaca stalno trzao.

Kad smo odmakli od prvih položaja upitao me komandant, dali nas bataljon slijedi. Malo poslije je bio već prisebniji i upitao me, dali bataljon maršira u redu. Zatim se počeo i sam ogledavati na bataljon i ljutio se, što ne ide u besprijekornom redu. Još kasnije je sačekao kolonu, te se razvikao na nju i grdio je u sav glas. Kod vježba u Żwyżynu toliko mu se učvrstila stara energija, da je opet počeo nalikovati starom Meisslu na peštanskom vježbalištu Generalswiese. Bili smo ga još u Budimpešti zvali „Hármoshatárhegy“ zbog toga što nas je uvijek tjerao na to brdo, koje je u okolini Pešte bilo najstrmije i najudaljenije.

*

Prolazili smo kroz lijepa sela Sitenski Hajki, Suchowola pa gradiće kao Radziwiellow na ruskoj i Zaloscze na

galicijskoj strani. Muškog pučanstva nije bilo, jer su Rusi svoje povelili sa sobom, dok su Rusini iz Galicije u velikom broju prebjegli k Rusima.

O raznoličnom zanimanju u rezervi

Naš se bataljon odmarao u Żwyżynu mjesec dana i taj nam je odmor izvanredno godio. Momci su se sprijateljili sa domaćicama. Hrane je bilo dosta, a nije bilo suviše egzerciranja.

Čim je pao snijeg vezao sam skije, a znao sam zapregnuti i svog malog teretnog konja, da me vuče na malim saonicama.

U Żwyżynu sam dobio drugi signum laudis za Sopotow. Odlikovanje nije bilo veliko, ali nije ni čudo kad sam se tako slabo gledao sa oberstarom Hofmannom. Gosti su mi stalno dolazili u lijepu kuću kod Tekle i bio sam s njima upravo preopterećen. Lajtnant Neuner je išao često u lov, a uvijek je bio sretne ruke i donio srndača ili vepra, tako da smo se mogli omrsiti.

*

Moj se pjevački kvartet pretvorio u oktet, pa smo noćno pjevali tako milozvučne ljubavne pjesme, da smo se producirali uz pobožnu interpretaciju kod sv. mise u seoskoj grčko-katoličkoj crkvi. Među nama je bio najjači pjevač kadet Karel Jiše, koji je poslije rata u Češkoj napravio veliku pjevačku i političku karijeru.

*

Za vrijeme našeg odmora obišao sam gotovo cijeli položaj IV. korpsa istočno od Zaloscza.

Sa interesom sam gledao, kako druge regimente izgrađuju svoje položaje i rado sam odlazio među njih, samo sam se uvijek sa gorčinom sjećao naše regimentskomande kad sam vidio kako je topao i patriarhalan odnos između komanda i njihovih jedinica, ako je regimentskomandant pravi otac oficira i vojnika.

Koncem veljače nastupila je najljuća zima i tada nam dođe zapovijest, da odemo u položaj zapadno od ruskog

sela Lopuszna. Tamo smo zamijenili 101. regimentu koja je bila brigaderezerva u mladoj, ali odlično kultiviranoj šumi „Czarny las“, punoj breza, bukava i smreka.

Tamo smo u punoj mjeri osjetili ledeni vior ruske stepe i bijesnu sniježnu mećavu. Položaj je bio slabo izgrađen, a dekunga nije bilo, pa smo više trpili od studeni nego u prosincu i siječnju mjesecu kod Sopanowa uz -23° bez vjetra.

Turski ekspert

Jedva sam počeo da se ukopavam u zemlju, kad mi je telefonom naredio regimentskomandant, da se odmah spremim za put, koji će potrajati oko pet dana, no da najprije dođem k njemu u Zagorczu zbog primanja potrebnih instrukcija.

Vani je vijao vjetar kao lud i bacao u lice ledeni snijeg kao da je bičem udarao. Na mojim malim rođ- saonama vozio je mene, Begota i naš mali prtljag „Hadžija“ — Hasan Hadži Dedić najprije do regimentskomande u Zagorczu oko 4 km. Komanda je bila u veoma udobnom i lijepom „šljosu“, pa se oberstar Hofmann zajedno sa svojim trbuhom dobro osjećao. Saopćio mi je naredbu, kao da me odlikuje, da odem do korpskomande u Zaloscze, gdje ću dočekati turskog nasljednika prijestolja i njegovog brata, jer sam im dodijeljen kao „stručnjak za turske stvari“ za vrijeme dok se zadržavaju kod našeg korpsa.

Oberstar me pogostio sa bijelom kavom i sa svojim poznatim milhbrotom, a nakon što sam primio umjesto svog već iznošenog fesa, novi novcati, uputio sam se po orkanskom nevremenu u Zaloscze.

Skoro iza Zagorcza izgubio se u sniježnoj mećavi put. Uspinjući se na kakvo sniježno brdo, nismo više znali da li je to doista uzvisina ili se penjemo preko zapuha na kojem zamrznutom jezeru, kojih je u okolini bio veći broj. U snijegu je propadao konj, propadali smo i mi pješaci, propadale su saonice ili se prevrnule, ako smo probali sjesti u njih. Činilo nam se da je za nas došao sudnji dan, pošto na desetak kilometara nije bilo nikakvog sela. Izgubivši put mučili smo se po snijegu i vioru, pa smo konačno izgubili i orijentaciju. Ipak smo još posljednjim snagama gurali na-

prijed, naprijed... i konačno smo ugledali svijetla. Za čudo smo dobro došli i nismo izgubili smjer.

Stalno nam je u rovu bio blizu kraj, no i ovog puta nam je bio na dohvatu.

Zaloscze je lijepi gradić na jezeru i pruža sve uslove za konak razmažene korpskomande.

Javio sam se kod vrhovnog, a to je bio generalštabsšef, jer je komandant bio samo figura. Oberst von Merizzi, za kojeg smo svi znali iz Sarajevskog atentata, gdje je od Čubrilovićeve bombe bio teško ranjen, pozdravio me čarobnom, mefistofelskom ljubeznošću i u tren je oka ispio lavinu riječi.

U menaži kod korpskomande koncertirala je dnevno po jedna regimentsmuzika ili je virtuoz oberlajtnant Szilágyi svirao na violini ili pak koncertmajster peštanske dvorske opere oberlajtnant Szabathiel.

Našao sam i nekoje znance kao dr. Földla iz Beča i obl. Wagnera.

Stari Princ Auersperg bio je sa sinom ordonancoficir. Najprije se držao ukočeno, ali mi se poslije i suviše ataširao. Kao ordonancoficir služio je obl. Koloman von Darányi, sin mađarskog ministra, a do nedavna pretsjednik mađarske vlade. Bio je veoma tih i simpatičan drug. Kao Kundschafts-referent služio je obl. Steinmetz. Inače je bio komesar u Opatiji, a kod korpskomande igrao je ulogu enciklopediste ili živog leksikona. Danas je državni savjetnik u Beogradu.

U Zalosczu sam ostao šest dana. Trećeg dana mog boravka došli su turski prinčevi. Bila su to dva mlada i elegantna „pruska“ oficira. Sa svima nama su se ljubežno pozdravili i rukovali. a govorili su savršeno njemački. Lik nasljednika prijestolja mijenjala je tek njemačka uniforma, jer je Princ Abdulrahim dosta nalikovao Abdulhamidu iz mladih dana. Mladi brat princ Fuad bio je međutim savršeni Europejac. Bili su između 20 i 25 godina starosti.

Dobro sam se zabavljao i svima se kod korpskomande od srca narugao. Kao „Hurrahbestie“ mogao sam sve reći, pošto sam i onako opet išao na frontu.

Najviše me zanimalo zašto su me zvali na korpskomandu, jer mladim prinčevima nije bio nikakav turski ekspert potreban. Uostalom ja i neznam što bi mi bilo dalo kvalifika-

cije za to svojstvo, osim što sam se dobro razumio sa mojim bosanskim muslimanima.

Pa opet sam im bio veoma potreban i koristan. Prinčevi su htjeli vidjeti ne samo komande, nego i pravi položaj — rov. Pošto bi takav put uglednoj i nježnoj gospodi od korpskomande po tolikoj zimi mogao naškoditi ili čak — ne daj Bože — moglo nekoga i tane pogoditi, to su odredili mene za taj posao. Naredili su mi, da obidem položaj 71. slovačke regimente.

Upregli su konje pred elegantne saonice i vozili nas na jugoistok prema zloglasnoj Gontovi, gdje se nalazila 71. regimenta.

Bila je čiča zima, ali je sijalo sunce. Još su nam u Zalosczu rekli da je dio puta izložen ruskoj artiljerijskoj vatri. Pošto je tog dana bio vidik osobito jasan, to su i Rusi naše saonice primijetili i drastično nas pozdravili sa nekoliko šrapnela i granata iz poljskih topova. Srećom su padali ispred nas, iza nas ili preko nas, ali ipak u našoj neposrednoj blizini. Iako je fijuk metaka bio oštar, a eksplozija jaka, moram priznati, da su se prinčevi dobro držali. Sjedio sam sa starijim princem u istim saonicama i pričao mu drugarski o ratu i svojim doživljajima na ratištu.

Kad smo stigli do 71. slovačke regimente otišao sam u dekung komandanta i u polumraku se pretstavio i javio mu koga vodim, što su mu uostalom već i od korpskomande telefonirali. Iza svog raporta začujem visok, sonoran i otegnut glas u savršenom bečkom dijalektu: „ja Servas Plaskowitz — grüass' di'...!“ Bio je to moj bivši nastavnik taktike u posljednjem godištu kadetske škole u Trstu, a tada generalštabni oberstar komandant 71. regimente Siegmund Prey. Nisam ga nikada više poslije škole vidio, pa me ipak kao kapetana odmah prepoznao. Na moje mi je čuđenje odgovorio, da se svojih kasnijih pitomaca slabo sjeća, ali da je moj cijeli razred, odlično zapamtio, pošto smo mu bili prvi daci. Prvi su utisci u novom zvanju ipak najjači.

Pošto sam mu pretstavio turske prinčeve i s njima obišao položaj, morao sam mu obećati da ću ga idućeg dana ponovno posjetiti, što sam i učinio. Kako nam čitav dan nije bio dovoljan za razgovor kod čašice vina, ostao sam i cijelu noć kod svog bivšeg učitelja.

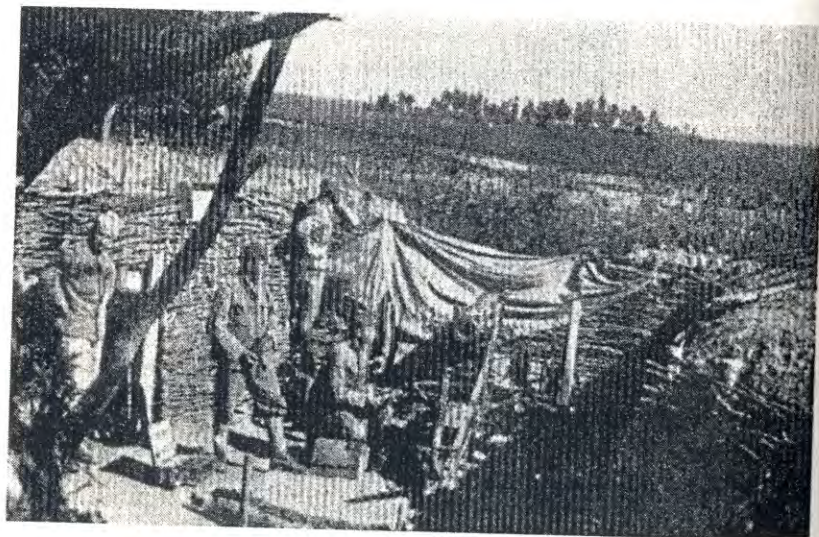
Šesnaesta kompanija kao rezerva u šumi Czarny Las

Komandant farkihe

U rezervi

Položaj Czarny Las

Za me je taj sastanak bio kud i kamo važniji, nego pratnja mladih turskih dostojnika.

Na povratku k svojoj regimenti pratilo me opet strahovito nevrijeme kao i na odlasku od nje.

Ratni učitelj

Rat se otegnuo. Škola i priprema oficirskog i podoficirskog podmlatka kod kadera u domovini bila je slaba, a zahtjevi ratnog znanja bivali su sve veći.

Pošto je proljeća 1916. godine na ruskom ratištu vladao relativan mir, obrazovane su brigadne škole za oficire i podoficire. Komandant divizije imenovao me je komandantom škole za našu brigadu i uputio me u selo Popovce, u neposrednoj blizini divizije, koja je bila smještena u selu Niemacz.

Polovicom je ožujka počeo rad. Frekventanti su bili 20 oficira i 220 šarža, a kurs je trajao mjesec dana. Držao sam dva potpuna kursa. Obuka je bila tek iznimno teoretska po mogućnosti na terenu, dok smo redovno praktički vježbali prije i poslije podne sa najsavremenijim tehničkim oružjem, kao što je napad s otrovnim plinovima, izgradnja položaja i rekognosciranje u borbi, a konačno i oštro egzerciranje radi boljeg discipliniranja ljudi.

Imao sam prema sastavu naše brigade polovinu vojnika Bosanaca, a polovinu Mađara iz IR 44. U školi je vladao dobar duh i poštena utakmica oficira i podoficira tko će biti bolji. Ne sjećam se, da sam se ijednog puta morao poslužiti kaznom.

Te su škole bile preteče jurišnih bataljona (šturmbataljona), koji su se formirali tek iza daljne godine rata.

Obilno su mi priznali moj rad. Za svaki sam kurz dobio kod pregleda osobito priznanje komandanta divizije i oba puta pohvalu korpskomandanta sa dekretom.

I samome mi se čudno činilo, da sam na ratištu pored odlikovanja ordenima, dobio tri pohvalna dekreta korpskomande i to dvaput kao komandant škole, a jednom kod Sopanowa na Ikwi kao priznanje za najbolje izgrađeni položaj.

Za vrijeme kurzeva bilo je i nekoliko lijepih i ugodnih drugarskih večera sa mojim mladim oficirima. Bilo je među njima veoma zgodnih ljudi.

Prebivali smo sami u selu Popovce u dvorcu plemeni-
tog panja Janowskog, koji je valjda živio negdje u Parizu.
Kad smo ušli u dvorac bio je sasvim prazan, ali lijepo gra-
den, čist i fino parketiran. Najpotrebniji namještaj improvi-
zirali smo prema našim sposobnostima i potrebama. Oko
dvorca je bio lijep park i uzorno gospodarstvo, ali ga nije
vodio ni vlasnik, ni domaći svijet, koji je zbog blizine fronte
bio evakuiran, nego vojno-gospodarska grupa naše armije.
Stari oberlajtnant Vizy i lajtnant Hórváth upravljali su eko-
nomijom. Prvi radi debljine i nepokretnosti, a drugi da bi
ostao pošteđen kao ugled i ukras ljudstva, jer je imao sve
medalje za hrabrost, koje su postojale. Uostalom bio je i
diplomirani agronom. Obojica su bili veseljaci i rado su za-
virili u čašicu.

Nezaboravno će mi ostati radanje proljeća u Popov-
cima. Svaku sam đurdicu, ljubičicu i travicu milovao i vese-
lio sam joj se iz sveg srca. Kad se snijeg otapao i nestajao,
curilo je odasvud i bezbroj je potočića žuborilo oko mene.
Često nisam mogao oteti pogleda od vode. Istodobno me
bolilo srce zbog drugova u rovu, koji su se mučili i borili
sa vlagom i blatom.

Pozvali su me k diviziji na oproštajni ručak, koji je dao
naš komandant divizije F. M. Lt. baron Lütgendorff, nasljed-
nik nadvojvode Josipa, pošto je i on postao korpskomandant.
Njega je naslijedio general Lieb. Lütgendorff je u svom
govoru osobito apostrofirao mene i Bosance.

Iz dvorca sam imao divan pogled na okolne brežuljke,
lijepe šume, na malu rijeku Ikwu, koja je u blizini izvirala
i na slikovito jezero ispod dvorca, koje je stvorila Ikwa.

Na tom se jezeru odigrala jedne subote popodne tra-
gikomična „pomorska“ bitka.

Imali smo dva lijepa čamca koje smo tjeroali okretanjem
nekih mlinskih kotača u sredini čamca i kormilom. Jednim
sam se čamcem vozio ja i lajtnant Kastner Sepp, a drugim
lajtnant Hugs Bernhard i Öhlmann. Imitirali smo bitku kod
Visa (Lissa) sa sistemom bušenja (Rammen). Iako sam vješto
kormanio na sredinu utrobe svog protivnika, a vjerovao sam
i u snagu svog veslača jakog Pinzgauera, ipak mi namjera
nije lako uspjela. Tek smo poslije mnogo muka „potopili“
protivnike, koji su u punoj uniformi veselo isplivali na obalu.

Do suza nas je nasmijao Öhlmann, koji je skidao sa sebe
odijelo i rublje i jadikovao što su mu se konačno smočile
njegove stare gaće. „Oh, meine alte, gute Unterhose!“

Kritizirao sam našu bitku, a Sepp mi je priznao, da je
zapravo radio u prilog protivnika, jer bi mu bio veliki „hec“,
da sam se ja u odijelu okupao, a sebe nije žalio.

*

Pošto se pojačala vatra na položaje 44. regimente poja-
vila se i opasnost većeg napada, a kako se oskudijevalo na
rezervama, to je divizija alarmirala školu i poslala nas u
neposrednu blizinu položaja kao rezervu radi eventualnog
protivunapada.

Nismo stupili u akciju, ali smo dva dana i dvije noći
po velikoj studeni i na mokroj zemlji prosjedili čekajući do-
gađaje od sata do sata.

*

Posjetio me na proputovanju kapetan 42. regimente,
koja nas je zamijenila u položaju kod Sopanowa i pripo-
vjedao mi, kako je baš u moj dekung udarila teška granata
i u njemu ubila četiri vojnika.

Kudro

Tako sam nazvao psa, kojeg sam našao i koji mi je bio
i pas i prijatelj.

Jahao sam jednog dana preko nepregledne ravnice
prave ruske stepe od sela Popovca prema Poczajowu. Jahao
sam besputnom ledinom. Još izdaleka sam primijetio neku
točku, koja se gibala u pravcu prema meni. Jedva sam s vre-
menom razabrao da je to bio pas. Otkuda u toj pustinji
pas i još k tomu da trči k meni? Kada se približio, zau-
stavio sam konja i sa čuđenjem sam vidio dva vlažna oka,
koja su puna milja i molbe piljila u mene. Posegnuo
sam u džep, da mu dobacim kakvu malenkost i našao sam
komadić kruha. U bolja sam vremena nosio uvijek kocku
šećera i nagradio njome konja poslije jahanja, ali 1916.
godine šećera nisam imao za te svrhe. Dobacio sam mu
komadić kruha i on ga je sa užitkom pojeo.

Od tog časa taj pas svog oka sa mene nije skidao. Bio je
lijep ovčar manjeg rasta sa finom glavom kao u špica. Zbog

guste i duge dlake bijele boje sa žutim pjegama nazvao sam ga „Kudro“ i on je zov odmah upamtio. Moglo mu je biti godinu i po dana.

Takvo čudo od psa nisam vidio ni ja ni tko drugi od mojih znanaca. Kao da je neka dobra duša doletjela do mene.

Za Kudru nije cijeli svijet postojao od prvog dana i časa našeg poznavanja osim mene. Bego ga je najpažljivije njegovao, prao i hranio, ali i on nije za Kudru ništa značio. Nepomično je gledao u mene i kad sam mu dozvolio prislonio je svoju njušku uz moju nogu. Nikada se nije više od tri koraka udaljio od mene. Ako sam ga morao ostaviti, ostao je sam i tiho je plakao kao malo dijete. Nisam ga mogao ostaviti izvan svog dekunga ili sobe, jer bi tužno stenjavao i cvilio dok ga nisam pustio unutra. Ako mi se tkogod približio, nije režio na njega, ali se odmah postavio između nas, tako da mi je bio najbliži.

Dogodilo se jednom da ga je moj oberstar Meissl odgurnuo nogom, jer je Kudro stalno stajao između nas dvojice sa njuškom prislonjenom na moju nogu. Oštro sam primijetio da mog psa ne smije nitko dirati, pa ni moj starješina, i da se čudim, što ga je g. oberstar gurnuo pošto i on drži pse. Oberstar je procijedio kroz zube: „no, ti se Pero baš lako vrijeđaš zbog tog psa, koji se čovjeku stalno zapliće pod noge“, i otišao je ljut i namrgođen.

Dan dva iza toga javili su ordonanci da korpskomandant obilazi rovove i da dolazi od Batkova. Otišao sam na desno krilo položaja svog bataljona i sačekao FZM Simovicsa. Korpskomandanta je dopratio i moj oberstar Meissl. Poslije mog raportiranja zadržao se visoki general sa mnom u razgovoru i nekoliko puta je bacio pogled na mog psa, koji je kao i uvijek bio priljubljen uz moju nogu. Najednom se korpskomandant sagnuo, pogladio Kudru i rekao: „Kako je to neobično milo pseto. Upravo je dirljiva njegova ljubav prema gospodaru“, a oberstar je na to priskočio, pa je počeo gladiti mog psa sa riječima: „Jawohl Excellenz, das ist unser lieber Kudro — ein feiner und treuer Hund“.

Kudro nije bio nasrtljiv niti je lajao, ali je od svakog zahtijevao, da ne dira u njegovu ljubav prema gospodaru. Nije se nikada igrao, i bio je duboko zamišljen.

Kad sam polazio kaderu u Budimpeštu, poveo sam Kudra sa sobom, no pošto za ratnog vremena nisam vodio urednog kućanstva i kako sam i ja kao i moj Bego bio na duže vremena izvan Pešte, to sam Kudru ostavio na čuvanju u štali kod Hadžije zajedno sa mojom silnom kobilom Alki i sa malim ponijem Incekom.

Kad sam poslije nekoliko dana navratio u štalu raportirao mi je Hadžija, da je Kudro dan prije nestao. U štali je cvilio i danju i noću. Hranu je jedva uzimao i konačno je napustio štalu. Dao sam ga po vojnicima i po policiji tražiti i kao da smo mu ušli u trag, ali ga na moju najveću žalost nisam nikada više našao.

Ako postoji seoba duša, nesumnjivo je, da se neka dobra i meni neobično bliza duša uselila u tijelo mog nezaboravnog vjernog psa Kudra.

Podkamien i Poczajow

Selo Popovce leži na pola puta između Podkamina i Poczajowa, upravo na samoj državnoj granici Austrije i Rusije. Desetak kilometara na zapad izbija iz ravnice piramida brdašca, na kojem je podignut samostan Podkamen, a istočno od granice uzdiže se manastir Poczajow.

Obje točke bile su područje jakih borba iz taktičkih razloga, a pošto su ruske trupe potisnute, to su se u oba samostana smjestile korpskomande. U Podkamienu je boravilo zapovjedništvo V. korpsa FZM Goglia, a u Poczajowu grupa FMLt. Kosak.

Naša regimenta borila se pod jednom i drugom komandom. Uopće smo tokom rata često mijenjali korps, dok je brigada i divizija ostajala uvijek ista. Tako smo se borili u sastavu IV., V., VI., IX., XVIII. i XXI. korpsa, te grupe Kosak i njemačke grupe Eben.

Dolazio sam i prolazio kroz jedno i drugo mjesto češće, a pošto su oba bila osobito karakteristična želim ih donekle opisati.

*

Samostan i crkva u Podkamienu građeni su u baroku, a mračni im zidovi daju osobitu ozbiljnost.

Na podnožju brda kao i kod Poczajowa, posijane su kuće i kućice sirotinje i židovskih trgovaca.

U samostanu su Dominikanci, neki stari opati, svrgnuti biskupi i svećenici, koji se bave naukom.

Podkamien treba vidjeti. Iako je cijeli trakt samostana i gornji dio crkve bio izgorio iako su bile uništene neprocjenljive vrijednosti, ipak smo još imali dovoljno prilike da se divimo umjetninama i dragocjenostima, koje su ostale poštene od bombardmana i ruske vatre.

Zgrade su djelovale kao pravi giganti, jer su im donji zidovi bili često do 10 m debeli. Gradnjom se počelo 1464. godine, a samostan je trebao biti katolički Gibraltar prema pravoslavlju. Crkva je jedna od najljepših, koje sam ikada vidio. Sve je puno uljenih alfresco slika najjačih umjetnika iz početka novog vijeka pa sve do danas. Sanctuarium, oltari, stupovi, kor sve je izrađeno sa mnogo ukusa i pomoću darežljivih ruku.

U toj se crkvi u davno vrijeme odigralo čudo, jer se prikazala Majka božja sa djetetom. Pošto su ljudi posumnjali u to čudo, to se Majka božja s djetetom ponovno pojavila pred crkvom i na tlu od ilovače ostavila dobro vidljiv trag svojih nogu i nogu božjeg djeteta.

U crkvi kod oltara se može vidjeti trag svetih nogu u ilovači. Finim pijeskom je ilovača pokrivena radi čuvanja i na želju se otkriva i pokazuje vjernicima.

Bio sam i u bogatoj biblioteci, u grobnici i kosturnici sa lubanjama svih pokojnih fratara samostana.

*

Sasvim je drugu sliku pružio Poczajow. Izdaleka je taj manastir još veličanstveniji, jer mu je arhitektura napadna i bliješti od izvanjih metalnih ukrasa.

Graden je za čudo u renesansnom stilu, a ne u bizantinskom.

Ovdje su se održavala najveća hodočašća Rusije, pa je i car Nikola II. bio često u manastiru, a carica još češće. Nekoliko vladika, arhimandrita i igumana sa mnoštvom monaha prebivalo je tada u manastiru. Kao iz katoličkog Podkamiena, tako i iz pravoslavnog Poczajowa nije nitko pobjegao, niti je itko evakuiran.

Sve su dragocjenosti i umjetnine bile mistične i u vezi s nečim natprirodnim i nezemaljskim, kako bi se hodočasnici što dublje zanio i potresao.

Poczajow je svojedobno pripadao kraljevini Poljskoj i bio je vrlo važna točka za vrijeme poljsko-turskih ratova.

U manastiru je živio kao monah sveti čudotvorac „Jou“ i tamo je umro. Bio je sahranjen u masivnom sarkofagu od čistog zlata i položen ispod glavnog ikonostasa, ali su ga Rusi kod povlačenja ponijeli sa sobom kao i mnoge druge dragocjenosti samostana.

Hodočasnici se pokazivao i izvor svetog ulja, ali su naši inženjeri ispitali stvar i u podrumu otkrili, da se radi o običnoj prevari.

Do sata na tornju samostana vodilo je preko 260 stuba i odanle se pružio sjajan vidik ne samo do konkurenta Podkamiena, nego su se vidjele i dvije ruske korpskomande. Zato je uz samostan bila postavljena jedna baterija za daleka gađanja, koja je kvarila Rusima račune.

*

Dvapat su me zvali korpskomandi u Podkamien, jednom kao stručnjaka, a drugi put kao svjedoka i upoznao sam se tom zgodom sa šefom generalštaba simpatičnim oberstarom Catinelli-em i ordonancoficirom rezervnim kapetanom pl. Beöthy-em, pretsjednikom mađarskog parlamenta, a poslije i pretsjednikom Akademije znanosti i umjetnosti u Budimpešti.

BH 3

U Popovcima sam počeo pisati i pjevati svoju knjigu o trećoj bosanskoj regimenti, koja je štampana početkom 1917. godine u nakladi regimente i donijela je prodajom lijepu svotu od 180.000 kruna u korist udovičkog i invalidskog fonda naše regimente. Knjigu su kupovali i bosanski gradovi i općine Tuzlanskog okruga pa su je dijelili djeci u školama za nagradu.

Pisao sam je u istom cilju kao i ovu knjigu, da ostane trag velikih patnja i napora, kao i herojskih djela i poslovične vjernosti Bošnjaka, koji su mi po sreću najbliža braća.

Bošnjaci su zadivili cio svijet svojim držanjem u svjetskom ratu i ne može im to ni danas biti na sramotu.

Čuvajući tradiciju i ne stideći se svoje prošlosti, htio sam se i tom knjigom odužiti za odanost i vjernost, koju su mi uvijek pokazivali.

PONOVI ODLAZAK U POLOŽAJ NA IKWI

Dvije me neugodne stvari nisu više ni uzbudile ni iznenadile, da su mi naime sa dopustom u džepu kazali „čekaj!“ i da su nas budi zašto alarmirali.

Spremao sam se u Popovcima iza završenog drugog kurza sa brigadnom i jurišnom školom na dopust, kad su me u noći probudili s tim da odmah krenem u Poczajow i odatle u nov položaj te da rekognosciram i da pripremim sve za preuzimanje tog položaja.

Napolju su me već na konjima čekali oficiri njih 8 na broju i 4 melderajtera, koje sam imao voditi u položaj. Bio sam zlovoljan zbog propalog dopusta, zbog hladne kiše i vjetrova, zbog nepotrebnog alarma, a konačno i zbog društva koje sam vodio. Bila su među oficirima naime i dva kapetana od mojih mladih drugova, koja su se do tada jedva pojavila na ratištu. Netko je moje neraspoloženje morao osjetiti.

Od Popovca do Poczajowa vodila su dva puta. Jedan je bio kraći po dijagonali, a drugi duži. Prvi je imao još i tu prednost da je bio sasvim siguran, dok je drugi vodio duž samog položaja, pa je djelimice stajao pod neprijateljskom vatrom. Da bih mojim zabušantima pokazao ratište pošao sam drugim putem. Ali je pukim slučajem na zemlji ležala niska magla, pa nas Rusi nisu primijetili. Tek pri zakretu kod Bobrowca poslali su nam svoje pozdrave sa nekoliko slabo ciljanih šrapnela.

Gotovo sam na tom putu nastradao zbog konja. U nekom mi se jarčiću skliznuo i naglavce se srušio, a ja sam ostao u sedlu i došao pod njega. Lupio sam se kod pada tako snažno na glavu, da sam udarac još danima osjećao. Inače se nije na sreću, ni konju ni jahaču dogodila nikakva veća nezgoda.

Zbog jakog nevremena imao sam neugodne posljedice, jer mi se cijela desna ruka zajedno sa ramenom ukočila.

Stalno je naime sa istoka šibala ledena kiša, pa me na putu od 20 kilometara jahanja uhvatio jak Hexenschuss (lumbago) i ostao sam sasvim ukočen. Nisam se više od dva tjedna mogao ni obući ni svući bez pomoći.

U Poczajowu nismo mogli dobiti nikakve hrane ni pića. Tad se pojavio Bego i rekao, da su mu mađarski oficiri iz škole pri odlasku dali neke stvari za mene. Doista je imao u svojoj torbi neke fine paštete u konzervama i pet boca šampanjca.

Kaffee „Ikwa“

U prizemlju samostana Poczajowa uredila je korpskomanda kavanu za oficire, pa smo tom zgodom svratili u nju. Pošto sam uvijek bio veliki prijatelj glazbe uživao sam u toj kavani neobično i veliko zadovoljstvo. Svirao je „Schrammelquartett“ jedne regimentsmuzike tako odlično, da sam se oduševio kao da sjedim u Grinzingu kod Beča „beim Heuérigen“. Tek poslije opetovane opomene inspekcions-officira korpskomande, da se lokal o ponoći mora isprazniti, poslali smo nas deset oficira na počinak na goli pod prijava židovske kuće.

Samostanska kavana zvala se dabome „Ikwa“. Uredio ju je poznati bečki umjetnik sa mnogo ukusa i humora. Odmah do ulaznih vrata bio je ulaz za drugu salu i nad njime natpis: „Eingang zu den Spielzimmern und Billard-sälen“. Kad smo došli do vratiju i željeli uhvatiti kvaku, mogli smo lako razbiti nos, jer je sve to bilo samo naslikano.

Osim toga su svi židovi bili ispunjeni fresko slikama istog akademskog slikara, koji je tada služio u vojsci kao rezervni oberlajtnant. Na jednoj je slici strastveno i erotički uzbudljivo plesala polunaga Španjolka, na drugoj su izlazile dvije gole ljepotice iz mora, a nosile su preko sredine tijela vrpce na kojoj je pisalo: „Auf die Dauer des Krieges ausser Gefecht gesetzt“. Vrlo su satirične bile slike, koje su upozoravale da se razbijena čaša ima platiti sa 5 k i da se u ponoć mora isprazniti lokal. Dvoja su vratašca vodila u WC, nad jednima je stajao mrk patuljak, koji je veoma strogo pokazivao pravac: „für Herren“, a nad drugim su vratima dva patuljka držala u rukama natpis i iza njega se stidljivo sakrivala, a natpis je glasio: „für Damen“. Dabome da

su ta druga vrata bila samo naslikana, jer ih nije bilo kao ni dama.

U pet krugova ispod stropa bila je naslikana interpretacija vokala a, e, i, o, u. Za slovo „a“ slika je prikazivala starog oficira, kako ide mimo zaobljene mlade pralje, koja se tako nagnula, da joj se djelimice vidjela okrugla zadnjica. Za „e“ su bila naslikana dva lajtnanta, koja su slijedila dvije lijepe dame u kratkim suknjama sa zarezom na suknjicama, kroz koji se moglo proviriti. Za slovo „i“ je bila slika mlade sobarice naslonjene raširenih nogu na ogradu, koju je otraga uštinuo snažan podoficir. Za slovo „o“ prikazao se bal, na kojem je među ostalima plesao mlad i vitak lajtnant sa krupnom komandezom, a njoj su kod plesa iskočila bujna njedra iz dekoltirane haljine. Za slovo „u“ se pak vidio ratnik, koji se vraćao sa ratišta, a našao je ženu sa dvoje djece, od kojih prvo nije još ni prohodalo, a drugo je još bilo na sisi.

Bosanci u feldkinu

Čim sam stigao u Poczajow pozvao me oberstar k sebi i naredio mi da pod večer odem u feldkino, kamo će doći najveći dio regimente, te neka pripazim na red i neka momčadi dam potrebno tumačenje.

Kino se davao u ogromnoj prostoriji manastira, koja je mogla primiti 2000 gledalaca. Čemu je ta prostorija inače služila, nisam mogao dokučiti. Na zidovima su bile lijepe freske svetih činova, unaokolo galerija sa finim drvenim i pozlaćenim rezbarijama, kao da je to zaista bilo neko kazalište za bogougodne stvari.

Kad sam došao bila je velika sala do posljednjeg sjedišta i do posljednjeg stajaceg mjesta zauzeta od naših Bosanaca, koji su iako od prirode tihi i skromni pokazivali neko osobito raspoloženje.

Sjedio sam sasvim otraga i želio sam ostati neopažen, kako bi se vojnici osjećali sasvim slobodno.

Zavjesa se digla i film je počeo. Bio je dakako nijemi film, pošto je bilo proljeće 1916. godine. Kao predigra pojavilo se na platnu izbliza snimljeno lice znamenite zvijezde Aste Nielsen. Veselo nasmijana gledala je publiku i od sreće sijale su joj se oči. Polagano se međutim gubio smiješak i

izraz sreće i njeno se lice sve više mrštilo, te je iz ozbiljnosti prelazilo u turobnost, dok se napokon u oku nije pojavila suza žalosnica, koja joj se kotrljala niz lijepo lice.

Bilo mi je krivo da se ljudima teškog temperamenta kao što su bili Bošnjaci ne pokazuje na ratištu nešto vedrijeg i šaljivog, kad sam začuo primjedbe: „ih, vide li ju kako manjkira... ne pali joj to...“

Zatim se davao neki slab film odličnog glumca i akrobate Maxa Lindera i konačno nekakva drama. Sjećam se iz te drame neke scene, u kojoj je došlo do nedužnog zagrljaja između sobarice i sluga, pa je cijela sala cmokala imitirajući poljupce.

U drami je bio glavno lice grof, koji je sa ženom i sinčićem vodio uzoran život, dok je njegov brat prokartao cijelu imovinu, te snovao, kojim bi načinom izmamio od brata novac. Odlučio je da mu ukrade sina i da ga ucijeni životom jedinca. Došlo je do veoma napete i tragične scene, kada se posrnuli grof šuljao kroz grmlje parka i navalio na svoju snahu groficu, koja se sa sinčićem šetala kroz park i upravo prolazila kraj njegovog skrovišta. Nastala je borba na život i smrt između majke, koja je štitila svoje čedo i zločinca. U cijeloj se sali začulo stenjanje i nadimanje grudi Bosanaca, koji su se sasvim saživili sa dramom. Odjednom je dotrčala od dvorca služavka svojoj gospodi u pomoć i usput iščupala ružin kolac, a iz reda se gledalaca začulo: „nedaj, nedaj, drži ga... udri ga špatljom po glavi... udri nitkova...“

Dakle se i običan kolac pretvorio u „špatlju“.

*

Poslije završene pretstave pojavio se još jedan natpis na platnu, koji je glasio: „Hova megyünk mozi után?“, što je značilo: „Kuda ćemo poslije bioskopske pretstave?“

Nas, koji smo razumjeli mađarski, teško je dirnuo taj reklamni natpis peštanskog filma za bar, jer umjesto da gledamo u baru balet morali smo mi sami na krvavi balet u položaj.

Položaj Bohdanowka

Taj smo položaj, 9—15 km sjeveroistočno od Poczajowa na Ikwi, preuzeli od sudetsko-njemačke 94. regimente. Bio je dosta dobar, a kraj divan. Istinabog nije bio bogzna kako

solidno izgrađen, slično kao od naših drugova od 44. regimente. Mnogo je toga bilo lijepo samo za oko, ali nedaj Bože da udare nekoje teške granate, sve bi bilo otišlo k vragu. Kao drugi primjer navodim, da ni Nijemci iz Rajha nisu pazili na lijep i uredan položaj, ali su pazili da bude više linija i da izgrade solidne kaverne. Bili su silni vojnici i uvijek u ratnom iskustvu pred nama za punu godinu dana.

Iako je kraj bio idiličan, a položaj lijep ipak je postojao sličan nedostatak kao kod Sopanowa. S naše strane Ikwe oko sela Dworeca imali su naime Rusi mostobran i stalno su nam smetali, a osim toga se pred sredinom položaja u njegovoj neposrednoj blizini tik na rijeci uzdizala strmo iz ravnice „Oštra gora“ trigonometar 369 i dominirala je cijelim položajem. Sa nje su nam Rusi gledali ravno u položaj. Malo dalje iza ovog brdašca ležala je „Lisa gora“ kota 402 i u njoj je šumi bila smještena mnogobrojna ruska artilerija, koja nas je nemilosrdno tukla.

U sredini našeg položaja ležalo je bivše selo Bohdanowka, na sjeveru Kulikow, a na jugu Nowy Kokarow. Iza nas prostirale su se valovite pješčane oranice, a tek 4—5 km daleko vukla se mlada šuma. Do šume su vodili nekoji laufgrabeni da bi se i tokom dana mogla održati komunikacija.

Uskrs 1916 godine

Bilo je sjajno vrijeme, menaža dobra, napori ne preteški, položaj jak, samo smo nažalost imali dnevno 5—6 mrtvih i do 20 ranjenih. Težak danak krvi naše regimente.

Na pravoslavni su Uskrs Rusi obustavili vatru, a i mi. Prije podne izašla su petorica Rusa sa bijelom zastavom iz rova i prešli su k nama. Ljubezno smo ih primili, jer su nam došli čestitati Uskrs, a donijeli su nam uskršnje darove mlječni kruh, kolač, sir i votku i umolili nas, da im uzvratimo posjetu i da dođemo u što većem broju.

Poslije podne otišli su naši vojnici od svake kompanije petorica sa dozvolom starješina sa nekim mladim oficirima k Rusima. Tamo su sjedili, pjevali, pili i plesali uz balalajku i votku. Prije sumraka vraćali su se naši, a pratili su ih i Rusi. Međutim nisu kod njih bila sva pitanja u vezi sa proslavom Uskrsa pravilno riješena i dogodilo se zlo, koje je

ostavilo na obim stranama tešku i gorku uspomenu. Kada su slavljenici u najboljem raspoloženju bili nekako na sredini terena između oba položaja i htjeli se oprostiti, raspalili su šrapneli sa Lisa gore i ranili trojicu naših dok je jedan Rus poginuo, a koliko ih je bilo ranjeno nismo nikada saznali.

I 1915. su nam godine Rusi čestitali Uskrs, a mi smo im čestitke uzvratili, kao i ove godine do tog prvog nemilog incidenta. I 1917. godine su Rusi došli, ali smo ih prema dobivenoj zapovijesti morali kroz rov voditi zavezanih očiju, a posjetu im naši vojnici nisu smjeli uzvratiti, jer je u to vrijeme bila boljševička propaganda na vrhuncu.

Bektić-Stützpunkt

Ispred položaja 16. kompanije gdje je malo dalje bilo tako zvano „Skadarsko jezero“, uzdigla se mala uzvisina, a pošto nije bila unutar našeg položaja, to su je posljednjih dana Rusi zaposjeli i učvrstili, jer su se nosili mislima na buduću ofenzivu. Time je nastalo daljne proširenje njihovog mostobrana s naše strane Ikwe. Patrulle su nam odmah javile, da je neprijatelj na tom mjestu veoma jak.

Kod divizije su u saglasnosti sa grupom Kosak odlučili, da saperi i mineri ispod zemlje što prije dotjeraju rov do tog izbočenog ruskog položaja, koji će se na taj način dići u zrak.

Rad je dobro napredovao i akcija je izvedena sa velikim pripremama i mnogim visokim posmatračima 10. svibnja 1916. godine. Iza položaja na rubu šume podignute su posmatračnice za generalitet. S njima je bio i neki rumunski generalštabni pukovnik, koji je kategorički tvrdio da će se Rumunija za najkraće vrijeme boriti na strani centralnih vlasti i protiv antante, dok je za nepun mjesec uslijedila obratna odluka. Nije izostao ni obligatni odličnik ordonanc general Princ od Braganze, stric carice Zite, koga su uskoro unaprijedili za podmaršala.

Niti je eksplozija, niti erupcija, a niti učinak bio tako teatralnih razmjera kao što su očekivali. Uzrok je bio u preduboko iskopanoj komorici za ekrazit, u premalenoj količini eksploziva, u prevelikom obimu položaja, koji je trebao biti miniran i konačno u tom što minerski rov nije stigao centralno pod ruski položaj.

Napad na jamu (Sprengtrichter) nastalu uslijed eksplozije imala je izvršiti moja 16. kompanija, a trinaesta se morala pomaknuti naprijed da bi očuvala vezu s nama.

U određeno vrijeme u 9 sati prije podne, dok su sve posade spavale, dignut je rov u zrak. Detonacija je i za najbliže bila dosta slaba, ali je dignuta masa zemlje bila impozantna. Ruski je položaj bio jedva okrnjen, pa su sigurno imali neznatne žrtve. Odmah poslije eksplozije osula se kiša naših granata na taj dio ruskog položaja pa ipak su moje patrulje dočekane pušćanom vatrom i bombama.

Akciju su u glavnom izvele tri patrulje od 10—12 momaka, pod vodstvom podoficira, a po uputama njihovih cugskomandanta, dok je ostatak kompanije napredovao u skladu sa patrolama i kopao nov rov kao vezu između jame i starog položaja. Patrulje su vodili feldvebel Kapetanović, korporal Mursel Bektić i Einjährig-Freiwilliger Đuranović, a cugskomandanti su bili rezerveoficiri Keleti, Steiner i Bernhard, sve bolji od boljega. Glavni napad snosila je srednja Bektićeva patrula, jer je morala zaposjesti rub jame s naše strane stoga se i službeno taj dio našeg položaja prozvao Bektić-Stützpunkt. 38 sati ležali su naši momci pred Rusima bez hrane, bez spavanja i odmora, dok se nije završila rovovska veza sa starim položajem.

Rusi nisu uzmakli kako smo predmnijevali i kako smo se nadali, nego su požrtvovno i uporno čuvali i branili ostatak svog izbočenog rova. Naše su žrtve bile ogromne, ali su ovog puta ruske žrtve bile nesumnjivo još i veće.

Naši su sad položaji bili na najbližem mjestu 4 do 6 m udaljeni jedni od drugih. Svakog smo sata mijenjali bombabaše, koji su stalno bacali bombe u ruski rov. Osim toga dovučeno je u naš položaj oko dvadeset minen- i granatverfera. Imali smo i dva minenverfera od 22 cm kalibera, a eksplozija im je imala moralni učinak kao kod granate „debele Berte“. Svaka naša akcija bila je smjesta popraćena protivuakcijom Rusa, i stoga je rejon šesnaeste bio pretvoren u pravi pakao. Tkogod je stupio u naš položaj bio je s jednom nogom u grobu. Dvapat sam dobio dopunu ne baš najbolje momčadi, iz same regimente, jer je moja kompanija već u dva dana imala 30 mrtvih i više od 60 ranjenih.

Bilo je preko dana i snošljivijih trenutaka, ali se iza njih opet otvorio pakao, osobito iz srdžbe i osvete, ako bi koji od naših boljih momaka bio ubijen.

Poslije nekoliko dana umorile su se obje strane, šta više, naši su se i ruski horhposteni bez znanja oficira dogovorili da između prva dva poslije podnevna sata bude primirje i da nitko ne puca. To smo tek kasnije doznali. U ugovoreno doba ne samo da se nije pucalo, nego bi se polagano pojavljivale glave protivnika iza zaštitnih čeličnih oklopa s jedne i s druge strane, pa su straže međusobno govorile.

*

Jednog se dana dignuo ruski stražar i podignuvši ruku, u kojoj je držao pismo, skočio u jamu, uspeo se do našeg stražara i zamolio ga dajući mu pismo da ga što prije preda na poštu. Cenzurirali smo to pismo, i vidjeli, da je ruski vojnik bio Poljak sa teritorije, koju je austrijska vojska okupirala i da je pisao svojoj ženi samo o kućnim, obiteljskim i gospodarskim brigama i stvarima. Pismo smo dakako predali na Feldpost.

*

Za primirje i razgovore između protivnika doznali smo povodom jednog tragičnog slučaja.

Dogovoreno je vrijeme primirja upravo isticalo. Odjednom je ruski stražar dozvao našega: „Bošnjak, Bošnjak, votka...! podižući nad čeličnim oklopom bocu. Naš je stražar i nehotice dignuo glavu nad oklop da vidi što je i u tom ga je času ubio hitac u glavu. Kako je poginuli Omer Babić bio zaista vrijedan čovjek, to su ga drugovi mnogo žalili. Grdno su se osvetili. Na vlastitu su ruku momci puni srdžbe otvorili vatru bombama i minenverferima kao prvog dana poslije izvršene eksplozije.

*

Do horhpostena na rubu jame moglo se doći samo potrbuške u najvećoj tišini, jer se kod najmanjeg šuma otvarala sa protivničke strane vatra. Jedne sam noći sjedio do zore to jest do polaska na odmor i spavanje sa dobrim drugom i prijateljem majorom Emilom Sedlakom nazvanim „Slabú“. Dosta je pio, a kako me terorizirao zaveo je i

mene da sam i ja suviše pio. Onako razdragan prolazio sam kroz rov svoje kompanije, pa mi se prohtjelo, da obidem još sve stražare. Pošao sam tako i do horhpostena na rubu jame, ali uspravno kako me Bog stvorio i još sam k tome razgovarao sa podoficirom koji me pratio. Horhposten je protrnuo i zamahnuo mi rukom da legnem, a stavljajući prst na usta upozorio me da šutim. Kad sam mu bezbrižno prišao, povukao me za noge, ali sam otišao, kako sam i došao. Ruski me je stražar začuđeno gledao i ne samo da me mogao ubiti iz puške, nego mi je mogao baciti i bombu na glavu, jer je bio pet metara daleko od mene. Ali eto... imao sam hvala Bogu i ovog puta sreću po onoj staroj, da Bog čuva djecu i pijance.

*

Opet su mi jednom ljudi sišli s uma od bijesa i srdžbe i nije im bilo dosta ni bomba ni municije. Kad sam ih upitao, što se opet dogodilo odgovorio mi je jedan Bošnjak: „gospodine kapetané veliko zlo, jer je Rus viknuo našem horhpostenu j.... ti majku bosansku.“

*

Ta je psovka imala zaista teških posljedica jer je i uvreda bila teška.

Tri su se naime Bošnjaka oboružana do zubiju provukla kroz našu žicu i upala u ruski rov, a da svojim nisu rekli ni riječi. Vratili su se krvavih noževa i javili nam da su petoricu Rusa zaklali, a jednog izbodenog i poluživog neprijatelja doveli sa sobom kao corpus delicti.

Tog je dana pred večer poginuo i moj lični ordonanc Saletović, koji se tek prije dva dana bio vratio sa dopusta.

BRUSILOVLJEV PROBOJ KOD LUCKA

10. VI. 1916.

Uzbudljive su nam vijesti dnevno dolazile o probouju kod Lucka sjeverno od nas. Prije toga dolazile su dobre vijesti sa talijansko-alpskog bojišta kod Arsiera i Asiaga.

Mi smo prvi svašta doznali bez cenzure, jer su nam Rusi u Stützpunktu sve kazali. Oni su nas „prijateljski“ savjetovali, da se povučemo, dok ne bude prekasno, jer su se u šumi iza njih skupile četiri kozačke pukovnije, koje će nas goniti i spriječiti nam uzmak. Bošnjaci se nisu dali tako lako zastrašiti i odgovorili im: „Vi Rusi navaljujete svagdje, samo kod nas ne. Navalite na nas, ako ste delije, a ne desno i lijevo od nas!“ Svakako nas je ispunio poseban ponos, da samo naša regimenta veže pet ruskih regimenta.

*

Zaista su dnevno od nas odvozili municiju i materijal, a čuli smo u našoj pozadini velike detonacije. Značilo je da je stvar veoma ozbiljna i da napuštamo položaj, koji je bio skoro godinu dana u našim rukama. Svi smo bili potišteni, pošto smo išli u susret novim borbama i novim patnjama. Morali smo napustiti naša skloništa i opet živjeti bez krova nad glavom.

*

Bio sam još jednom u gostima kod susjedne mađarske regimente i naše drugarice u brigadi IR 44. Kraljevski su me i kavalirski primili i počastili.

*

Moj dobar i simpatičan drug bataljonskomandant kapetan Fischer od IR 74. pao je sa konja tako nesretno, da

mu je noga ostala visiti u stremenu. Konj se poplašio i vukao ga preko 200 m za sobom. Od teških udaraca je poginuo.

*

Kao čudo vremena padao je snijeg poslije sjajnog proljeća i punog cvata od 20. svibnja do 1. lipnja.

Povlačenje

15. lipnja potrošio sam pola dana podučavajući svoje oficire i podoficire kako ćemo izgraditi i učvrstiti naš Bektić-Stützpunkt.

Bektić je dobio za svoje djelo zlatnu medalju za hrabrost, ali smo ga morali otpremiti u bolnicu sa sasvim otečenim nogama. Što mu je bilo nismo znali.

Pod večer je došao od trenu moj pisar i rekao mi je da se naš tren već povlači. Brzo sam napisao još dvije karte kući, koje nikad nisu stigle na cilj, jer su mi pisara pri povratku k trenu zarobili Rusi. Naši susjedi s desna prerano su se naime povukli i ostavili nam bok otvoren.

Noću su nas poslije deset sati telefonom izvijestili o povlačenju. Svi su se dijelovi regimente odmah stavili u pokret, jedino je šesnaesta kompanija ostala kao zaštitnica, jer je bila najbliža neprijatelju i krenula je sat kasnije. Ne pamtim da smo 1914. i 1915. godine napredovali, a da nije moja jedinica bila prethodnica. Eto nas konačno i zaštitnicom.

Ne znam dali je bila samo sreća, ili dar s neba, ili ruska milost ili njihova ludost, da smo se ipak dobro izvukli.

Vojnici su bili natovareni kao magarci. Nosili su osim svoje redovne opreme i oružja veliki pionirski pribor, čelične oklope, peći, bombe, ekrazit, mašingevere itd. Znao sam ljude i prilike, a imao sam iskustva da komande više traže, nego što vojnici mogu učiniti. Vojnici su se u takvim nemogućim slučajevima doduše sami razriješili discipline, pa sam stoga zapovjedio, da ne vade ni jedan čelični oklop, jer bi to Rusi odmah primijetili, obasuli nas vatrom i počeli napredovati. Tako smo sve oklope, koji su bili ugrađeni ostavili netaknute, a ostale oklope kao i svu preostalu municiju, sve prekobrojne bombe, sav eksploziv, sve peći i sav

pribor za kopanje bacili smo u „Skadarsko“ jezero. Na maršu su moji ljudi zaista u savršenom redu sve ostalo nosili sa sobom, dok su momci ostalih jedinica pobacali usput i najpotrebnije stvari.

Prošlo je i pola noći dok sam sve posvršavao da smo mogli krenuti. Ostavio sam u položaju tek jednog oficira, jednog podoficira i 24 vojnika, da do jutra održavaju vatru, a onda da i oni krenu.

Sjetio sam se Vereščagina, koji je znao slikati grozote i krasote rata. Kako smo prolazili, razarali su mostove, skladišta, utvrde, električne centrale, a u plamenu su bili svi vojni objekti, zgrade, barake i tabori, pa su se našim cijelim putem nizale detonacije i ogromne vatre, da je slika bila zaista veličanstveno strašna. Moj mi je put bio točno označen, da ne bih ušao u rejon koje eksplozije, a pioniri su nestrpljivo čekali moj prolazak kao posljednjeg dijela regimente.

Marširali smo „Kozakovom cestom“ nazvanom po našem korpskomandantu, koja je svuda bila označena takvim natpisima. Kozaci, koji su nas slijedili, sigurno su se začudili, da smo cestu okrstili njihovim imenom.

Prolazili smo kroz Poczajow, Butki, i Podzameze. Naš se novi položaj vukao duž same rusko-austrijske državne granice ispred sela Gaje Lewiatynskie.

Bilo je dosta zaostalih marodera svih trupa. Nije ni čudo kad pomislimo, da se nikada ne može tako lako i bez opasnosti po život i bez straha pred kaznom sjesti radi odmora ili nužde u grm i sačekati neprijateljsku prethodnicu kao kod povlačenja. Visoki je moral potreban, da vojnici odoli toj napasti. Naši su se vojnici sjajno držali, pa su i oni od posljednje zaštitnice, koji su do jutra ostali u starom položaju, došli za nama u novi položaj. Pošto su se morali boriti sa kozačkim patrolama i probiti ruske prethodnice nestala su 4 vojnika, među njima i moj odlični stari cugsfirer Mihajlo Stanojević.

POLOŽAJ GAJE LEWIATYNSKIE

U zoru smo stigli na odredište.

Novi je položaj bio već trasiran i djelimice iskopan, a pred njima se vukao tek jedan red bodljikave žice.

Tokom dana prispjela je i moja zaštitnica.

Poslije podne su nam sa dnevnom zapovijesti saopćili čestitke našeg komandanta „zur glücklichen Loslösung vom Feinde“.

Odmah smo se bacili na posao i gradili smo nov položaj, koji je bio doista jedinstven. Pred nama se pružala nedogledna ravnica, a iza nas mala uvala oko sto metara širine, koja nam je omogućila nesmetan promet, iza nje pak bogata i još netaknuta sela Gaje Lewiantynskie i Ditkowce. U uvali bilo je bunara sa dobrom pitkom vodom i puteva za dovoz hrane i materijala. Iskoristili smo sva dotadašnja iskustva u izgradnji položaja, a radili smo bez smetnje od strane neprijatelja sa vrlo dobrom tehničkom opremom.

Moja je šesnaesta imala još dvije prednosti. Kroz nju se vukao duboko usječeni put, gdje sam kompaniju mogao zaklonjeno skupiti i poučavati, a osim toga je na samom položaju bila velika drvena crkva, koja nam je pružila veliki izgor građevnog materijala za naše radove. Nismo ju mogli smjesta razvaliti, pa ju je ruska artilerija trećeg dana bombardirala i zapalila poslije desetak granata. Gorila je cijeli dan, a mi smo žalosno gledali propast potrebnog nam drveta.

Izgradili smo velika skloništa za momčad kao nikad dotada i laufgraben natrag do uvale, koji je bio sasvim kratak. Kroz glavni rov položili smo „parket“, a žicu smo ispleli u šest nizova.

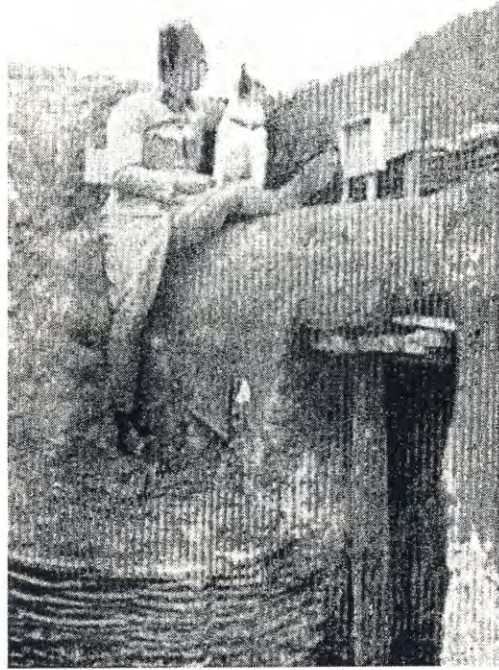
Odmah smo počeli i sa uređivanjem dekunga za oficirsku menažu našeg bataljona, pa smo ju već petog dana svečano otvorili. Svirao nam je izvrstan „Schrammelquartet“ naše regimentsmuzike najmelodijoznije pjesmice, kad je do-

Menaža u rovu

Okićen zaklon pisca za imendan 29. VI. 1916. kod Gaje Lewiatynskie

Pisac u rovu pred Brodyem

Komandant divizije feldmaršallajtnant Lieb, generalštabsšef Prinz Hohenlohe
i pisac podučavaju oficire

šla zapovijest, da naš lijepo izgrađeni položaj prepustimo nepouzdanjoj kavaleriji, koja je bila u položaju sjeverno od nas kod Niemirowke, a mi da zbog velike važnosti preuzmemo njen položaj.

Bili smo bijesni.

Imali smo još toliko finih stvari za lični užitek: mnogo jagoda, pune vrtove luka i mladog krumpira, a sve je to trebalo ostaviti.

Da nam bude još i gore napala nas je istog poslije podneva silna i nepregledna ruska vojska, a mi smo ju vratili bez osobitih napora i gubitaka.

Primijetili smo Ruse u samom nastupanju na udaljenosti od 3000 m i pratili smo njihovo svrstavanje u švarmliniju pod sve jačom i dobro ciljanom vatrom naše artiljerije. U dubinu i u širinu svrstali su se konačno tako da artiljerija nije nigdje više našla „zahvalnih“ ciljeva. Nisu se više razbirale jedinice i odredi, nego je sve zajedno nalikovalo na ogromnu plohu sa bezbroj šahovskih figura. Meci naših topova lutali su amo tamo i nije od njih bilo veće štete. Jačeg su učinka imali šrapneli, jer je veći broj legao ako je eksplozija bila niska. Ali samo na čas, jer je disciplina bila velika. Polegli vojnici, ako nisu bili ranjeni, skočili su i ponovno pohrlili naprijed, te smo dobro mogli posmatrati kako saniteci odnose na nosilima poginule i ranjene Ruse. Kad je udarila granata među njih, ubijena je momčad neposredne okolice, pa smo dobro vidjeli kako i nepovrijeđeni trče prema jami, koju je granata izoralala. Jedni su u njoj tražili mali zaklon, a drugi su vjerovali, da na isto mjesto, gdje je jedna granata udarila neće više druga udariti.

Kada su počeli šišati prvi meci naših pušaka i mašingevera, Rusi su legli na zemlju i definitivno obustavili daljne napredovanje. Bojali smo se, da će nam noću spriječiti izmjenu. Međutim su naše patrole nesmetano prolazile predterenom.

Tada sam opet bio komandant kompanije, pošto je neka komisijska pošast potjerala sve stare zabašante iz Budimpešte, te su morali doći na ratište. Jedni su od njih dobili proljev još u etapi, a drugi su dospjeli do fronte s tim, da se razbole, čim započnu jače borbe. Stoga sam bio degradiran sa komande bataljona, koju je preuzeo neki stariji drug i preuzeo sam ponovno svoju staru šesnaestu kompaniju.

Moja je kompanija uvijek bila u redu, jer sam se o njoj starao i kao komandant bataljona, ali kad sam bio kod nje i s njome boravio u rovu, onda je red bio osobit. Viši komandanti su upravo hodočastili da vide, kako je izgrađen položaj šesnaeste kompanije. Osim toga je bio red i vladala je u njoj disciplina sve do trena, a administracija je bila kao u kasarni. Nije zaboravljen nijedan vojnik za dopust ili za odlikovanje radi hrabrog držanja u borbi. Takav sam red održao na taj način da sam dnevno primao raport, na kojem sam vojnike podučavao, opominjao i kažnjavao. Već sam na drugom mjestu spomenuo, koliku je senzaciju izazvalo da sam i za radove na rovovskim šančevima zaveo nedjeljni odmor.

Bio sam očajan kad sam vidio kako su mnoge druge kompanije pod komandom kakovog mladog piću i nehatu odanog oficira strahovito zanemarene.

Ostala mi je nezaboravna jedna tragikomična scena iz dana raporta.

Prolazeći mimo većeg momčadskog zaklona primijetio sam u njemu nered, pozvao starješinu cugfirera Dominkovića i oštro ga opomenuo. Među drugim daleko važnijim poslovima bio bih taj slučaj zaboravio, da nije bilo raporta slijedećeg dana.

Moram spomenuti da je uvijek raport bio pravilno sastavljen iz preuzimanja službe, iz prijava i iz molba i žalba.

Tog dana stajao je među vojnicima, koji su podnosili razne molbe, vojnik sa mnogim ogrebotinama i zarezima po licu. Kad sam stigao do njega raportirao mi je slijedeće: „Herr Hauptmann ich bitte gehorsamst smije li me cugfirer na suho da brije“. Moja se pratnja iznenadila, no ja sam odmah shvatio situaciju i odgovorio: „ja ću ti dati lopove da podvaljuješ. Ako imaš srca, žali se — a ne dolazi k meni na tumačenje — 4 dana strogog zatvora.“ — Odmah sam se bio sjetio jučerašnjeg slučaja sa cugfirerom Dominkovićem, pa sam si iskombinirao da je valjda Dominković, na svoj podoficirski iako nedopušten način kaznio tog vojnika, koji je bio tog dana inšpekcija i koji je bio odgovoran za red.

*

Malu uvalu našeg štelunga gdje su se svi sakupljali prozvali su neki bosanski kicoši „maširala korzo“.

U toj sam uvali sakupio jednog dana zbog odlikovanja sve one vojnike, koji su preko godinu dana bili besprekidno u borbi. Dok sam vojnicima govorio, raspalio je šrapnel upravo nad našim glavama i ubio dvojicu starih i izvanredno vrijednih boraca Džijana Ivu i Pavića Mehmeda. Njihova je sahrana bila vrlo dirljiva, te smo im napravili veoma lijep zajednički grob.

Drugog je dana na istom mjestu u dubokom zaklonu poginuo Mujagić Mustafa vičući nešto svojim drugovima na nasipu.

Tu su nam uvalu naime otkrili ruski avijatičari, primijetili u njoj kretanje i smjesta javili svojoj artiljeriji, koja nam je odonda dnevno poslala po nekoliko „vrućih“ pozdrava u naš „maširala korzo“.

U tom je položaju ostavio svoj mladenački život i sjajan kadet Dizdarević, dok je patrolirao ispred žice.

Bilo je u mnogih vojnika i u tragičnim časovima smisla za humor. Tako sam jednog dana čuo Salka Hodžića kako se iz uvale dere u sav glas: „špekacija! kaži Rusu da ne puca“. — Vikao je da ohrabri drugove i da se naruga frajteru.

Na našu tešku muku dogodilo nam se u tom položaju opetovano da je vlastita artiljerija poslala po koju granatu u naš rov. Razlog je ležao ili u slaboj municiji ili u istrošenim topovskim cijevima ili u nemaru kononira, pa je mnogi strijelac našao smrt bez potrebe.

U tom smo položaju dobili novog brigadira Josefa Schmidtbachera koji još i danas kao veoma krepak penzionirani general živi u Beloj Crkvi.

Tih nam je dana došla u ugodnu posjetu jedna baterija merzera kalibra 30,5 cm „Karl Heinz“ čije su granate imale tako strahovit učinak, da se posada našeg položaja morala skloniti u dekunge, jer je sa masom izrovane zemlje sve do našeg rova padalo vruće gvožđe i kamenje. Dobili smo osim toga i mnoge velike minenverfere kalibra 22 cm, a njihove su mine imale jaču detonaciju od ikakve granate.

29. lipnja osvanuo je moj dekung u punom cvijeću. Preko noći su ga krasno iskitili oficiri i vojnici za moj imendan. Akademski slikar lajtnant Dienes izradio je tom prilikom i moj portret.

POLOŽAJ NIEMIROWKA

Nov položaj, koji je BH 3 regimenta preuzela od kavalarije 5. lipnja 1916. god. prostirao se od Basarowke do Niemirowke južno od ruskog grada Radziwiellowa. Iza naših leđa vukla se državna granica, pa se više puta dogodilo da je oficir kazao Bošnjaku: „idi u Galiciju ili idi u Monarhiju i naberi mi jagode“.

Sadašnji položaj nije imao prednosti, koju je imao prijašnji položaj kod Gaje Lewijatynskie, pošto je bio suviše izložen neprijatelju, a vodio je većinom kroz pješčano zemljište, koje se teško izgrađivalo za šančeve, jer se rušilo.

Naši prethodnici nisu na položaju ništa uradili, a osim toga bili su sasvim nepouzdati. Za utjehu se u dnevnim zapovijestima stalno naglašavala hrabrost Bosanaca. S tim u vezi rekao mi je jednom jedan podoficir: „Tu smo hrabri i popravljamo, što su drugi pokvarili i skrivili, a u Pešti sam gledao u kinematografu film, na kojem prikazuju Mađare u sjajnom jurišu, a Bosance kako u rovu trijebe uši...“ Imao je čovjek potpuno pravo.

*

Vidjeli smo na kakav je način vršila kavalarija službu.

U predratno doba gajili su njezini gospodski oficiri jedino sport jahanja, a tako je bilo i sada. Za mira je obuku vršio narednik. Kad je na primjer bilo gađanje, izvedene su jedinice od podoficira na strijeljište i tamo su ispucale patrone jednostavno u zrak, pošto su se hilze morale predati. U ratu je isto tako u rovu sa momcima bio i opet samo narednik, dok su gospoda oficiri bili u zajedničkom zaklonu tako zvanom Heldenkeller-u otraga kod komandanta diviziona. Divizion je po formaciji i po broju pušaka odgovarao slabom bataljonu. Komandant je bio sasvim mladi aktivni oberlajtnant, a komandanti švadrona i vodnici bili su još

mlađi tek iz škole izašli aktivni i rezervni oficiri i kadeti. Svaki od te mlade gospode imao je po tri konjanika za svoju ličnu poslugu već zbog prenosa velike prtljage. Kamo su se posakrivali svi stariji konjički oficiri? Znali smo, da je tek u prvom početku rata konjica kao takova stupila u akciju i borbu, a poslije nikada više. Kada je tokom rata preformirana za rovovsku borbu onda su komande borbenih jedinica preuzeli sasvim mladi oficiri zapravo još djeca, a ostatak konjice na konjima bio je otada zaposlen jedino kao ordonanc kod viših komanda, a komandirali su mu sami stariji konjički oficiri tako, da su vodove u pozadini komandirali kapetani, a švadrone mahom viši oficiri zvučnih aristokratskih imena.

*

Ne znam više po čijoj inicijativi i zamisli no nekoje su kompanije izgradile ispred svog položaja osobite „Stützpunkte“ da bi se bolje osigurale od iznenadnih napada. Osobito je revan bio oberlajtnant Franjo Karlović sa trinaestom kompanijom, koji je ispred svog položaja podigao cijeli mali fort za čitav cug. Kmoch i ja smo se smješkali. Međutim smo slutili, da će taj eksperimenat doživjeti neželjeni slom, iako je naišao na veliko odobravanje sasvim nespobnog oberstara.

Rusi su preko dana kroz dalekozore promatrali rad naših vojnika ispred položaja, a noću su patrolama izbliže pogledali taj poželjan posao Bosanaca. Druge se noći sasvim tiho približila jedna ruska sotnija novom Stützpunktu trinaeste, opkolila ga, pošto je bio 200—300 m ispred položaja, i zarobila cijeli cug trinaeste, koji je kopao šančeve, a da nije pao ni jedan metak i da glavni rov nije ni znao što se naprijed odigralo. Tek je poslije neki ordonanc, kad je išao u Stützpunkt našao, da je sasvim prazan.

Izrodila se silna istraga. Kmoch i ja smo se opet smijali iako smo se ljutili na nepotrebno stradanje naših vojnika radi gluposti i ambicije nekih starješina. Smijali smo se još više, kad smo vidjeli, koga je armija delegirala da vodi istragu, naime glavom generala Princa od Braganze, caričinog strica, koji je kod korpsa služio kao „ordonanc-officir“ iako je bio general. Princ je bio vrlo lojalan i odmah je zavolio Bosance, pa se s njima u samom rovu pored

„gevermašine“ ili minenverfera rado fotografirao za vječnu uspomenu na svoja junakovanja. Istraga je donijela kao rezultat zabranu podizanja Stützpunkta ispred položaja, ako to terenske prilike izričito ne zahtijevaju.

Posjetio sam svog prijatelja oberlajtnanta Franju Kmocha tih dana u šumici kod Bassarowke, gdje je bio u položaju. Uvijek smo imali mnogo razgovora i dogovora. Ova „sjednica“ bila je međutim zapaprena ne samo našom oštrom kritikom momentanog stanja i naših nesposobnih komandanata, nego i vatrom ruske artilerije, koja je Kmochovu šumicu ovog puta uzela osobito na nišan.

*

Nekoliko dana poslije spomenute tragikomedije prebjeglo je noću deset Bošnjaka sa ruske strane k nama. To su bili naši momci od trinaeste kompanije, koji su u Stützpunktu zarobljeni, ali ih Rusi nisu otpremili u pozadinu, nego su ih upotrebili za rad na preprekama i oni su se noću vratili k svojim. Divan primjer vojničke vrline!

U to je doba prebjegao k Rusima Slovenac Janko Hacin, rezervni oberlajtnant i komandant kompanije u našem VI. bataljonu. Bila je to velika senzacija, pošto se ispostavilo, da je minulih dana rekognoscirao teren pozadine i u svoje karte ucrtao sve naše baterije i rezerve.

VELEBITKA KOD BRODY-A

25., 26., 27. i 28. srpnja 1916. god.

Prvi dan

U Höferovom ratnom izvještaju nazvana je ta bitka „die Gross-Schlacht bei Brody“, a bila je u punom smislu te riječi prava velebitka.

Bili smo spremni i dobro opremljeni. Naša je regimenta tada imala 6 bataljona, 4 u položaju, a 2 u rezervi.

Naš se položaj prostirao od šumice kod Bassarowke na sjever do preko sela Niemirowke, jugoistočno od grada Radziwiellowa u Wolchyniji. Južni dio vukao se kroz ravnicu i po oranicama, a sjeverni kroz brežuljastu pješčaru. Moja je šesnaesta kompanija bila otprilike u sredini i moji su šančevi prema tome bili iskopani djelimice u pijesku, djelimice u zemlji.

25. srpnja u 9 sati prije podne, dok smo se još svi, osim stražara, odmarali poslije noćnog bdenja otvorila je ruska artilerija na naše rovove i prepreke žestoku vatru, koja se postepeno pojačala do bubnjarske vatre. Detonacije u našim rovovima bile su teške i duboke, a one udaljenije čule su se kao brza vatra pušaka ili mašingevera. Oko dva sata poslije podne dostigla je žestina vatre vrhunac. Granate su bile mahom od poljskih topova kalibra 7 i 9 cm., a pojedinačno su padale i takve od topova kalibra 15 i 18 cm.

Iako Rusi nisu posjedovali dovoljan broj teške artilerije veoma su vješto upotrebili svoju laku poljsku artileriju. Tukli su najprije koncentrično pojedine dijelove naše žice i krčili si kroz nju široke prolaze, a onda su nam zasuli rovove, bombardirali naše momčadske dekunge i skloništa rezerva.

Neki je Rus pobjegao k nama za vrijeme jake vatre i saopćio nam, da će nas Rusi u 4 sata poslije podne napasti.

Pošto je kod nas tada vrijedilo ljetno vrijeme tj. bilo je pomaknuto za jedan sat naprijed, upravo se poklapalo sa ruskim — istočno evropskim — vremenom.

Za cijelo vreme vatre moji su se vojnici odlično držali. Imali smo i neobičnu sreću. Iako su nam na lijevom krilu bile prepreke na dva mjesta sasvim povaljene, a naš glavni rov zasut i mnogi dekungi pogodeni, imali smo ipak sasvim male gubitke. Žestina neprijateljske vatre kao da je još podigla dobar duh i vedro raspoloženje vojnika. Sjećam se da su se nekom Husi smijali, koji je Rusima nešto gadno opsovao zato, jer je njihova granata pogodila upravo njegovu imenicu u rovu.

Tačno u četiri poslije podne složno su povikali naši Horchposteni: „eto Rusa — idu!“ Svi su pohrlili kroz dim i prah na određena im mjesta i otvorili jaku vatru na Ruse. Glavni naš rov bio je gotovo razvaljen, ali su se momci plegli na razvaline, popeli na traverze ili su stoječki bez zaklona pucali preko bodljikave žice u koliko je još postojala. Nekoje su šarže pohrlile naprijed kroz male rovove za noćne stražare i odanle su bacali bombe na Ruse. Upravo sam morao stišavati ljude, da ne iskaču iz štelunga toliko su bili vrijedni i požrtvovalni.

Nažalost su odmah lijevo od mene, u rejonu pete kompanije, Rusi prodrli u položaj. Prodrli su zato jer oficiri i momci nisu pozorno pratili promijenjen smjer ruske vatre, a Rusi su joj minuciozno slijedili. Čim je artilerija neopazice uzela naše rezerve za cilj odmah se digla ruska pješadija i za tren je oka stigla do našeg rova. Tko je bio oran nije mu se moglo ništa dogoditi, a tko je bio pospan, propao je.

Moj je zadatak bio velik i težak. Prorijedio sam svoje strijelce i svakog trećeg odredio da puca natrag, jer je za nekoliko minuta cijela četa Rusa bila 50 m iza naših leđa. Formirao sam brzo mali jurišni odred sa bombama i s njim sam otišao u rov pete kompanije sa uzdignutim štapom, kojim sam tjerao u dekungima sakrivenu momčad pete i promjerio mnoga leđa. Tako sam uz pojačanja sa ostacima pete i sa svojim momcima zatvorio prodor kod pete kompanije i samim tim zarobio one Ruse, koji su prodrli u našu pozadinu. Poslije mi je tih hrabrih Rusa bilo upravo žao.

Žene u Galiciji kopaju rezervne položaje

U zaklonu pisca prije početka velebnice kod Brodya

Bosanski strijelci

Bošnjak, čaršak

Jedva se ta bura stižala, kad su mi ordonanci javili, da ni kod petnaeste nije sve u redu, jer da su i tamo u dije-love rova ušli Rusi. Uz pratnju cugsfirera Gruhonjića i gefraj-tera Harčinovića požurio sam tamo. Odmah iza prve traverze ubio je Gruhonjić četiri Rusa, dok je moj silan vojnik Har-činović nažalost pao. Ostali su Rusi u strahu pobjegli ili su se predali.

Mjestimice je borba zaista bila i strašna i očajna. Svi su pucali na sve strane. Pojedinci su jurili kroz dim i čađu, čula se vika, kletva i zapomaganje strijelaca i ranjenika, a naokolo je ležalo razbacano oružje, municija, zemlja i otpaci svega i svačega. Sve zajedno je pružalo groznu sliku. Mje-stimice se duže vremena nije ni znalo, tko je pobjednik, a tko pobijeđeni. U mnogim sam dekungima našao i Ruse uz naše vojnike, pošto su zajednički potražili zaklon osobito onda, kad je naša artilerija misleći, da smo položaj izgubili, otvorili vatru na nas pobjednike, kao hvala za sav trud i svu muku!

Na sjeveru od pete kompanije bio je proboj Rusa ozbiljniji, pošto su tamo napredovali u pravcu sela Sucho-dola i šume Folwarski las. Stoga su moji vojnici sa osta-cima pete morali zaposjesti laufgraben prema bataljons-komandi i time zaštititi lijevi bok našeg položaja.

U rovu su ležale mnoge lješine Bosanaca i Rusa jedna na drugoj, a morao sam juriti preko njih stalno amo i tamo. Neumorni su bili frajteri Pamuković i Džidić koji su čistili pojedina gnijezda Rusa i naših zabušanata. Radili su isklju-čivo bombama.

Poslije trosatne strašne borbe, u kojoj smo sudjelovali sa svim živcima, sa svom snagom i svim duhom, raščistili smo situaciju tako, da smo u našem položaju postali već sigur-niji, iako nam je lijevo krilo, koje su Rusi probili, zadavalo stalnu brigu.

Rusi su još prije podne prodri u abšnit u našeg sje-vernog susjeda — IR 85 — jedne rumunsko-mađarske re-gimente. Stvoren se prodor proširio u prvim poslije po-dnevnim satima i na naš drugi bataljon, koji nam je bio na lijevom krilu. Komandant tog bataljona bio je slab, slabi su bili i kompanikomandanti, a najslabiji je od svih bio komandant rezerve kapetan Mikuli. Ovaj je Ukrajinac pot-puno zatajio, a išlo bi mu u račun da ga zarobe, jer su mu

Rusi prije nekoliko dana postavili brata za gradonačelnika u osvojenim Černovicama, glavnom gradu Bukovine.

Ne samo što se prodor nije proširio na naš četvrti BH 3 bataljon, već sam lično sa svojim vojnicima izbacio Ruse iz najvećeg dijela ugrožene kompanije drugog bataljona i osigurao na taj način svoj lijevi bok.

U 8 sati navečer dobio sam, zbog proboja sjeverno od nas, zapovijed za bezodvlačno povlačenje u drugi rezervni položaj pred šumom Suchodoly sjeverno od kote 246. Ta se druga linija nalazila u pijesku otvorene ravnice, pa bi striktno izvršena zapovijest značila poći u sigurnu smrt radi šišanja ruskih mašingevera.

Obadvije strane bile su i onako sasvim iscrpljene, te je upravo predveče uslijedilo neko zatišje. Iskoristio sam priliku pa sam povlačenje svoje kompanije izveo tako, da nisam pretrpio nikakvih osjetljivih gubitaka, dok su ostale jedinice regimente pri bijegu strašno stradale.

Dobro osiguran sa nekoliko odvažnih bombaša krenuo sam naime sasvim zbijeno i na domaku oka sa svojom šesnaestom najprije kroz laufgraben dolje prema bivšoj bataljonskomandi. Da smo odavde krenuli ravno u drugu liniju značilo bi gotovo samoubistvo. Bilo je osam sati, ali je sat pokazivao ljetno vrijeme, a bio je mjesec srpanj. Prema tome je bio još bijeli dan. Pritisak sa strane neprijatelja nije bio tako žestok, da ne bih mogao obići otvorenu ravnicu radi štednje ljudskih života. Prema tome dostigao sam kod bataljonskomande našu komunikacionu uvalu iza štelunga i njome sam krenuo na jug oko pola kilometra i i odanle plitkim rovom, koji je služio kao veza sa rezervnim položajem, ravno na zapad. Pojedinačno smo gazili kroz spomenuti rov u znoju lica svoga — momci užasno natovareni — pri velikoj sparini i po dubokom pijesku. Bojao sam se zla, jer je taj plitak rov do drugog položaja gotovo cijelom dužinom moglo kositi rusko oružje. No Rusi kao uvijek nisu znali iskoristiti svoj uspjeh. I ovog su puta stali, gledali i čekali dok ih netko od starijih ne potjera naprijed.

Stigli smo na taj način sretno do drugog položaja, koji je vodio mahom kroz pijesak, a bio je iskopan tek do pasa. Sagnuto smo se tada pomicali na sjever do sektora, koji su nam odredili.

O našim višim komandantima bolje da i ne govorim.

Naknadno smo doznali, da je prebjegli oberlajtnant Janko Hacin ponio sa sobom i fotografiju, koja je prikazivala strijeljanje Rusa, što su pobjegli iz austrijskog zarobljeništva i htjeli prebjeći k svojim. Strijeljanje je izvršeno kod naše regimentskomande na zapovijed našeg oberstara Hofmanna. Od ruskih smo zarobljenika saznali, da je ruska komanda raspisala nagradu za glavu Hofmannovu od 50.000 rubalja.

Drugi dan

Kompanija je zauzela u plitkom pješčanom rovu dužinu od 800 m. Oko 600 m iza našeg položaja prostirala se velika pogranična šuma.

Preko noći ukopali smo se nešto dublje u pijesak i spremili se za neminovne daljne borbe.

Tokom 26. VII. ležali smo cijelog dana u vrelom pijesku i u dosta jakoj vatri ruske artilerije. Bilo je očevidno, da se Rusi poznatom tromošću pribiru i spremaju na daljni napad.

Tog dana nismo dobili ni hrane ni pića, a tko je htio obaviti nuždu i ustao, bio je pokošen od ruske vatre.

Neki upaljač šrapnela udario je u pijesak tik do moje glave, a dio granate veličine dlana pao je među moje noge. Tokom tih dana doživio sam više takvih božjih čuda.

Treći dan

Noću smo se okrijepili i od trena smo tom zgodom saznali da se iza nas svi povlače.

Preko cijelog 27. srpnja bombardirali su nas Rusi, ali ne više tako žestoko kao prošlih dana, k tome je i naš rov bio za odbranu podobniji.

Napad Rusa uslijedio je tek poslije podne u 4 sata. Pripremna vatra bila im je kud i kamo slabija nego prije dva dana.

Očekivali smo Ruse sasvim prisebni i odlučni. Imali smo obilno municije, a slab učinak ruske artilerije samo nas je ohrabrio. Mnogo dobra moramo pripisati pijesku, gdje topovsko i puščano tane nema teških posljedica, ako ne pogodi samog borca.

Glavni udar uslijedio je protiv šesnaeste i četrnaeste kompanije.

Sa divljenjem prema hrabrom neprijatelju gledali smo Ruse, u kakvom su uzornom redu nastupali. Rijetke švarmlinije nizale su se jedna za drugom u nedogled i u beskraj. Naši su vojnici ciljali i pucali sa oduševljenjem, ali nas je ipak zabrinula masa, koja se kretala prema nama. U živoj smo slici gledali toliko puta spominjani ruski valjak, koji nas je trebao zgnječiti.

Ne znam kome sam se više divio, dali svojim sjajnim Bosancima, dali uzornom i hrabrom napadu Rusa. Pali su mi u oči nekoji ruski oficiri, koji su u kiši taneta sjajno vodili i upravljali svoje vojnike.

Napredovanje Rusa uslijedilo je sve do pedeset koraka od našeg rova. Nekoji su pohrlili još i dalje ali ih je naša vatra vratila.

Tada nije više pucalo ni naše ni rusko topništvo, zbog toga što su oba protivnika bila preblizo jedan drugome.

Naš protivnik je bio iscrpljen i uništen pretoškim gubicima pa je definitivno legao na zemlju. Samo je još jecaj ruskih ranjenika dopirao do nas.

Desno od nas kod četrnaeste kompanije borba je još trajala. Pješčani brežuljak kota 246 bio je za Ruse osobito privlačan, pa su ga htjeli silom osvojiti i bacali su stalno nove rezerve u bitku. Moji su međutim vojnici, a i Miletićevi mašingeveri kosom vatrom nanijeli Rusima velike gubitke. U širini od 2—3 švarma uspjelo je Rusima prodrijeti u naš rov, ali ih je lajtnant Štauffer, iako ranjen, sa svojim momcima u oštrom protivunapadu odmah izbacio. Na pijesku nad rovom bio je metež, ali su naši bili vještiji i odlučniji boreći prsa o prsa, pa su Rusi podlegli. Samo ih je nekoliko uspjelo pobjeći, a ostali su poginuli ili su se predali. Naša nam je artilerija ispočetka odlično pomagala, ali je kasnije uperila svoje granate i u one dijelove našeg rova, koji su bili od Rusa netaknuti i nanijela nam dosta gubitaka.

Kad smo i ovu borbu uspješno završili nastala je mala tišina. I trebala nam je, da odahnemo.

Odjednom su se srušile na nas teške minengranate naše vlastite artilerije i ubijale nas nemilosrdno, kao nagrada za naše natčovječne napore, za svu hrabrost, ustrajnost i očitu

pobjedu nad neprijateljem. Iz šume, iza naših leđa neprestano su se nizale salve topova velikog kalibra. Naši su vojnici zajaukali i proplakali. Nekoji su sklopili ruke na molitvu, a drugi su psovali i kleli sve što je sveto ili proketo na nebu i na zemlji. Moj je silni junak Drapić Avdo poginuo odmah do mene, a malo dalje udario je šverac u tri Bosanca i sasvim ih raznio. Vikali smo, mahali, signalizirali i pucali zelene rakete, ali je sve bilo uzalud. U najljućoj vatri poslao sam već trećeg ordonanca, glavom mog vrijednog feldvebla Mujagića natrag do artilerije da zaustavi vatru.

Samog posmatrača jedne baterije, koji je bio jedini svjedok naše tragedije gotovo je pogodila vlastita artilerija u granama smreke na rubu šume.

Uzrok cijele nesreće ležao je u zločinačkom i izdajničkom djelu neke kukavice ili luđaka od posmatrača, koji se prestrašio od borbe prsa o prsa i misleći da će i Bosanci kao neki drugi odmah uzmaknuti, pobjegao je i sam natrag. Kod napuštanja posmatračnice još je telefonirao komandi artilerijske grupe, da su Rusi zauzeli položaj Bosanaca. Na to je artilerija sasula vatru na nas.

Da su Rusi bili prisebni, u tom su času lako mogli zauzeti naš položaj, jer nam je borbeni duh bio sasvim smalaksao. No ruski su pješaci bili od teških gubitaka iscrpljeni, nepažljivi i neupućeni u događaje pred sobom pa su nas ostavili na miru. Ruska artilerija je međutim uočila svu težinu naše situacije i u mišljenju, da ćemo se pred vlastitom artilerijskom vatrom dati u bijeg, otvorila je barožnu vatru na teren iza naših leđa, da nas tamo pokosi.

Moj je bijes bio strašan, kad mi je konačno Mujagić javio da regimentskomanda nijeće, da bi nas bila bombardirala vlastita artilerija. Ono što sam im iza toga poručio, to im još nikada nitko od potčinjenih nije rekao.

Naš novi brigadir Joseph Schmidbacher bio je jedini, koji je imao razumijevanja za našu nevolju i naš jad i koji nam je pritekao u pomoć. Ostao je priseban i prvi je obustavio tu zločinačku vatru.

Čim se vatra stišala odmah smo se sabrali, počeli smo sređivati svoje redove, dijeliti municiju i raspoređivati mašingevere za daljnu odbranu. Bilo mi je lakše, pošto se i ruska vatra u tom času smirila.

Odjednom je provalila žestoka vatra na našem lijevom boku, gdje je ležala 25. i 82. mađarska regimenta i obadvije su regimente uzmakle. Odmah iza toga zvala me na telefon regimentskomanda i naglo mi zapovjedila, da se cijela regimenta povuče u dvije grupe prema mjestima Dytkowce—Gaje Starobrodzkie. Južna grupa preko naseobine „Kontumacija“, a sjeverna pod mojom komandom kroz Regimentslaufgraben u veliku pograničnu šumu.

Jedva sam čuo i razumio zapovijed i još je u telefonu brujala posljednja riječ, kad je dežurni vojnik dodao: „telefonska se štacija mora demontirati — svršeno“.

Jezgru moje grupe sačinjavale su 15. i 16. kompanija i mašingeveri našeg bataljona.

Poslije izdate dispozicije mojim ljudima pošao sam okružen sa svojim bombašima oprezno na lijevo da dokučim Regimentslaufgraben i da kroz njega udem u šumu.

Prema buci, koja je dopirala s lijeve strane, naslućivao sam, da tu može biti svašta. Stoga nisam bio suviše iznenađen, kad su me na domaku Regimentslaufgrabena dočekale ruske bombe.

Imali smo samo još jedan izlaz i to, da pretrčimo preko otvorenog polja natrag u šumu. Naša je južna grupa već bila napustila svoj položaj i Rusi su ušli u njega. Sa sjevera je pritisak bio sve žešći, a u laufgrabenu su nas čekali osvetnici radi svog neuspjelog napada.

Valjalo se brzo odlučiti, jer je glava bila u pitanju, a čekalo nas je neminovno zarobljeništvo, kad bismo se bili zadržali u rovu.

Najprije sam pustio cijelu petnaestu i tri četvrtine šesnaeste sa mašingeverima, da bježe u punoj širini našeg abšnita natrag, dok sam sâm ostao sa jednim vodom i jednim mašingeverom u rovu i jakom vatrom štitić svojih, sve dok nisu stigli u šumu. Zadržani našom vatrom, Rusi su plegli i tek su u posljednjem času primijetili bijeg naših...

Izvršili smo svoju dužnost najsavjesnije i spasili svoje. Sad je trebalo misliti i na sebe. Što Bog da i sreća junačka, pomislio sam u tom sudbonosnom času na riječi bana Jelačića i po mojoj smo komandi svi odjednom iskočili kao posljednji iz rova. Na nas se osula ljuta vatra. Trkom smo trčali u rijetkoj švarmliniji. Pogled mi je stalno tražio moje

vojnike s desna i lijeva. Iskočili su svi. Da je tko htio, mogao je mirno i nekažnjeno ostate u rovu i bez daljne opasnosti otići u rusko zarobljeništvo. Ali su svi jurnuli sa mnom. Vatra kao gusta kiša pratila nas je sa leđa i s desnog boka. Bila je jača nego kod juriša pred Horozannom Wielkom. Teško smo trčali po letećem pijesku opterećeni sa velikim tovarom opreme. Štogaod je bilo moguće vojnici su zbacili sa sebe. Za vrijeme trčanja nisam mogao povjerovati svojim zdravim očima: vatra se sipala kao kroz rešetko, a mi smo ipak trčali. Jedva sam čuo dva tri puta jauk svojih ranjenih momaka. Svi su drugi trčali. Sam Bog je držao Rusima puške na gore, jer je kiša taneta šišala nad našim glavama. Dok smo maločas našom dobro ciljanom vatrom češljali ruske strijelce nijedna se glava nije smjela pomoliti i opaliti pušku. Čim smo potrčali natrag zavlada je trenutna grobna tišina i Rusi su začuđeno podigli glave te primijetili naš bijeg. Zbog iznenađenja pucali su nervozno i bez ciljanja.

Sa relativno malim gubicima stigli smo do šume. Iscrpljen sam pao, jer mi je časomice zatajilo srce. Offiziersstellvertreter Ilija Gavrilović priskočio mi je u pomoć i pridigao me. U šumi je padalo po nama granje, koje je još uvijek lomila ruska vatra. S desnog su se boka pojavile neke narsrtljive ruske patrulje, ali za Bosance nije vrijedilo zastrašivanje, pa smo im uzvratili sa nekoliko „vrućih“ pozdrava i izagnali ih iz šume. Za osvetu nam je poslala i ruska artilerija nekoliko šrapnela, ali nam nisu naškodili.

Prolazeći šumom našli smo bezbroj marodera, dezertera, lako ranjenih, izgubljenih i zalutalih vojnika. Gledali smo i prerano minirane topove naše zbunjene artilerije. Sve sam vojnike usput sakupljao, formirao i vodio. Posljednji skok iz rova učinio sam sa 40 momaka. U šumi me dočekala šesnaesta i petnaesta kompanija sa mašingeverima, svega oko 250 ljudi. Moj je odred međutim narastao na 3000 vojnika i oko 50 suviše odvažnih Rusa, koje smo u šumi pohvatali. U odred je bile kanonira, honveda, pješaka, Mađara, Slovaka, Rumuna i Nijemaca. Bilo je i pionira, radiotelegrafista i telefonista i svih drugih rodova vojske. Bosanci su ih stražarili i vodili za mnom.

Kad smo prešli šumu pao je već dubok mrak. Sa desna nas je pratio stalni tutanj bitke i velikih eksplozija. Čim

smo napustili šumu pružio nam se veličanstven ratni prizor grada Brody. U njemu je dotada bilo zapovjedništvo naše druge vojske Böhm—Ermolli. Sada se obzorje kupalo u rumenilu plamena, koji je uništavao magazine, kasarne, mostove i razne druge objekte, a lizao je do nebeskog svoda. Slika za Vereščagina.

Marširali smo tegobno, nemirno i prema tome polagano.

Bila je još noć, ali pred samo svitanje, kad smo nabasali na Dytkowce — predgrađe Brody-a. Moje je raspoloženje bilo kao u čovjeka, koji je svoj posao dobro svršio. Pored toga ispunjavalo me zadovoljstvo kao poslije svake bitke, da je glava ostala na ramenu.

Odjednom je nastao ponovni zastoj. Čelo moje kolone se trglo i stalo. Pojurio sam naprijed. Kad ja tamo, a to pred ulazom u mjesto ruski posten drži pušku na fertig! Zabezeknut je gledao u mene i nije mi se činio ni najmanje opasan. Iza njega su ležali u šatorima njegovi drugovi. Rusi su još poslije podne pobjedonosno ušli u Brody i to im je bila poljska straža, a u gradu je tada boravila jedna od viših neprijateljskih komanda.

Međutim je ruski stražar bio toliko razborit, da je u alarmu i općem metežu vidio svoju očitu smrt, pa je pokušao lijepim načinom. Ispružio je ruku prema jugozapadu i rekao: „gaspadin — Austrijaki tam“. Ja sam mu uzvratio: „djekuji“ i skrenuo sa kolonom prema jugu. Nijedno tane nije nitko protiv nas ispalio.

Već je svitala zora, kad sam na putu za Gaje Starobrodskije susreo svog brigadira Schmidbachera, koji me je ljubezno i srdačno dočekao. Rekao mi je, da su me svi držali za izgubljenog, poginulog ili zarobljenog. On me međutim čekao, jer je pouzdano vjerovao, da ću doći. Izdao mi je i dispoziciju za daljnu borbu.

Malo dalje naišao sam na kapetana Vallazzu od VI. rez. bataljona naše regimente, koji mi se žalio da mu je od vojnika ostalo svega 13. Požalio sam vojnike, koje sam dobrim dijelom sam prikupio, da imaju takvog zapovjednika, jer eto kompanije petog bataljona, koje nisu ni bile u središtu borbe imaju 30—50 vojnika, a ja u samoj šesnaestoj imam 130 vojnika iako je bila na najjačem udaru i još k tome zaštitnica. Razlika je bila u vodstvu.

Dugo je trebalo dok sam regimentskomandu uvjerio što nam je raditi i kakav štelung trebamo zauzeti. Svi su bili slomljeni i demoralizirani iako su sami bili nosioci i klice tog nemorala. Do bjesnila me dovelo to klonulo držanje mojih komandanata.

Svu daljnu dispoziciju izdao sam za cijelu regimentu sam i podijelio rejone, jer nije bilo drugog, koji bi taj posao izvršio. Dva vrijedna mlada pomagača bila su stalno oko mene i provodila u djelo sve što sam naredio i mladima i starijima od sebe. To je bio oberlajtnant Miletić i lajtnant Steiner, Švaba iz Franzfelda kod Pančeva.

Četvrti dan

Naš se novi položaj vukao ispred sela Gaje Starobrodskije prema sjeveru. Položaj je bio samo maskiran pa smo se do podne ukopali do koljena, dok prepreka uopće nije bilo. Bio sam sa svojom kompanijom otprilike u sredini regimente na samom glavnom putu za selo. Narod nije bio evakuiran i život u selu i po poljima odvijao se sasvim normalno, iako je doskora trebala poteći krv. I žene i djeca kosili su i nosili sijeno odmah iza našeg položaja, a žito se upravo želo. Svinja i peradi bilo je posvuda. Ispred položaja bio je majur i mala pivovara. Na lijevo u dolini neki šumarci, a na desno široke i ravne oranice.

Ujutru su nas napali neki manji odredi Kozaka na rekognosciranju. Tokom prije podneva povratili su se ostaci našeg trećeg bataljona, koji je pod komandom majora Ružičke krenuo u protivunapad da spasi 85. mađarsku regimentu. Tom je prilikom poginuo i siromah major Ružička, odličan drug i veliki veseljak.

Oko dva sata poslije podne pružili su nam Rusi i opet veleban prizor velebitke. Silna masa od sto redova u dubinu valjala se u uzornom redu prema nama i nije bilo među nama nikoga, koji nije osjetio da će nas ta ogromna vojska zgnječiti i smrviti.

Početak je bio isti kao kad su nas bezuspješno napali kod mjesta Gaje Lewiatinskie. I ovog je puta naša artilerija bila na mjestu i dala sve što je mogla. Rado smo joj priznavali kad je vrijedila. Ni ona nije bila prebogata municijom, ali

je gađala tako da ni jedan hitac nije bio uzaludan. Ruskoj je navali nanosila štetu i zadržavala ruske mase, iako ih nije mogla sasvim zaustaviti. Prvi su ruski strijelci tek onda legli, kad su ih moji mašingeveri počeli gađati na daljinu od 1200 m.

Ruski je napad vođen koncentrično prema sjeveroistočnom ulazu u mjesto Gaje Starobrodskie. Ruskim odredima u centru dobro je došao majur i zgrade pivovare iza čijih su se zidova sakrivali. Druge smo ruske švarmlinije nemilosrdno kosili. Njihovi su strijelci gazili ravnicom kroz visoko žito, koje im je dopiralo preko pasa. Približili su nam se do 800 m. Legli su, ali nam ciljanom vatrom nisu mogli uzvraćati, jer iz ležećeg stava nisu iz žita ništa vidjeli. Osim toga ih njihova artilerija nije podupirala, nego je valjda zbog nemanja municije šutila, pa je tek od vremena na vrijeme uzvratila našoj artileriji kojom granatom.

Strah nam je rastao. Bila je nepregledna i ogromna masa napadača, a nas tek šačica raspoređena u tankoj švarmliniji bez ikakve rezerve, a k tome nismo imali ni dovoljno municije. Na momka je bilo tek 30 do 40 taneta. I moji su najpouzdaniji borci bili zabrinuti i bacali su na mene poglede, koji nisu značili bogzna kakovo pouzdanje.

Moram priznati, da mi je u tom času odlično došla boca rakije, koju mi je pružio lajtnant Steiner.

Čim je moj telefonista Mustafa Omerović uočio nevolju boraca radi nestašice municije, donio je u najljućoj vatri iz sela sam samcat težak sanduk municije preko sasvim nezaštićenog terena.

Poslije su mi od trena poslali još nekoliko sanduka municije i raspoloženje se Bosanaca brzo povratilo, pogotovo kad su vidjeli kako je njihova uspješna vatra zaustavila cijelu masu ruske vojske.

Upravljaao sam artilerijom preko jednog artilerijskog kadeta, koji je imao telefon u samom položaju, pa sam dobro zapaprio onim Rusima koji su se sakrili iza pivovare.

Položaj mojih vojnika bio je odlično maskiran u velikom krumpirištu. Imali smo vrlo dobar pogled na neprijatelja, a nas nisu mogli primijetiti. Na žalost nam je i opet jedna vlastita haubica poslala nekoliko granata, koje su veoma teško ranile mog najvećeg junaka cugsfirera Gruhonjića

Još je jednom krenula prva ruska švarmlinija sve do 500 m udaljenosti od našeg položaja, ali je pretrpjela tolike gubitke, osobito na oficirima, da se morala vratiti krvavih glava.

Desno i lijevo od mene Rusi se nisu ni približili, nego su se zaustavili na daljini od preko 1000 m.

Za vrijeme borbe upućeni su nam očajni vapaji naših komanda, da održimo položaj barem do noći, pošto bi inače Rusi došli u leđa naše glavnine. Dispozicija je glasila, da se pod zaštitom mraka povučemo iza jezera Ponikovice do mjesta Wysocko.

Upravo u času, kad je kod našeg drugog bataljona izdavana dispozicija i kad su svi oficiri boravili kod komandanta, jurnula je iz obližnjeg šumarka neka kozačka patrula, a naša momčad živčano uzdrmana od četverodnevne teške borbe i bez svojih oficira smjesta je uzmaknula. U bijegu su pretrpjeli teške gubitke, jer su Rusi za njima živo pucali. Moje je lijevo krilo ostalo prema tome nezaštićeno i bio sam zbog njega u velikoj brizi. No i ovog puta nisu Rusi znali iskoristiti situaciju i slabost svog protivnika, nego su ostali nepokretni. Lijevo sam krilo pojačao mašingeverom da mi Rusi ne zađu za leđa i predbježno je situacija bila spašena.

Jedva se lijevo krilo stišalo, kad je desno od ceste i drvoreda nastala neka panika i bježanje druge kompanije prvog bataljona. Nisam znao uzroka, ali sam vidio vrijednog kompanikomandanta lajtnanta Keletića, koji je energično i hrabro uspostavio red. Kobna ali i pravedna posljedica bila je i ovdje, da su kukavice u bijegu najviše nastradale.

Moja je kompanija iako u izrazitom središtu borbe pretrpjela najmanje gubitaka zahvaljujući miru, redu i disciplini.

Poslije debakla s desne i lijeve strane od nas, učinilo nam se veoma opasnim, kad bi sada Rusi nasrnuli. Kako je naša šesnaesta bila kriva njihovom neuspjehu i nanijela im preteške gubitke, bilo je očevidno, da bi se i sva neprijateljska srdžba iskalila na našim glavama, pa bi nas pregazili i poubijali.

Dan je izmicao, ali se Rusi nisu više digli na napad.

Bilo je već pola deset sati, kad sam digao svoje Bosance na noge junačke i s njima u savršenom miru i redu krenuo natrag kroz mjesto Gaje Starobrodskie. U našem položaju ostavio sam kaprala Muratovića sa 8 vojnika i sa dva sanduka raketa. Cijele su noći ispaljivali rakete i držali Ruse u vjeri, da je naš položaj zaposjednut. Pred zoru su i oni u redu krenuli i stigli pod večer drugog dana u Wysocko.

Marširali smo cijelu noć. Bio sam presretan da sam imao Bézardovu busolu, koja je svjetlucala, pa mi je odlično poslužila, pošto smo se velikim dijelom kretali preko polja bez ikakvih komunikacija. Katkada nas je uznemirio po koji kozački pucanj. Prešli smo Folwark Boratynski, selo Suchodoly, Dubno i Holoskowice i došli do velikog sela Wysocko sa lijepim kaštelom.

Pri prijelazu ceste za Brody našao sam komandanta našeg VI. bataljona kapetana Vallazzu sa štabom u nekom jarku. Navodno je čekao daljne zapovijesti. Taj slab oficir i komandant nije imao ni pojma, gdje su mu kompanije, a da je ostao, gdje sam ga našao, bili bi ga za 2 do 3 sata Rusi zarobili.

Moji su se momci od umora i napora jedva vukli. Istina bog u prošlim preteškim borbama morali su silom prilika olakšati svoj teret i riješiti se svega, što za borbu nije bilo neophodno potrebno. Tako su bili odbacili sav pribor sa telećakom ili uprtnjačom, sav tehnički pribor, a i brocak. Posjedovali su samo još pušku sa ostatkom municije, nož i po koju bombu. Momke je najviše shrvalo, što već više od pet noći nisu ni okom trenuli. Sjećam se, da sam te noći momke stalno mazio. Ništa im nisam zapovijedao, već sam im govorio i milovao ih kao majka svoju djecu i sa raznim ih šalama bodrio i vedrio. U zoru sam uhvatio nekog mladog balavca kadeta, koji se na momke grubo izdirao, pa sam ga isperušao kao kokot. Iako sam bio strog komandant znao sam mjeru i znao sam na koji se način dade privrženost vojnika iskoristiti.

Ujutru 29. srpnja završena je velebitka kod Brody-a i mi smo ušli u selo Wysocko iza jezera Ponikowice. Bila je to bez sumnje jedna od najvećih bitaka na ruskom ratištu, a dala mi je najviše prilike za manifestaciju svojih vojničkih sposobnosti, iako sam komandirao tek kompanijom.

Osim toga sam stekao bogato iskustvo, što se može uraditi sa odlučnom i discipliniranom šačicom ljudi i kako i najodličniji vojnici bez vodstva i uputa zataje i klonu.

Iako moj oberstar nije bio vješt pisanju ipak sam odlikovan za svoj rad u toj bici, gdje smo uzimali i kada se nisu dijelila odlikovanja, sa ordenom željezne krune III. stepena sa mačevima, a i Nijemci su se pridružili sa svojim željeznim križem (Eisernes Kreuz).

WYSOCKO

Naša mi je regimentskomanda opet jednom pila krv, pa sam se mnogo ljutio. Stizali smo, a moji momci kao zaštitnica cijele divizije posljednji. Pristizale su i druge patrulje i raštrkani pojedinci, ali komanda nije nikoga ostavila na ulazu u mjesto i na raskršću puteva, koji bi jedinice upućivao kamo neka idu. Stoga sam i ja lutao cijelim mjestom, dok sam pronašao svoju komandu, koja je spavala dubokim snom. Jedva sam jedvice saznao, da je komandant navodno obolio, a ja da trebam sa 15. i 16. kompanijom i mašingeverima poći u dvorac Wysocko kao regimentsrezerva.

Najprije smo se svi od reda odmorili i onda se pohlepno bacili na hranu, budući da četiri dana nismo ni vidjeli naše kuhinje, a ovdje nam je bio tren. Osim toga se kod pučanstva moglo za jeftin novac kupiti svega i svačega.

Bjesnio sam, kad sam ugledao u rezervi i polovinu 25. mađ. regimente, koja je stalno gubila položaje i stalno uzmičala, a mi smo u bici morali krpati njezine položaje. Naišao sam na dva bataljona te regimente, koja nisu ni stupila u vatru, pa su bili odmorni, ugojeni i opremljeni. Eto tako su neki komandanti čuvali svoje Mađare, a nas su bacali kao „Kanonenfutter“ u borbu.

Ljutio sam se i zbog nagle evakuacije mjesta i uništavanja seljačke imovine. Još me više potreslo paljenje mjesta Holoskowice. Čim smo napustili to mjesto, gdje su nas seljaci na ulici sačekali sa vedrima mlijeka za okrepu, odmah je naša artilerija pripucala sa „Brandgranatama“ i palila seljačke kuće te ubijala dobre ljude, ženu i djecu.

Prilikom evakuacije kupio je moj konjušar Hasan Hadžidedić malog galicijskog konjića od 2 godine za nošenje moje prtljage. Bio je malen kao bosanski ili lički konj i momci su ga prozvali „Brnjo“ i „Incek“. Incek je do kraja

rata bio vrijedan i skroman i odlično je služio svog novog gospodara.

Dvorac Wysocko je pripadao grofu Salja, koji je ostao s nama u dvorcu i gledao, kako mu se imovina upropašćuje. Bio je trideset godina narodni zastupnik poljske stranke u bečkom Reichsratu, a istaknuo se sa lex Salja, s kojim su zakonom Malorusi ili Ukrajinci nepravedno zapostavljeni prema Poljacima. Smjestio se sa bolesnom starom ženom u podrum i želio je da tamo umre, ali je usprkos jamstva svog zeta grofa Tarnowskog i cijele poljske aristokracije morao napustiti svoj dvorac. Krupan ga je žandar tjerao, no sa svojom bolesnom staricom nije mogao krenuti pješke. Stotine njegovih konja odveli su vojnici, a za njega nije ostao nijedan da ga otpremi do željeznice. Konačno smo mu dali konje naših mašingevera, koji su ga odvezli. Njegov skupocjen, antikni namještaj odmah se razdijelio po rovovima, a knjige bogate biblioteke uništavale su se za potpalu vatre.

Dali smo se na izgradnju novog položaja. Materijala je bilo u obilju. Salondivan iz dvorca postao je moj udoban krevet u dekungu. Trećeg dana boravka u novom položaju udarila je iznad mog dekunga teška ruska granata ali, hvala Bogu, bez ikakve štete. Momčad je sebi izgradila dekunge sa ležištima jedno nad drugim kao na lađama. Rad i odmor skladno su se izmjenjivali. U tom lijepom kraju i dobrom položaju nismo se više plašili ni novih borba, pošto su nam sve potrebe bile podmirene. Došao je do nas i novi maršbataljon, pa smo popunili svoje formacije. U četiri dana borbe kod Brody-a iznosili su naime ukupni gubici naše regimente 19 oficira i 2600 vojnika. Novaci nam nisu bili osobiti, ni oficiri se nisu isticali. Imali su tek velikih ličnih potreba, a potrebe vojnika ostavili su na brizi dragom Bogu. Stariji su se cijele noći kartali hazardne igre sa najmlađim oficirima, a otevši mladom oficiru novac, upropastili su i posljednju trunku svog autoriteta. Bio sam ogorčen gledajući te prilike i trpio sam mnogo, jer ih nisam mogao popraviti i ukloniti, iako sam grdio i mlade i starije. Posmatrao sam se, pa sam primijetio da kod jačih uzbuđenja i svada drhćem na cijelom tijelu. Bio je to prvi simptom, da su i moji živci u ratu ozbiljno trpili.

Jedva smo se kod Wysockog smjestili i uredili, kad su za nas nastali i opet teški dani. Dani koji su donosili ordre, contreordre i desordre. Izvlačili su nas iz položaja i pokretali u stalnoj kiši. Kazali su nam da idemo u rezervu, pa smo čekali dva dana i dvije noći u hladnom blatu. Negdje je pripucalo i nas su već krenuli u tom smjeru, da Rusi ne bi badava pucali u prazna polja. Onda su nas vodili na jug i jugoistok duž galicijsko wolchynijske granice od 2. pa sve do 10. VIII. 1916. g.

*

Dani su nam prolazili bez veće životne opasnosti, ali smo se ipak namučili. Mučila me neodlučnost i nestalnost sa svih strana. Negdje na kraju šume Pienaki kod Żwyżyna pojavila se neka velika nezgoda, pa su i nju trebali ispraviti naši Bosanci.

To neka posluži kao uvod u ono što će biti opisano pod Żwyżyn. U glavnom je za ostale dijelove fronte Brusilovljeva ofenziva bila završena. Nas je čekao krvavi epilog. Teški mi izrazi nisu blizi, ali kod Żwyżyna je naša i ruska krv tekla u potocima.

Marširali smo po debelom blatu u Zablocze i tu smo se odmorili nekoliko sati premiještajući se s noge na nogu. Nastavili smo kretanje kroz bogato selo Czechy u Podhorceze. U sjajnom dvoru poljskog kralja Ivana III. Sobjeskog boravila je naša V. korpskomanda. U bajnom dvorskom vrtu dočekale su nas konačno naše poljske kuhinje. Onaj, koji je izdao tu zapovijest, nije ni slutio, kako je dobro uradio, jer je mnogi momak bolje upamtio historijski dvorac zbog kuhinja i menaže, nego zbog Ivana Sobjeskog.

Prošli smo kroz radničku naseobinu Majdan odmah iza prvog položaja, zatim kroz mjesto Jasinow, a onda smo prešli preko rijeke Wolice. Za vrijeme prijelaza preko mosta uhvatila nas je vatra ruskih topova, pa smo imali nekoliko ranjenih. Lutali smo dugo šumom Pienaki no u glavnom smo se kretali u smjeru bučne borbe preko Cziepiele, Hute Pienacke, Hute Szklane i visa Lipine, kota 395.

Pošto se već osjećao barut i pošto smo išli u susret novim teškim borbama, to sam ponovno avanzirao na bataljonskomandanta, jer su dvojica mojih starijih drugova dobila „proljev“.

*

Prije početka borbe kod Żwyżyna zabilježio sam u svom dnevniku još nekoje radosne uspomene:

Službeni vojni list za kolovoz donio je naredbu ministarstva, da se sva imena otoka, gradova i mjesta u Dalmaciji otada imaju službeno nazivati hrvatskim, a ne više talijanskim imenima.

Komandu vojske na Istoku preuzeo je Generalfeldmarschall von Hindenburg. Svaka zapovijest počela je s riječima: „Generalfeldmarschall von Hindenburg hat befohlen...“ to je palilo i djelovalo.

Pedesetorica Rusa od 10. pješ. pukovnije odjednom su banuli pred nas i predali se.

Sunce se pojavilo poslije dugotrajne kiše i mi smo se s užitkom sušili. Para se pušila iz našeg vlažnog odijela. Iskoristio sam priliku, da se dam ošišati. Nažalost u cijelom bataljonu nije bilo brice, ali su me momci upozorili, da imamo nekog dobrog mesara, koji zna sve. I zaista me isti ošišao. Kazali su, da je dobro, ali su to kazali stoga, jer sam bio komandant.

Poslije podne tog sunčanog dana smračila se naša sudbina, jer je 32. peštanska regimenta izgubila svoj položaj. Slijedili su teški dani Żwyżyna, Batkowa i Manajowa.

ŽWYŽYN

U malo poznatim bitkama lokalnog značaja kod Žwyžyna pretrpjeli smo više gubitaka, nego u žarištu ruske ofenzive za velebitke kod Brody-a.

Budimpeštanska regimenta br. 32, zbog koje smo tri puta morali osvajati izgubljene položaje, bila je i ovoga puta kod Žwyžyna potisnuta i razbijena, pa je situaciju trebalo povratiti. Samo onaj, tko je u takovim borbama sudjelovao, može pojmiti tešku sudbinu onih, koji su bili određeni da vrše protivunapad.

Proffvunapad

U prvom nastupanju susreli smo dezertere, ranjenike i ostatke razbijene jedinice. Svi su bezglavo jurili u raznim pravcima i navijestili nam potpuno rasulo, slom i propast. Poslije smo našli pojedine male grupice vojnika oko kojeg srčanijeg vođe, koji u općem bijegu nisu odmah napustile položaj, nego su i kod povlačenja davale otpora i sprečavale napredovanje neprijatelja. Dočekaao nas je opći metež. Dogodilo se, da su naše prednje patrole nenamjerno otvorile vatru na ostatke vlastitih jedinica, jer je i do njih sezala neprijateljska vatra, pa su stoga mislili, da je pred njima sam neprijatelj.

Svi oni, koji u modernom ratu nisu sudjelovali u takovim borbama, neka znadu, da se za vrijeme borbe u glavnom ništa ne vidi, a dok čovjek stigne do toga da nešto vidi, može ga nekoliko puta pogoditi neprijateljsko tane. Sa najboljim dalekozorom primijetio sam, da su u prednjim položajima još ostaci branilaca, koji su očajno signalizirali da ne pucamo u njih. Ni našima nije bilo bolje. Čim su se približili vatri javili su se već prvi gubici, koji su na svakom daljnjem koraku napredovanja bivali sve osjetljiviji, jer

U položaju kod Žwyžyna (pisac, Miletić, Neuner, Blum)

Horchposten u šumi kod Żwyżyna

Udarac granate

je trebalo proći neprijateljsku artiljerijsku „baražnu“ vatru (Sperrfeuer). Iza nje dočekala nas je još i vlastita artiljerijska vatra, koja se nije blagovremeno pomakla, pošto se njezini posmatrači nisu nalazili tamo, gdje bi morali biti, ili nisu iz tehničkih razloga mogli izvijestiti svoje baterije o napredovanju vlastite pješadije.

Protivunapad je uvijek pravi pakao... Kad se može izvesti brzo i odlučno sa dvije valjane jurišne patrole u bok izgubljenog dijela rova nije težak, no ako je izgubljen cijeli položaj, a krila ostalog dijela ostanu sasvim nezaštićena, protivunapad je onda gori i teži negoli deset napada i dvadeset odbrana. Najteže gubitke u ratu pretrpjeli smo redovno kod protivunapada i prokleli smo u deseto koljeno sve jedinice, koje su položaj izgubile i zbog kojih smo morali svoju krv uzaludno prolijevati.

Tako smo i ovog puta ne znam ni sam po koji puta prokleli domaću peštansku pješ. regimentu Marije Terezije br. 32. Kroz mladu i nepreglednu šumu Pienaki, koja je bila zasađena iz strategijskih razloga duž same Galicijsko-Wolchinijske granice napredovali smo goneći pred sobom prethodnice Rusa i sakupljajući ostatke raštrkanih peštanskih Mađara. Kako smo odlučno nastupali, a kretanje nam je bilo prikriveno šumom, a k tome su Rusi i opet oklijevali sa napredovanjem, nismo iznimno pretrpjeli prevelike gubitke. Dopri smo do ivice šume u liniju Żwyżyn—Batkow—Manajow. Dovelili smo 32. regimentu natrag u njen izgubljeni položaj i podijelili ga sa njom, jer je brojno stanje naših jedinica bilo vrlo maleno.

Doživljaji kod Żwyżyna

U tom su se položaju odigrali zanimljivi i nezaboravni događaji.

Šuma i ostala vegetacija bile su bujne. Nadmorska visina oko 400 m kao mala visoravan. Svagdje je bilo mlaka i u svakoj dolinici močvara, pa ipak nije bilo izvorvode za piće ili kuhanje. Kopali smo i bušili bunare, probali smo i sa Northonovim cijevima do 30 m dubine, ali nam je sav trud bio uzaludan, jer nismo došli do vode. Ispod male naslage humusa slijedio je naime debeo sloj

ilovače, koja nije propuštala vlage, pa se voda isparivala na površini ili se sakupljala u barama.

Svaka uгода tog položaja imala je i neugodno naličje. Pored mnoge vode bili smo žedni. Šuma nas je zaklanjala, pa smo i danju mogli do položaja. To nam je dalo života, ali nam je donijelo i iznenadne smrti. Svi smo se zadržavali izvan rova, a neprijatelj je češće vršio artiljerijske prepade na šumu i njezine komunikacije, pa nam je nanio mnogo gubitaka. Nikad neću zaboraviti, kako sam i sam kao nekim čudom ostao čitav i ako je eksplodirao šrapnel ruske revolverkanone 5 metara nad mojom glavom. Još ni sad ne znam kako sam ostao nepovrijeđen, jer su se kugle sasule na me i na moju pratnju. Možda su me nekoje grane zaštitile, jer su oko mene svi drugi teže ili lakše ranjeni, a plamen kod eksplozije sinuo mi je centralno u lice i već sam pomislio „zbogom diko“.

*

Moj je susjed u položaju bio kapetan barun Schwarz sa jednim bataljonom 32. regimente. Njegov je abšnit išao do sela Batkova. Jedna je kompanija Bosanaca međutim dodijeljena njegovom bataljonskom ostsjeku, da nam ne bi iznenada osvanuo neprijatelj za ledima.

Jedne sam noći opazio silnu vatru u tom pravcu pa sam požurio na telefon i upitao druga Schwarza odakle tako golema vatra. Odgovorio mi je sa najvećim mirom „ama i divizija se već uzrujava zbog te vatre, a ono su tvoji Bosanci zapalili nekoliko kuća da ogriju ruke...“

Počasna salva

Ne znam u čijoj se glavi rodila misao, da cijeli bataljon u položaju opali salvu u čast rođendana vrhovnog komandanta. Svakako se i ovoga puta pokazalo, da je duševni oporavak u ratu brz i poslije najtežih depresija.

Regimenta nam je imala samo dva bataljona na ruskom i jedan na talijanskom ratištu, iako je pri početku Brusilovljeve ofenzive bilo šest punih bataljona. Poslije teških borba bile su kompanije jedva predratne jakosti. Ipak smo i sa malim brojem vojnika morali držati dva velika abšnita između Żwyżyna i Batkova oko 2 km dužine.

Iako sam kao kapetan i komandant bataljona bio već stariji oficir imao sam tek 33 godine i bio u naponu snage i mladosti, pa sam prema svom uvijek vedrom temperamentu rado pristao na svaku vragoliju.

U bataljonu sam imao aktivnog kapetana kao kompanikomandanta, dva aktivna oberlajtnanta i starijeg rezervnog oberlajtnanta. Stoga je moj IV. bataljon bio zaista elitni bataljon.

Izveli smo sa našom iskusnom momčadi namjeravanu salvu, no učinili smo račun bez krčmara. Ipak je sve u glavnom prošlo bez težih posljedica za naše ljude, a da su se naši stariji uzбудili, nije nam bilo teško.

Dogovoreno, učinjeno.

U određeno vrijeme noći stajao sam na svojoj posmatračnici pa ispalio raketu iz revolvera. Kompanikomandanti su neposredno ili preko „relais-postena“ vidjeli ispaljenu raketu, pa su iz svojih revolvera ispalili nove rakete. Od njih su preuzeli signal za salvu cugskomandanti, a na taj su znak konačno svi vojnici u rovovima kraj puškarnica opalili salvu.

Salva je uspjela preko svakog očekivanja, pa smo je po dogovoru ponovili.

Naše je zadovoljstvo i veselje bilo veliko, ali se doskoro pomutilo.

Najprije se javila telefonom regimentskomanda i adjutant je upitao, kakvog je značenja tolika pucnjava i nisu li nas Rusi napali.

Skoro je iza toga zatražila tumačenje i brigada i divizija. Što dalje u pozadini, strah je bio veći, a pitanja nervoznija. Pošto su međutim i Rusi, u zabuni zbog naše salve, očekivali naš napad, oni su življe pripucali nego inače. To je uzbudilo našu artiljeriju, pa je počela sa „Sperrfeuer-om“. Iz opreza ako se možda radi o pripremljenoj vatri za napad s naše strane, Rusi su isto odgovorili sa baražnom vatrom.

Pojačana „bitka“ izazvala je sve veće uzbuđenje kod komanda, pa je telefon stalno zvonio i slijedili su upiti o stanju borbe. Stalno su pitali, zašto se toliko puca i što je tome uzrok. Višim komandama odgovarao sam lakonično, da se u ratu puca, pa je tako i sada. Mome sam oberstaru kao starom ratnom drugu odgovorio iskreno o čemu, se radi

i neka se ne uzbuđuje, jer će se sve stišati u najkraće vrijeme, pa mirna Bosna.

Na moje je čuđenje oberstar, valjda uslijed pritiska i upita od viših komanda, izgubio živce i primio je moj šaljiv raport vrlo slabo: „pa to ne ide, — kolikog li uzrujavanja na sve strane — ja to zabranjujem, —“ itd., a ja videći da se moja iskrenost slabo honorira odgovorio sam mu oštro: „sada je, Herr Oberst, sve svršeno i zabrana dolazi prekasno, jer se ispaljena taneta ne mogu više vratiti u puščane cijevi“.

Razdraženost i napetost međutim nije mogla među nama dugo potrajati, pa je idućeg dana sve lijepo izglađeno.

Prije podne oko pola jedanaest odmah poslije ustajanja javio mi je telefonista, da me zove moj drug bataljonskomandant major Emil Sedlak. Kad sam došao na telefon rekao mi je: „Pero, zbog neprekidnih borbi stalno smo u zemlji kao krtice, pa se već dugo nismo ni vidjeli. Pođi sada, kao što ću i ja poći, pa da se sretnemo nekako na desnom krilu tvog bataljona kod kapetana Karlovića“. Tako smo i učinili. Kapetan Franjo Karlović pozvao nas je gostoljubivo u svoj dekung, no kako je fasung bio slab, a Franjino grlo uvijek suho, požalio je, što nam ne može ponuditi nikakav bolji „Etappensäure“ od ruma.

Tada sam prvi puta pio rum. Nije bio jak, a bio je dobrog ukusa, pa smo ga u dobrom raspoloženju mnogo pili. U tom ružičastom stanju snimio nas je filmski moj kadet Jakob Machiedo de Palilo, pa su mi te slike još i danas draga uspomena.

Bili smo već dobro iluminirani kad je telefonist javio majoru Sedlaku, da ga zove oberstar na telefon. Vratio se s tim, da ga je oberstar pozvao na objed i počeo se odmah dotjerivati sa kolonjskom vodom, koju je stalno nosio sa sobom, jer bi bilo nezgodno, kad bi opodne na objed došao pripit.

Meni se toga časa činilo, da je oberstarov poziv uslijedio demonstrativno protiv mene zbog sinoćnjeg incidenta sa njim, ali sam se prevario, pošto je za kojih 10 minuta ponovno zvonio telefon, pa sam i ja pozvan na objed. Šta više javili su mi, da me već pola sata ranije oberstar tražio telefonski po položaju.

Čim je Sedlak čuo da idemo zajedno na ručak oberstaru, odmah je ponovno natočio ruma, jer se kolektivna odgovornost daje lakše snositi od pojedinačne.

Put do regimentskomande uz rub velike šume „Pienaki“ nije bio ugodan ni danju ni noću, jer ga je neprijatelj stalno gađao, znajući da nam je taj put glavna komunikacija do položaja. No tog je dana sjalo vruće sunce na naše sunčane i vedre duše, pa smo tim putem marširali kao da hodamo po „Generalswiese“.

Na visu Lipina kod lugarske kuće, u kojoj je stanovao oberstar Meissl, bilo je već sve spremljeno za ručak. Oberstar nas je kao domaćin lijepo primio, ali je brzo opazio, da su mu gosti bataljonskomandanti „u drugom stanju“. I sâm sam se iznenadio zbog neobične drskosti svoga druga Sedlaka. Jedva smo pri stolu započeli razgovor kad je „Slabú“ upao oberstaru u riječ: „Ali moj Ernst, kako možeš takova šta govoriti“. Iako su nekad zajedno bili kapetani, oberstar je bio barem deset godina stariji oficir od majora Sedlaka, pa ga je Sedlak uvijek oslovljavao riječima: „Du, Herr Oberst“.

Pred tom se situacijom za svojim stolom domaćin ohladio. Ipak je štimung bio odličan, jer su dva glavna gosta bila izvrsno raspoložena. Kad se ručak primaknuo kraju, oberstar je posluži dao mig, da ukloni vino sa stola. Međutim smo to odmah primijetili te naredili vojnicima da donesu vina i likera. Na svršetku ručka oberstar je ustao, naklonio se, oprostio i otišao računajući, da ćemo i mi doskora napustiti njegov stol. No nije mu ništa pomoglo, jer smo se pravili kao da nismo primijetili njegovog odlaska i ostali smo pri stolu i piću. Osoblje regimentskomande činilo nam je društvo, pošto smo to zahtijevali.

Poslije nekog vremena se oberstar vratio k nama i počeo nas lijepo i drugarski nagovarati, da krenemo u rov, jer mu zadaje brige, da obadva komandanta bataljona nisu u položaju, a pića i veselice bilo je već dosta. Nismo se nikako dali, dok nas nije uzeo pod ruke i poveo u pravcu položaja. Oprostivši se s nama napustio nas je, a mi smo sjeli na ledinu i poslali ordonance do regimentskomande po vino. Oberstar se morao ponovo vratiti k nama i moliti nas, da idemo „kući“. Otišli smo konačno i nastavili pićem do jutra drugog dana u samom položaju. Da se tada razvila kakva borba, bili bismo najveći heroji...

Manajow

Južno od Batkowa bilo je manje, ali veoma lijepo selo Manajow naseljeno naprednijim Rusinima. Zemlja je bila dobra i lijepo obrađena, a gospodarstva uredna i imućna. To nam je selo ostalo kao i Żwyżyn i Batkow u ugodnoj uspomeni, jer smo u njima boravili u rezervi iste godine u cičoj zimi cijelog siječnja. Od početka rata bila je tada naša BH 3 regimenta prvi puta na pravom odmoru u rezervi, a i to je uslijedilo tek poslije naših natčovječnih napora u položaju na Ikwi kod Sapanowa u Wolchiniji.

Sad smo i opet bili u istom kraju, ali u žalosnijim prilikama. Rubom Żwyżyna vodili su naši i ruski rovovi. Żwyżyn je bio djelimice spaljen, djelimice razrušen, a ostaci crkve i kuća stršili su kao strašila. Naša su nas rekognosciranja vodila poznatim ulicama, ubavim baštama i ostacima drvoreda. Nije bilo više ni traga života osim puške i bombe. Svakog smo dana čuli sa posmatračnice, da se upravo srušio krov kuće, gdje je bio kvartir te ili one kompanije ili kojeg oficira, ili da je izgorjela kuća Tekle, Marče ili Dore.

Batkow je bio odavna evakuiran, jer je naš rov vodio 200 m ispred sela. Kuće su se rušile, a materijal se nosio u rov za građu.

Manajow je do tih dana ostao netaknut, jer je rov Mađara vodio oko 900 m ispred sela. Ipak je selo mnogo trpjelo. Svakog bi časa udarila koja granata i ubila ženu, dijete ili svinjče. Bilo je mnogo ranjenih uslijed zalutalih pušćanih zrna. Vojnicima u rovu trebalo je građe, pa su odnosili od seoskih kuća milom ili silom svakakav materijal. No i to se dalo nekako snositi, samo „nedaj Bože evakuacije“ uzdisalo je u selu i staro i mlado.

Evakuacija

O evakuaciji nemaju prava govoriti oni, koji nisu u njoj sudjelovali. Unaprijed ističem, da je drugo evakuacija grada, a drugo evakuacija sela i seljačkog svijeta. Dok građanin ma koje profesije, može u brzini skloniti sebe i svoju imovinu, nastaniti se ma gdje i otpočeti novi posao, seljak-ratar to ne može. Prvi zgrne u brzini u sanduke i

kovčege glavnu imovinu i obrtni pribor, pa ga preveze ili ponese, te odlazi sa svojim. Kuća i namještaj mogu mu i propasti, naći će ih i drugdje. Kod seljaka evakuacija znači smrt. Otjerati ga sa kućnog ognjišta znači gotovu propast. Sva mu imovina leži u nekretninama. Ni kuću, ni zemlju, ni baštu, ni hranu, naročito onu za stoku, ne može sa sobom nositi. Stoka, koju vuče sa sobom, propada mu već za nekoliko dana od putnih napora i od nedovoljne hrane. Seljak natovari na kola sve što može, a to je nešto hrane i posteljine za djecu, pa ih vuče pomoću upregnute krave i margarca, ili vola ili konja. Po cičoj zimi tjera svoju imovinu suznog oka, jer mu djeca cvokoću od hladnoće i gladi. Natovarena posteljina doskora prokisne i blatna je od logorovanja pod vedrim nebom, te mu je samo na teret.

Nisam u ratu gledao tužnije slike od one, kad treba seljaka otjerati iz njegove kuće. Građanin bježi čim se približi vojska ako je imućan, a gdjekad i onda, ako vojska samo napreduje prema gradu. Seljaka treba stražarno odvoditi, pa još pobjegne i vraća se svome domu, ma i uz cijenu svoje glave. Kamo će u bijeli svijet? Sve mu je tuđe, sve nepoznato, sve neprijazno i neprijateljski, pa i u vlastitoj zemlji, jer svakome dolazi na teret, a ne na pomoć. U Bukovini smo na primjer nedjeljno morali vršiti evakuaciju sela u našoj pozadini i opet su se evakuirani seljaci redovito pod noć vraćali svojim kućama. Kad bi i samo dijete ostalo u kući, ostao je sačuvan i krov nad glavom, no ako je kuća bila prazna, odmah su borci iz rova nosili „materijal“. Kod Sereta uz istoimenu rijeku vodio je naš rov kroz sredinu mlinareve kuće. U njoj je ostala sama 20 godišnja djevojka Anka. I ako je kuća bila sva izrešetana neprijateljskim tanetima, ona je mirno obavljala sve domaćinske poslove, kao da se oko nje ništa neobično ne događa. Nitko od vojnika nije tu djevojku dirnuo. Njezina čestitost, hrabrost i tragedija bile su poznate kroz cijeli položaj. Šta više i Rusi su za to doznali, pa joj više nisu gađali kuću. Naša ju je ratna žandarmerija uklonila nekoliko puta, ali je ona uvijek pobjegla i vratila se u svoju kuću na Seretu. „Minjažu“ su vojnici dijelili s njome. Nikad nije ni jednog vojnika u oči pogledala pa ni iz zahvalnosti i nikad nije osmjeh prešao licem ove mlade djevojke.

U velebici kod Brody-a vršili su seljaci žetvu tik iza naših rovova, pa je poginulo mnogo žeteoca i žetelica i naši su bolničari stalno morali odnositi ranjene seljake.

Time sam spomenuo samo one, koji nisu htjeli otići ni iz neposredne blizine rova, nego su izgubili svoje živote, a da ne govorim o onom pučanstvu, koje je u velikom broju stradalo od neprijateljske artiljerijske vatre ili od bombi bacanih iz aviona.

I u Italiji su vrlo strogo sproveli evakuaciju, pa ipak je već u visini regimentskomande ostao mnogobrojan siromašan svijet. Gubitaka je bilo mnogo, osobito kod djece, koja su osjetljivo stradala igrajući se stalno po ulicama ili trgovima.

Sela Majdan i Zablocze u Galiciji bila su veoma bogata i stoga su odavna bila trn u oku pljačkaša iz etape, pa su najzad i evakuirana bez osobite potrebe, samo da se nekolicina na „dopušten“ način dočepa plijena. Ta sela nisu stradala od granata, no kako su u njima bili bogati panjski dvori i domovi imućnih seljaka, a pred očima vlasnika bilo je teško otimati, svršilo se sve pomoću evakuacije.

Mogu kazati, da sam lakše gledao mrtve vojnike, negoli pučanstvo, koje se tjeralo sa ognjišta.

Borba kod Manajowa i Żwyżyna

Poslije dvodnevnog boravka u rezervi kod Lipine u garnice u šumi Pienaki, detaširan sam sa bataljonom pet kilometara na jug preko Batkowa u selo Manajow da pojačamo slab položaj, u kojem su se borili Mađari.

Najprije mi je pala u dužnost veoma nezahvalna zadaća, da izvršim evakuiranje maloruskog pučanstva, a zatim da moji momci iskopaju nov položaj zapadno od Manajowa, jer se uslijed elastične borbe sa brojno jačim neprijateljem sadašnji položaj trebao pomaknuti otprilike za 1 km natrag.

Kopanje nam je u pješčanoj zemlji bilo veoma lako, a linija je novog položaja bila u kudikamo boljem terenu od starog položaja.

Čim smo započeli radom i izvršili raspored abšnita, stari je prednji položaj popustio pred žestokom navalom ruskih jedinica i ostatak Mađara se u neredu razbježao kojekuda.

Rusi su valjda imali vrlo pažljive posmatrače, ili su i opet oklijevajući napredovali. Ovog su se puta zadovoljili sa osvojenim austronjemačkim rovom. Zaista smo spremno očekivali daljni napad ruske pješadije, no prevarili smo se, jer je mjesto pješadijske vatre padala pola sata kiša ruskih granata iz brzih poljskih topova na naše oskudne rovove a pripremi navalu pješaka. Vatra je bila veoma žestoka i koncentrirana na sredinu mog bataljona, gdje su Rusi naučili prodrijeti. Svoju malobrojnu artiljeriju malenog kalibra Rusi su majstorski upotrebljavali. Cijelu bi je skupili na sasvim uskom prostoru, da bi sigurno uništili sve prepreke i razorili rovove. Stoga je za pola sata 15. kompanija imala 11 mrtvih i 16 ranjenih, a 14. polovinu manje. Momci su bili zemljom i pijeskom doslovce zasuti, no čim su se pojavili ruski strijelci, a artiljerija je zastala, momci su se duševno i tjelesno pridigli. U tren oka se otvorila naša puščana vatra i Rusi su morali leći. Još su se dva puta Rusi trgli, ali im je skok naprijed bio sasvim kratak. jer su ih moje „gevermašine“ zaustavile. Napad je time definitivno završen i pod večer su došli Mađari od 12. regimente, da nas zamijene. Primio sam naredbu za povratak k regimenti u šumu Pienaki kod Lipine. Pripovijedali su mi naknadno, da se kod korpsa izrodila cijela bitka između pojedinih komandanata, kojima bi moj detaširani bataljon trebao pripasti, dok se nisu složili u tome, da se vratim preko Batkowa u sastav svoje BH 3 regimente.

Prolazeći iza jezera kod Batkowa imao sam u svom bataljonu nekoliko ranjenih od dalekih ruskih metaka.

Čim sam stigao na odredište dobio sam zapovijest, da još tokom noći zamijenim VI. provizorni bataljon naše regimente, koji je u položaju zapadno od Żwyżyna u dva dana izgubio trećinu svojih boraca. Preuzimajući položaj drhtao sam od gnjeva, jer su nesavjesni oficiri uzrokovali te velike gubitke, pošto su se mahom posakrivali u dobre zaklone, a nijedan od njih nije obišao i učio momčad. Nisu me čak znali, poslužiti ni sa elementarnim podacima o svom položaju i o neprijatelju.

Položaj, koji smo postigli u protivunapadu, bio je očajan s obzirom na opću situaciju kao i s obzirom na lokalnu situaciju. Żwyżynski rovovi bili su naime eksponirani, jer su

stvarali šiljast kut, tako da je jedan i drugi krak dobivao i pješadijsku i artiljerijsku vatru i u prsa i u leđa. Mi smo zaposjeli južni krak t.j. od sela Żwyżyna 500 m u pravcu Batkowa. Drugi je krak kuta vodio kroz zapadni dio sela i dalje na zapad, a u njemu su se borili Peštanci od 32. regimente. Nije ni njima bilo lako, jer su i oni primali ne samo onu vatru, koja je bila njima namijenjena, nego i mnoge granate i mine, koje su bile od gusto postirane artiljerije kod Markopola ispaljene na Bosance, a pale su na Peštance.

Odmah poslije preuzimanja položaja napravio sam raport, kojim sam javio, da bi se morala izvršiti korektura položaja, pošto je isti u tom obliku neodrživ, a tražit će velik broj ljudskih žrtava. Predložio sam, da se oštar kut našeg položaja napusti, rovovi da se zasipaju, a vojnici da se povuku u sadašnji rezervni rov blizu šumske ivice. Na taj bi se način položaj ispravio, skratio i dobio bi se oblik tupog kuta, a gubitak terena ne bi iznosio više od dva hektara zemlje.

Moj je prijedlog bio povoljno primljen, ali je dan prije uslijedila velika promjena u vrhovnoj komandi naše fronte, pa je prva točka dnevne zapovijesti glasila:

„Maršal Hindenburg je zapovjedio, da se postignuti položaji očuvaju i da se ne izgubi više ni pedalj zemlje.“

Čim je Hindenburg preuzeo komandu, prošao je zaista neki fluidum kroz sve braniće do posljednjeg momka. Dobili smo njemačke jedinice za položaj i za rezervu, zatim dosta artiljerije, minenverfera i mašingevera. Nijemci su nas isprva gledali prijekim okom, ali su se brzo pripitomili. Bili su silno opremljeni, dobro hranjeni i odlično disciplinirani.

*

Srećom se sredinom noći svršila zamjena, jer je već pred zoru 15. VIII. 1916. započeo ruski napad. Juriš je međutim zatekao Bosance budne i spremne, pa je stoga krvavo odbijen, djelimice u samim preprekama, djelimice još pred našom žicom.

Od prijašnjih borbi ležalo je pred našim rovovima toliko lješina, da se uslijed sparine mjeseca kolovoza širio nepodnošljivo zagušljiv smrad, pa su nam vojnici očajavali. Mnogi

su se i onesvijestili i morali smo ih preko dana prebaciti u drugu liniju. Zadah se širio na sve strane, a u pravcu vjetra osjetio se na kilometre daleko. Moj se osjetljivi njih strašno revoltirao i bio sam zbog toga na kraju svoje izdržljivosti. Kad sam dva mjeseca poslije tih borbi dobio dopust, osjećao sam taj smrad još u domovini i u Budimpešti, no ne više u nosu, nego u grlu.

Poslije svanuća vidjeli smo po broju lješina važnost odbijenog napada.

Oko podne izašla je pred mojom 16. kompanijom iz svog rova ruska sanitetska patrula sa velikim crvenim križem, kojeg je nosila pred sobom i krenula prema našem položaju. Iako je to bio prvi slučaj neposrednog usmenog dodira sa protivnikom, naši su se vojnici dobro ponijeli. Nisu pucali, nego su prizvali svoje oficire. Oficiri su zaustavili ruske sanitece vodene od liječnika i pozvali mene. Ruski je liječnik govorio savršeno njemački, pa me umolio da obustavimo borbu za sat vremena zbog sahranjivanja lješina, koje obim stranama onemogućuju boravak u rovu.

Telefonom sam upitao regimentu, brigadu i diviziju, ali sam od svih strana dobio negativan odgovor. Pošto sam čvrsto odlučio, da se ruskoj molbi ne oglušim, već i zbog samih nas, to sam još jednom nazvao komandanta brigade generalštabnog oberstara Bacillu, svog bivšeg regimentskamerada kod 43. regimente u Beču i javio mu svoju namjeru. Potvrdio mi je, da je tako najbolje i neka samo na svoju odgovornost savjesno radim, pa neka od nikoga ne tražim dozvolu.

Određio sam oficire za nadzor, a momci su izašli sa lopatama da sahrane lješine u zajedničke velike grobove. Rusima sam dozvolio da sahranjuju bez ikakve opasnosti po sebe samo one lješine, koje leže u blizini njihovih rovova.

Kada je prošao sat užurbanog rada i kada sam vidio maleni obim učinjenog posla, produžio sam primirje još za dva sata. Za to je vrijeme samo 16. kompanija sahranila 120 Rusa ispred svoga rova.

Bili smo kod tog užasnog posla vrlo uzbuđeni. Kao stari fotoamater imao sam svoj aparat u džepu, ali od uzbuđenja, rada i odgovornosti nisam se ni sjetio da snimim te nezaboravne prizore.

Rusi su iznimno tražili primirje za sahranu lješina, pošto su u noćnom napadu poginuli mnogi pa i viši oficiri. Tako su vojnici moje 16. kompanije za vrijeme napada točno razabrali višeg ruskog oficira, koji je sa svojim adjutantom rezao našu žicu. Obojica su pri tome poslu poginula. To je bila svakako posljedica Brusilovljeve vrhovne komande. Da su ruski oficiri tako radili u početku rata i da nisu samo revolverom tjerovali svoje vojnike na juriš, bili bi možda već 1914. godine pregazili Austrougarsku monarhiju.

*

Tokom dana vodila je 12. slovačka regimenta desno od nas teške borbe i junački je odbranila tri žestoka ruska napada, iako je sama pretrpjela velike gubitke. Sa strahom smo pratili tok te borbe, jer da su Rusi prodrli kod Manajowa, mogli bi naš oštrokutni položaj lako odrezati i mi bismo bili izgubljeni.

Slijedeća dva dana prošla su bez borbe sa protivnikom. Oštro sam se opro nehaju i bezbrižnosti svojih starijih, jer se nitko nije dovoljno starao za momke.

Tokom 20. kolovoza bio je prividan mir, a moje tri kompanije poslale su mi po nekoliko ruskih prebjega. Barometar iskusnog ratnika nisko se spustio kod takvog stanja.

21. kolovoza zapisao sam u svom ratnom dnevniku slijedeće riječi: „Što nam je taj dan donio, držali smo do sada nemogućim. Tokom dana su se naši momci tri puta borili sa bajonetom. Bilo je časova, koji su nas ushićavali i takovih, koji su nas porazili. Klalo se i tuklo, liječilo i bodrilo. Uporedo su stajali hrabri i srčani sa klonulima i nemoćnima.“

Mislim da nisam pretjerao htijući prikazati ono što se tada odigralo kod Žwyžyna.

Topnička priprema ruskog napada trajala je bez prekida od 6 sati ujutro do 3 sata poslije podne. Topovi svih kalibara gađali su položaj zapadno od Žwyžyna u širini od kojih 800 m. Vruće željezo zasulo je naše rovove, uništilo žicu, tuklo rezervu i vezalo našu artileriju. Zarobljeni ruski oficiri rekli su, da ni sami još nisu vidjeli takvu pripremu niti prolazili kroz toliku pustoš iza artilerijske vatre.

Ruska je infanterija ušla u naše rovove, čim se val artilerijske vatre pomaknuo sa njih i oštar klin našeg po-

Pisac sa komanderom v. Kürmerom kod Žwyžyna

Lakši ranjenici poslije bitke kod Žwyžyna

Batkow u plamenu

Evakuacija Manajowa

ložaja bio je otsječen. U sredini i na desnom krilu bio je uništen VI. bataljon naše BH 3 regimente, na lijevom krilu skoro cijela peštanska 32. regimenta, a na krajnjem desnom krilu polovica 16. kompanije mog bataljona. Posada prve linije bila je uništena od ruske artilerije ili je bila ubijena u borbi na nož, ili pak zarobljena, a ostatak se povukao u rezervni položaj oko 150 m iza prve linije.

Odmah sam požurio na lijevo krilo svog bataljona, da se lično osvjedočim o stanju, pošto je stradala i moja 16. kompanija, u kojoj mi je svaki momak bio srcu prirastao.

Pružio mi se grozan prizor. Lijevo krilo položaja moje kompanije, koje se pružalo izvan šume bilo je granatama preorano i izgubljeno. U taj su rov ušli Rusi, no nisu se ni pet minuta u njemu zadržali, jer ih je kadet 6. kompanije Parižek sa gefrajterom Jukićem i Pamukovićem protjerao bombama. Odredio sam, da bataljonsrezerva 15. kompanije uđe u rov i zaposjedne povraćen položaj na lijevom krilu moga abšnita i mali dio položaja bivšeg VI. bataljona. Tako je i bilo, pa je kod mog bataljona za četvrt sata bilo sve u redu osim strašnih gubitaka.

Neopisiva je bila slika 16. kompanije. Onaj dio kompanije na desnom krilu, koji je bio zaklonjen u šumi nije manje stradao od dijela izvan šume. Taj je dio šume bio obuhvaćen bombadiraanjem, koje je šumu sasvim uništilo, te su iščupana i rascijepana stabla nanijela borcima u primitivnim rovovima bez ikakvih zaklona ili kaverna užasne gubitke. Naišao sam odmah na mnoge teške ranjenike, koji su se žalili na drvo, od kojeg su stradali. Kod drugog voda upravo su položili u nosila ranjenog lajtnanta Steinera, puritanskog njemačkog kalvinca iz Franzfelda kod Pančeva. Pokazao mi je ranu i gotovo sam mu čestitao, jer je bio pušćanim tanetom ranjen u but desne noge. Međutim je strahovito problijedio i rekao mi, da će sigurno umrijeti, pa me umolio da to javim njegovoj kući. Mirio sam ga i prijateljski tješio. No nisu ga ni donijeli do previjališta i Willi Steiner je umro. Bio je uzoran čovjek i karakter, kakvih se u životu rijetko nalazi.

Dalje u lijevo našli smo na dnu vraćenog rova mrtvog oberlajtnanta Černya, cugskomandanta šesnaeste s probodenim trbuhom. Zadržao je i u smrti izraz duboke ozbilj-

nosti. Nije se ni za života nikada nasmijao i lice mu je bilo uvijek neizrecivo hladno. Nismo se mogli prečuditi kako su Rusi dospjeli da mrtvom oficiru svuku lijepe lakaste čizme, iako su tek nekoliko trenutaka bili vlasnici tog dijela rova. Oberlajtnant Černy služio je ranije kod trena i došao je na ratište u tim neobičnim čizmama, pa su mu se drugovi zbog toga često smijali.

Uvijek veseo bečki šaljivčina lajtnant Bernhard očistio je rov od Rusa još za tri traverze na lijevo, ali je dobio dvije teške rane, a moji su odlični vojnici Jukić i Pamuković poginuli.

Komandant šesnaeste bio je oberlajtnant Mileta pl. Vuković, lijep i mlad oficir, koji je tek za rata izašao iz Terezijske vojne akademije. Gledati ga, finog i nježnog, u moru krvi i mesa, u metežu i gunguli podivljalih i zamazanih ljudi, bio je doživljaj za sebe.

Poginuli su još nekoji od mojih starih vojnika i ratnih drugova od šesnaeste, s kojima sam prošao mnoga zla i teške opasnosti. Osim spomenutih pao je cugsfirer Alagić, kaprali Krajnović i Tutujević, gefrajter Rob, infanteristi Brčkalija, Vaso Janković i Ivo Džijan, sve bolji od boljega.

*

Vratit ću se međutim na daljni besmisleni i bezglavi tok borbe:

Njemački Generalleutnant Eben komandant grupe, naredio je, da se u smislu zapovijesti maršala Hindenburga prva linija povrati u naš posjed pod svaku cijenu. Stoga su sve rezerve bacane brzo, bez plana i bez orijentacije u pakao, u kojem su morale stradati.

Najprije su jurišale dvije kompanije mađarske 83. regimente, koje je predvodio ranjeni BH 3 lajtnant Bernhard, jer bi inače uputile svoj udarac bogzna na koju stranu. Juriš je započeo još iz šume umjesto iz druge linije, pa je zapeo u drugoj liniji, u koju su se sklonili ostaci posade bivše prve linije. Momci su legli, jer je vatra ruske artilerije i infanterije bila prežestoka.

Poslije neuspjeha 83. regimente pošao je na juriš jedan bataljon mađarske 26. regimente. Ta je regimenta nekoliko dana ranije dobila u dnevnoj zapovijesti II. armije Böhm-

Ermolli ukor zajedno sa svojom posestrimom 32. peštanskom regimentom zbog slabog držanja u velebici Radziwiellow—Brody, pošto je bila izgubila svoje položaje bez stvarne potrebe i uslijed mizerne odbrane.

Protivunapad tog bataljona 26. regimente bio je bijedan, iako moram priznati, da su bile bijedne i prilike, u kojima je vođen. Dok se u šumi vršilo formiranje jedinica za juriš srušila se na njih orkanska baražna vatra ruske artilerije i raspršila bataljon. Momčad je počela bježati u svim pravcima, i sramota me bilo gledati, kako su njemački vojnici iz rezerve sa bajonetima na puškama sprečavali bjekstvo Mađara i tjerovali ih na juriš.

Da bi kaos bio još veći, počela je i vlastita artilerija gađati šumu i našu drugu liniju, jer joj je neki kukavni posmatrač javio, da je sve izgubljeno i da su Rusi prodrli u šumu. Nažalost je u općoj bezglavosti stradalo i nekoliko Bosanaca od vlastite artilerije. Na moju prijavu o tom događaju odmah je penzioniran artilerijski brigadir naše grupe.

Poslije ponovnog neuspjeha naredeno je Prusima i Virtenberžanima njemačkog bataljona od 233. regimente da izvedu juriš i povrate izgubljeni dio prve linije.

Tkogod je vidio Nijemce na jurišu povjerovao je, da im je udarac neodoljiv. Kraj svega kaosa ostali su hladni i mirni. Jedino su dezertere bajonetima priječili u bijegu. Kad je došao red na njih, sjatili su se kao u kasarni iza svojih piramida od pušaka, prihvatili oružje i svrstali se po sasvim mirnim i gotovo tihim komandama iako u najvećoj huci borbe, kao da se sve to njih ne tiče. Međutim nisu se svrstali u švarmliniju, nego 3 kompanije u zbitu masu, a četvrta je slijedila kao rezerva.

Nijemci su krenuli. Njihovi su trubači zatrubili i trubili su cijelo vrijeme juriša, a borci su vikali kao Indijanci. Sa spuštenim bajonetima i neprekidnom vikom „hura, hura“! opijeni i mahnuti bacili su se na neprijatelja.

Kamo su pošli, tamo su i stigli usprkos smrti, koja je kosila njihove glave. No i taj sjajan podvig ratnog umjeća nije urodio plodom. Stajao sam tik uz njih i pošao s njima da vidim prve ratnike svijeta na poslu. Uspjeh je izostao, jer su i oni pogriješili u pravcu. Kao i protivunapad Mađara i njihov je otišao u smjeru suviše na desno, gdje je već

stajalo lijevo krilo mog bataljona, koje je ostalo djelimice intaktno, a djelimice je bilo vraćeno od vojnika mog bataljona. U tom je rovu stoga bilo šarenilo raznih vojnika. Doveden je još jedan bataljon 48. regimente, izmiješanih Mađara i Hrvata Međimuraca. Taj bi bio trebao napredovati kroz rov prve linije, ali je zastao zbog ruske bubnjarske vatre, koja je stalno trajala na cijelom eksponiranom dijelu položaja.

Juriš Nijemaca je bio sjajno izveden, ali je i on promašio. Dvije trećine njihovog bataljona dospjele su u rov Bosanaca, a samo je jedna trećina izbacila dio Rusa i gonila ih prirođenom njemačkom temeljitošću do sredine Žwyžyna, pa se tek odanle vratila poslije teških gubitaka i sa stotinom zarobljenih Rusa.

Kod te su se zgrade iskazali i nekoji Bosanci. Vidjevši da dio Nijemaca produžuje juriš u samo selo, spontano se priključila grupa Bosanaca pa su i oni doveli 7 zarobljenih Rusa, ali su trojica behaera poginula.

U mojoj je bataljonskomandi kipio život. Prodor u našoj prvoj liniji još nije bio zatvoren. Naokolo su svi rovovi bili prepuni izmiješane pješadije. Obje su artilerije tukle kao podivljale i neprijatelja i prijatelja. Oficiri raznih trupa, pa i viših činova dolazili su k meni i svi su mi se podložili u želji da otklone odgovornost za sve ono, što se u paklu oko nas odigravalo. Mladi oficiri prve linije i jurišnih jedinica stalno su dolazili k meni sa besmislenim i nepotrebnim raportima, samo da se izvuku iz vatre, a prepustili bi svoje vojnike bez vodstva zlokobnoj sudbini. Svi su htjeli telefonirati, a sve su linije bile prekinute. Mislio sam, da će mi glava pući. Gomile mrtvih bile su posvud, a ranjenici su stenjali, da su se čovjeku kidali živci. U rovovima šesnaeste bio je prizor upravo strašan. Na padinama rova i po traversama ležali su naslagani mrtvi vojnici, kao što se drva slažu, a i na dnu rova bilo je lješina da je čovjek od njih jedva mogao proći. U smrti su ležali zagrljeni Rusi, Bosanci, Nijemci, Mađari i Slovaci. Sva je zemlja od usirene krvi bila mrko crvena. Posvuda je ležalo slomljeno oružje, conje, čovječja uda, konzerve, ostaci pljačke sa lješina i teški ranjenici.

Prolazio sam mimo položaja bosanskog mašingevera u rejonu šesnaeste. Ruska teška granata uništila je posadu i

pušku. Mrtav Bosanac od posluge mašingevera ostao je sjedečki crn kao ugljen...

Jeza je hvatala čovjeka kako su mnogi mrtvaci bili nagrđeni od gvožđa ili od debla devastirane šume, osobito kad je oko vidjelo uništene plemenite organe čovjeka u smjesi mesa i krvi. Pa opet, kako je život jak i kako je jaka volja za životom! Oko jedva ohladnijih lješina dobrih drugova, prijatelja i rodaka, sjedjeli su za malog zatišja vojnici, koji su taj pakao sretno preživjeli, živo su razgovarali pretresajući jedva preživjele trenutke strahovitih opasnosti i odmah su se bacili na jelo. Napori velike borbe nisu ih iscrpili samo živčano, nego i fizički. U borbi i za najtežih momenata vojnici misli na hranu. Bez sentimenta ulazio je u to pitanje. Pa i moj je Osman bezbroj puta pred „angrif“ rekao: „biće fasunga“, a nije mudrovao da bi i od njega drugi mogao fasovati. Iako, neka mu, kismet...

Tako je bilo i u tom rovu. Čim se vatra stišala, Bosanci su se stali marljivo hraniti konzervama svojih poginulih drugova, kojima nisu bile suđene. Nije u tom činu bilo nikakve osjećajne surovosti, jer sam isti prizor opetovano posmatrao i kod vrlo osjećajnih ljudi.

U tom se završio dan. Nismo imali ni svježih rezerva, ni vlastite snage, da preduzmemo bilo što. Svojim protivunapadom dali su Nijemci najbolje što su mogli dati.

Predveče smo sredili za noć jedinice i komande, izdvojili malu rezervu iz prepunih rovova i osigurali lijevi bok prema prodoru, koji je bio nastao u prvoj liniji.

Lokalna pobjeda Rusa bila je međutim prava Pirova pobjeda. Onim Rusima, koji su boravili u bivšoj austrijskoj prvoj liniji, nismo zavidjeli. Preuzeli su našu raniju tešku ulogu, da ih bije vatra sa svih strana, a da ni sami ne znaju odakle ih bije.

Idućeg dana 22. VIII. tokom prije podneva vladao je uobičajeni mir i mogli smo bar donekle očistiti dno od mrtvaca i pripremiti se za daljnu borbu, koja se prema tvrdokornosti viših komanda mogla očekivati.

Doista je poslije dvosatne pripreme vatre naše artilerije, zapovjeden protivunapad infanterije. Učesnici su bili po jedan bataljon 26. i 83. mađarske te jedne pruske regimente. Naša je artilerija pucala dosta izdašno ali bez oso-

bitog učinka. Posmatrači joj nisu bili u prvoj liniji i nisu imali telefonske veze sa svojim baterijama. Uostalom je artiljerijsko pucanje na tako male distance veoma problematično i riskantno, pa bi bilo trebalo isprazniti neke od naših eksponiranih rovova i pucati iz onih topova, koji su po preciznosti bili sposobni za tako blizu vatru. Dogodila se naime ista tragedija kao i prije dva dana. Naša je artiljerija bacila ne samo nekoliko fatalnih granata u naš rov i ubila vlastite ljude, nego je i nekoliko granata palo u skupljenu infanteriju, koja je u šumi slobodno i bez zaklona pripremala juriš. Kakav su dojam proizvele te granate ne trebam ni razlagati.

Točno u 2 sata poslije podne imale su spomenute jedinice krenuti. Prva je na redu bila 26. regimenta. Većih kukavica nisam vidio. Umjesto da napreduju, pobjegli su natrag. Nastala je panika, koja je demoralizirala i ostale dvije za napad određene jedinice. Svi smo se hvatali za revolvere, da tu rulju dezertera dotjeramo u red.

Ne znam, kad sam doživio težih potresa i uzbuđenja. Kao melem djelovao je na mene dugi večernji razgovor sa veoma mirnim i razboritim Bataillonskomandeur-om od 233. pruske regimente Kürnerom.

Napad se odgodio na sutradan.

*

Predveče su došli neki generalštabni oficiri da se informiraju o situaciji. Bijesnio sam, kad sam vidio na koga su se obraćali za informacije. Bilo je naime u pozadini nekoliko starijih, ali veoma slabih oficira, koji su se o toku borbe u prvoj liniji informirali samo od dezertera. Takove bi vijesti davali dalje, pa bi preko generalštaba postale autentične. Ako su gubili vjeru u izvještaje podloženih komanda trebali su izaslanici generalštaba i u borbi obići prvu liniju kao Nijemci, kod kojih su na bojnopolju pali ne samo prosti vojnici, nego i mnogi članovi vladajućih dinastija. Drugačije je bilo kod nas. Tokom rata izašlo je iz Vojne akademije u Wiener-Neustadtu osam nadvojvoda. No koje li uvrede za glavni rod oružja. Nijedan nije došao k infanteriji. Joahim sin njemačkog cara Wilhelma bio je dvaput teško ranjen, a od 50 habsburgovskih oficira nijedan nije vidio švarmlinije.

*

Predveče istoga dana izdata je i opet dispozicija za protivunapad, koji se trebao izvršiti 23. kolovoza. Iz dotadašnjih gubitaka i poraza nisu ništa naučili. Dispozicija je glasila, da će se frontalno napredovati i napadati. Tko je situaciju vidio izbliza, mogao je doći samo do jednog zaključka. Kad se već morao zatvoriti prodor, onda je trebalo na obim ivicama prodora grupirati po jedan jurišni odred odabranih i odvažnih vojnika, koji bi bez ikakve artiljerijske pripreme provalili u neprijateljski rov, i u roku od pet minuta uspostavili prvu liniju.

*

Tokom prije podneva bio je mir. Kod viših komanda su vijećali. Molio sam se Bogu, da im Duh Sveti rasvijetli pamet. Već sam se nadao da će se napad odgoditi, kad je oko podneva kroz šumu došlo do nas 6 kompanija 48. regimente (mađarsko-hrvatske), koje su dobile zapovijest za borbu. Oficiri i vojnici tih kompanija bili su sasvim klonuli, kao da ih vode u sigurnu smrt. Jurišali su već jedanput taj izgubljeni položaj. Prije 7 dana imala je 48. regimenta još 5 punih bataljona, a tada je od ostataka formirano svega 6 slabih kompanija.

U dva sata poslije podne započela je pripremna vatra naše artiljerije, koja je promjenljivom žestinom trajala 4 sata. Gađanje je bilo vrlo slabo. Dovoljno je navesti, da su dvije vlastite granate eksplodirale sasvim blizu previjališta iza mog bataljona. Osim toga je ruska artiljerija od 3 sata poslije podne uzvraćala vatru tolikom žestinom, da je često nadjačala vatru napadača.

Samo jurišanje ne želim opisati, jer je završeno sa istim neuspjehom kao i sva ranija. Kako bi prekrili sramotu, javljali su, da je cijeli položaj vraćen i da je mnogo Rusa zarobljeno. Kada sam poslao svoju vlastitu patrolu na teren, javila mi je, da su jurišne trupe dospjele samo do otprije zauzetih rovova i da ni jedan metar terena nije vraćen.

Na moju je veliku žalost kod ove akcije stradala i opet moja 16. kompanija, jer su Rusi na nju pucali sa gasgranatama. Kako vojnici nisu imali gasmaske, to su svi povraćali. Na sreću nije bilo težeg otrovanja. Kod 16. kompanije bilo je 4

mrtva i 11 ranjenih Bosanaca. Neobično mi je bilo žao za gefrajtera Džidića iz Hercegovine, div-junaka, koji je tada zaglavio.

Predveče je u šumi održano ratno vijeće o daljnoj akciji, pošto je njemački general Eben zahtijevao nastavak borbe do pobjede. Skupilo se oko 10 komandanata bataljona, pa tri viša njemačka i austrijska generalštabna oficira, ali glavna je ličnost bio njemački generalštabni kapetan Mayer, koga je general Eben poslao kao svog pretstavnika i opunomoćenika.

Bio je bahat, naduven i bezobrazan, ali mu moram priznati, da je jedini od svih bio u prvoj liniji. Odmah je došao u sukob sa mnom, jer nije znao tko sam, ali sam ga ja primorao, da mi se ispriča.

U ratnom vijeću stajao sam kao najmlađi na lijevom krilu. Kapetan Mayer održao nam je govor, u kojem nas je podučio o našim patriotskim, vojničkim i komandantskim dužnostima, pa je završio sa usklikom: „Gospodo, sramota bi bila, da naše trupe ne izbace Ruse iz ovog rova. Treba, gospodo, sa stisnutim zubima i šakama prionuti uz ovaj krvavi posao i pokazati ruskoj žutoj rasi snagu srednjoevropske vještine i premoći“.

Završivši lekciju održao je dogovor i zapitao poimence svakoga komandanta o mogućnosti uspjeha daljne akcije. Sve su šepRTLje dale odgovor, koji je govornik želio čuti. Ja sam međutim odlučno rekao „ne“ i dodao, da su sasvim uzaludno izgubile svoje živote već hiljade vojnika za tu malu parcelicu zemlje, a svi će ti životi pasti na naše duše. Postignuti tupi položaj, da je i onako bolji nego prijašnji, pa čemu se vraćati na gore.

Svoju sam izjavu dao tako odlučno i uvjerljivo, da je i bahati Prus bio razoružan. Oštro me pogledao i rekao: „kad je situacija takova, onda treba borbu smjesta obustaviti“, pa se okrenuo, pristupio telefonu i javio pred svima nama ekscelenciji generalu Ebenu, da je ovog časa u njegovo ime naredio obustavljanje daljnih napada i odlučnu obranu dotadašnje druge linije zapadno od Żwyżyna.

Drugog je dana došao k meni generalštabšef korpsa, a malo zatim i divizije, pa su me molili, da im ponovim svoju jučerašnju motivaciju za prekid borbe, pošto su ga

i oni već nekoliko dana predlagali, ali ih je komandant grupe uvijek odbio.

Da su me u početku borbe pitali za mišljenje, ostali bi mnogi ljudski životi pošteđeni.

Naknadno su pisani izvještaji svih učesnika u borbi. Iz tih se izvještaja vidjelo, da je svaka trupa ne samo prodrla do prve linije i osvojila ju u prvom jurišu, nego da ju je i prešla, — a kad tamo nije ju bila ni dostigla. Laži su se beskrajno množile.

*

Kod završetka tih preteških borba stigla nas je vijest, da nam je i Rumunija objavila rat.

*

Poslije tri dana počela je istraga, tko je uopće zapovjedio protivunapad. Tragičan napad kao i onaj božićni 1914. god. kod Wojčina u Poljskoj.

Postali smo odjednom veoma interesantni. Čim se bura stišala, dobivali smo stalno posjete visokih ličnosti, koje su željele vidjeti ratište.

Poslije deset dana i poslije mnoge kiše bilo je još uvijek dosta krvi i smrada i dosta nesahranjenih lješina.

KOMANDANT BATALJONA U REGIMENTI NJEMAČKE TJELESNE GARDE

Konac kolovoza 1916. godine donio nam je i konac borbi Brusilovljeve ofenzive.

Još smo prvih šest dana mjeseca rujna ostali u krvavom položaju pred Žwyžynom, krpali naše šančeve, sahranjivali poginule drugove i — odahnuli. Šestog pod večer iznenada nam je stigla zapovijest, da će nas još iste noći zamijeniti 83. regimenta, a mi ćemo u rezervu. Nerado smo išli u rezervu, jer se iz nje moraju spašavati drugi. Bolje je držati i braniti svoj položaj, nego biti tuđa zakrpa.

Put nas nije vodio daleko od položaja, jer su nas zadržali „pri ruci“ u samoj šumi Pienaki.

Drugog dana ujutro održao je oberstar zbor svojih oficira regimente i komemorirao je netom minule preteške borbe. Kad je s time svršio, produžio je, da mu je danas generalštabsšef divizije princ Hohenlohe telefonirao i izdao zapovijest, koja ga je vrlo neugodno dirnula. Po naredbi V. korpsa imenovan je naime za komandanta našeg detaširanog prvog bataljona najiskusniji oficir BH 3 regimente i najizdržljiviji komandant IV. bataljona kapetan Blašković. Ostao sam zapanjen i kao gromom ošinut. Nisu me iznenadile riječi mog komandanta, ali mi je bilo žao rastati se sa drugovima i vojnicima. Oberstar je sigurno žalio za mnom, ali ne zbog mene ili zbog osobite ljubavi prema meni, nego jedino zbog sebe samog. Trebao me, i time je sve rečeno. Nosio sam na svojim leđima svu njegovu reputaciju kod starijih i sav dobar odnos sa Bosancima. Osim toga je oberstar težio za ratnom slavom i vjerovao je, da ću mu ja do nje pripomoći.

Žao mi je bilo ostaviti svoju šesnaestu kompaniju i cijeli IV. bataljon. Šesnaestu sam već bio predao sjajnom

Pisac sa oficirima svog bataljona prije odlaska u Njemačku gardu

mladom oficiru oberlajtnantu Mileti pl. Vukoviću i mogao sam biti spokojan, no bataljon je trebao radi ranga preuzeti neki nesposoban oficir.

Težak mi je bio rastanak sa pruskim kapetanom Kürnerom komandeurom III. bat. 233. rez. regimente, s kojim sam kod Žwyžyna proživio teške dane, za kojih smo u dobrom razumijevanju i skladnom radu izgradili međusobno poštovanje u tolikoj mjeri, da smo postali ne samo dobri drugovi nego i iskreni prijatelji.

Sedmog rujna na večer dali su mi oficiri IV. bataljona dirljivu oproštajnu večeru. Osmoga ujutro predveo mi je najstariji oficir sve podoficire bataljona, pa sam se sa njima, kao i sa svojom kompanijom lijepo oprostio.

Zajašio sam Alki u sedam sati, a do deset sati prevalio sam 40 km i bio opet kod starog dvorca poljskih kraljeva u mjestu Podhorcze i javio se korpskomandi.

Usput sam kod trenu „pravio red“ a moram priznati, da im nisam bio prijatelj, pa su me se više bojali nego ikakvog generala. Bilo mi je sve poznato, a metla mi je bila vrlo oštra.

Imao sam još jedan incident. Jašio sam širokom cestom sam samcat. Odjednom su mi u susret dojašila dva djetjana konjička kapetana, zaustavila me i službeno me umolila, da jašim preko polja a ne cestom, pošto će se danas tom cestom u autu provesti Arméekomandant Leopold Princ Bavarski. Na moje pitanje tko su i čiju zapovijest izvršuju, odgovorili su mi, da su ordonancoficiri kod korpskomande, a zapovijest da je izdala II. armija. Međutim sam se razvikao na njih: „Gospodo, ja bih se prije ubio, nego da izvršim tako sramotne naredbe za vrijeme rata. To vam poručuje kapetan Pero Blašković od bosanske 3. regimente, zapišite mu ime i prijavite ga“, i produžio sam cestom kao i dotada. Obojica su bili postidjeni. Možda me nisu ni prijavili, ili je komandu bilo stid, da po prijavi išta uradi, ne znam, tek sam taj slučaj pribilježio u svoj dnevnik.

U selu Czechy bio je komandant grupe konjice njemačke tjelesne garde (Leibhussaren-Totenkopfhussaren und Gardedragoner) general von Glasenapp. Kod njega sam se poslije podne prijavio. Znajući da ću stići, lijepo me je dočekao, ljubezno primio i zadržao kod sebe na južini. Stari mi je

Oficiri regimente u šumi Pienaki

general mnogo toga ispričovijedao i umolio me, da ga još koji puta posjetim, ali je postavio uslov, da mi za to mora dati dozvolu moj novi regimentskomandant baron von Brandenstein, koji je očevidno bio stah i trepet ne samo mladih oficira, nego i starijih.

Poslije velebitke kod Brody-a došla je naša BH 3. regimenta u položaj Ponikowice-Wysocko, a kad smo trebali pomoći kod Żwyżyna, ostao nam je prvi bataljon i nadalje u istom položaju i bio je veza novih konjičkih formacija, koje su iza nas ušle u taj položaj. Komandant prvog bataljona bio je naš oberstlajtnant Böhmler. Pruski oberstar Brandenstein ga je tako izmučio, da je morao sa bolesnim živcima otići u bolnicu. Komandu je iza njega preuzeo najstariji kapetan Klapetek. Bio je slab oficir i nije čudo da mu je Brandenstein ostavio komandu svega dva dana. Poslao ga je nato odmah na liječnički pregled, sa kojeg se mogao vratiti u sastav regimente, a ne više u detaširani bataljon. Na žalbu Brandensteina uputila mu je korpskomanda husarskog oberstlajtnanta baruna Fejérváry-a, koji je bio upravo bez komande. Taj je izdržao pet dana i javio se bolestan. Korps je tada naložio, da divizija odredi najiskusnijeg komandanta bataljona u prusku garderegimentu, a načelnik štaba princ Hohenlohe odredio je mene, iako je žalio da se rastanemo kao dobri prijatelji.

Barun Brandenstein bio je generalštabni oberstar i čuven radi hrabrosti, odlučnosti, revnosti i sposobnosti. Istodobno su govorili, da je nepodnošljiv ne samo svojim podređenim oficirima nego i svojim komandantima. Bio je krvopija, zao i lud, a već dva puta teško ranjen.

Ovako su mi ga usput opisali.

Za mene je rat bio veoma ozbiljna stvar, pa ako su moje muke bile manje, nego one mojih drugova, uzrok je ležao jedino u mojoj neprekidnoj zaposlenosti, dok su drugi samo uzdisali iz zdvojnosti, nerada i apatije. Za komandanta me nije boljela glava, tražio sam od njega jedino, da se brine za vojnike i oficire. Inače sam volio da je čim stroži. Nikada se nisam bojao strogosti, jer samo strog čovjek može biti pravedan. Tako je bilo i u predratno doba. U ratu se ta vojnička dobra i jaka osobina osobito istakla, jer je rat oduvijek bio kulminacija vojničkog zanata.

Početak mog rada u novoj komandi bio je zanimljiv.

Kod dvorca Wysocko, u kojem se nalazila regimentskomanda doznao sam, da se g. oberstar nikada ne zadržava u njoj, jer je danju i noću obilazio položaje i podučavao posadu. U niskoj udubini prema jezeru Ponikowice pokazali su mi mjesto, gdje je komandant sa oficirima držao školu.

Usput sam pogledao svoj bivši dekung od prije mjesec i po dana. Prvput sam tada imao prilike ponovno vidjeti u drugim prilikama jedan od svojih vojnika iskopani dekung.

Poznatim putevima i rovovima išao sam, da se prijavim, svom novom komandantu.

Bio je visok, suh, ostaro u mladim godinama, a oštar kao mač. Držao je iza nekog šanca svojim oficirima govor. Slučajno se okrenuo, primijetio moj dolazak, prekinuo govor i smjesta mi pristupio. Pretstavio sam se i prijavio. On me zamolio, da ga sačekam, dok svrši sa oficirima posao i poslije nekoliko časaka ponovno mi je prišao.

Tada je započeo naš dugačak razgovor, koji je sa vrlo kratkim prekidima, trajao tri dana i tri noći. Iako je moj komandant govorio više od mene, bio sam si svijestan, da u punom smislu riječi polažem ispit. Poznavao je ne samo svaki rovčić, svaku traverzu, svaki dekung u položaju i svako drveće pred položajem, nego je poznavao i sve oficire i podoficire, bili oni Nijemci ili Bosanci. Pitao me za mišljenje o svemu i svakomu, a onda je otvoreno i muževno rekao i svoje. Uvijek smo se mogli odlično složiti. Nikada mi nije dao osjetiti „vlast“, pa je sav ispit tekao kao skladan, drugarski razgovor. Istina bog sa moje strane nije bilo lupanja petama ni trzanja tijela, već sam davao odgovore erpljene iz riznice svog obilnog ratnog iskustva. Prolazili smo kroz položaj, vukli se u gnijezda naših stražarnica pred žicom, odlazili bezbroj puta po nekoliko stotina i hiljada koraka iza položaja, pa u sredinu našeg položaja, na krila i u abšnite naših susjeda, da bismo odanle promotrili i prodiskutirali sve mogućnosti neprijateljske navale, upada i prodora, te naše odbrane, ograde i našeg protivunapada.

Sve se odvijalo na lijep, miran i odlučan način. Ispit sam bez sumnje položio. Osim toga stekao sam njegovo neograničeno povjerenje. Nikad mi više nije dolazio, da me ispituje, da me kontrolira ili inspicira. Ako je ubuduće sa

mnom želio razgovor, zamolio me, da se sastanemo na neutralnom zemljištu izvan mog sektora. Ako je morao proći kroz moj štelung, avizirao me sa molbom, da se ne dam smetati u radu, jer će proći samo u poslu. Hvalio je izgradnju položaja i rad mog bataljona. Svim drugim trupama svoje komande stavljao je moj bataljon za uzor. Susjedi su mi se žalili, da im oberstar pije krv i da ih stalno upućuje na moj primjer. Ako pak učine isto tako kao ja, onda im predbacuje, da se ne može sve primijeniti na svaki slučaj. Bio je pretjerano sekantan, ali to nisam nikada osjetio na sebi ni na svojim ljudima. Njegovi su ga se oficiri ne samo bojali, nego su ga i mrzili, jer ih je upravo gonio. A gonio ih je zbog nejednakosti i nesklada svojih gigantskih radnih sposobnosti sa težnjom većine za komoditetom i apatijom.

*

Jednog je dana „šverac“ pogodio rov mog bataljona i ubio tri Bosanca. Žalili smo ih, ali poginule su stotine i hiljade, pa nikom ništa. Čim je moj pruski regimentskomandant saznao za taj slučaj, najprije mi je telefonski, a zatim i pismeno izrazio sućut. Tako je taj oštar Nijemac računao sa svakim pojedincem. Ta me gesta dirnula i iznenadila.

Malo iza toga dogodila se nesreća lično oberstaru Brandensteinu. Obilazeći štelung bio je po trećiput dosta teško ranjen od jednog šrapnela u nogu. Kad su ga na nosilima transportirali rovom procijedio je kroz zube prema grupi svojih vojnika: „nemojte se prerano veseliti lakšoj službi i boljim vremenima, ja vas neću napustiti“. I zaista je dva—tri dana ležao u svom dekungu, a zatim je opet osvanuo u rovu vozeći se u nekakvim tačkama sa jednim kotačem, koje je, sam konstruirao.

*

Da prikažem još jednu od njegovih pretjeranosti, koja je graničila sa ludošću.

Neprimjetno se prošuljao noću kroz žicu prema neprijatelju, obišao teren i ponovno prišao našem položaju. Horchposten Nijemac primijetio je po mjesečini tanku i visoku figuru svog komandanta i propisno ga zaustavio sa „Halt!“

— „Wer da?“ — „Feldruf?“ — „Parole?“, ali se oberstar razvikao na njega: „budalo, kakav Feldruf! — štogod ti dođe sa te strane, sve je to neprijatelj — pucaj!“

Takav mu je bio način, da provjeri pažljivost svojih noćnih stražara u rovu.

*

Drugom kompanijom mog bataljona zapovijedao je oberlajtnant Franjo Kmoch, čovjek izvanrednih sposobnosti. Poslije dopusta donio je iz Pešte preciznu stop-uru. Još prije dopusta izradio je u rovu stativ, dasku za detaljiranje i diopterlineal iz bakrenog obruča granate. Razapeo je kartu 1:25.000 na dasku za detaljiranje, vizirao i mjerio sve hice neprijateljske artilerije. Radio je duže vremena danju i noću. mjerio i bilježio. Jednog je dana došao k meni i donio mi iscrpan izvještaj o položaju svih neprijateljskih baterija. Nije samo označio, gdje se otprilike nalazi koja baterija, nego je znao gdje joj je desno, a gdje lijevo krilo.

Moram kazati, da smo tek načuli, da postoji neko mjerenje zvuka, (Schallmessung) ali u praksi nismo nikada vidjeli, da se to mjerenje sprovodi.

Kmochov sam raport popratio i sproveo oberstaru Brandensteinu.

Da sam to učinio u vlastitoj regimenti, oberstar bi zacijelo kazao: „a šta se Blašković i Kmoch prave važni i smetaju naš mir. Zar da čovjek mora još i na to misliti?“

Drugačije Brandenstein. Preko korpskomande zatražio je od armije pet aeroplana, koji će fotografskim snimcima nad neprijateljskim područjem provjeriti podatke oberlajtnanta Kmocha o razmještanju ruske artilerije.

Da je komandant od BH 3 zahtijevao ma i jedan jedini avion izgrdili bi ga na mrtvo ime. Brandensteinovom zahtjevu udovoljili su odmah u cijelosti.

Fotografije su pokazale da su podaci i navodi Kmocha savršeno točni.

Idućeg dana zatražio je Brandenstein, da mu se dostavi jedna teška i jedna dalekometna baterija, kojima će uništiti ruske topove.

U dnevnoj je zapovijedi međutim pohvalio rad i vještinu oberlajtnanta Kmocha i ratnu sposobnost mog bataljona.

*

Generalštabni oberstar Baron von Brandenstein poginuo je pet mjeseci iza toga kao pravi junak na francuskom frontu u Flandriji.

*

Sa svojim oficirima bio sam zadovoljan. Komandanti kompanija bili su valjani, pametni i dobri vojnici. Adjutant lajtnant Fluk bio je međutim mlak i slab. Njegov nasljednik kadet Kastner Sepp bio je bolji, a u borbi i kao vojnik bio je odličan. Dodijeljeni su mi bili Nijemci lajtnant Princ Leiningen kao oficir za odbranu od otrovnih plinova i lajtnant Princ Löwingen za fasunge.

Kod nas su svi mnogo spavali, dok su Nijemci radili neumorno dan i noć.

Osuđivao sam njemačku administraciju. Piskaranja je bilo da čovjek pogine. Više puta sam ih pitao, čemu im služi telefon, ali sam dobio odgovor, da je telefon nepouzdan, jer ga i neprijatelj može čuti.

Sa komandantima kompanija obišao sam susjedne položaje na sjeveru i jugu i mnogo dobrog naučio ali i slabog vidio.

Morila me želja za dopustom, jer sam već odavno stekao pravo, ali nisam smio ni pomisliti da odem, pošto sam bio neophodno potreban i nenadomjestiv. Osvećivala mi se moja valjanost. Ljutio sam se i proklinjao svoje drugove. Kod kadera u Pešti bilo je 15 kapetana, a na ratištu nijednog. Svi su samo dovodili i sprovodili maršbataljone, na ratištu odmah dobili proljev i vratili se u Peštu.

*

U položaju nas je zamijenio bataljon 85. mađarske regimente. Najprije sam se s njima žestoko posvadio, jer su tražili, da im Bosanci dolaze noću na rad u položaj. Pošto su vidjeli, da sam tvrd i otporan izmirili smo se, i Bosanci su se u selu Wysockom izdašno odmarali.

Inače je red u toj mađarskoj regimenti bio uzoran zaslugom majora regimentsadjutanta, koji je od početka rata bio neprekidno na istom položaju.

Vidjevši upotrebu ušteta u novcu kod 85. regimente, pisao sam vlastitoj regimenti, gdje se nalaze uštete od ne-

izdatog vina i hrane, koja zbog poginulih Bosanaca nije utrošena. Taj je akt proizveo u našoj regimentskomandi cijelu revoluciju. Bilo je povuci i potegni, dok mi nisu rekli, gdje se nalazi dio ušteđenih novaca. Prijetio sam im i dalje, pa je tek tada odlučeno, da će se cijeloj regimenti o svim uštedama javno polagati račun.

Jednog sam se dana ozbiljno prepao da će mi bataljon morati spašavati opet neku nezgodnu situaciju.

I naši i Rusi otvorili su naime ljutu pušcanu vatru. Pojurio sam na posmatračnicu, da vidim što se naprijed događa. Moje je iznenađenje bilo veliko, ali istodobno i ugodno. Sa jezera Ponikowice diglo se veće jato divljih pataka i letjelo je između oba neprijateljska položaja, pa su najprije stražari pripucali, a zatim je i sva posada otvorila vatru na njih. Bilo je međutim uzalud, jato je odletjelo, a strijelcima je ostala samo slina u ustima.

*

Drugiput je letio neki aeroplan veoma nisko nad našim glavama u selu Wysockom. Svi smo ga pratili i mislili da će negdje u našoj blizini pristati. Činilo nam se da je povrijeđen, a nitko nije ni posumnjao, da bi bio od neprijatelja, jer je bio označen našim i njemačkim križem. Odjednom je otvorio iz mašingevera vatru na našu 14. kompaniju, koja je bila svrstana u dvorištu seljačke kuće, u kojoj se nalazila i oficirska menaža. Bilo je nekoliko ranjenih. Iza desetak minuta javio je međutim isti aeroplan svojoj artiljeriji, gdje se nalazimo, pa smo smjesta dobili oko dvadeset granata. I opet je bilo nekoliko ranjenih, a kadet Marković je poginuo u samoj oficirskoj menaži.

*

Konačno je došao na ratište stariji kapetan Gjuro Vrkljan, koji je preuzeo komandu bataljona, a ja sam uhvatio put pod noge do naše regimente, da već jednom nastupim žudno očekivani dopust.

Umjesto na dopust poslali su me međutim u protivu- napad kod Žarkova, koji sam uvodno opisao u poglavlju „Život u ratu“.

U ŠUMI PIENAKI

Poslije velike ljetne i jesenje Brusilovljeve ofenzive 1916. godine i preteških borba kod Radziwiellova, Brodya i Żwyżyna došla je regimenta BH 3 kao brigadna rezerva na odmor u sredinu velike šume Pienaki kod lugarnice Huta Sklana.

Osim zlih dana oko 1. listopada, kad su moj bataljon zbog proboja kod Podhorceza bacili u protivunapad nije nam regimenta preostali dio jeseni kao ni cijele zime imala nikakvih borbi.

Zima je nastupila dosta rano i životarili smo u šumi, kako smo znali.

Jedina nam je velika blagodat bilo drvo, jer su se dekungi morali ložiti danju i noću. Vrlo smo teško podnijeli ljutu zimu, vlagu i stalnu oskudicu vode.

Što se hrane tiče propatili smo tokom rata vrlo mnogo zla, no znali smo, da uzroci leže većinom u operacijama i tehničkim poteškoćama. Ovdje smo međutim prviput osjetili nedostatak hrane, koji je u monarhiji već odavno bio na dnevnom redu. U to doba je naime prviput naredbom smanjen obrok mesa i kruha.

Upravo sam se onih dana vratio sa kratkog dopusta, kad je među momčadi vladala velika uzrujanost zbog prepolovljene porcije kruha. Nemam ni danas pojma, kako i zašto je na dan mog povratka fasovana cijela porcija kruha. Možda je bio samo puki slučaj. Kao što su i inače momci mnoge dobre stvari na ratištu nezasluzeno pripisivali meni, tako je i ovog puta nastalo cijelo slavlje, jer se i ponovna cijela porcija kruha pripisala mojoj zasluzi. Međutim su me oficiri ne samo u regimenti, nego i kod brigade i divizije zvali „Regimentsadvokat“, pa su možda ipak provianteri iz straha, da ne podnosim tužbe i prijave prilikom mog dolaska, dali cijelu porciju kruha.

Pisac u šumi Pienaki sa Neunerom i Kastnerom

Straža u šumi Pienaki

Biva nešto dobrog...

Nezaboravan će mi ostati razgovor za vrijeme šumske šetnje sa starijim drugom, koji je u to doba zastupao komandanta puka. Poslije moga izljeva radosti, da se fronta bar donekle stišala, otvorio mi je svoju crnu dušu s izjavom žaljenja, što upravo sada nema nikakve bitke, pošto bi kao komandant puka htio dobiti kakav lijepi orden. Predočio sam mu svu pokvarenost njegovih misli, ali kao što je kod većine ljudi il sacro egoismo na površini, tako je i on imao malo smisla za potoke krvi, kojima su ga vodile njegove misli.

NA SPROVODU FRANJE JOSIPA I. I ŽELJEZNIČKA KATASTROFA KOD HERCEGHALOMA

26. XI. 1916. godine umro je u 87. godini starosti car i kralj Franjo Josip I.

Pošto je došla zapovijest da svaka regimenta pošalje na sprovod u Beč po jednog oficira, koji je bio najduže vrijeme u rovu i koji je imao najveći broj odlikovanja, to su odredili mene, iako sam se tek bio vratio sa dopusta. Kao da sam predosjećao neko zlo nije me privlačio ni put, ni sam Beč. Na putu sam imao veliku nezgodu, jer sam se morao boriti sa nekim poludjelim oficirom, koji je u vagon-restoranu isukanom sabljom napao kardinala Černoša. U samome Beču obolio mi je na tifusu drug kapetan Dienelt, koji je stanovao u istoj sobi sa mnom. Nitko ga nije htio primiti u bolnicu iako je imao 40° groznice pretpostavljajući da markira zbog skorog odlaska na ratište. Nekog saniteca, koji se prema teškom bolesniku nepristojno ponio udario sam tolikom snagom, da se složio na zemlju.

Odmah poslije obavljenog sprovoda jurio sam na kolodvor da uhvatim prvi vlak za Budimpeštu. Taj mi je međutim pred nosom otišao. No pošto je tada svakog sata išao po jedan brzi vlak iz Beča u pravcu Pešte, to sam u restauraciji sačekao idući vlak. K mojem se stolu u međuvremenu sio ministar domobranstva feldcajgmajster Hazai, koji je čekao na isti vlak kao i ja, i sa mnom razgovarao.

Ulazeći u vlak vidio sam još, kako je viceguverner Srbije baron Táloczy razgovarao sa vlakovodom. Poslije nekoliko sati sam doznao, da mu je dao 50 kruna nagrade, kako bi stigao u Budimpeštu 3 minute prije vremena, jer je želio uhvatiti balkan-ekspres za Beograd.

Vlak je bio dupke pun. Uhvatio sam mjesto odmah u drugom vagonu do salonskih kola, u kojima se vozio Tá-

loczy. Vagon-restoran bio je u sredini kompozicije, a moj Bego vozio se sa svim oficirsdinerima u pretposljednem vagonu. Za vožnje sam sjedio, ali nisam mogao ni drijemati, ni čitati, jer je svijetlo bilo slabo. Nisam išao u vagon-restoran na poziv ni na prvu ni na drugu večeru, jer sam u Beču na kolodvoru večerao. Kad su međutim zvali na treću večeru pošao sam iz dosade da prikratim vrijeme. Sio sam za mali sto sretnim slučajem zajedno sa svojim bivšim pitomcem, a tada oberlajtnantom Kucelićem, koji je bio odličan avijatičar. Nažalost je poslije rata stradao na novosadskom aerodromu učeći podmladak.

Večera je prošla, ali smo Kucelić i ja ostali sjedjeti pijuckajući liker Cointraux. To mi je spasilo glavu, jer kratko iza toga u mojem vagonu nije nitko više bio živ.

Vlak je jurio neobičnom brzinom. Prije ulaska u stanicu Herceghalom za trenutak smo osjetili naglo kočenje, ali je već bilo prekasno. Naš se vlak sudario sa osobnim vlakom, koji je upravo napuštao postaju u pravcu za Graz.

Bila je to po jednodušnom mišljenju štampe najveća željeznička katastrofa na kontinentu. Osobni vlak za Graz presjekli smo na dva dijela, a vagoni su se kao toranj popeli jedan na drugi. Poslije sudara bilo je nezaboravnih dramatskih scena, težih nego ikada na ratištu, a i rane i povrede bile su mnogo teže, jer je veliki broj teških ranjenika bio povrijeđen i slomljenih kostiju na deset mjesta. Odmah je ostalo oko 110 mrtvih, a koliko je kasnije podleglo ranama nije mi poznato.

U vagon-restoranu smo svi popadali preko stolova u raznim pravcima, ali pri padu nije bilo težih povreda, osim ogrebotina od razbijenog stakla i nekoliko kontuzija.

Novine su idućeg dana donijele vijest, da je Bego naricao za mnom i tražio me pod ruševinama moga vagona u misli, da sam poginuo, pa su opisale njegovu sreću, kada me poslije ipak našao na životu.

Pitanje je, tko se u toj nesreći bolje držao. Mirne bih duše mogao odgovoriti, da su se žene bolje i brže snašle nego muškarci. Iako je dosta žena izgubilo glavu te su samo naricale i vikale, druge su se odmah snašle, da po prirodnom pozivu budu od pomoći, pa su kidale svoje bijelo rublje ili stolnjake iz vagon-restorana, da bi previle

ranjenike i ublažile boli. Kod muškaraca bio je veći broj takvih, koji su znali samo disponirati i zapovijedati, nego onih, koji su se prihvatili rada i pomoći.

Dubok je mrak znatno otešćao katastrofu. Našao se međutim neki pametan čovjek, koji je zapalio veliki stog sijena pored pruge. Svijetlo je mnogo pridonijelo olakšanju stanja, no tada smo tek vidjeli veličinu nesreće.

Našao sam u vlaku poznatog regimentsarcta — iz Varaždina, pa sam ga umolio, da svoju pomoć u prvom redu posveti našim ljudima. Kao svagdje u ratu, tako su i ovdje Bosanci bili zle sreće, jer je putnički vlak za Graz vozio nekoliko vagona Bosanaca od druge regimente. Ali ranjeni i unesrećeni Bosanci nisu jadikovali, nego su odmah kidali daske izlomljenih vagona i potpalili dvije lijepe vatre, oko kojih su čučnuli i grijali se. Moj prijatelj i ja previli smo im rane koliko smo mogli.

Poglavar postaje sjetio se, da je upravo prije pola sata kroz postaju propustio njemački sanitetski vlak, pa je odmah iskoristio sve veze u pravcu Komarna, da taj vlak vrati natrag. I doista je za nepun sat njemački sanitetski vlak stigao ponovno u Herceghalom, pa je tada bilo obilno sanitetskog osoblja i materijala.

Pred jutro vidio sam mrtvog barona Táloczya prignječnog u gomili gvožđa odmah iza lokomotive.

*

Odmah poslije povratka u Budimpeštu nisam se dao ni saslušati zbog nanesene mi štete, već sam se presvukao i slijedećim vlakom krenuo na naš mirni front.

*

Mnogo sam toga doživio. Ne samo da sam gledao cara i kralja Franju Josipa I. na odru i prisustvovao kao ratnik sa fronte njegovom sprovodu, nego sam bio i u Budimpešti kod sjajnog i svečanog krunisanja Karla Habsburga za apoštolskog kralja Ugarske sa krunom Sv. Stjepana.

Bio sam među odlikovanim oficirima kod samih vrata katedrale, a zatim kraj humka, na koji je mladi kralj uzjašio

na bijelcu zamahnuvši mačem kralja Stjepana na sve četiri strane svijeta.

Ta mi je proslava ostala u osobitoj uspomeni, pošto sam bio u neposrednoj blizini naših ljudi iz Hrvatske i Slavonije, koji su prisustvovali krunisanju kao narodni zastupnici hrvatsko-srpske koalicije i hrvatskog sabora i kao članovi raznih deputacija iz hrvatskih županija u krasnom narodnom odijelu ili u plemićkim odorama pod hrvatskim zastavama.

1917

SA ALBANCIMA

Za vrijeme zimskog zatišja bio sam od komande armije određen da iza svršetka albanskog oficirskog kurza preuzmem komandu mladih kadeta i da ih 2 mjeseca vodim po Monarhiji pokazujući im sve ono, što bi moglo proizvesti dublji utisak.

Frekventanata je bilo 40 u šaržama kadet-aspiranta i fenriha. Bili su svi od reda sinovi najistaknutijih Albanaca. Većina je bila iz obitelji katoličkih Mirdita, zatim od muslimanskih Albanaca iz sredine Albanije, a nešto Grka i Bugara iz jugoistočne Albanije. Svi su znali ponešto njemački koliko su naučili u oficirskoj školi u Skadru. Inače je jedna trećina znala i hrvatski, a druga trećina talijanski jezik.

Prvi je u rang u bio Prenk Jaku, koji je poslije postao albanski vojskovođa, ali je poginuo za ugušivanja ustanka svojih zemljaka Mirdita; drugi je bio Šef Sereggi, dugogodišnji generaladjutant Kralja Zogu-a, a tada student tehnike bečke univerze. Sjećam se još imena Prenkola, Somma, Prenk Džefi, Golubov, Pristoli itd. Prvu dvojicu sam najbolje upamtio. Prenk Jaku, koji je već služio u gardi kod Princa Wieda, prvog albanskog kralja, bio je nećak vođe Mirdita Prenk-Bib-Dode. Bio je muževan i sunčan karakter, koji mi je ostavio poslije svakog razgovora najdublji utisak. Njegovog druga Sereggia je kultura već ponešto pokvarila, ali mi je i on po vladanju i po inteligenciji ostao u najljepšoj uspomeni. Bio sam u Skadru u lijepom domu njegovog oca, koji je tada bio načelnik grada Skadra, dok je očev brat bio skadarski rimokatolički nadbiskup. I kod ovoga sam boravio na dužem razgovoru.

U potankosti našeg putovanja neću ulaziti, jer bih postao suviše opširan, navesti ću samo nekoje doživljaje, koji su od vojničkog interesa.

U Karlskaserne u Pešti, gdje je boravila I. bosanska regimenta, moji su se Albanci bili pobunili zbog premaleni plaća i postavili su svoje uslove. Kao odgovor sam dvojicu njihovih prvaka stavio u zatvor i dao im vremena da promišljaju. Drugog su dana već zbacili sve uslove i prigovore. To je bio ujedno jedini disciplinski incident, koji sam imao sa Albancima. Čim su osjetili da sam muževan i energičan, napustili su sve eksperimente.

U Hajmaskéru na velikom artiljerijskom strelištu pokazano je Albancima, kako puca mužar 30,5 pa su ispaljene tri granate. Valja znati da je jedna granata stajala oko 100.000 kruna.

Na aerodromu tvornice zrakoplova Daimler u Wiener Neustadtu, svi su letjeli i taj je doživljaj bio za njih od osobite važnosti.

Najviše su čeznuli, da što prije ugledaju Beč, pa da svi zajedno pođu u dvorski muzej (Kulturwissenschaftliches Museum) i da tamo vide znamenit i opjevani Skender-begov mač.

Ogromna škola gađanja u Bruck a. d/L. bila je u ratu logor zarobljenih Talijana, Rusa i Rumuna. Pregledavajući barake, način života i rad ratnih zarobljenika nismo se mogli načuditi da zarobljene Talijane i Rumune ne čuvaju austrijski vojnici, nego da ih stražare i nadziru zarobljeni Rusi. Rekli su nam, da je ruski podoficir mnogo stroži od austrijskog i da stoga Talijani i Rumuni često osjete ruski korbač. Kao nagradu za taj „blagotvorni“ rad ruski je mužik dobivao nešto bolju menažu.

U Buđejovicama brzojavio sam ministarstvu u Beč, da se komanda postaje nije pobrinula za hranu i kvartir. Posljedica je bila, da je istog dana ministarstvo brzojavno maknulo komandanta postaje. Pravo smo čudo doživjeli idućeg dana, kad smo stigli u Plzen da pregledamo Škodine fabrike. Valjda je netko iz Buđejovica bio telefonirao u Plzen, što se tamo dogodilo pa su se svi „junaci pozadine“ prestrašili od nemani, koja vodi Albance. Stoga su nas na kolodvoru dočekala tri generala i bezbroj viših i nižih oficira, tako da su svakog pojedinog Albanca vodili oficiri pod rukom u hotel.

Idućeg sam dana poslije prvog gledanja Škodinih tvornica zaustavio Prenk Jaka na glavnom trgu upravo do Doma Česke Besede, gdje se u parteru nalazila kavana. Upitao sam ga, kako je proveo sinoćnje večer, a on mi je odgovorio, da je bio u teatru. Što se davalo nije mogao kazati. Znao je samo reći da se pjevalo i muzicalo. Još se teže sjetio, koja se opera davala. Dugim sam ispitivanjem došao na to, da se davala Cavalleria Rusticana. Kad sam mukom došao do naslova opere odjednom se Prenk Jaku okrenuo na desno i ispruženom mi rukom pokazao na jednog kavanskog gosta u Českoj Besedi, koji je sjedio do prozora i uskliknuo je. „Taj je pjevač.“ Kažiprst Prenk Jaka nije bio pedalj daleko od glave opernog pjevača, između njih bilo je samo staklo. Pjevač se silno prestrašio i sigurno je pomislio, da će kao politički sumnjivac biti zatvoren, kad je opazio nepoznatog fenriha, koji ga je svome kapetanu pokazivao ispruženom rukom.

Dubok dojam učinila je na Albance fabrika pušaka u Steyeru, koja je dnevno izbacivala 8000 novih pušaka. Dobar utisak pojačao je sjajan banket, koji je dao direktor fabrike u čast Albanaca.

Iz Zagreba se nisu dali odvesti i opetovano su me molili, da ostanemo još koji dan.

Šeher-Sarajevo je osobito ganulo Albance Muslimane, kao da su vidjeli Carigrad. Cijelog puta nisu pjevali, tek u željeznici od Bara do Virpazara propjevali su ugledavši svoja albanska brda.

Mladi Albanci kao i albanska momčad 3000—4000 vojnika, koji su služili kod bh 3 regimente i vježbali se većinom u Lajosmizse ostali su mi u najljepšoj uspomeni kao ljudi pravog i dubokog poštenja, marljivosti i hrabrosti. Za naše pojmove imali su tek jednu manu, koju im nisam zamjerio, jer ih je dugogodišnja turska uprava na to naučila. Bili su lukavi i gledali su u svakoj prilici, da za se izvuku koju korist. Međutim čim su osjetili pravog čovjeka, odrekli su se toga, a kad bi taj čovek pokazivao još i interesa za njihove navike i potrebe, tad su mu njegovo zauzimanje uzvratili pravom i iskrenom ljubavi.

Dok sam bio kod kadera pomagao sam našim ljudima u Pešti, u Órkeny-u i u Lajosmizse, kolikogod se dalo, u po-

gledu hrane i u pogledu dopusta. Glede hrane sam spomenuo na drugom mjestu. što sam sve radio, a glede dopusta učinio sam takove stvari, da sam zbog toga mogao i odgovarati pred višim komandama. Međutim sam bio stalno na ratištu, a bio sam tako borben, da se nisam bojao ni najvećeg funkcionera Monarhije. Kad je došla naredba da na dopust može otići 200 vojnika i da treba formirati 10 kompanija za žetvu po mađarskim veleposjedima, poslao sam smjesta 2000 vojnika na dopust, a formirao sam tek dvije kompanije za mađarsku žetvu. Nikada mi nitko zbog toga nije prigovorio, ali su me moji vojnici nosili na ramenima i onda, kad su odlazili sa maršbataljonom na ratište.

NA TÖLGYES KLANCU

Tokom ciče zime stigla nas je sredinom siječnja 1917. godine u šumi Pienaki zapovijest da krenemo na put.

Težak je bio tovar, koji je svaki momak nosio, pa ipak su i pored njega momci ponijeli iz šume još i drva za transport, jer im je u ljutoj zimi vatra uvijek dobro došla, iako bi izgorjelo pol vagona.

Vozili smo se dvije noći i tri dana, a da nismo ni vidjeli naš stari garnizon Budimpeštu, jer smo ga noću prošli.

Iskrcali smo se u sredini zemlje Mađara Széklera u malom sedmogradskom gradu Ditró-Szent György. Taj otok Mađara rimokatolika održao se u moru Rumuna i pravoslavija po jeziku i po vjeri, no ti su Mađari crnokosi i crne kože, pa su zacijelo potomci starih Dačana u njima ostavili mnogo traga.

Od Ditra vozili smo se vrlo lijepo vođenom i dobro izgrađenom šumskom željeznicom punih šest sati do male šumske naseobine Hagotoalja.

Od Ditra počevši, prostire se dokle oko stigne, nepregledna i dobro kultivirana šuma. Ovdje se završavaju Šumski Karpati, a kraj se nalazi na tromeđi Bukovine, Rumunske i Mađarske. Pienaki šuma bila je bukova, dok je ovdje prevladavala crnogorica.

Zamijenili smo neke ulane i zgražali se, kako se njihov položaj uopće mogao održati pošto su sasvim slabo vršili svoje dužnosti. Momčad su većinom vodili samo mladi rezervni oficiri, članovi poljske „šljahte“, a vojnici su se u prvom redu upotrebili za podvorbu te mlade gospode.

Položaj se vukao isključivo šumom sa brda na brdo, a presijecala ga je uvala riječice Putne, pored koje je ležao brdski lijepi gradić Tölgyes. Ispred položaja tekla je rijeka Bistricioara. Prostor, koji smo zauzeli imao je u prvoj liniji

dužinu od preko 9 km, a udaljenost Rusa i Rumuna od našeg položaja iznosila je 300 do 3000 m.

Taj inače idiličan položaj imao je dva teška nedostatka, odnosno dva vražja oka. Brdo Vereskö 1215 m visoko gledalo nam je ravno u grad Tölgyes i u cijelu dolinu Putne, koja je vodila okomito u položaj, a drugo brdo Hegyes 1560 m gledalo je s boka u cijeli sistem rovova i u sve prilaze do njih. Na oba brda dovukli su Rusi nekoliko topova i stalno nas smetali iznenadnom vatrom.

Sam položaj vukao se po bregovima od 800 do 1000 m nadmorske visine. Regimentskomanda nalazila se uz potok Nagyréz, odakle je vodio tehnički savršeno izgrađen i prikriven put za pješake i mazge u položaj. Imali smo obilno drvene građe, pa su nam pioniri napravili krasne alpinske kućice od samih trupaca. Divizija je bila u mjestu Hagoalja, gdje su radile tri velike pilane.

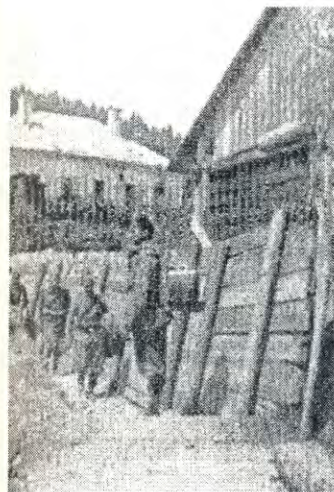
*

Uspomene na taj položaj vezane su uz ugodne i teške događaje.

Ratovanje je obamrlo. Puščana se vatra jedva i čula, a obje artilerije štedjele su municiju. Na dan smo imali 2 do 3 ranjena vojnika i 1 do 2 poginula vojnika.

Tada je započeo propagandni rad s naše strane. Mislim na propagandu za rasulo ruske vojske, koja je međutim pustila klicu zla i rasula i kod samog začetnika. I u našoj je regimenti formiran propagandni odio pod komandom lajtnanta Domanskog, a mogu reći, da je u tom slučaju lonac našao poklopac.

Na nekoliko mjesta, na kojima su si oba položaja bila bliža i pristup dobro prikriven bacani su Rusima propagandni leci i inscenirani su mali sastanci, koji su katkada i krvlju završeni. Izvješani su veliki natpisi i davana su lažna obećanja. Rusi su većinom zagrizli na tu udicu, a Rumuni nisu. Ipak ni jedni ni drugi nisu odbacili oružja niti su prebjegli k nama. Bilo je dana primirja, ali i dana kad je obostrana vatra bila vrlo jaka. Nisam se više ni čudio, kad sam primijetio, da s naše i s neprijateljske strane stražari slobodno stoje nad svojim položajem i ne pucaju jedan u drugoga.

Rov kroz Tölgyes

Tölgyes sa Vereskö-om

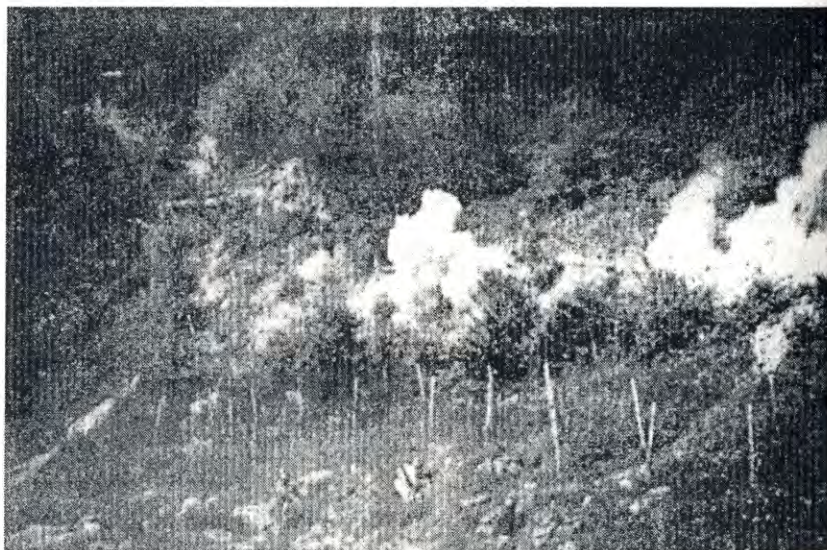
Kanonada na Bistricioari

Dekungl na Tölgyes-u

Položaj šesnaeste kompanije na visu Općina

Lokalna borba na „mostu“

Barometar međusobnog neprijateljstva bio je dio položaja kod tako zvanog „mosta“. Nije tu bilo nikakvog mosta, nego smo na našem desnom krilu uski hrbat visok hiljadu metara nazvali „mostom“. Došlo bi na tom mjestu češće do izazivanja, ali nitko nije htio pravo zagristi. Položaji su bili dosta blizu jedan drugome, a prostor između njih bio je pun prepreka i „Landtorpeda“ pa bi onaj, koji bi prvi na njega nagazio, išao u sigurnu smrt. Šta više kroz našu je bodljikavu žicu puštana električna struja, na kojoj je uslijed neopreznosti stradalo više Bosanaca negoli Rusa, te smo doskora napustili tu vrstu odbrane. Svakom neuspjehu jedne i druge neprijateljske strane slijedio je izljev gnjeva artiljerije i tako se jedino na tom mjestu našeg položaja osjećala borbenost. Kad se na „mostu“ vatra stišala, primirio se cijeli položaj, a jačoj borbi na „mostu“ redovno su slijedila pojačana neprijateljstva i duž ostalog položaja.

*

Prepreke pred položajem građene su iz bodljikave žice, granja i oborenih stabala, pa su katkada na strmim padinama dostigle visinu od nekoliko katova.

Zbog velikih daljina bila je svaka i najmanja jedinica donekle samostalna. Sve su jedinice bile povezane telefonom, koji je vodio podzemno u zaštićenim kablovima.

Osim toga su za svaki slučaj prekida telefona, po šumi postavljeni na svim komunikacijama stražari nazvani „Relais-posten“ sa zadatkom da trkom prenesu vijesti u slučaju potrebe. Bosanci su ih zvali „lrepost“.

*

Posla je bilo mnogo. Položaj je bio velik, a trebalo je graditi i drugu liniju i mnoge puteve. Pored toga smo dobivali od dan u dan sve slabije fasunge, pa mi je bilo veoma teško, kad smo morali naše suhe vojnike stalno goniti na „arbajt“.

Još nas je nešto mučilo. Ne samo u rano proljeće, već i kroz cijelo ljeto bila je u toj šumi na visini od 1000 m uvijek jaka vlaga, a poslije i dubok hlad. Stoga su momci i u lipnju i srpnju i kolovozu stalno ložili vatru u dekungima, da ublaže vlagu i da se ugriju. Silno sam ih žalio, jer su

svi bili strahovito blijedi i stalno sam ih tjerao da se na suncu odmaraju.

Svakog pa i najljepšeg ljetnog dana padala je poslije podne po dva sata kiša. Onda je došao vjetar, rastjerao oblake i ponova je sinulo sunce. Vlaga i hladnoća su nam usprkos sunca mnogo naškodile.

*

Sam grad Tölgyes prostirao se s obje strane ceste. Dolina Putne bila je uska pa su se odmah nad kućama dizali strmi šumoviti bregovi. Pošto je neprijatelj posmatrao cijelu glavnu ulicu, a kroz grad je vodio glavni prilaz k položaju, to smo sve kuće sa strane probušili i kroz njih smo neprimjetno prilazili položaju.

Bio je to neobičan gradsko-turistički put kroz sobe, hodnike, verande i kućne vrtove. Zašli bismo u prostoriju bivše banke, onda u sobu kakve bakice ili djevice, zatim u radionicu kojeg stolara ili postolara, pa kroz salone, kuhinje i zahode sve do položaja na ušću Putne u Bistricioaru. Ispod glavne ulice, kod samog ulaza u rov vodio je tunel, da bismo sa obadrije padine mogli nesmetano komunicirati i za neprijateljske vatre. Tu su bile i dvije veće kaverne za posadu, koja je posluživala strojne puške i minenverfere.

Prolazeći kroz spomenuto šarenilo kuća i odaja opažali smo sa žaljenjem ostatke brutalnog vandalizma kod osvajanja grada po njemačkim trupama. Nijemci su bili jednako temeljiti u rušenju kao i u podizanju. U pojedinom dekungu nije bila rijetkost klavir, ili mašina za šivanje ili kredenc itd.

Obilazio sam nekoliko puta položaj cijele regimente. To nije bila malenkost i trebao sam za taj put cijeli dan, ako sam se mislio vratiti. Jednom sam propješačio cijeli dan i nijedna puška nije puknula, a čim sam došao k svojoj šesnaestoj kompaniji primljen sam simboličnim pozdravom najžešće artiljerijske vatre.

Grdio sam drugove, jer je drugarstvo smalaksalo i svaki se uvukao u svoj dekung. Jednom su se slučajno kod mene našli kapetani Klapetek i Popović Pajo. Srdačno su se pozdravili, a ja sam ih u čudu upitao za uzrok veselju. Međutim su u položaju boravili preko osam mjeseci, ali se od odlaska iz Budimpešte nisu ni vidjeli.

Noću su naši i ruski reflektori neumorno radili, jer je bila velika opasnost prepada i iznenađenja. Da bi se u noćnoj tmimi pojačao rad reflektora izmjenično bi naši i Rusi zapalili na zemljištu između neprijateljskih položaja koju kuću i njen bi nam plamen olakšao službu.

*

Jednog smo dana „fasovali“ desetak ruskih lijepih konja. Nepažnjom čuvara konji su se uputili za dobrom pašom prema našem položaju. Čuvari po bijelom danu nisu mogli slijediti konje i pustili su ih da idu. Međutim je u pomoć pritekla ruska artilerija i počela je šrapnelima pucati na teren ispred mjesta, na kojem su konji pasli. Vratila je skoro polovicu, ali se druga polovica sasvim uplašena dala u galop i preskočila naše rovove, a mi smo ih poslije ulovili.

*

Još u rano proljeće htjeli su Rusi potisnuti naš utvrđeni položaj (Stützpunkt) sjeverno od grada Tölgyesa, jer smo iz njega flankirali njihove rovove. U napadu su sudjelovale dvije sotnije i jedan oklopljeni auto. Međutim je napad našom koncentričnom vatrom odbijen, a blindirani auto je bio toliko povrijeđen, da je ostao ležati kojih pedeset koračaja pred našim položajem. Došao sam na ideju, da bi se auto mogao još korisno upotrebiti, pa sam noću poslao jednu patrolu naše tehničke kompanije sa jednim mehaničarem u predteren da utvrde stanje auta. Kazao sam im da pregledaju, da li bi se auto mogao dogurati u naš položaj ili bi se mogao demontirati motor, koji je zacijelo imao oko stotinu konjskih snaga. Nakon pregleda donijeta je odluka, da se čitav auto nebi nikako mogao dovući tim više, što bi od štopota kod vuče Rusi pripucali, no kako je motor bio u redu, riješio sam, da ću ga dati skorih dana demontirati. Posao je bio teži, nego što smo isprva mislili. Radili su naime neumorno skoro četrnaest noći, dok su motor mogli skinuti i dokoturati u naš rov.

Motor sam dao transportirati u Budimpeštu, a tamo sam u našoj Ferdinandskaserni etablirao malu fabriku soda-vode i leda, koju je tjerao isti motor. Time je služio i zarađivao novac za naš bosanski invalidski i udovički fond.

*

U središtu našeg života na položaju Tölgyes stajala je svakako ličnost našeg brigadira oberstara Rehwalda. Bio je nasrtljiv i grub, što su osjetili svi komandanti. Međutim su njegovu pretjeranu revnost i marljivost osjetili i vojnici, koje je sa nekom posebnom nasladom tjerao stalno na „arbajt“ i uvijek bi izmišljao nove tehničke i taktičke potrebe, da izvuče posljednju snagu iz naših slabo hranjenih i napaćenih Bosanaca.

Bio je sukrivac, da je raspoloženje u regimenti bilo slabo. Trebali smo se više naužiti brdskog sunca i šumskih plodova, te manje tegliti, pa bi u dobroj volji sve bolje išlo, nego dotada. Rehwald je svakako bio hrabar i valjan oficir.

*

O pomoći, koju smo u tom položaju imali od prirode, govorio sam u odlomku o hrani. Svakome su ostale u slatkoj i nezaboravnoj uspomeni jagode, maline i kupine. Slabija nam je uspomena na vrganje i pečurke zbog toga, što je dosta Bosanaca stradalo jedući otrovne i sirove gljive.

Jeli smo još i druga fina jela kao pastrve i rakove iz Putne, ali je ta hrana bila skupa, ne za nas, nego za državu. Svaka pastrva, po jedna bomba, a to je značilo 50 kruna.

Zelenila i povrća mogli smo gajiti u dolinama, koje su bile bogate crnom zemljom, ali tko će saditi i truditi se za drugoga. Nikada nismo znali, kada ćemo naprijed i ne ćemo li promijeniti položaj, pa se nismo mnogo ni trudili. Kod regimentskomande ipak su zasadili dosta krumpira, koji je dobro urodio. Međutim smo baš tada trebali krenuti na novo ratište.

Više smo dali za cvijeće, pa su mnogi oficiri i momci oko svojih dekunga i gore u planini zasadili toliko cvijeća, da ga je bilo milina pogledati. U samom položaju nastali su cijeli parkovi. Tko je imao smisla za prebogatu floru u nepreglednim šumama punih mira i miomirisa, mogao je uskliknuti od radosti, kao da će mu srce pući od milja, ali samo da nije više bilo rata!

Vrela su bila mineralna i pili smo odličnu vodu. Sve boce i čaše bile su nam doskora obložene naslagom i ta-

logom željezne rudače. Iz tog kraja prodavale su se inače poznate ljekovite mineralne vode „Parajd“ i Borszék“.

Moja je menaža na Tölgyesu bila veoma dobra, ali mi je s vremenom dosadila. Kuhar mi je bio po zanatu poslastičar iz glasovitog peštanskog konditoraja „Gerbeau“. Sva je hrana stoga bila jednolično slatka.

*

Jednog poslije podneva pošli smo oberst Meissl i ja na poziv strogog brigadira k njemu na partiju bridgea. Idući dolinom Nagyrézpataka proletio je kraj nas sivi soko i popratio nas. Odjednom je sio na telegrafski stup. Oberstar, dobar strijelac, trgnuo je karabin sa ramena ordonanca, koji nas je pratio, ciljao i opalio. Ali soko nije pao niti je odletio. Još se tri puta ponovilo to isto. Magazin je iz puške već ispao, a oberstar je drhtao od srdžbe i uzrujanosti. Tog sam časa stavio ruku na pušku i rekao: „Herr Oberst, posljednji metak dajte meni“, a on mi je mrko pružio pušku. Opalio sam i pogodio sokola usred prsa na daljinu od sto metara.

Soko još i danas resi moj stan. Očistio ga je u položaju moj kuhar, poslastičar, ali mi je majstor u Pešti rekao, da ga je zlo očistio, jer mu je izvadio neke koštice iz krila, pa ga majstor nije mogao ispuniti, kao da je u lijetu sa raširenim krilima, nego su mu krila ostala sklopljena.

*

Puno mi je veselja pružio gramofon donesen iz Pešte od kadera. Bio je stari, mali gramofončić sa nekoliko dobrih ploča. Sa zahvalnošću ga se sjećam. U ratu i na ratištu bilo je sve strahovito surovo, a muzika mi je oduvijek godila, pa bih se raznježio slušajući njezine blage zvukove.

*

Kod regimentskomande podignuto je oporavilište za momčad. Slabiji i iznureni Bosanci upućivani su tamo na odmor i oporavak. Podignute su dobre barake, čista ležišta, danju je bilo više sunca, nego u položaju, zatim je bila nešto bolja menaža, manje posla i mogućnost kupanja. Sagrađeno je kupalište, pa su se momci mogli po volji kupati u kadi ili ispod tuša, a poslije kupanja je svaki dobio čisto

i novo rublje. Osim toga je bilo uređeno igralište sa spravama za gimnastiku.

*

Imao sam u tom položaju više vremena, pa sam sastavio mnoge predloge za naknadna odlikovanja momčadi, osobito onih, koji su nastradali ili ranjeni.

*

Došao je novi maršbataljon. Pripovijedali su, da su mi pri polasku iz Őrkénya i Budimpešte priredili demonstrativne ovacije.

*

Neposredno prije odlaska sa Tölgyesa imao sam sa oberstarom sukob, koji je on uzeo sa tragične, a ja sa komične strane.

Upitao me jednog jutra za neku odredbu reglemana. Ja sam mu rekao, kako sam znao, ali mi se najodlučnije protivio, da nije tako, kako sam kazao. Konačno se ražario i kliknuo: „ne, nipošto, — glavu dajem, da nije tako“. Uvijek sam poštivao starijeg, pa sam zašutio. Potražio sam međutim regleman, pokazao mu traženi stav, i tad se tek uvjerio da je netočno tvrdio i lupio se po čelu požalivši svoju zabunu.

Istog dana poslije podne zakvačili smo se radi drugog pitanja propisa. Kad sam ustvrdio jedno, a on drugo, viknuo je kao tog dana ujutro: „varaš se Pero, nije tako — glavu dajem —“. Odmah sam mu upao u riječ: „ne može, Herr Oberst, — ona je pala već jutros“.

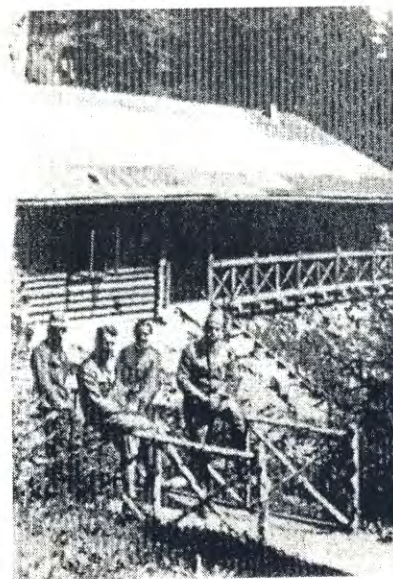
Okrenuo se i otišao ne pogledavši me.

Na tome smo i ostali. I da nije došla zapovijest o našem odlasku sa Tölgyesa, a trebali smo u vezi sa njom izdati mnoge dispozicije i posavjetovati se o mnogo čemu, neznam dokle se nas dvojica ne bismo gledali.

*

Sa dopustima je bilo slabo. Dabome u glavnom sa momčadskim dopustima, jer su oficiri ipak znali izvojevati i odbraniti svoje pravo.

Iz našeg nesumnjivo najljepšeg položaja kod Tölgyesa krenuli smo ipak sa zadovoljstvom 26. kolovoza 1917. neznano kuda. Dodijala nam i ljepota — pa eto...

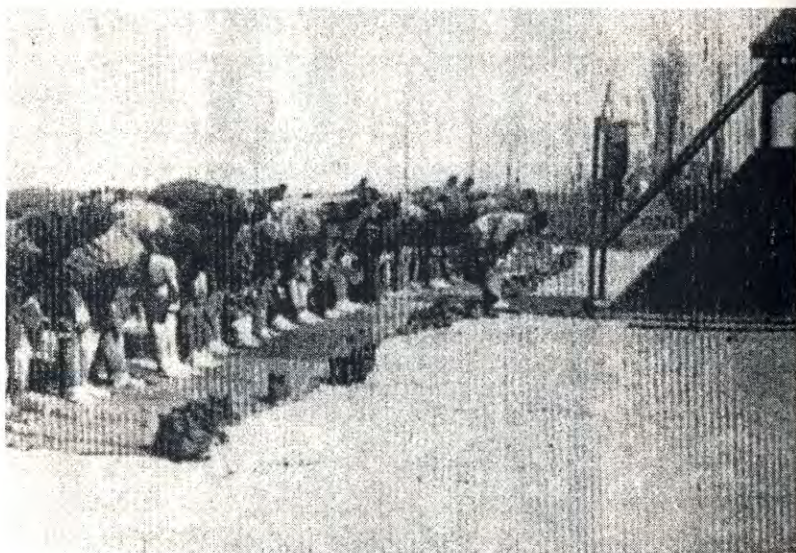
Regimentskomanda kod Tölgyesa

Zvono za alarm nad Tölgyes-om

Klanjanje

Molitva

KROZ BUKOVINU

Lakog smo srca otišli koncem kolovoza 1917. godine sa Tölgyes klanca i nagađali smo kamo će nas uputiti.

Iz grada Ditró krenuli smo na zapad i naravski da je prevladalo mnijenje da putujemo u Italiju. To su nam rekli još u Kološvaru. Tek poslije Velikog Varadina, kad smo okrenuli na sjever u Debrecin, vidjeli smo, da ostajemo na velikom ruskom bojištu. Naše dugotrajno putovanje zapravo nas je samo malo pomaknulo na sjever od mjesta, gdje smo dotada ratovali, jer je Tölgyes klanac južno od Bukovine, u koju smo putovali. Iz Debrecina smo se vozili dalje preko Nyiregyháze, Munkácsa i Volocsa u Galiciju, te kroz potpuno razrušeni grad Stryj i Stanislawow, koji je postao žrtva plamena. Kolomea i glavni grad Bukovine Černovice isto su mnogo stradali, jer su tokom rata po tri puta mijenjali gospodare. Tek prije mjesec dana bili su se ponovno vratili pod vlast Monarhije.

Pošto smo bili duže vremena rezerva za sve, to smo putovali skoro cijelom Bukovinom uvijek u smjeru, gdje je zamirisao barut.

Bukovina je tolika, kolik je naš Srijem. Nastanjena je skoro u jednakom broju Ukrajinacima, Rumunima, Nijemcima, Poljacima i Židovima. Koji su od njih napredniji i jači teško je reći. Po blagostanju cijeneći činilo mi se, da su Rumuni bili prvi.

Zemlja je crna, rodna i vrlo plodna, jer je odlično obrađena. Nije rijetkost da i Židovi tjeraju konje i drže plug u rukama, jer čemu u selu držati slabu trgovinu, kada polje više donosi.

Muževi nose dugu kosu i ljeti velike slamnate šešire kao Kinezi. Jaki su i dobro hranjeni. Rade u polju u bjezini, dok se za nedjelju odijevaju u tamno odijelo. Svaki je od njih ne samo pismen, nego većina od njih ima i po ne-

Naš brigadir oberst Rehwald obilazio je tih dana položaj kod Waschkautza, a kad se vraćao zazviždilo je izdaleka tane, pogodilo ga otraga u ledja i on je poginuo. Poginuo je čovjek, koji je u tom velikom ratu mnogo toga doživio i sretno prešao najveće opasnosti, a poginuo je u našem najmirnijem položaju i u času, kada je rat sa Rusijom bio već na izdahu. Poginuo je naš prestrogi brigadir. Bio je pravičan i hrabar čovjek. Sahranili smo ga na istom mjestu gdje je i pao, a naša tehnička kompanija podigla mu je skroman, ali lijep ratnički spomenik. Poslije svršenog pogreba održao sam našem brigadiru posmrtni govor.

Kako je borba jenjavala, sve nas je žešće šibala kiša zapovijesti i uputa. Stajali smo pod njemačkom komandom, pa se to može lako razumjeti. Šef grupe bio nam je Generalleutnant Conta, strog i sposoban ratnik.

Posljednja bitka na ruskom ratištu

Očekivali smo svakog dana sa zebnjom što će biti, jer su nam s jedne strane naši odredi za propagandu pričali o miroljubivosti Rusa i o prestanku borbe sa njima, a s druge su strane ruski topovi govorili od dana u dan sve oštrijim jezikom.

Konačno 6. listopada 1917. god. rano ujutro kao da se otvorio pakao, prolomila se na položajima oko Waschkautza teška artiljerijska vatra. Priprema ruske artiljerije bila je kratka i veoma žestoka. Prve jurišne jedinice nastupile su odvažno i složno, te su u tren oka pregazile sve rovove Nijemaca i Mađara od 44. IR naše posestrime u brigadi, dok je desno krilo naše regimente, koje je snosilo jednaku vatra, u borbi junački odoljelo i nijedan mu Rus nije zagazio u rov, već im je napad skršen u našoj žici. Šta više i oni Rusi, koji su probili našu susjednu regimentu te napredovali kroz rov u naš položaj ili nam dolazili s leđa bili su odbijeni, ubijeni ili zarobljeni.

Rusi kao Rusi i ovog puta, kad su upotrebili svoje najelitnije trupe za napad, kako bi probudili zadrijemalu borbenost svojih vojnika, nisu znali iskoristiti svoj veliki početni uspjeh. U sjajnom su naletu zarobili posadu 44. regimente, istrijebili njemačke stražare i došli do naše artiljerije.

Ova je preuranjeno uništila svoje topove i goloruka očekivala Ruse, koji su robili i pljačkali, ali nitko od njih nije ni pomislio, da povede jurišne jedinice naprijed.

Dok smo se cijelog dana svađali, tko će vršiti protivunapad i kako će ga vršiti, ruska je lijepa pobjeda bila odlučnošću Nijemaca i vlastitim oklijevanjem likvidirana.

U napadu naišli su Rusi naime na dva sasvim različita obrambena sistema. Dok su kod IR 44, kao i kod svih austro-ugarskih trupa, bili rovovi odlično izgrađeni i branjeni od većine cjelokupne posade, dotle su u njemačkim rovovima boravili samo stražari i pojedine strojne puške. Priprema ruska artiljerijska vatra sravnila je austrijske rovove i jurišni su odredi skočili u njih, dok je još posada bila u kavernama, te su ju zarobili. Nijemci su dotle spavali u kućama obližnjih sela Muschenitza i Bancestie. Imali su izvrsne i sasvim pouzdane trupe, s kojima su u svakom slučaju mogli računati. Odmorne borbe probudila je ruska vatra iz sna i sasvim ih poštedita. Alarmirane trupe su u miru sačekale razvoj događaja. Čim su primijetili zastoj i neodlučnost Rusa, bacili su se u zbijenim redovima falange na njih, suzbili ih velikim dijelom zarobili te povratili naše uništene topove i mnogo naših zarobljenika. Protivunapad Nijemaca izvršilo je svega 6 kompanija, dok je na protivničkoj strani u napadu sudjelovalo 6 regimenta.

Želim tom zgodom istaći katoličkog svećenika od IR 44 feldkurata Takacza, koji je kod sloma svoje regimente jedini ostao priseban, te davao izvještaje i sa nekoliko momaka zadržavao daljne napredovanje Rusa iza naših leđa.

Ta je bitka bila posljednja na cijeloj ruskoj fronti. Napominjem, da smo i posljednju kap toga gorkog kaleža morali ispiti mi Bošnjaci. Iako je držanje Bosanaca bilo vrijedno divljenja, ipak su naše dvije desne kompanije uslijed krvavih gubitaka osjetljivo stradale.

U položaju na Sereftu

Slijedećih dana se vatra sasvim stišala i naš je život postajao sve ljepši. Posvetili smo svu svoju brigu boljoj hrani.

Kod moje stare kompanije imali smo opet čudo od zvijerke. Kao što je do pred godinu dana sa mojim vojnicima

svuda marširala koka „Anica“, tako je sada već poduze s njima bilo prase zvano „student“. Bilo je već odraslo, ali nitko nije ni pomislio da ga zakolje, jer su svi voljeli „studenta“ i on se na to ime odazivao bolje, nego kakav dresirani pas.

U rijeci kod razvaljenog željezničkog mosta cvao je ribolov. Ali su samo neki zanešenjaci pecali sa udicom ili malom mrežom, većinom se radilo sa bombama usprkos svih zabrana i progona.

*

Oko nas je bilo brežuljaka pa smo se mogli zakloniti, a bilo je drva za loženje. Jer bez drva i vatre za Bosance nema života. Pa i onima, koji ni u rovu nisu mogli odoljeti za ženom bilo je dobro, jer je u toj zemlji bilo sve rodno, plodno i darežljivo.

Mene hvala Bogu ta muka nije mučila i ja sam iza povratka sa svojih burnih dopusta na ratište potpuno zaboravio na ženu. Za mene ona na bojištu nije postojala. Priznajem, da ni napast nije bila velika. Mi smo borci uopće vrlo rijetko dolazili u iskušenje, jer tamo, gdje smo se mi borili, žena nije bilo, a ni drugog ljudskog bića osim onog, koje ubija. Ako smo iznimno na koji dan došli u rezervu našli smo mjesto većinom evakuirano, ako pak nije bilo evakuirano, onda smo našli toliku bijedu, da bi bilo oskvrnuće i taknuti se sirote žene, koju je sudbina preteško kaznila.

U Bukovini je bilo sve ublaženo. Niti je borba u rovu bila žestoka, niti je ratno zlo moglo u bogatom kraju uzrokovati onu bijedu kao drugdje.

Moram s tim u vezi ispričati sitan, ali zanimljiv doživljaj sa jednom ženom u Bukovini.

Bio sam tada u rovu između Čerepkouca i Vaškouca. Noć sam sproveo u dekungu kao gost sa svoja dva stara druga i raspravljali smo dugo i ozbiljno o svim važnim pitanjima naše regimente, pa smo se kod toga i natežali i svadali. Konačno smo se ipak složili, raspoločili i zapjevali.

Poslije svanuća trebalo je poći rovom kući te amo tamo poslije svakih 8 koraka zaobići traverzu. Međutim me spopala neodoljiva želja, da se prošećem po ravnom tlu, hodajući kamo me volja nosi. Iako nije bilo sasvim bez opasnosti, ipak sam iskočio iz rova i po oranicama i mimo

vrtova krenuo ravno natrag u smjeru seoca, koje je bilo iza položaja na blagoj uzvisini. Moji su vojnici govorkali, da Rusi na mene ne pucaju, i zaista nisam čuo, da je ma tko u pravcu mog kretanja opalio metak.

Došavši do sela, koje je bilo već nekoliko puta evakuirano, ali su se ljudi uvijek vraćali svojim domovima, ne mareći za taneta, koja su oko njih zujala, produžio sam svoju šetnju po jutarnjem suncu svježeg jesenjeg dana kroz lugove i vrtove. Dok sam se polagano uspinjao nekim sjeno-vitim putem, došla mi je u susret seljanka sa bunara, a po nošnji i fizionomiji prepoznao sam, da je Rumunka. Nosila je na ramenu vodu sa bunara na prevjes u dva kotla, kao što nose vodu Talijanke.

Svatko mi može priznati bogato iskustvo i stručnost u pitanjima žene. Ta je žena bila međutim nešto sasvim neobičnog. Dosta visoka i tako snažnih i bujnih grudi, kakve još u životu nisam vidio. Mogla je imati trideset godina i bila je crnokosa, tamne boje kože, pravilna i lijepa lica i snažnih ramena. Nije bila debela, pa se stoga tim više isticala bujnost njenih lijepo postavljenih grudi.

Polagano se njihala sa svoja dva kotla vode spuštajući se nizbrdo mimo mene, i da me nije podarila toplim i blagim pogledom, ne bih bio učinio ono, što sam učinio.

Dirnut njenim prkosnim grudima i žarom sjajnog oka, prešao sam joj u prolazu s dlanom lijeve ruke po dojčkama. Iako je moje uzbuđenje zbog čvrstoće njene obline bilo još uvećano, ipak sam samo prošao mimo nje.

Ona je međutim zastala i nešto promrmljala. Ogledao sam se i upitao ju „cum“ (što?), a ona je ponovila: „astă nu se face asa“. (to se ne čini tako). Ta me je primjedba zbunila i nisam u prvi čas znao, dali je u njoj sadržan prijekor ili poziv. Na moje daljne pitanje: „apăi cum?“ (a kako?), uzvratila je uz smiješak: „cu mâna dreaptă“. (sa desnom rukom).

Nije dakle bio ni prijekor, ni poziv, nego praznovjerje. Moje je milovanje sa lijevom rukom moglo za njezinu bujnu mladost biti od slabih posljedica, pa me stoga poučila. Zadovoljio sam ju, prišao sam joj, pomilovao ju s desnom rukom po krasnim grudima, potreptao ju po ramenima, rekao joj, da je silna i divna žena i onda sam produžio svoju šetnju.

*

Obišao sam tih dana cijelu regimentu i razgovarao neposredno sa Bosancima da vidim, tko je od boraca najduže u ratu. Našao sam jednog jedinog vojnika kod 7. kompanije, Omera Sadića, koji je od početka rata neprekidno bio na ratištu. Bio je nepismen, ali je dobro položio ispit na sva moja pitanja glede bitaka i komanda od Srbije do Galicije, od Karpata do Poljske i onda od Karpata do Wolchynije, Tölgyesa i Bukovine. Bio je jedan od onih malobrojnih, koji su izbjegli propasti našeg drugog bataljona u Poljskoj.

Odveo sam ga do regimentskomande, ishodio mu unapređenje za frajtera i naložio, da sa prvim transportom ide kaderu u Budimpeštu, a kaderu sam pisao, da ga sačuvaju za muzej i da ga nikad više ne pošalju na ratište.

*

Sela i imanja duž Seretha bila su strahovito opljačkana i uništena od ruske i od austrougarske vojske. Velika bogatstva ležala su u blatu.

Najbolje ušćuvane su bile crkve.

Jednog sam dana izjašio do manjeg mjesta Fontina alba, u kojem se nalazila rezidencija vrhovnog vođe i biskupa sekte Liptanera. Krasna crkva uzdizala se u inače bijednom selu, a bila je tako dekorativne arhitekture, da bi mogla resiti i Pariz.

U Bukovini je bilo mnogo različitih vjerskih sekta, koje su mahom predstavljale puritanske ogranke katoličke, pravoslavne ili protestanske crkve. Ljudi po sebi mirni i pitomi postali su uslijed strogosti svojih religija pravi asketi.

Moram spomenuti, da u Bukovini ima i nekoliko sela punokrvnih Mađara i to: Hadikfalva, Ándrásfalva i Laudonfalva.

*

Mirnijih mi je dana bio osobito ugodan kontakt sa brigadekomandom. Kao brigadni generalstabsoficir boravio je kod nje moj stari i simpatičan drug iz Temesvara, kapetan Max Dedera, a kao tumač za slavenske jezike bio je zaposlen Hrvat rezervni oberlajtnant Dr. Franjo Fancev. Dva kulturna čovjeka, a u vremenu uništavanja kulture i sentimenta, osobito mi je godilo društvo skladnih ljudi.

Dar i priznanje grada Tuzle

U tom položaju dobio sam za regimentu lijepo priznanje i dar gradskog poglavarstva u Tuzli, odakle je potjecala naša regimenta.

Akt gradskog poglavarstva potpisan od načelnika Osmana Vilovića, ministra u m. i senatora, glasio je ovako:

P. n.

komandi c. i kr. bos. herc. pješačke pukovnije br. 3

Bojna pošta br. 648

U smislu zaključka gradskog zastupstva od 19. septembra 1917. stavka 1, čast je potpisanom poglavarstvu u prilogu poslati p. n. po izaslanim vojnicima pukovnije, spomenicu od 5. novembra 1917. pod brojem 3378, da je izvoli uručiti c. i kr. kapetanu Peri Blaškoviću, piscu brošure „BH 3“, a osim toga 100 primjeraka oglasa, da ih izvoli p. n. podijeliti pukovničkim odjeljenjima. Primjećujem da je gradska općina poslala ove odštampane oglase u većem broju svima gradskim općinama u vojnoj oblasti pukovnije, sa pozivom da ih pribiju po gradovima i selima, i da preuzmu akciju za sabiranje priloga onome fondu udova i siročadi, kojem je pisac namijenio čist prihod brošure, a isto tako poslani su ovi oglasi i listovima u Sarajevu i u Zagrebu da ih objelodane. Ovom prilikom napominje se, da će se u godini 1917/18. osnovati u Tuzli 2 sirotišta sa školom za djecu palih junaka iz tuzlanskog okružja. U tu je svrhu gradska općina već otkupila zgodan realitet na periferiji grada sa prostranim zemljištem za 40.000 K, a zemaljska vlada odlučila je potrošiti oko 80.000 K za adaptiranje i podizanje zgrada za ova sirotišta samo u početnom vremenu, a docnije će u sporazumu sa općinom oba sirotišta proširiti i uređivati prema potrebi.

Po gornjem zaključku gradskog vijeća, čast je potpisanom poglavarstvu također poslati p. n. po Gefreiteru Orhanu Šehiću, 30.000 komada cigareta „Bosna“, da ih p. n. izvoli po svojoj uvidavnosti podijeliti gospodi oficirima i vojnicima pukovnije, u znak našeg zadovoljstva na junačkom držanju naše hrabre pukovnije. Ovim skromnim darom dokazujemo

ujedno svoju blagodarnost, koju dugujemo c. i kr. kapetanu Peri Blaškoviću radi spomenute brošure, u kojoj je ovjekovječio junaštvo naših vojnika, i time podigao ponos nas sviju ovamo na domu, jer su ti hrabri vojnici naša krv, naša braća i djeca.

Osim ovoga skromnoga dara znaće gradska općina odužiti se prvom prilikom svojoj hrabroj pukovnji i na drugi način.

Na koncu primjećuje potpisano poglavarstvo, da su izaslani vojnici morali svoj dopust prekoračiti i ostati u Tuzli sve do danas, pošto su čekali na dozvolu zemaljske vlade za izvoz cigareta. Neka p. n. ovo izvoli uzeti na znanje sa molbom poglavarstva da vojnici nebi snosili nikakovih rdavih posljedica radi prekoračenja dopusta.

Čast je potpisanom poglavarstvu isporučiti iskrene pozdrave cijelom oficirskom zboru, a također i vojnicima pukovnije.

Gradski načelnik:
Vilović s. r.

U spisu spomenuti oglas sadržao je slijedeće:

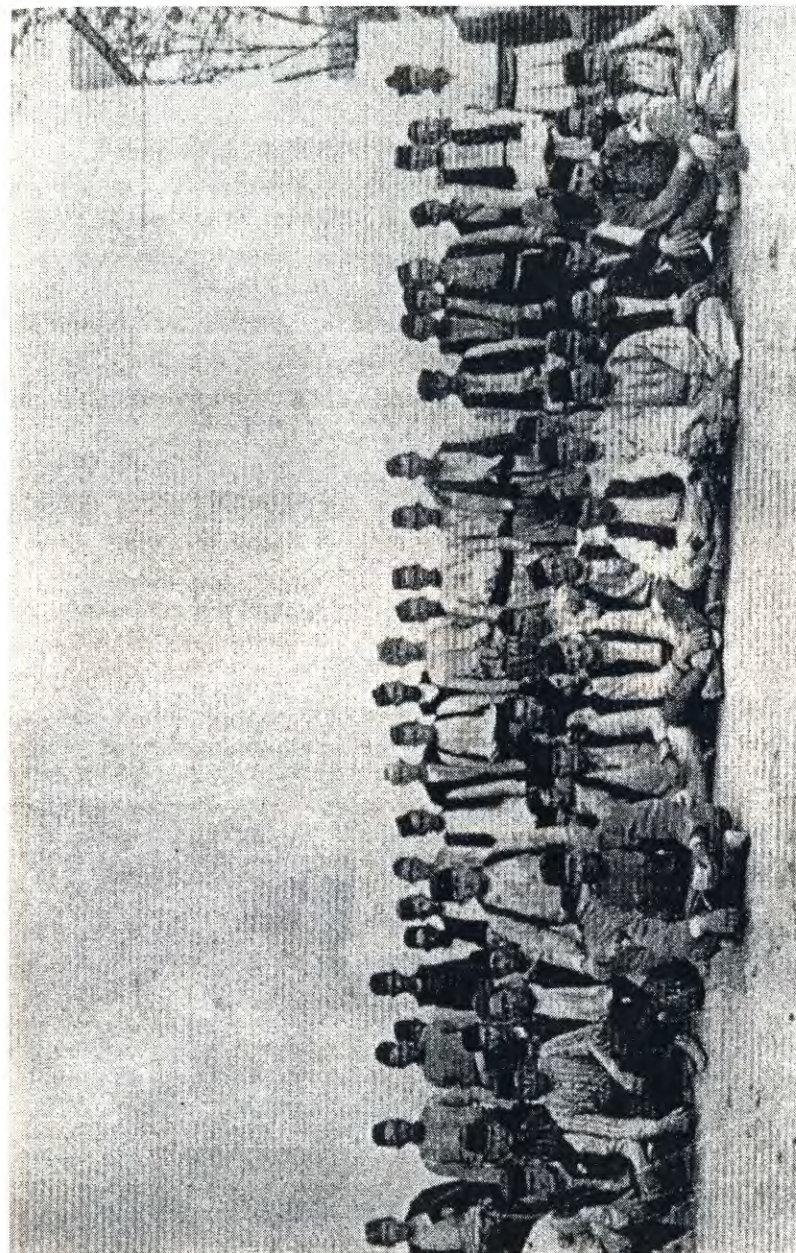
„Junaštvo naše braće i sinova tuzlanske vojne oblasti u ovom svjetskom ratu, opisao je i sa dubokim poštovanjem prema našem narodu u narodnoj pjesmi opjevao c. i k. kapetan Pero Blašković, koji od početka rata dijeli sudbinu sa našom braćom i sinovima na frontu u ratnom drugarstvu. Čist prihod ove knjige, koja je dragocjen dokaz naše junačke sadašnjosti, namijenjen je fondu za udove i siročad 3-će bosansko-hercegovačke pukovnije. Iz zahvalnosti prema ovome plemenitom djelu, poslala je gradska općina u Tuzli piscu knjige spomenicu ovoga sadržaja:

Visokoblagorodnom gospodinu

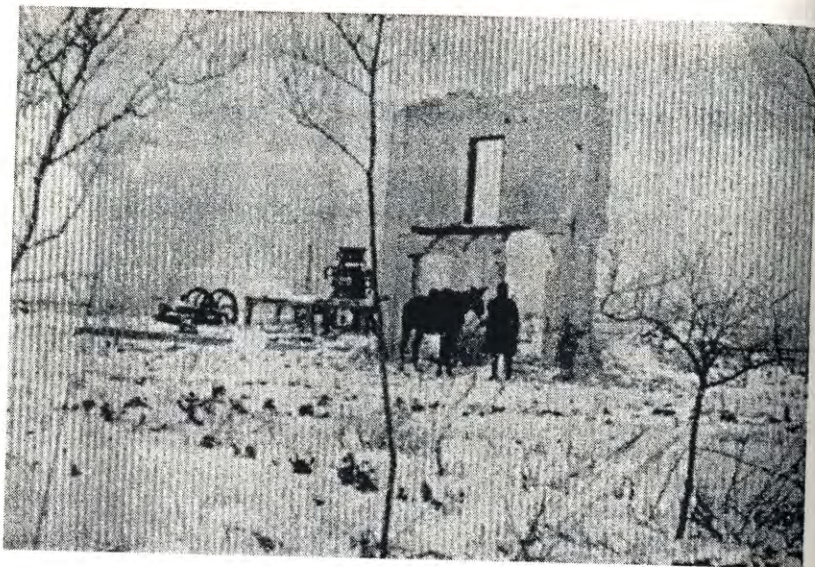
Peri Blaškoviću
c. i kr. kapetanu

Bojna pošta br. 648

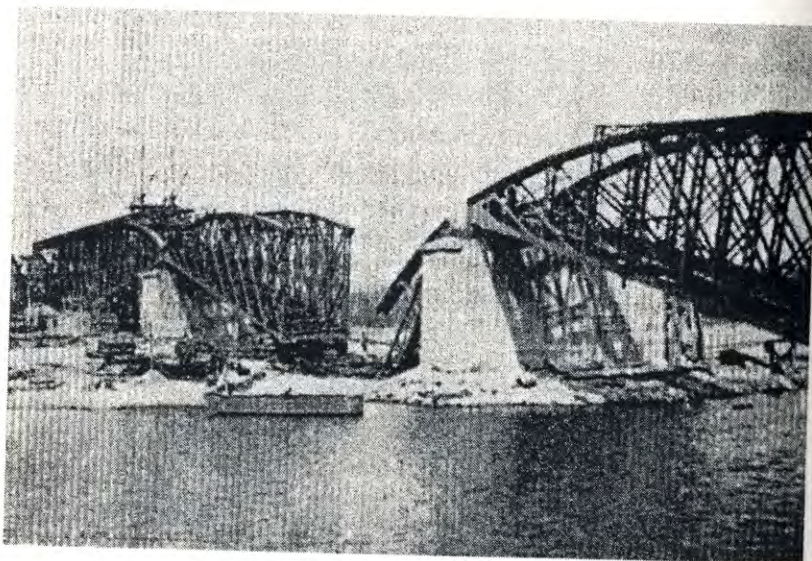
Zastupstvo okružnog grada Tuzle primilo je sa najvećim zadovoljstvom Vašu brošuru pod natpisom „B. H. 3“, u kojoj ste sa jedrim osjećajima opisali, opjevali i ovjekovječili junačka djela sinova Bosne i Hercegovine tuzlanske

Kod kadra dolazak rekruta

Kod Waschkoutz-a

Razrušeni most preko Seretha u Bukovini

vojne oblasti u ovom krvavom svjetskom ratu, i zaključilo je jednoglasno, da Vam se ispred grada Tuzle izrazi ovim načinom najsrdačnija hvala i priznanje.

Gradsko zastupstvo i građani grada Tuzle ponose se ovim lijepim djelom, jer im služi na čast kada pročitaju iz opisa i stihova Vaše Visokobladorodnosti, kako su se naši sinovi hrabro ponijeli u borbi za svog Uzvišenog Vladara i za svoj Dom, time zadužili naš narod dubokom zahvalnošću i osvjetljali obraz svojih junačkih djedova i pradjedova. Zahvaljujući na tome svojim sinovima, sa ponosom slobodno je gradsko zastupstvo grada Tuzle u prvom redu zahvaliti i čestitati oficirskom zboru naše junačke pukovnije i Vašoj Visokobladorodnosti na sjajnom vodstvu u borbi i na dosadašnjim trajnim primjerima slave i junaštva.

Kao izraz duboke zahvalnosti, šaljemo Vašoj Visokobladorodnosti i svoj našoj braći i sinovima, koji su pod Vašim vodstvom najsrdačnije pozdrave.“

Gradski podnačelnici:

Ante Banović s. r.

Vlajko Maksimović s. r.

Gradski načelnik:

Vilović s. r.

Gradski vijećnici:

H. Jakub Begić s. r.

Lazo R. Jovanović s. r.

Zejnül Muharemagić s. r.

Hasan Pašić s. r.

Lazo Ristić s. r.

Ahmedbeg Sijerčić s. r.

Andrija Štitić s. r.

Herman Wiesler s. r.

Potpisano gradsko poglavarstvo, iznoseći ovo u javnost, poziva naš narod da pomogne plemenitu misao c. i k. kaptana Pere Blaškovića; da naručuje knjigu kod pisca i obilatijim novčanim prilozima pomogne spomenuti fond.

Gradski načelnik:

Vilović s. r.

*

Prije napuštanja našeg položaja na Serethu pojačala se borbenost Rusa te je nesigurnost bila danju i noću velika.

Bitka sa reflektorima noću dala je u tom preglednom terenu osobitu draž, a rakete za osvjetljivanje, koje su imale padobran, upotrebljavali su Rusi i naši.

Na našu veliku srdžbu dobivali smo cijelih osam dana neslanu menažu, jer se sol nije mogla dobiti. Da bi se gnjev momčadi slegao, fasovana je dupla porcija vina.

Položaj Baince – St. Onufry i primirje sa Rusijom

Tužnog srca napustili smo naš položaj s obje strane Seretha i u Wolczynetzu, jer smo nagomilali velike količine rezervne hrane, a za transport nismo imali podvoznih sredstava. Ipak smo dosta znatan dio mogli ponijeti, jer nas put nije daleko vodio.

Naša regimentskomanda došla je u selo Baince, a sva tri bataljona u položaj ispred St. Onufry, predgrađa velikog i lijepog grada Seretha, koji je bio u ruskim rukama.

Taj pokret smo izvršili 14. studenog u velikoj bljuzgi i blatu.

Zamijenili smo Nijemce, koji su upućeni u Flandriju. Naša je regimenta preuzela položaj od „Preussisches Grenadierregiment Kronprinz Nr. 1.“ Sve je išlo u uzornom redu i u prijateljstvu.

Prije polaska iz našeg dotadanjeg položaja zapovjedbano je pješacima i topništvu, da ispucaju svu suvišnu municiju poradi nemogućnosti transporta. Nastala je divlja pucnjava, koju su Rusi u najvećoj zabuni uzvraćali i tako se po zvuku odigrala prava velebitka.

*

U novom položaju izvještaji propagandnog odreda glasilu su veoma povoljno. Lenjin i njegova vlada prihvatili su sve uslove primirja postavljene od strane centralnih vlasti i rasulo u redovima ruske vojske raslo je od dana u dan. Bijele zastave vijale su se doskora sa mnogih ruskih položaja, ali je mnogi ratnik u prevelikoj vjeri stradao tih posljednjih dana, jer je kod Rusa bilo dosta nesloge, pa je na položaju komandanta bilo još dosta oficira, koji se nisu dali svrgnuti i nisu htjeli ni čuti o kakovom primirju.

*

7. XII. 1917. zaključeno je desetodnevno primirje. Kod jedne male razrušene gostionice na neutralnom zemljištu izvršen je taj svečan čin. Iskrsli su odjednom parlamentarci, trubači i zastave i u sektoru svake divizije formalno je zaključeno primirje. Parada je izvršena upravo u položaju naše regimente, pa je naš oberlajtnant Bojko vrlo uspješno fotografirao mnogo dirljivih scena tih događaja.

Primirje sa Rusima

Primirje sa Rusima

U položaju naše regimente trajala je najduže borbenost i napetost, no iza zaključenog primirja nastali su vrlo srdačni odnosi među bivšim neprijateljima.

Posjete su se redale u glavnom od degradiranih ruskih oficira, koji su morali bježati k nama i kod nas se iz boli opijali. Za rum se od Rusa moglo dobiti sve. Kupovali smo fine bašlike, krzna, čizme. Gdje koji je od naših mladih oficira otišao čak u grad Sereth, gdje je bila ruska korpskomanda.

Naša porušena kavana oživjela je i Bosanci su smjesta počeli „peći kavu“, a izmjenično je svirala ruska vojna glazba i naši tamburaši.

Stanje ruskih oficira bilo je očajno. Da bi nam se dovdorili dovodili su i svoje najelegantnije dame našim oficirima, pa je Bojko uskoro imao u svom dekungu neku krasnu sestru crvenog ruskog križa, a Domanski neku groficu.

Tragikomičnu ulogu igrao je u tim događajima naš oberstar. Star i tvrd vojnik nije se mogao snaći u toj općoj sabotaži svih zapovijesti, jer je prevladao osjećaj širokih narodnih masa. Jedne je noći otišao u rovove, da vidi kako se njegove naredbe izvršuju. U nekim oficirskim dekungima našao je prave orgije raskalašene i razigrane mladeži, a dok je grdio nekog mladog oficira, skočila je u njegove saonice mlada ruska dama i poljubila ga... Ogorčen radi prisilne likvidacije njegove vojničke strogosti i njegovog razrušenog komandnog carstva vratio se u Baince i nije nikad više došao u rov.

Primirje je produženo i mi smo dočekali i proživili jedini krasan Božić na ratištu.

Još su jednom zapucale sve puške s jedne i druge strane bodljikavih žica, a milijunima pucketanja pridružili su se i nekoji topovi, k tome je sav nebeski svod blistao od hiljadu puštenih raketa. Sve je pucalo u slavu Božjeg rođenja i na radost čovječju, a valjalo se zavučti barem pod kakav krov, jer su taneta obilno padala natrag na zemlju.

*

29. XII. BH 3 regimenta izvađena je iz položaja i smještena je u tri obližnja sela Baince, Klimoutz i Bahrinestie.

Počeo sam u toj rezervi izdavati novine za našu pukovnicu sa imenom „Lacman“. List je bio šaljiv, poučan i

Oficiri kod Regimentskomande u Baince

zabavan. Ilustrovao ga je s karikaturama naš Coca Uhlik, komandant „infte“ kompanije. Saradivali su Boško Štitić, Izudin Džananović, Dr. Ozmo, Šušić i još po koji anonimni pisac. Pojedini broj je stajao jednu krunu, no kako sam izdavao samo 200 primjeraka, a svaki ga je vojnik htio imati, to je „Lacman“ na crnoj burzi preprodavan i po 2 do 3 krune. Sav je prihod ušao u naš fond za invalide i udovice BH 3. Izdao sam još nekoliko brojeva u Italiji, kada smo opet bili u rezervi. U njemu je izašla i abeceda pisanim i štampanim slovima, pa su se mnogi Bosanci u rovu učili pisati i čitati.

1918

Dobro smo dočekali Novu godinu. Dočekali smo je u rezervi, u primirju sa protivnikom i pred vratima mira, uz dobru i obilnu hranu iako se tada već osjećala velika oskudica na njoj. Naše nade za skoru budućnost bile su dobre. Da je ispalo drugačije nema krivnje na nama.

Drugog dana Nove godine krenuli smo neznano kuda, ali smo slutili da nam preostaje samo još Italija.

Marširali smo kroz opljačkanu i spaljenu, iako još uvijek bogatu zemlju Bukovinu. Dnevni marš bio je tek 20 km, jer je tovar vojnika bio preko mjere velik, a i tren nas nije mogao slijediti, pošto smo se kretali samo sporednim poljskim putevima. Bila je ciča zima. Snijeg je bio izgažen, i pjevao nam je pod nogama.

Noćili smo u prolazu u mjestima Kupka—Petroutz—Davideny—Žedova i produžili smo preko krvave Lyse Hore u Stanestie. U tom smo malom brdskom mjestu ostali oko deset dana.

*

Na zboru oficira izabran sam za pretsjednika invalidskog fonda regimente i za pisca ratne povijesti naše regimente. U ime oberstara napisao sam već tada uvodnu riječ, a sada poslije 20 godina hvatam se posla i odužujem se svojim ratnim drugovima na poklonjenom mi povjerenju.

Odavde sam krenuo sa proviantoficirom regimente na četiri dana u Tuzlu, da povedem pregovore sa gradskim poglavarstvom glede korisne investicije novca našeg invalidskog fonda i ušteta pukovnije.

U Tuzli su me svečano i srdačno dočekali građani i pretstavnici grada.

Sa načelnikom grada, senatorima i gradskim odbornicima donijeli smo zaključak, da će nam grad ustupiti zem-

ljište, na kojem će regimenta izgraditi tvornicu kože i cipela, a osim toga će nam ustupiti zgradu, u kojoj bismo instalirali kinematograf.

Kad sam najpovoljnije završio posao, požurio sam, da regimentu uhvatim na onom mjestu, gdje sam je u Bukovini ostavio.

Međutim su me na proputovanju kroz Budimpeštu izvijestili, da ne putujem na sjever, jer je regimenta već dan prije prošla kroz Peštu na jugozapad u Italiju.

TALIJANSKO RATISTE 1918. GODINE.

TALIJANSKO RATIŠTE

Slijedio sam trag svoje regimente i vozio se preko St. Veit an der Glan—Klagenfurta—Villacha i na granici Julijskih i Karnijskih Alpa željeznicom, koja je dokaz najvećeg tehničkog heroizma. Svi su joj objekti prije dva mjeseca bili demolirani povodom poraza talijanske vojske i njezinog uzmaka do iza Piave, a sada su već bili nadoknađeni privremenim drvenim konstrukcijama, koje su izvršni austrijski pioniri majstorski izveli. Prošao sam kraj starih iz Napoleonskih ratova slavom okrunjenih tvrđava Tarvis i Malborgheth, pa državnu granicu kod Pontafel—Pontebbe i onda uzan klanac Felle mimo Chiusaforte i Tolmezza do velike talijanske tvrđave Gemona. Sve su komunikacije bile razvaljene i zakrčene, a tvrđava Gemona ležala je u prahu i pepelu. Grad Udine sjedište Boroevićeve Arméekomande vrvio je kao košnica. Vozio sam se dalje na zapad preko rijeke Tagliamento—Meduna i Livenze prema Piavi. Bili su razoreni kilometarski mostovi, konstrukcije i stupovi, pa je vlak vozio preko pilotiranih stupova, ili preko pontona. Mučio se i zapinjao, ali je ipak išao naprijed. Gradovi Udine, Codroipo, Pordenone, Sacile i Conegliano sasvim su bili pošteđeni i neoštećeni. Duž puteva su ležali ogromni talijanski topovi velikog kalibra, koje Talijani u brzini uzmaka nisu mogli spasavati, niti su ih Austrijanci mogli maknuti i spremiti. Pored njih ležale su u gomili poljske kuhinje, tenkovi, veliki minenverferi, uništeni sanitetski autobusi itd., a cio je put bio posut kao sa sitnim pijeskom najraznovrsnijom municijom, konzervama i raznom vojničkom opremom. Regimentu sam našao u selu Silvella kod Vittoria.

Ipak je i u općem metežu ta prekrasna zemlja pokazivala svoje draži odlično kultiviranom venecijanskom ravnicom, grandioznim gradnjama i veličanstvenim Karnijskim i Lesinskim Alpama. I manji su gradovi imali spomenike i

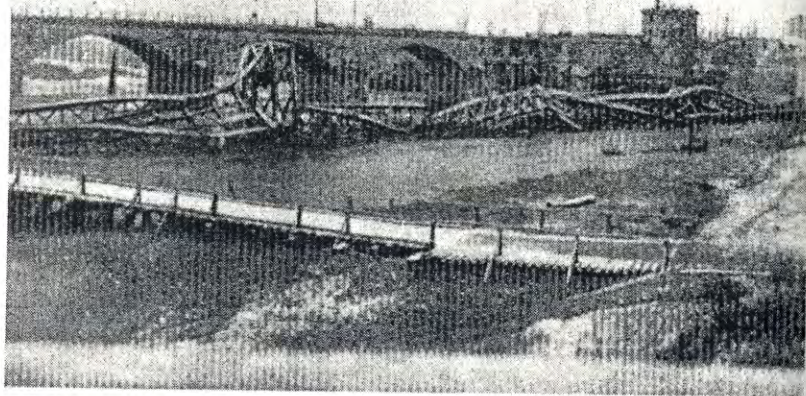
tragove visoke i stare kulture, a svagdje je na mom putu bilo još i tragova austrijskog carstva od prije 1866. godine.

Uživao sam i gledao ovu bogatu zemlju idući stopama, kojima su toliko puta išle naše hrvatske graničarske regimente, pa je teško nadvladao osjećaj, koji me obuzimao kod gledanja naše pobjedničke vojske. Vidio sam naime anarhiju na svim linijama na fronti i u etapi. Sve je bilo u pokretu i reorganizaciji. K tome su se njemačke trupe, koje su dotada sudjelovale u toj vojni, izvlačile zbog odlaska na francusko ratište. Pri tome su pljačkale i nosile sve, što se ikako moglo ponijeti. Nijemci su robili ne samo Talijane, već su otimali i od austrijske vojske ili su naređivali vojnicima, da sve odnesu na t.zv. „Bergestelle“, a to se odande autobusima prevozilo u Njemačku. Dok je austrijska vojska doslovce gladovala, njemački su vojnici dobivali pet iako malenih obroka na dan. Stanovnicima nisu ostavljali ni najelemenarnije potrebe za život, i stoga se opskrba za cijelo stanovništvo ogromne venecijanske etape srušila na teret oskudne vojničke hrane. Glavni su krivci i uzročnici bili Nijemci, koji su odmah iza završene ofenzive brže bolje izvukli iz te blagoslovljene zemlje sve ono, što se samo dalo izvući i izmusti.

Jednoj pljački Nijemaca sam energično učinio kraj, odmah drugog dana poslije našeg dolaska u Italiju. Dok je regimenta poslije iskrcavanja u Coneglianu kantonirala, u okolici su nam čuvali naši trenjaki stoku. Iz Bukovine smo naime doveli brojno i dobro hranjeno blago. Ubrzo je to doznala njemačka opskrbrna obavještajna služba i poslala je smjesta odio njemačkih vojnika, da nam otmu stoku. Za njihovo opravdanje mogu navesti jedino to, da su držali, da je ta stoka tek u Italiji od Bosanaca zaplijenjena, a smatrali su, da pljačkati smiju samo oni. Puki slučaj i sreća doveli su me do njih, pa sam zatekao njemačkog podoficira, kako se dere na BH 3 korporala, dok su njemački vojnici napravili krug oko naše stoke, da ju otmu. Poznavajući dobro Nijemce nisam se sa njima upustio u nikakvo pregovaranje, nego sam odmah Bosancima komandirao: „fertig!“, a nakon toga sam podviknuo Nijemcima: „Ako se itko od vas takne Bosanca ili ijedne glave naše stoke bit će ubijen!“ Nijemci su nato otišli pokunjeni i namrgođeni.

Marš u Italiji prema Pavi

Mostovi preko Tagliamonta

Marš na cesti pored Lago di S. Croce

*

Prolazili smo lijepim mjestima sa krasnim crkvama. Svaki je campanile bio čista arhitektonska umjetnost. Uzorno obrađena polja bila su omeđena dudovima, oko kojih se plela vinova loza, a na poljima je rasla riža, žito ili djete-lina. Dužinom puteva bile su zasađene platane ili jablani. Samo škola nije bilo, ili ih je bilo premalo. Nepismenost je bila česta, a kod ženskog svijeta mogu kazati da je bila opća. Žene su bile krasne, vitke, elastične i graciozne. Da su vrele krvi i milostive prema svakome, bila je tek luda bajka. Bile su gladne i one i njihova djeca, pa ipak su čuvale svoju čast.

*

Jedino su još imali obilno vina, iako se mnogo bure otvaralo pucnjem iz puške. Vino im je teško, slatko i zamamno, pa su nam prvog dana bili svi u regimenti pijani. I najstroži musliman podlegao je ovoj teškoj kušnji.

Preko sela Pinidello marširali smo u lijepo malo mjesto Silvella. Sjajni su nam bili kvartiri za oficire i za vojnike. Svagdje izvrsni kreveti, lijepa kredenca, dobri prozori sa drvenim kopcima, ali bez peći i bez zahoda. Trebalo je poći u polje i pognojiti zemlju...

Stanovnici su nam bili veoma prijazni. Da li je ta prijaznost bila iskrena, drugo je pitanje. Mnogo je mladih i snažnih ljudi ostalo kod kuće i nije pošlo u vojsku, pa smo se čudili, koliko je u Italiji bilo drukebergera. Svi su s prezirom govorili o svom vrhovnom vojskovođi Cadorni i pjevali rugalice na njegov račun, što mi se nije ni najmanje dopalo. Ljudi su to činili iz želje, da nam se dodvore. Ako su na kvartirima prije nas bili Nijemci, primali su nas osobito toplo kao „oslobodioce“, dok nas nisu marili, ako smo došli prvi.

Bilo je dosta Talijana, koji su govorili njemački, jer su taj jezik naučili kao radnici u Njemačkoj i Švicarskoj, a bilo ih je, koji su znali i hrvatski, jer su i kod nas radili kao zidari i klesari ili u bosanskim šumama kao poliri. Čudnovato, da nije u cijeloj regimenti nitko znao talijanski, pa sam često morao, sa svojim slabim znanjem tog jezika još iz mladih dana, priskočiti u pomoć.

Ogromne su bile zgrade za stanovanje zadruga, a i gospodarske su im zgrade bile dobre i solidno građene. Djece je bilo mnogo i na pretek.

Tužan dojam ostavljali su goli i opustošeni obronci Alpa, na kojima je sva šuma bila posječena.

Svako je selo imalo električno svijetlo. Talijani nisu uništili tvornice pri povlačenju i stoga su nesmetano radile dalje. Ogroman je plijen bio u vojnoj odjeći, pa smo vidjeli velike austrijske formacije u talijanskoj uniformi. Nažalost se bila razmahala privatna pljačka počevši od komandanta pa sve do šofera. Svaki je Talijan čuvao po nekoliko ceduljica, koje su mu pljačkaši ostavili kao potvrdu o rekviriranju, a na ceduljici je pisala kakva šala ili budalaština. Na svakoj je kući međutim bio prilijepljen oglas „da je svako rekviriranje i svako otimanje zabranjeno pod prijetnjom smrtno kazne.“ I taj je papir služio samo na potsmjeh.

Silan je utisak učinio na mene gradić Sacile, koji je pun historičkih vrijednosti.

Koncem mjeseca siječnja 1918. godine uputio sam se na srednju Piavu u posjetu moje domaće karlovačke regimente. Vozio sam se preko San Fiora, Pianzana, Bavera Codogne, Fontanelle i Rai-a. Zapadno od Oderza kod S. Pola našao sam 96. regimentu. Regimentsadjutant kapetan Fassl doveo mi je odmah moje prijatelje Ervina Kollera, Jožu Špoljara, Horvata i druge. I oni su osjetili tešku oskudicu u hrani, ali su još imali mnogo finog Marsala vina. Pošto je dopuna momčadi bila slaba, to su svoje formacije krpali sa Bosancima, koji su imali najveće kadere. Našao sam stoga i među njima BH-era, koje je srce uzalud vuklo k svojim. Kod karlovačke regimente bilo je raspoloženje oficira bolje od našega, jer je regimentskomandant oberstar Karl Sertić od Jezerana bio otac cijele pukovnije.

Kod povratka našao sam svoju regimentu spremnu za odlazak, jer smo slijedećeg jutra trebali krenuti preko grada Vittoria u Dolomite.

SA PIAVE U DOLOMITE I NATRAG

Sa Piave krenula je treća bosanska regimenta koncem mjeseca siječnja pješke preko Vittoria, Lago di S. Croce sa sjajnim izgledom na Dreischusterspitz, (Drei Zinnen i Mte Cristallo visine preko 3000 m), pa preko Longarone i Ponte nelle Alpi u dolinu Belluno i Feltre. Ovi divni krajevi su ipak teško ogrijali naše zaleđene duše i hladna srca, jer nam je rat bio dogorio do nokata. I ako su Belluno i Feltre stari i kulturni gradovi puni romantike, a okolina im je kao iz priče sa pozadinom Marmolade, mi se tome svemu nismo mogli mnogo diviti, jer nam se kraj velikih i napornih marševa radi slabe hrane želudac grčio od gladi, a teret, koji su momci na sebi nosili, bio je ogroman.

Cijela nam je romantika stoga bila gorka.

U Ponte nelle Alpi, na početku Longarone, prenoćio sam u kneževskom dvorcu podignutom na visokoj i strmoj obali Piave. Krasota položaja i ljepota arhitekture jedino su ostale sačuvane, a sam je dvorac bio sasvim opljačkan, i morao sam spavati na golom kamenom podu, jer nije bilo ni rukoveti slame, ni sijena u cijeloj okolini.

Slaba pjesma kraj takvih zvukova.

Idućeg dana nisam opet bio bolje sreće.

Nad gradićem Mean uzdiže se silan dvorac sa odličnim gospodarstvom, kako se izdaleka činilo.

Pošto mi je dvorac bio dodijeljen kao kvartir, ušao sam u nj.

U dvorcu je stanovala sama vlasnica „principessa“ i jedna stara sluškinja. Bio sam odmah primljen u jednom od njezinih salona. Princessa je mogla imati 30 godina, bila je srednjeg vitkog rasta, otmjenog držanja i plemenitih crta. Odijelo joj je bilo crno i fino, ali iznošeno. Primijetio sam odmah, da je na nogama u neskladu sa ostalom pojavom nosila priproste papuče. U salonu bilo je dosta nereda, dosta prašine

i mnogo polupanog namještaja. Osobito je stradao klavir i veliko konzolno ogledalo.

Pokazujući na kaos u sobi i na svoje papuče princeza je proplakala. Zapravo i nije plakala. Nije grčevito plakala, niti je jecala, tek su joj za govora kao nehotice padale krupne suze iz očiju niz obraz.

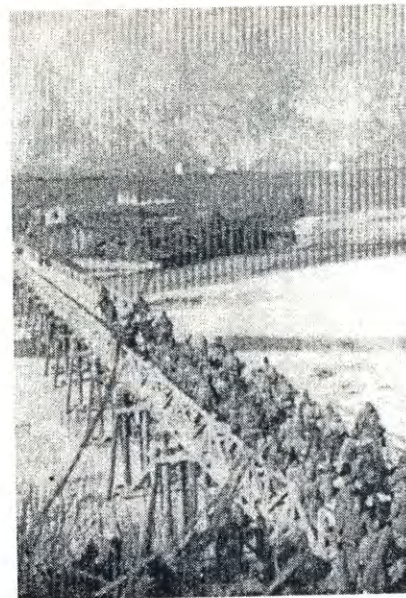
Govorila mi je, da je kroz dvorac prošlo mnogo vojske. Jedni su joj odnijeli jedno, drugi drugo, sve dok se išta dalo pokupiti. Ostatak su vandalski razbijali i uništili. Tog je dana bila tužnija nego inače, jer su joj vojnici upravo ukrali i posljednji par cipela, koje je posjedovala i zato je morala obuti dotrajale papuče. Nesretnik, koji joj je uzeo te cipele nije ni znao, da li će uopće doživjeti čas, da učini s njima poklon odabranici svog srca ili će ga prije granata raznijeti.

Kao vojnik i bosanski oficir bio sam teško potresen ovom tužnom pripovijesti talijanske princeze, obećao sam joj pomoć i htio sam kod svojih vojnika smjesta provesti najstrožu pretragu za ukradenim ženskim cipelama. Međutim je princeza skočila i vapijući me zamolila, da ništa ne preduzmem, jer je iz iskustva dobro znala, da se kod takvih pretraga nikada ništa ne nađe, i da bi se srdžba svih vojnika jednodušno svalila na nju sa bogzna kakvim posljedicama.

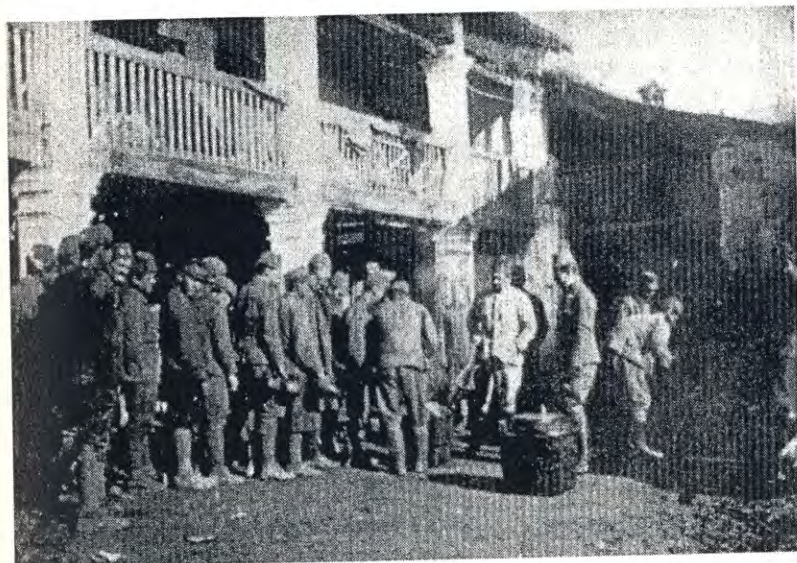
Pripovijedala mi je zatim kakove su orgije i pijače priređivali njemački oficiri, dok je još bilo vina, te su joj pokušstvo raskomadali i klavir nemilosrdno razlupali plešući u čizmama po klavijaturi.

Čim je pak princeza primijetila, da me je svojim pripovijedanjem potresla, požalila je, da je to učinila i počela me tješiti, neka ne mislim, da je time ciljala na austro-njemačku vojsku ili na Bosance, koji su joj najmanje zla nanijeli, već se žalila na rat uopće i na sve vojnike podjednako, pa i na talijansku vojsku. Do sloma kod Caporetta nalazio se naime njezin dvorac u prvoj etapi iza talijanske fronte, kao što se sada nalazio iza austrijske fronte, pa je relativno najviše pretrpjela upravo od talijanske vojske, jer je tada dvorac bio pun svega i svačega.

Da bi dokazala svoju dobronamjernost i objektivnost ispričala mi je, kako je odmah poslije povlačenja talijanskih trupa rodila sina, pa joj je austrijska komanda o „sretnom“ familijskom događaju preko Švicarske brzojavno obavije-

Prijelaz regimente preko Piave Longarone

Minjaža u Meanu

stila njenog supruga, koji je kao kapetan služio u talijanskoj vojsci.

Princesa je tog dana jela malo polente (žganaca) sa mlijekom, a kako joj je kukuruzno brašno bilo na izmaku, bojala se skore budućnosti.

Bio sam sudbinom te talijanske princeze tako potresen, uz veoma težak i mučan osjećaj suodgovornosti za sve joj učinjeno zlo, da sam poslije podne bez oprostaja i nečujno izišao iz dvorca, jer mi je bilo nemoguće, da joj ma čime pomognem.

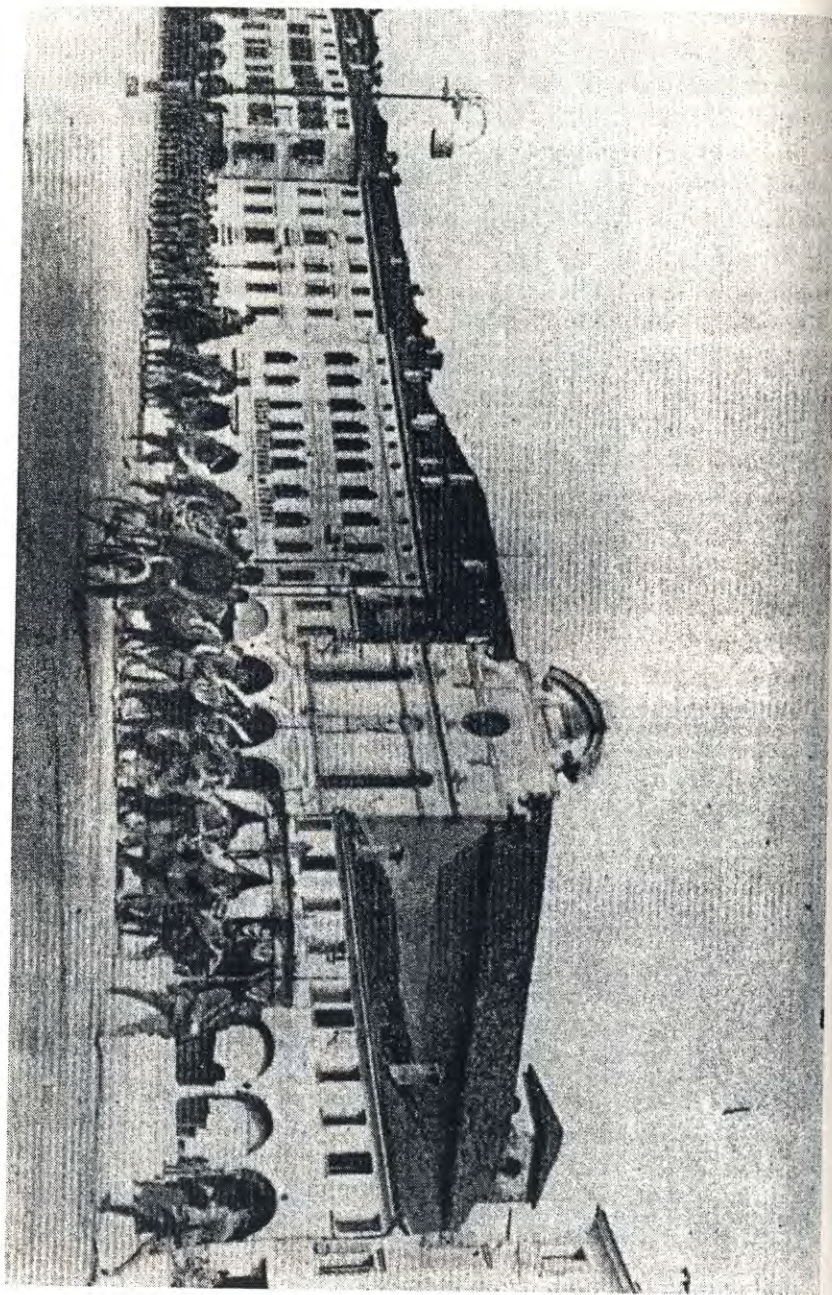
*

Prošli smo svečano sa muzikom i razvijenom hrvatskom zastavom kroz lijepi, starodrevni i veliki brdski grad Belluno. Bosanske pukovnije nisu naime imale zvanične austrijske zastave, nego su u ratu svi maršbataljoni dolazili na ratište samo sa hrvatskim zastavama, pošto su srpske bile zabranjene. Međutim nas nisu pozdravljale djevojčice u bjelini sipajući cvijeće pred nas, nego je preko Piazza grande prolazila samo jedna stara baba ne obazirući se na nas i mrmljajući „— orca malora i austriachi!“ — a kapeći svih prozora na kućama bili su zatvoreni i sva su vrata bila čvrsto zaključana.

Prolazeći mimo Belluna divio sam se i ovog puta tehničkom znanju i velikoj vrijednosti austrijskih pionira, pošto su u najkraće vrijeme popravili razvaljene željezničke viadukte, raskrčili razorene tunele, podigli nove mostove preko silne Piave i učinili upotrebljivima glavne ceste. Željeznički viadukt kod Belluna bio je ogromnih dimenzija i pošto ga je najprije trebalo popraviti, to je cijeli rad izvršen u drvu, pa je ta velika drvena konstrukcija bila upravo dekorativna.

Stigli smo pretovareni i izgladnjeli po kiši i susnježici u stari kulturni grad Feltre, koji je na glavnom trgu podigao velik i lijep spomenik svom „Gutenbergu“, jer se talijanska knjiga rodila u Feltre. Tada je pored „Gutenbergovog“ spomenika stajao top za odbranu od avionskih napada.

U gradu Feltre upoznao sam korpskomandanta glasovitog austrijskog generala Alfreda Krausa, koji je imao velike zasluge za pobjedu kod Caporetta. Našao sam i njegovog zamjenika generalstabsšefa armije podmaršala Le

Prolaz regimente kroz Belluno

Beau-a i srdačno se s njime pozdravio. Sa njime i sa prijateljem Milutinom Matotom sam još 23. VIII. 1914. god. kod Šapca pribirao razbijene jedinice i poveo ih naprijed kao urednu švarmliniju. Le Beau nam je tada bio brigadir. Našli smo se sada kao stari dobri drugovi i naveče me odveo kao gosta u svoju menažu, a zatim u Feldkino na bioskopsku pretstavu, pa smo gledali Astu Nielsen, Harry Piela i Maksa Lindnera.

Poslije jednog dana odmora u Feltre vukli su se naši slabi i gladni vojnici sa velikim i od kiše otešćanim teretom dalje. Nije to više bila samo predratna 6 kg teška kompletna ratna oprema vojnika, nego je uslijed tehničkog usavršavanja i dugog ratovanja postajala sve teža. U prvom je redu pješak osim svoje municije od 120 patrona nosio i 3 bombe i jednu ili dvije gevergranate. K tome je došao pokrivač, lopata, mala limena peć t.zv. švarmofen, zimsko rublje, često i teška krznena kabanica za horhpostena, te konačno ocjelni šljem (Stahlhelm).

Sporo smo se vukli dolomitskom cestom kraj silnih, već razorenih talijanskih utvrda kod Primolana, kroz Fonzaso, gdje je boravila naša nova korpskomanda, uzbrdo i polagano preko Ponte della Sera, gdje je most bio izgrađen u betonu tako, da je istodobno bio i brana za veliki slap, na kojem se smjestila električna hidrocentrala. Iscrpljeni i nemoćni stigli smo konačno po toplom, zimskom suncu u Lamon.

Lamon

Lamon nam je bio određen za odmor prije nego što ćemo poći u naš novi položaj na Monte Asolone, Monte Pertica i Col Caprile. Istodobno smo bili korpsrezerva.

Lamon je mali i siromašni brdski gradić, koji leži na visoravni od 640 m na podnožju Monte Vallazze (2200 m) sa tipično skromnim i mirnim alpskim stanovništvom. Nisam vidio muževa, nego samo žene, djecu i pogdjekojeg starca.

Život bi nam u Lamonu bio dosta ugodan, ali je hrana bila još slabija, nego dotada. Pučanstva nije bilo mnogo, no i ono se hranilo samo milošću naših vojnika.

Radi nedovoljne hrane vježbali smo malo i samo u neposrednoj blizini mjesta.

Pošto je na budućim položajima oko Mte Asolone bilo još gore, to moramo Bogu hvaliti, što su nam dva sretna događaja produžila boravak u Lamonu. Za jedan je događaj bio zaslužan stari bečki liječnik, koji je bio Stationschefarzt, a za drugi ja.

Taj je doktor toliko zavolio Bosance, da je upotrebio sve trikove, kako bi im pomogao i poštudio ih od horbe i nezgoda. Tako je izmislio i iskonstruirao sumnju za dva slučaja trbušnog tifusa. Sa njima je zavlačio dokle se dalo i mi smo mu ostali vječno zahvalni.

Moj je slučaj bio neobičan, pa ću ga stoga podrobno ispričovijedati.

U to sam doba bio regimentsadjutant.

Bio je jedan sat noću, kad me probudio telefonista i javio mi, da me korpskomanda zove na telefon. Naslućivao sam, da nam taj razgovor ne može donijeti ništa dobra i odlučio sam, da ću biti oprezan do skrajnih mogućnosti.

Došavši na telefon začujem glas kapetana baruna Schwarza adjutanta 32. peštanske regimente, koja je bila u kvartirima sela na obližnjem brdu. Odmah me upitao, što bi to moglo značiti, da nas zovu u to gluho doba noći. Moja je zla slutnja bila tim jača, pošto sam slučajno predveče čuo, da je posljednjih dana bilo na Mte Pertica kod 85. češke regimente više prebjega k Talijanima i da se posljednji dan jedan cugsfirer sa svojom cijelom jedinicom predao protivniku. O svemu tome nisam ni riječi rekao svom mađarskom drugu, nego sam jedino kao i on izrazio svoje čuđenje zbog tog kasnog nazova.

Doskora smo začuli glas generalštabsšefa korpsa oberstara Stromfelda, koji nas je poslije kratkog pozdrava počeo podrobno ispitivati o opremi naših pukovnija za brdski rat o njihovom brojnom i zdravstvenom stanju, o municiji, o eksplozivima i bombama itd. Odgovori mog druga zadovoljili su u svemu, pošto je kod njega sve bilo ispravno i kompletno a kod mene je sve bilo tek u pripremi, nedovoljno i slabo. Kada smo završili taj kobni službeni intervju. kazao nam je oberst Stromfeld: „ostanite gospodo na telefonu, dok izvijestim njegovu ekšelenciju.“ Mom drugu Schwarzu situacija još nije bila jasna, pa me naivno upitao: „šta misliš Pero, što bi to ispitanje moglo značiti?“ Dobro, da nije

mogao vidjeti moj potsmjeh, ali sam mu već otvorenije odgovorio: „ništa dobra. No čini mi se, da su ovog puta Bosanci zapalili Mađarima kuću nad glavom, ali ne od šale kao 1916. godine u Rusiji kod Batkowa.“

Oberstar Stromfeld se vratio i kazao: „Seine Exzellenz hat befohlen Infanterieregiment 32 Alarm, dir Blašković danke ich.“

To je bilo sve.

Kada sam se sa telefona vratio svom ležaju i pogledao kroz prozor, imao sam prizor, koji me zabrinuo, iako sam bio zadovoljan, da sam za svoje ljude učinio dobro djelo. Vani je naime padao snijeg. Pahuljice su bile velike kao dlan. Takav sam snijeg vidio samo jednom 1917. god. na Skadarskom jezeru.

Te je noći po nevremenu 32. regimenta krenula u položaje oko Monte Grappe, a Bosanci su u Lamonu dobro spavali.

Četrnaest dana poslije toga doživljaja naša je divizija opet krenula i pješke se poznatim nam putem vratila na frontu Piave. Izraz „poznatim“ možda i nije točan, jer su vidici bili sasvim novi za marša u obrnutom pravcu kroz taj božanski kraj.

Kad smo se sa našeg sjevernog visa spustili u dolinu i ušli u Fonzaso, ulazila je sa juga istodobno 32. regimenta.

Govorio sam tom zgodom sa kapetanom barunom Schwarzmom. Bio se već dosjetio, kakvu je glupost uradio sa svojim povoljnim raportom korpskomandi, no bilo je kasno.

Tada mi je saopćio, da mu je regimenta za vrijeme od 14 dana imala 1700 vojnika gubitaka od svega 3000 t. j. više od polovice. Gubici su bili djelimice krvavi, djelimice uslijed hladnoće, raznih bolesti i nesretnih padova te poledice.

Ta me vijest nije obradovala, ali sam imao na umu, da su Bosanci za istu peštansku regimentu pretrpjeli znatno veće gubitke kod osvajanja izgubljenih ili napuštenih položaja, osobito kod Turke u Karpatima, kod Sopanowa u Wolchyniji i kod Žwyžyna u Galiciji.

Htio bih se na završetku ovog odjelka osvrnuti na ličnost, koju sam nekoliko puta spomenuo.

Generalštabni oberstar Stromfeld živio je poslije prevrata u Budimpešti. Za vrijeme komunističke revolucije Bele Kuna u Mađarskoj, Stromfeld je prisilno postao generalstabs-

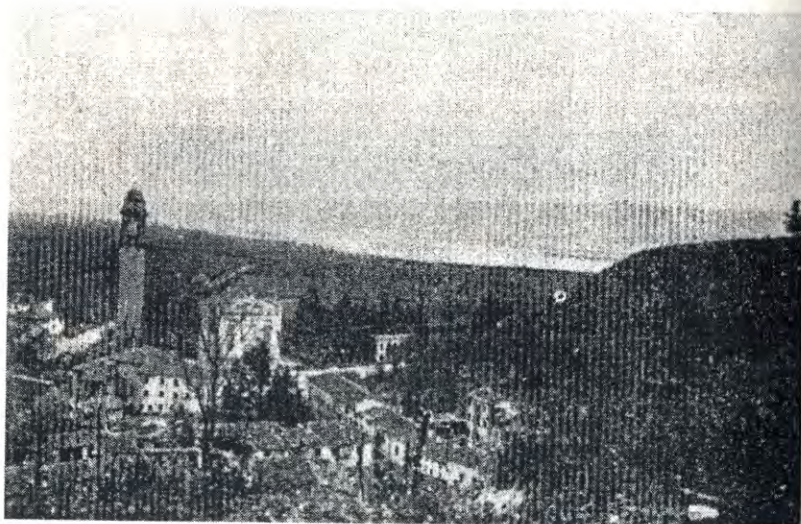
Kod Lamona ispod Mte Valazze

Kod Lamona

Usjek Brente. U galeriji regimentnskomanda BH 7

Solighetto

šef „crvene“ mađarske vojske. Vodio je i operacije mađarskih komunista protiv Čehoslovačke 1919. godine.

Poslije dolaska „bijelih“ i današnjeg Horthy-jevog režima na vlast, Stromfelda su optužili i osudili na 3 godine tamnice, iako je većina Mađara priznala, da je osuda uslijedila iz formalnih razloga, pošto su našli, da Stromfeld nije ništa skrivio, ni kao Mađar, ni kao oficir.

Teško stanje je u to doba vladalo na svim linijama, što se najbolje očituje jedinom drugarskom večerom, koju sam priredio u Lamonu.

Koliko mi je puta za vrijeme rata klonuo duh, jer sam u cijeloj BH 3 regimenti bio sam samcat bez mojih starih drugova. Osamljenost ubija. Imao sam oko sebe samo nova lica mladih ljudi ili rezervnih oficira.

U Lamonu se opet prikupilo nešto starijih i aktivnih oficira, pa sam dao prirediti jednu večericu za kapetane, kojih je tada u pukovniji bilo devet. Pobrinuo sam se za nešto bolje jelo i piće, a naredio sam muzici, da u menaži te večeri svira naš odličan Schrammelquartet. Usprkos svih priprema pravog raspoloženja nije bilo. Raznim šalama, pjesmama i govorima probali smo doduše da ga izazovemo, ali uzalud. Pravi „Gemütlichkeit“ se nije dao probuditi. Zlo nam je bilo suviše blizu. Zlo kod naših vojnika, zlo u narodu ovdje i kotkuće, a u kojoj familiji nije bilo mnogo zla? Čežnja za domom i za bilo kakvim svršetkom rata bila je prevelika i nije dopustila, da se razvije bilo koje drugo osjećanje.

A bio je među nama tada i jedan drug, koji je kao zloduh potkopao svaki pothvat i priječio svaku stvar, jer je bio sasvim destruktivan iako inteligentan. Neću mu ni imena spomenuti. Čekala ga je najtragičnija sudbina. U Karpatima su ga 1919. god. kod susreta čehoslovačke vojske i „crvenih“ Mađara ubili vlastiti vojnici.

Najveću je veselost izazvao naš komični brigadir sa svojom perikom, koja mu je jednom zajedno sa kapom odletjela sa glave. Jedan mu je stari feldvebel tako nalikovao, da je stražar na Stationswache jednom izazvao počast straže sa „Gewehr heraaaauus“, pošto je držao, da je došao glavom brigadir, a bio je tek naš stari „feldbaba“.

Kroz položaje na Monte Grappi

Sa grupom oficira naše peštanske divizije obišao sam položaje XXVI. korpsa 11. armije po nekim visovima Mte Grappe, kao što je Monte Pertica 1549 m, Monte Asolone 1461 m, col della Beretta 1458 m i col Caprile 1288 m, sve do uvale rijeke Brente.

Moram spomenuti da nas je bilo svega pet. Bataljonskomandant 32. regimente dobio je još u Primolanu proljev, a onog od 44. regimente zabolila je kod prvog uspona noga i oni su se vratili natrag. Uza me je ostao dragi mi drug kapetan Escherich od I.R. 69, koji je bio komandant jurišnog bataljona divizije i oberlajtnant Koteček od naše regimente, koji je bio komandant bosanske jurišne kompanije. Sa dubokim se pijetetom sjećam ove dvojice, pošto su zajedno poginuli na Montellu četiri mjeseca iza našeg dolaska na talijansko ratište.

Vozili smo se autom preko Ponte della Sera, Fonzaso i Arsie do velebne talijanske tvrđave Primolano. Taj je fortifikacijski gigant podignut na mjestu, gdje se kroz duboke uvale probija rijeka Cismon dolazeći iz srca Dolomita te uvire u Brentu u Val Sugana, stjecištu Lessinskih i Venecijanskih Alpa. Tvrđava nije više bila moderna, pa opet je silno djelovala. Neznam dali je na ratnika bio jači utisak od ogromnih zidurina ili od razvalina prouzročenih teškim austrijskim topovima. Silnim smo se serpentinama spuštali kroz samu tvrđatu strmo u korito Brente, gdje je cesta zakrenula na jug, i mi smo zastali kao ukopani pred novim prizorom divlje prirode, koji se pružio pred našim očima.

Nije ni čudo da je sam Dante spjevao dio svog „Pakla“ u tome kraju. Nešto dalje na jugu ulazi u dol Brente sa zapadne strane Val Frenzella, preko koje su se tada vukli naši i talijanski, odnosno engleski položaji, a gdje je Dante boravio u političkom izgnanstvu. Nekoja se od njegovih pjevanja „Pakla“ odigravaju upravo u ovim jarugama i na njihovim okomitim stijenama.

Prošli smo posljednju utvrdu u samom koritu Brente pred ušćem Cismona. Zora je svitala. Čitavo je nebo bilo u plamenu raketa i reflektora, granata i šrapnela. Prizor nije bio neprirodan, i kao da je samo nebo bliještilo munjama i

tutnjilo grmljavinom, koja je od strmih stijena stostruko odjekivala. Redovna je to pojava bila pred svanuće. Napregnuti su živci poslije probdjevne noći vidjeli pod jutro prikaze pa je uslijed neoprezno ili naglo ispucane crvene rakete vlastita artilerija dala gustu baražnu vatru, koju je neprijatelj odmah uzvratio i pakao je bio gotov. U takvoj silnoj sceneriji gledao sam prviput klanac Brente i Val Gozza.

Ulaz u Val Gozza, kroz koju je vodio put za Monte Asolone, bio je strašan, veličanstven i divan. Ni na pozornici se tako divlji kraj ne bi dao bolje prikazati. Padine stijena su tako strme, da su mjestimice okomite, a valja znati da je dolina od 200 m nadmorske visine okružena visovima od 1000 do 1800 m. Nezaboravan utisak, jer nam oči još nisu takova šta ugledale! Sve što smo vidjeli, bilo je istodobno i grozno i lijepo.

Odmah na početku uspona otklonio sam vodića, kojeg nam je ponudila brigadekomanda. Nisam bio nesamostalan, a dobro sam čitao kartu.

Polaganim smo tempom pošli naprijed, jer i narodna poslovice kaže, tko polagano ide, daleko dođe. Toga sam se principa u hodu držao cijelog života i uvijek sam najdalje stigao. Ali usput nisam stajao, niti se odmarao, već se stalno i polagano kretao naprijed.

Staza, koja je vodila usponom Val Gozze prema Monte Asolone, bila je proširena za saobraćaj sa „tragtirima“ i na njoj su se stalno kretali nosači — ljudi i mazge — sa teškim teretima iznad dubokih ponora. Bosanske kompanije nosača bile su na mučnom poslu, a našao sam i bosanske arbajter-abtajlunge, koje su spravama za miniranje i rušenje stijena prolazile na kopanje rezervnih položaja. Neznam, što je od tog bilo teže i gore. Oni u rovu, vrebali su i čučili u stalnoj oskudici i u stalnoj životnoj opasnosti, a ovi, koji su radili i vukli terete, mučili su se gotovo još i više. Hrana im nije bila nikakva, posao im je bio težak, pa su se iscrpljene, suhe ljudske kosti jedva vukle, a morale su tegliti dan i noć. Opasnost nije ni za njih bila mnogo manja, negoli u prvom položaju, a i avijatičari su im stalno kružili nad glavom sipajući na njih smrt i javljajući svojoj artileriji njihova kretanja.

Gledao sam pored puta logore tih nevoljnika, koji su izmjenično radili, nosili terete ili su bili u rezervi. Ležišta

su im bila na samoj goloj stijeni bez i trunca slame, posuta tek kamenim pijeskom, a šatorsko krilo razapeto nad pećinom, bilo im je jedini krov nad glavom. Nekoji su stijenu klesanjem izdubili, da bi ih bar donekle zaštitila od granata, a drugi su ležali nezaštićeni nudeći se smrti.

Prokleo sam više komande, što nisu na tako teškoj i trnovitoj stazi napravili bar kod zaokreta za bijedne nosače koju malu baraku, gdje bi se tim patnicima pružila kava ili čaj. Po stazi je valjalo ići vrlo oprezno. Zagaziš li krivo, možeš se lako strmoglaviti u ponor, a ne paziš li pod nogu, nagazit ćeš na čovečji izmet. Radnici i ratnici što su se ovuda verali morali su si naći olakšanje, a gdje?, Samo usput. A mnogi su imali od loše hrane stalan proljev. Kod obavljanja nužde nisu se usudili stati na rub staze i tako je sav put bio pun smrada i gada.

Prema ratnoj nauci šest vojnika pozadine služe svakog vojnika, koji u rovu drži pušku u ruci (računajući od tvornice oružja i municije), a na ovom je teškom terenu bilo potrebno njih 9, jer su se sve potrebe morale na ramenima donijeti izdaleka na visoka brda.

Cijeli je kraj bio sam kamen. Bilo je ranije i nešto šume, ali su mnogobrojne granate preorale kamen i iščupale posljednji korijen smreka, koje su još na toj visini mogle rasti. Komad drva značio je stoga veliku dragocjenost i donosio se izdaleka, kako bi se ogrijale smrznute duše ratnika. Osim na drvima bila je oskudica i na vodi. Sva se voda na visinske položaje nosila u burencima. Minimalna dnevna potreba odraslog čovjeka iznosi dvije litre. Međutim borci u tim golim brdima, koje je pola godine cijelog dana peklo vruće sunce, a još su stalno vrebajući na neprijatelja rušili kamen, da poprave svoj položaj, dobili su na glavu jedva pola litre pitke vode. O umivanju i pranju nije bilo ni govora, pa ni onda, ako je pojedina jedinica ostala u položaju bez zamjene i nekoliko mjeseci. Zaostali snijeg u uvalama i jamama, iako je bio gadan i čadav, pohlepno su stoga hvatali rukama i jeli kao sladoled. U istim su jamama ratnici rado obavljali nuždu iz praznovjerja, da granata ne udara na ono mjesto, gdje je jedanput udarila. Tako su pili vodu ili snijeg iz jama, u kojima se izmiješao sa snijegom čovečji izmet i po koja ljudska kost, kojima je cijeli kraj bio bogato

posut, jer su se mrtvaci zakapali tek ispod nekoliko zgrnutih kamena.

U prvi položaj nije po danu nitko mogao stići, jer je sve bilo vidljivo. Položaji nisu više bili građeni prema našim starim pojmovima dekunga; bilo je tek nekoliko nepovezanih plitkih rovova i mnogih čvrstih gnijezda za pojedine desetine. Bolje je bio izgrađen rezervni rov, koji je zapravo bio glavna obrambena linija, jer je bubnjarska artiljerijska vatra redovno uništila rijetke pretstraže.

Sa Monte Asolone lijepo se vidio cijeli masiv Monte Grappe, koji nam se ugnijezdio u lijevom boku, a Talijani su ga čvrsto držali. Prva borbena linija još se pomicala amo tamo. Jedni su donosili municiju, a drugi odnosili ranjenike. Transporti su bili gusti, menaža rijetka, a raspoloženje očajno.

Drugarstvo se više nije ni tražilo. Na tom je ratištu bila svaka drugarska posjeta nepoželjna. „Šta će mi, kad ga ne mogu ničim poslužiti, jer ako mi popije samo pola čaše vode, već me teško ošteti.“ Tako je govorila većina oficira.

Put od Monte Asolona na Col della Beretta, kota 1458 m bio je pust kamen. Iza pojedinih većih hrpa kamenja ili iza koje stijene čučili su vojnici. Nitko nije nikoga gledao, svi su čekali i brojili sate.

Naišao sam na jednog Bosanca, kako je sam sjedio pod pećinom, pa sam ga upitao: „a što si ti lancmane ovdje?“ On me zabezeknuto pogledao i odgovorio: „a... zar ja...?“ , na to sam prihvatio: „da ti, što ti ovdje radiš, što si?“ On: „... a ... ja ... brigaderezerva...“

Od col della Beretta na Col Caprile, kota 1288 m vodila su dva puta. Stara je staza bila kraća, ali su je Talijani vidjeli i često je bila pod njihovom vatrom, dok je drugi u stijenu uklesani put bio bolji, neopasniji, ali znatno duži.

Poslije kratkog odmora i okrepe upitao sam svoje drugove, kojim ćemo putem. Prepustili su mi odluku, a ja sam se odlučio za kraći put. Poslije nekoliko koraka se staza spustila strmo nizbrdo. Odredio sam da idemo u razmacima od 30 koraka i pošao sam prvi. Poslije desetak koraka poskliznuo sam se na ostatku leda među kamenjem i pao na lijevo koljeno te se u tom stavu otkliznuo još desetak metara po ledu nizbrdo. Ogrebao sam dlanove do krvi, a

koljeno me toliko boljelo, da se nisam mogao pridići. Pri-
trčao mi je Koteček i pomogao mi ustati, pa me i dalje
podupirao, dok smo našli jedan kolac. Bio sam razbio čašicu
lijevog koljena, a oko mene je bila pustoš i trebalo je saći
preko 1000 m strmo naniže, jer smo se nalazili upravo pred
Col Caprilom.

Ipak smo produžili put, koji nas je doveo do utvrda
tog čudnog brda. Moja je neznaka bila teža, nego što sam
mislio. Sâm sam si bio kriv. Cijelo sam vrijeme na no-
gama imao oštra gvožđa za penjanje, ali sam ih za vri-
jeme odmora odložio i zatim zaboravio prikvačiti na cipele.
Sada sam šepao i stenjao. Međutim smo trebali dobro paziti,
gdje bismo se mogli zakloniti, ako začujemo dobro poznate
zvukove granata, mina ili šrapnela, koji su avizirali tešku
opasnost.

Col Caprile, koji je trebao postati za našu regimentu
nov položaj, bio je jedinstveno utvrđen kao t. zv. „Geschütz-
kaverne“ na obronku Monte S. Gabriele na Soči. To su brdo
Talijani bezbroj puta jurišali i osvojili ga za nekoliko časaka,
a kada su pouzdano tvrdili, da je njihovo, onda su kratkim
protivunapadom iz unutrašnjosti brda bačeni natrag. Cijeli je
Col Caprile bio prokopan i samo se tunelima dolazilo do
pojedinih obrambenih pozicija. I najljuća vatra teške arti-
lerije nije mu mogla naškoditi. U brdu je bio štab cijele
regimente sa dva bataljona na pozicijama. Vojnici su ležali
na daskama u četiri kata kao na brodu, a u telefonsku
centralu regimente jedva se mogao sjedečki smjestiti sam
telefonist.

U mračnom tunelu sudario sam se s jednim oficijom i
nismo se baš ljubezno pozdravili. Iza kratkog razgovora
razabrao sam, da govorim s mojim starim drugom i prij-
ateljem majorom Kissom, koga nisam vidio već desetak godina.

Ne znam dali sam išta u životu teže svladao nego silaz
sa Col Caprile kroz jarugu S. Lorenzo do doline Brente.

Po strmoj i skliskoj stazi skakao sam na jednoj nozi
s kamena na kamen. Svaki mi je korak zadavao najveće
boli. Što dalje to gore, pošto su bolovi u koljenu bivali
sve veći.

Zastao sam radi odmora. Prolazili su stari Bosanci nato-
vareni brdskim topovskim cijevima i municijom za položaj.

Jedan me od njih blago i poznato pogledao i javio se, da
je kod mene služio u Erkinji (Örkény). Upitao sam ga za
zdravlje i kako živi. Izjadao mi se, da ga je feljbaba noćas
poslao sa Col Caprile dolje do Brente po tovar, upravo prije
dolaska i dijeljenja minjaže. Kad je u zoru sašao u dolinu,
već su farkihe bile otišle i on ni kahvu nije fasovao, pa
tako sada već drugi dan gladan i žedan vuče top-na brdo.
Pošto je talijanska artilerija i tada tukla provaliju S. Lorenza
šrapnelima, to sam dodao, da mu pokažem sućut sa njegovim
teškim životom: „pa još te šrapneli mogu ubiti“, a on mi
je plačući uzvratilo: „gospodine kapetane, pa ja gazeć ko
koza ovuda, stalno upućujem samo jednu molitvu Alahu, da
me ubije, jer ovo nije život...“

Odista je taj stari Bošnjak imao pravo. Svi oni, koje je zla
kob bacila na ovaj rad, nisu ni mogli drugo, nego da se mole
Bogu, da im prekrati muke. Proklinjao sam i opet našu ko-
mandu, što nije instalirala žičanu željeznicu, nego je pustila
da ta sirota raja bijedno propada. Međutim smo u novinama
mogli čitati i ovakove stayke: „Naši hrabri vojnici na ratištu
čeznu za novim bitkama i daljim pobjedama...“ a naša je
čežnja bila, da crknu svi oni, koji su tako pisali i mislili.

Iza silaza do Brente, gdje su uporedo vodile cesta i
željeznica, prošli smo mali tunel i ušli u jednu od krasnih
galerija željezničke pruge, gdje se tada nalazio štab BH 7.
regimente. Bio je to bez sumnje najidealniji smještaj regi-
mentskomande u ratu. Regimenta je ležala u položaju s obje
strane Brente i zatvarala dolinu, a štab je bio u galeriji
siguran od najteže artilerije sa pogledom na svu demonsku
ljepotu prirode.

BH 7. regimenta bila je ne samo naša posestrima nego
i dijete naše regimente, jer su to bili naši oficiri i naši momci.

Sačekao sam u galeriji mrak, da se na kolima odvezem
do svoje regimente, pošto nisam više mogao hodati, a razbi-
jeno koljeno bilo je jako otečeno. Imao sam međutim kod tog
štaba dosta posla, pa sam uredio i dogovorio razna oficirska
pišanja, te pitanje invalidskog fonda i ratne povijesti
regimente.

*

Vrativši se u Lamon odležao sam skoro cijelo vrijeme
naše rezerve t. j. još tri nedjelje u postelji sa bolesnom

nogom. Ponudili su mi odlazak u bolnicu, ali sam radije ostao, pošto se u tako teškim danima nisam mogao rastati od svojih vojnika. Istotako sam odbio i poziv kadera, da odem u Budimpeštu za šefa ratne nastave, iako je taj poziv bio neobično laskav i privlačiv.

*

Čuvši da sam bolestan, posjetio me na pola dana naš generalštabsšef divizije Franz princ Hohenlohe, pa smo se o svim pitanjima izdašno porazgovorili.

*

U Lamonu su kuće bile visoke na dva i tri kata, jer su u njima stanovale cijele zadruge. Odlična im je bila kanalizacija i silni su im bili uređaji za pranje rublja i napajanje stoke.

Dnevno je poslije podne svirala na trgu naša regimentsmuzika. Malo ih je bilo, kojima je do nje bilo stalo. Među njima ja sam bio često prisutan, pošto je za me muzika uvijek bila najmilija poslastica.

Često je padao snijeg, ali smo imali i nekoliko sjajnih sunčanih dana.

Čim mi se koljeno oporavilo, marljivo sam jašio.

Ogorčila me i uvrijedila povjerljiva naredba, da se politički nepouzdati elementi južnih Slavena više ne šalju kaderima, gdje je bilo leglo njihovog prevratničkog rada.

U Lamonu sam izdao opet jedan broj naših novina „Laeman“.

*

Započelo je već proljeće, kada smo iz Lamona krenuli istim putem natrag na Piavu. U Ponte nelle Alpi stigli smo 22. III. 1918. Odanle sam posjetio u Gusighe avijatičare, kojima je komandirao moj bivši đak Losert. Cijelu smo se noć veselili i pili, a ujutro me moj domaćin poveo na aerodrom, odakle smo zajednički uzletjeli nad talijanske položaje. Poslije 1911. godine, kad sam u Novom Sadu nekoliko puta letio avionom, bio je to moj prvi lijet.

U selu Cima Nove na Lago Morto, gdje sam kod prvog prolaza noćio, našao sam ponovno dragu mi dječicu Con-

stantinu i Beatrice, pa su me kao starog znanca srdačno pozdravile.

Krasno je građena i u stijenu usječena cesta pored jezera Lago di Santa Croce i gdje koji Bošnjak nije mogao odoljeti svom srcu pa je dao maha svom oduševljenju bacivši u dubinu jezera bombu. Njegov se teret time smanjio, a bomba je povodom eksplozije učinila prekrasan šadrvan...

Cestom pored jezera prolazio je neki brdski tren, nošen od bosanskih konja i mazga. Zapelo mi je oko na vodiću, tragtireru, koji je bio sigurno preko 60 godina star. Upitao sam ga, odakle je i kako su ga tako starog uzeli u vojsku, a on mi je ispriповjedio, da je od Zvornika i da je bio kod bunara u svom selu, kad je došao taj tren i pred njim se zaustavio. Neki ga je vojnik umolio, da mu pridrži konja, a čas iza toga začuo je komandu: „vorwärts!“, te su i njega gurnuli da krene. Ima tome već poldrug godine, kako putuje s istim trenom od ratišta na ratište i sve je njegovo dokazivanje, da on nije vojnik bilo uzaludno. Muka mu je bila, što se od svojih nije ni oprostio, ali inače mu je bilo dobro, jer je dobivao dosta minjaže. Svi su ga Nijemci i Česi u trenu zvali Mujo, dok mu je pravo ime bilo Omer.

LAGO

Kroz predgrađe Vittoria produžili smo marš do malih sela S. Maria i Lago na jezeru, koje se zvalo samo Lago kao i glavno mjesto na njemu. Onkraj jezera ležalo je lijepo mjestance Fratta, a nedaleko od njega između malih brdašća slikovit gradić Tarzo. Tamo je bila divizija, pa smo katkada svraćali do nje osobito u Velikom tjednu. Neću zaboraviti svog iznenađenja, kad sam čuo, da u crkvi zapravo cijela župa ministrira i odgovara latinski svećeniku na govorene i pjevane misne riječi. Pjevali su zvučno u tri glasa, a otajstvo se na procesiji nije nosilo ispod baldahina, nego ispod svilenog suncobrana.

Naše je jezero ležalo u blagoj uvali između plodnih i rodnih obronaka punih vinograda, smokava, maslina i kistanja. Sav je kraj nosio obilježje visoke kulture i blagostanja.

Iz jezera je otjecao potok Soligo, i protjecao kroz krasna, bogata mjesta Cison di Valmarino, Follina, Pieve di Solighetto, Pieve di Soligo, te uvirao kod Falzè di Piave u Piavu.

Ne znam, da li se na ijedno drugo boravište za vrijeme rata sjećam tako rado kao na Lago. Odigralo se nije ništa osobitog ni značajnog. Bit će da mi je i zbog toga ostala uspomena nepomućena.

Bili smo neke vrste rezerva, vježbali smo i pravili razne parade i produkcije.

U Lagu smo boravili od 25. ožujka do 9. svibnja u bogatom kraju, ali među gladnim ljudima.

Iz domovine smo dobivali slabe vijesti. Glad i nevolja pritješnjivali su od dana do dana sve više, bjegunaca je bilo na sve strane, kriminal je rastao, a zeleni kader cvao. Jeza nas je hvatala kod pomisli, kako će se to svršiti.

Najprije nas je posjetio vojni biskup Bjelik, koji je došao okičen visokim ordenima nad debelim trbuhom, pa nam je držao propovijed o skromnosti i odricanju...

Iza njega je došao nadvojvoda Josip, bivši komandant naše peštanske divizije, a tada komandant VI. armije u Vittoriu.

Neposredno prije odlaska u položaj na Piavi inspicirao nas je vrhovni komandant vojske u Italiji maršal Svetozar Borojević pl. od Bojne. U njegovoj je pratnji bio opet nadvojvoda Josip, generali Lieb i Pacor, te princ Hohenlohe. Taj istaknuti, najsposobniji i najsretniji vojskovođa Monarhije u svjetskom ratu, ostavio je na sve nas najdublji utisak.

Primajući raporte komandanta bataljona došao je do mene, oslovio me pred cijelom sjajnom pratnjom hrvatski i sav je razgovor o Bosancima vodio sa mnom na svom i mom materinskom jeziku.

Maršal Borojević održao je zatim svim komandantima osobito lijep vojnički govor, kojim nam je protumačio, u čemu leže uzroci svim nedostacima u hrani, odijelu, opremi i oružju. Počeo je od sirovina i tvorničke produkcije, pa produžio sve do saobraćajnih sredstava i boraca u rovu.

Jednu jedinu opasku maršala nisam mogao odobriti, a to je, da bi Talijani bili ljudi podređene pasmine. To nije nikako vrijedilo. Trebalo je vidjeti njihove domove i njihove radove na polju, na kulturama i građevinama, pa nitko ne bi došao do tog neistinitog zaključka. Valja vidjeti Talijanku i ocijeniti je pravilno kao ženu i majku. Iako su mnoge od njih bile nepismene, ipak su bile inteligentne, a držanje im je bilo upravo plemenito. Naše „dame“ trebale bi učiti držanje od talijanskih seljakinja. Oči su im uvijek vatrene i otvorene. Svaki pogled Talijanke preplavi cijelo lice, jer gleda ravno u čovjeka bez zle namjere, pa i bez koketnosti.

Osobiti je užitak bio gledati djecu kod igre sa špekulama ili kod klicanja. Djevojčica od četiri godine znala je u igri razvijati toliko gracije, da bi joj svaka kneginja mogla zavidjeti.

*

Etapa, u koju nam je ušla vojska kod napredovanja kroz venecijansku provinciju, zadivila je sve oficire i vojnike centralnih sila. Savršena je bila izgradnja komunikacione mreže te vojnih skladišta i drugih vojsci potrebnih objekata. Njemački general Otto von Below uskliknuo je: „Wahrlich

die glänzende Etappe der Italiener hätte eine bessere Armée verdient“, citirajući Napoleonove riječi u obrnutom smislu.

*

Tri puta sam obišao položaje duž Piave od Monte Tombe pored Montella sve do Sernaglie. Prvi puta sam bio zbog opće orijentacije na Monte Costa južno od mjesta Guia. Prekrasan vidik pružio se sa tog tek 422 m visokog brda, jer je bilo usred ravnice. Sa njega sam vidio cijelu teritoriju od Pederobbe do Conegliana, gdje su se mjeseca lipnja i listopada odigrale teške i za svršetak rata presudne i krvave borbe.

Pred nama se prostirala slika prave talijanske agrikulture, koja je karakteristična i slikovita. U savršeno ravnim linijama, kao na šahovskoj ploči, nizali su se vinogradi, dudovi, oranice žita i polja riže. Isključeno je uspoređivati ju sa poljoprivredom ma koje zemlje na svijetu. Na obroncima Venecijanskih Alpa nanizale se vile i dvorci sa prekrasnim parkovima i vječnim bujnim zelenilom. Među njima kraljevski dvorac grofa Barbarino, koji je pao kod Asiaga i dvorac Brumal kod Cisona, u kojem je bila odrasla i odgojena carica Zita Bourbon — Habsburg.

*

U Lagu nam je i nebo bilo milostivo, jer smo imali mnogo lijepih proljetnih dana kao još nikada i nigdje dotada. A bilo nam je sunce od prijeke potrebe, da nam se ugriju smrznute duše i da lakše zaboravimo na koncerte naših praznih želudaca.

Pa opet sam katkada ugrabio koju delikatesu! Kao stari ribič odmah sam otkupio od domaćeg čovjeka udicu i mrežu, te sam pecao i hvatao ribe. Jezero nije bilo bogato ribama, a nisam za taj lijepi sport imao ni dovoljno vremena. Ipak sam s vremena na vrijeme nešto ulovio.

*

Stanovao sam na drugom katu velike seljačke kuće, no ne znam da li je bila zadružna ili je pripadala jačem gazdi. Jedan je sunčan proljetni dan iskoristio moj Bego pa mi je

oprao rublje i u dvorištu ga na razapetom užetu prostro za sušenje.

Sjedio sam u svojoj sobi i pisao, kad se u dvorištu podigla velika galama i zapomaganje „vaca magna calze!“ Izašao sam na balkon da vidim, kakova je nevolja snašla domaći svijet.

U dvorištu sam ugledao svog Begu u krugu talijanskih ukućana, kako se ljuti te njima i njihovoj kravi upućuje nekoliko bosanskih poslastica. A i oni se ljute i psuju kravu da je svinja — „porca la vaca!“

Situacija mi je tek postala jasna, kad je kućegazda sa ženom, kćerkom i Begom stupio u moju sobu i bacio se na koljena s molbom za milost. Njegova je pak žena donijela više pari jakih seljačkih čarapa i molila me, da ih uzmem, pošto je baš meni, njihovom dobročinitelju, prokleta krava pojela tri para čarapa, koje su se u dvorištu sušile. Spasio sam im dva sina od smrtne kazne zbog puške, koju su kod njih našli, a sad mi se umjesto hvale još i zlo dogodilo u njihovoj kući.

Morao sam ih dugo tješiti i konačno sam, da ih umirim, uzeo jedan par donijetih čarapa.

Događaj mi je ostao nezaboravan i zbog toga, što sam te čarape obuo svake ljute zime kroz više od 10 godina i svaki se puta sjetio sela Lago i krave, koja je pojela moje čarape.

Iako uzmem u obzir veliku glad krave, ipak moram posumnjati u osobiti kvalitet svojih čarapa, kad ih je krava uzela za hranu.

*

U istoj kući u selu Lago doživio sam vrlo zanimljivu i neobičnu scenu.

Stanovao sam na drugom katu, a bio sam u blizini prozora, kad sam vidio i čuo slijedeći razgovor.

Na balkonu prvog kata spremala je rublje kći kućedomaćina, vrlo lijepa i dražesna seljanka, crnokosa Talijanka. U dvorištu je stajao svijetlih očiju lijep i stasit plavokosi Bosanac cugsfirer Smailbegović. Pun meraka i čežnje zavapio je tek naučenom talijanštinom prema odabranici svoga srca: „signorina, io t'amo molto, con tutto cuore, signorina mia bella — bellissima...“

Djevojka se dosjetila značenju izjave, pa je uzvratila s onim, što je od Bosanca naučila. Nagnula se nad balkon i promrsila: „J... ti mater...“

*

Odavde sam išao na tako zvani fronturlaub. Stanje je u domovini bilo očajno. Upravna služba, željeznice, šumarstvo, pravosuđe i sve ostalo bilo je očajno i svagdje je izbijala anarhija.

Polazeći iz Conegliana pripalio sam svijeću, da vidim što je Bego ponio sa sobom u torbaku. Gledao sam radi hrane, jer se u pozadini nije više ništa moglo dobiti. Vidjevši ga kako neprestano prčka po torbi, u kojoj je bila i neka veća stvar, prigledao sam bolje i primijetio, da je Bego nosio nekakav ogromni budionik. Nikad nisam vidio budionik tolikih razmjera. Na moj mi je upitni pogled odgovorio, da tu uru nosi još iz Belluna, gdje ju je dobio od domačice, pošto se pokvarila, a on ju je doveo u red.

Nisam mu vjerovao, ali sam vidio, da je i moj Bego bio dostojan potomak naših starih graničara, koji su revolucionarnih godina na povratku iz Italije, nosili sa sobom zidne satove, teške lančeve ili velike slike „za uspomenu“

Na Hermadi

Na St. Michele

Pisac u Lago na Alki

Iezero Lago sa Tarzo i S. Maria

U KURZU ZA VIŠE OFICIRE NA SOČKOJ FRONTI (ISONZOFRONT)

Pošto sam se približavao majoriji to me komanda divizije odredila kao najmlađeg na kurz viših oficira u Gorici.

Bio sam presretan, što mi je sudbina namijenila taj doživljaj, da mogu pod upravom najistaknutijih komandanta obići bivšu frontu od Duina na moru do Tolmina u Julijskim Alpama. Među predavačima bio je često spomenuti i odlikovani artileribrigadir Šoštarić, koji je na Hermadi završio svoju karijeru, iako je preko toga služio još dvadeset godina. Bio je premlak prema starijima i mlađima, ali je u borbi bio na svome mjestu. Princ od Parme nalikovao je kancelisti. Moj stariji školski drug Breisach bio je nažalost slab predavač. Svaka mu je primjedba vrijedila. Oduševio je sve nas oberstar Tordek od 63. regimente, koji je bio pravi otac i vođa svoje regimente i nije ni za najkrvavije borbe ništa propustio, što bi moglo olakšati muku vojnika. Naprotiv nam je najviše reklamirani junak general Wolff von San Michele i kao vojnik i kao starješina ostavio slab dojam.

Kad bi naveo sve ono, što su nam pokazali i rekli, morao bih pisati knjigu o preteškim borbama austro-ugarske vojske na Soči. Zadržati ću se tek na onom, što se od borbe još poslije pet mjeseci moglo primijetiti.

*

Gorica mi je ostala u ružičastoj uspomeni kao buket cvijeća još odonda, kad sam kao mlad kadet 1899. god. na biciklu došao u nju iz Trsta na izlet. Gorica je oduvijek bila biser naših južnih gradova. Grad je bio preko dvije i po godine pod vatrom talijanskih, a onda i austrijskih topova, pa opet se u njemu dalo živjeti. Zapravo ga nije nijedan protivnik evakuirao, pa je svijet nekako živio po podrumima

i iza jakih zidova. Nije bilo ulice, ni kuće, ni stijene, koju nije oštetila kanonada. Grad je bio osim toga na dohvatu puščane vatre, pa je po ulicama koji puta padala kiša taneta. Kao što je rijeka Soča bila središte svih austro-talijanskih borba u linearnom pravcu, tako je Gorica bila središte po lokalnom značenju u svih dvanaest velikih i teških bitaka.

Talijansko ratište dijelilo se u glavnom na tirolsku frontu, korušku frontu i frontu na Soči. Na prvom i drugom ratištu vodile su se gotovo uvijek lokalne borbe i ako sa velikom gorčinom, kao na primjer na Col di Lana. Međutim na Soču su Talijani bacili sve svoje snage sa velikim i dalekim ciljevima: Trst—Ljubljana—Beč.

Frontom na Soči je zapovijedao od početka rata sa Italijom od mjeseca svibnja 1915. god. pa do proboja kod Kobarida mjeseca studenog 1917. god. bez prekida general-feldmaršal Borojević.

Sočka fronta je imala 4 ostsjeka, na kojima se borba vodila pod sasvim drugim okolnostima nego na ijednom od drugih bojišta. Najjužniji je ostsjek na kršnoj komenskoj visoravni bio najteži. Gol golcat, pust i tvrd kamen, bez puteva, vode i nastanjenih mjesta. Sa pošumljavanjem se bilo pred rat počelo tek u skromnom obujmu, a od nekoliko bijednih sela na Kršu nije bilo nikakve pomoći. Na sjeveru od Komena bio je sektor Gorice sa dolinom Vipave i njenih pritoka sve do visoravni Banjšice. Treći sektor obuhvatio je Monte S. Gabriele i plato Banjšice, a četvrti Tolmin sa Mrzlim vrhom i Krnom.

O strahotama i krvoproliću na sočkoj fronti već su mi pisali na sjeverno ratište i moji roditelji, koji su u Karlovcu posmatrali duge vlakove pune ranjenika. Uostalom se u Karlovcu dobro razabirala bubnjarska pripremna vatra pojedinih bitaka i odmah bi idućeg dana slijedili sanitetski vlakovi sa ranjenim i sakatim vojnicima. Sjetio sam se na ratno groblje kraj Bohinjskog jezera, koje se nalazilo u pozadini sočke fronte. Kod pomnog promatranja grobova sa označenim datumima, kad su vojnici poginuli, mogu se i danas lako ustanoviti pojedine bitke na Soči.

Bitke su se nizale jedna za drugom. Gubici su s jedne i s druge strane strahovito rasli od hiljada na stotine hiljada. Osim u šestoj i jedanaestoj velebitici Austrijanci nisu

gubili na terenu. U šestoj je pala Gorica, a u jedanaestoj plato Banjšice. U ostalima izgubljeni su samo po neki rovovi. U dvanaestoj pak bici snašla je talijansku vojsku katastrofa. Poraz je mogao biti paraliziran tek na Piavi uz pomoć francuskih i engleskih divizija. Uzrok talijanskih neuspjeha leži s jedne strane u njihovom oklijevanju i prevelikom respektiranju austrijskih ratnih kvaliteta, a s druge strane u aktivnoj odbrani sa relativno veoma malim snagama, koju je uspješno vodio Borojević.

*

Da spomenem što sam vidio i čuo:

Iz Gorice smo pošli na jugozapad ravnim i rodnim oranicama i potpuno razvaljenim mjestima preko Sv. Andrije na Savogno, a zatim smo prešli most preko Vipave kod Rubbie. U razvaljene domove se već bilo vratilo slovensko seljačko stanovništvo i odmah je počelo s obrađivanjem polja. Svakog je dana netko poginuo od mnogih neeksplodiranih granata ili bombi. Šljunkom posuto zemljište bilo je ispremiješano i obiljem čovječjih kostiju. Prolazili smo na podnožju kršnog Komena cestom uz samu Soču, pored koje se vere i željeznica. Strma padina krša zaštitila je Talijane prilikom pribiranja snaga za napad. Onkraj Soče smo ugledali Gradišku, koja je od svih mjesta fronte ostala najbolje sačuvana. Odmah iza mobilizacije napuštena je od austrijske vojske, a poslije zbog slabe taktičke važnosti nije bila bombardirana. Mjesta Segrado i Fogliano bila su razorena, a najviše je stradala Redipuglia, gdje smo razgledali ogromno talijansko ratničko groblje od 120.000 poginulih talijanskih vojnika. Groblje je pružilo jak dokument visoke talijanske kulture. Na svakom je grobu stajao spomenik sa dirljivim natpisom i komad oružja ili amblem roda vojske, u kojem je dotičnik služio ili pak komad oružja, od kojeg je poginuo. Bilo je spomenika, koji su bili prava remek-djela najčuvenijih talijanskih skulptora. Nisam nikada za svog života vidio takvog groblja. Bilo je podignuto odmah iza prvih talijanskih linija i činilo im je zbog toga još veću čast. Dotle su austrijski pali vojnici u kršu bili zatrpani tek sa nekoliko kamena i često su lješinama virile noge ili ruke ispod njih. Srećom se u kršu svršavalo raspadanje lješina veoma

brzo, pa je uslijed toga doskora iščezao i posljednji tužan trag poginulih drugova.

Preko Vermeigliana popeli smo se na plato Doberda i razgledali krvavo bojište, kota 118 Monte dei sei Busi, na kojem su kroz tri bitke naši „ipcigeri“ iz Petrovaradina i „Mitri“ iz Karlovca junački odoljevali bezbrojnim talijanskim napadima. Vođa naše grupe proslavljeni general von Wolff opetovano je naglasio, da su se u prvim bitkama na Soči, u kojima su rub platoa branili pojedini u brzini ovamo prebačeni slabi bataljoni, osobito odlikovale hrabrošću i izdržljivošću hrvatske i dalmatinske jedinice. Da su tada Talijani odlučnije pritisnuli, bila bi im se zaista otvorila vrata za Beč.

Valja priznati, da su austrijske trupe uvijek bile pravovremeno obaviještene o svakoj pripremanoj ofenzivi Talijana, jer su se već kod prvih talijanskih dispozicija za napredovanje ili napad javili u našim rovovima talijanski prebjezi. Stoga je prva linija i rezerva mogla pripremnno sačekati talijansku akciju.

S druge strane su Austrijanci u rat s Talijanima ušli bez ikakvih priprema te iscrpljeni na drugim bojištima, jedino su imali bolje i iskusnije trupe. Austrijske su trupe nemilice ginule bez zaklona u golom kamenu ili im je zaklon činilo tek nekoliko na brzinu zgrnutih kamena. Talijanska trostruko jača artilerija ih je kosila, jer te trupe nisu imale bušilice kao Talijani, a i inače im nisu bile dorasle u kamenim radovima. Talijani su svaku osvojenu stopu terena smjesta utvrdili i vezali sa cijelim sistemom rovova. Njihova je druga linija bila već svuda izgrađena u betonu, pa joj naši topovi većinom malog ili srednjeg kalibra nisu mogli naškoditi. Naprotiv je topovska vatra bez učinka dizala moral boraca. Našima je međutim bilo teže, jer je učinak granate u kršu zbog zdrobljenog kamena bio peterostruko jači, nego na njivi. Učinak granate raste sa otporom na kojeg nailazi. Pohvaliti je trebalo sistematski i dobro organizovanu upotrebu austrijske artilerije. Kolikogod je bila brojčano slaba, toliko je u danom času djelovala koncentričnom vatrom snažno i odlučno.

Na jugu od Monte dei sei Busi kod Selca i nad Monfalconom borile su se hrabro i postojano stare pučko-ustaške jedinice i zaslužile priznanje sa sviju strana.

Borbe kod S. Martino di Carso približile su se po značenju onima od S. Michele, pa su donekle bile sa njima u vezi, jer su Talijani smatrali, da će se k Monte S. Michele najlakše približiti sa juga osvojivši položaje kod S. Martina. Uvala, koja vodi od Soče na gore, služila je Talijanima da se približe, stoga su ju nesmiljeno brisale austrijske strojne puške i kroz nju je u punom smislu riječi tekla krv u potocima. Od samog mjesta S. Martino di Carso jedva je ostao trag, jer su i temelji svih zgrada bili razoreni. Bubnjarska je vatra pretvorila cijelo mjesto u prah i pepeo.

Najvažnija točka položaja cijelog Doberdo platoa bio je Monte S. Michele kota 275. Kroz šest bitaka održao se u našim rukama, kroz šest teških bitaka, svaka od 5 do 15 dana trajanja. I uvijek je bio Monte S. Michele glavna akcija, a nikada sporedna. Dnevno su se nepregledne talijanske kolone uspinjale iz doline Vipave ili Soče po golim padinama oblog kamenitog brda i prelazile su u napad da osvoje tu važnu točku, koja je vladala cijelom visoravni Doberda i cijelom nizinom na svom podnožju.

Höferovi izvještaji i izvještaji talijanske vrhovne komande došli su često u protivurjeđe, u čijim se rukama nalazi Mt. S. Michele kao i S. Gabriele. Za S. Michele ležao je uzrok protivurjeđa u tome, da su njegova tri plosnata vrha izmjenično posjedovali jedni i drugi, te su prema tome bili točni izvještaji jedne i druge strane. Drugačije je bilo sa brijegom S. Gabriela. Sa avionskim fotosnimecima dokazivali su i jedni i drugi, da je brdo u njihovim rukama. Na slikama se međutim nije moglo raspoznati, gdje su ležali borci, a još manje, kome su pripadali. Zapravo nije nikada talijanska stopa zagazila na vrh S. Gabriela. I dandanas se situacija na terenu i po rovovima može točno reproducirati. Prvi talijanski rov dopro je 12 m ispod vrha, ali sam vrh ostao je uvijek u rukama austrijskih trupa.

Vrh brda S. Michele Talijani su poslije pada Gorice, kada je S. Michele bio izbačen iz naše obrambene linije, potkopali za smještaj dviju teških baterija. Sa zapadne i sa sjeverne strane vodio je pod brdo po jedan prostran tunel do 25 m ispod vrha, gdje je bio ulaz u ogromne podzemne prostorije za smještaj topova velikog kalibra. Za svaki je top ta ogromna kaverna imala otvor za pucanje,

a pošto topovi nisu bili merzeri i prema tome nisu mogli pucati pod velikim nagibom, to se pred otvorima morao cijeli teren planirati za mali nagib, a za taj se rad moralo u tvrdom kamenu uposliti hiljade ljudi kroz stotine noći, koji su u stalnoj vatri kopali i odvozili kamen. Takve su radove nekada vršili Rimljani sa robovima. Gledajući masu miniranog kamena morao sam pomišljati i na veliki broj izgubljenih života kod tog posla. Urađeno je međutim sa tehničke strane vrlo mnogo.

Naše je uzbuđenje na Monte San Michele bilo veliko. Talijani su ga opravdano nazvali „Monte sangvine.“ Jednom je temeljito reetablirana karlovačka 96. regimenta na tom brdu vršila protivunapad. Akcija je uspjela i brdo je Talijanima preoteto, ali je od 5000 vojnika regimente talijansku vatru prošlo samo 2000 čitavih vojnika.

Za treće i četvrte bitke na Soči hrabra druga bosanska regimenta branila je to brdo i odbranila ga. Svagdje je bilo Bosanaca, gdje se obilno prolijevala krv.

Prešli smo u dol Valone. Tamo se nalazio čitav grad kaverna i dekunga za oficire i momke, za hranu i municiju. Valone je u golom kršu jedina dolina, u kojoj se moglo naći i nešto zemlje. Prema tome su u njoj bila poređana i groblja jedno do drugoga. Ali su i ta groblja bila opetovano preorana najprije od talijanskih granata, a poslije od austrijskih. U dolini je još uvijek ležao bogat plijen, koji se u glavnom sastojao od ogromnog parka talijanske teške artilerije i velikog broja minenverfera, koje austrijska vojska još nije stigla otpremiti.

Prelazili smo tragove bivših sela Opachiaselo i Jamiano, gdje se pješadija borila u glavnom sa nožem i bombom. Sav teren od Cormonsa do Nabrezine bio je stalno pod vatrom. Stoga se na tome ratištu nije znalo, gdje je bilo više gubitaka, dali u prvoj liniji ili u redovima onih, koji su prvoj liniji donosili hranu, piće i municiju.

Ispred sela Doberdo pregledali smo naš i talijanski položaj, na kojem je izvršen na tom ratištu jedini napad sa plavim plinom (Blaugas). Taj je napad i uspio i nije uspio. Dugo se oklijevalo, dok je do njega došlo. Jedanput je bio vjetar protivnoga pravca, drugiput je bila magla i vlaga, onda su kao za inat počeli udarati talijanski topovi, pa nisu

smjeli sa čeličnim bocama punim plavog plina preblizu prvog položaja i vojnika, onda je opet prebjegao ili nestao neki od naših vojnika i prijetila je izdaja, pa se stoga sektor za napad s otrovnim plinom morao mijenjati. Napad je ipak uspio, jer su na cijelom neprijateljskom terenu određenom za trovanje zaista sva živa bića tako temeljito uništena, da se ni vlastiti vojnici sa najsavršenijim plinskim maskama nisu usudili naprijed. Taj je eksperimenat tražio oko 150 vlastitih žrtava, a Talijani su službeno priznali 1400 mrtvih, budući da su njihovi vojnici bili samo najprimitivnije zaštićeni protiv napada s otrovnim plinom.

*

Austrija je vješto upotrebljavala svoje narode, kako bi u borbi dali maksimum odvažnosti i otpora. Stoga su na sočku frontu odmah prebačene hrvatske, srpske i slovenske jedinice, koje su se u borbi sa Talijanima pokazale kao najelitnije njemačke trupe na drugim ratištima.

Da nabrojim naše trupe, koje su od početka rata sa Italijom bile u borbi na sočkoj fronti:

Rosanska prva regimenta sa 2 bataljona			
„ druga „	5	„	„
„ treća „	2	„	„
„ četvrta „	2	„	„
1 bataljon	6. regimente	Novi Sad	
4 bataljona	17. „	Ljubljana	
5 „	22. „	Sinj	
2 „	46. „	Segedin, samo Srbi	
5 „	47. „	Maribor	
1 bataljon	48. „	Čakovec	
1 „	53. „	Zagreb	
4 bataljona	61. „	Temišvar, samo Srbi	
1 bataljon	70. „	Petrovaradin	
1 „	86. „	Subotica	
5 bataljona	87. „	Celje	
4 „	96. „	Karlovac	
1 bataljon	97. „	Trst	
Jegerbataljon br. 7	Istra		
„ „	8 južna	Koruška	

Jegerbataljon br. 9 južna Štajerska

Austr. domobranci:

3	bataljona	23.	regimente	Sjev. Dalmacija
4	"	26.	"	Maribor
1	"	27.	"	Ljubljana
5	"	37.	"	Južna Dalmacija

Pučke ustaše:

37.	regimente	Dalmacija
6.	"	Subotica
29.	"	Osijek

Osim toga sve formacije ratne mornarice na vodi i na kopnu, koje su bile preko 60% hrvatske.

Sjeverno od Redipuglie pokazivao nam je general Wolff položaj trećeg bataljona moje BH 3 regimente i nije mogao dovoljno pohvaliti izdržljivost i odlučnost Bosanaca u borbi. Strah Talijana pred Bošnjacima bio je tolik, da su poslije i drugim jedinicama davali fesove na glave.

Osobito je general Wolff pohvalio 43. čisto rumunsku regimentu, u kojoj sam ot služio svojih prvih sedam oficirskih godina u Beču i Beloj crkvi, jer je ta regimenta kroz šest bitaka branila vrh Mte S. Michele i pretrpila ogromne gubitke. Pokazao nam je dekung, kod koga je poginuo moj stari drug kapetan Hermann od 43. regimente na Monte S. Michele napominjući, da je sudbina kod toga bila osobito kobna, pošto je to bio već treći oficir prezimena Hermann, koji je na istom mjestu poginuo.

*

Borba je bila neravna. Naši su vojnici bili izmučeni i iscrpljeni dugim ratovanjem, a Talijani svježiji. Talijani su bili odlično opremljeni i vrlo dobro hranjeni, a naši gladni i bos. Naši su se mučili bez vode i municije, a Talijani su imali vodovod do samog položaja i bili su opskrbljeni municijom. Artilerija je imala najmanje tri puta toliko metaka kao naše trupe. Osim toga su joj topovi većinom imali velik kalibar i nije trebala računati sa utrošenom municijom kao mi. Kod nas je vladala oskudica na svemu i svačemu, a osobito na bušilicama, koje su u Kršu bile neophodno potrebne.

Jedina nam je prednost bila, što je u naših vojnika bilo junačko srce i što smo znali bolje vojevati.

Kod S. Martina razgledali smo ogromnu jamu nastalu uslijed našeg miniranja. Tom je prilikom 300 Talijana odletjelo u zrak i odmah je nastala ljuta borba za posjed te jame, dok konačno naši nisu nadvladali. Bila je od osobite važnosti, jer se iz tog položaja vidjela dolina sve do Soče i moglo se primijetiti svako prikupljanje talijanskih snaga za napad.

Pričajući nam o teškim borbama svoje regimente na Monte S. Michele oberstar Kratochwill se doslovce rasplakao.

Prolazili smo nadalje prema istoku kroz uništena sela Jamiano i Selo, kroz kotlinu vještica Hudilog, pa Brestovicom i Komarjem. Sve je oko nas bilo pusto i sam kamen, a u 9., 10. i 11. bici od dima, prašine i pare nije se ništa vidjelo ni usred bijelog dana. Mnogih se dana nije znalo, gdje su bili naši, i dokle su dospjeli neprijatelji, jer se od dima i praha nije ništa razaznavalo.

Borili su se često od kaverne do kaverne. Tko je dospio u kavernu baciti bombu i pred nju postaviti stražu, taj joj je bio vlasnik. Uslijed toga je kojiput cijela posada kaverne zajedno sa cijelim oružjem oslobođena, jer nije postojala mogućnost otpreme zarobljenika.

Zanimljivo je spomenuti, da je pješadija na tom terenu radije jurišala uzbrdo negoli nizbrdo, jer su se kod silaza pokazivale siluete napadača, pa ga je branioc lakše gađao, nego kad je navala uslijedila iz dola.

Težak je bio problem, gdje treba postaviti artileriju. Pješaci su željeli, da im bude što bliže, a i više komande su toj želji rado izlazile u susret, da bude do met artilerije što veći. Ipak je trebalo uvažiti i mnijenje kanonira, koji su nabrajali sve nedostatke preblizog smještaja artilerije prvoj borbenoj liniji:

a) stojeći i sami pod vatrom, koja je bila upućena prvoj liniji, nisu mogli nesmetano i sabrano raditi, a trpjeli su i velike gubitke na ljudstvu i materijalu,

b) nisu mogli gađati neprijateljski rov strmim mecima, i

c) kod najmanjeg uspjeha i prodora sa strane neprijatelja, odmah su i oni postali žrtva plijena.

Približili smo se posljednjoj i najglavnijoj točki cijelog južnog dijela visoravni Doberda, brdu Hermadi kota 323. Taj je vis sjeverno od Duina dominirao cijelim južnim Kršem i njegovim bi padom bio izgubljen i Trst. No Hermada se održala do kraja. Održala se naime njezina jaka podzemna tvrđava, iako nam se prva linija nekoliko puta bila pomaknula sto koraka istočno od vrha. Oko vrha su strčili iz samog kamena pojedini napola izgorjeli kolci, koji su jedino preostali od teških pokušaja pošumljivanja krša.

Sa Hermade smo se spustili do ubavog morskog zaljeva Sistiana, pregledali prastari kamenolom mramora Cava romana, a zatim stari i novi grad Duino, koji su tada obadva bili u prahu i pepelu. Na podnožju Krša otišli smo do izvora jake ponornice Timavo, koja poslije nekoliko stotina koraka utiče u more.

U njezinoj se blizini nalazi gudura „Taubenschlucht“, koju su prozvali „Teufelschlucht“, jer su se oko nje vodile teške borbe i bilo je mnogo izgubljenih ljudskih života.

Drug mi je pokazao mjesto, na kojem su četvrti dan poslije neuspjelog talijanskog napada ispred žice našli mladog teško ranjenog talijanskog kadeta. Ležao je bez svijesti ali je pokazivao znake života, iako su ga crvi bili djelomično izjeli. Pa ipak su ga spasili.

Grad Monfalcone bio je sasvim razoren, a velebne tvornice „Adriawerke“ njezina brodogradilišta i cijela metalurgija bila je sasvim razvaljena. Samo su se isticali u armiranom betonu solidno izgrađeni talijanski rezervni položaji.

Borbe na S. Gabrielu dosta nam je blijedo tumačio slabašni generalštabni oberstar prinz od Parme, brat carice Zite, ali mu je srećom priskoćio u pomoć oberstar Kratochwill prava korenika od vojnika.

Dok smo bili na vrhu tog brda, koji je i dan danas najteži svjedok talijanske ratne nemoći, dogodila se nesreća, jer je jedan od mladih oficira neoprezno baratao sa nepoznatom mu talijanskom bombom, koja mu je u ruci eksplodirala i smrtno ga ranila.

Oko nas je ležao kostur do kostura, a municija, bombe i dijelovi oružja bili su naslagani u takvim hrpama, da se jedva dalo prokrciti. Sve je bilo izrovano i ispremiješano sa kamenom. Lijevak u lijevku, jama u jami i opet deset puta preorani kamen. U borbama oko vrha bilo je bataljona, koji su bačeni u taj vrtlog u jačini od 1000 vojnika, a na vrh je stiglo svega 25 do 30 boraca.

Ispod visa na obronku leži selo Sv. Katarina. Položaj se vukao baš kroz groblje, gdje su se dali u grobnicama sahranjivati mnogi građani iz Gorice. U njihovim su grobnicama bili dekungi za našu ubogu posadu.

Kroz prvih šest bitaka na Soči težište borbe je bio Monte San Michele. Za svaki pedalj zemlje tekli su po golom kamenu potoci krvi. Padom Gorice morao se napustiti Monte San Michele.

Glavni nosioc daljnih borbi na Soči bio je San Gabriele sve do protivuofenzive u dvanaestoj bici. On je bio glavni oslonac naše fronte na Soči. Imajući pred očima njegovo značenje, Talijani su uložili napore i podnijeli najteže žrtve, da bi ga osvojili.

Pa opet je Monte San Gabriele ostao neosvojen.

I danas mu se Talijani toga radi osvećuju.

San Gabriele bio je oštar trn u živom tijelu talijanske fronte. Da bi ga osvojili popeli su se njegovim strmim i kamenitim padinama do pod vrh i jurišali dnevno po nekoliko puta na slabu posadu vrha, koja je ležala iza pojedinih kamena nezaštićena od paklene vatre koja se na nju sipala, ali je sve bilo uzalud. Posada vrha je svakiput odoljela.

Treba spomenuti, da je žestina talijanske vatre na brdo bila tolika, da je posada kod same izmjene mnogi puta decimirana. Izmjena se morala vršiti najmanje svakog trećeg dana. Iscrpljeni, slomljeni i suludi vojnici često nisu htjeli odlaziti iz svojih skloništa, jer je odlazak zbog neprekidne ljute vatre značio sigurnu smrt.

Kako se tek pod takvim prilikama mogla dobiti hrana i municija, kako pak obavljati nužda, kako odnositi mrtve i pomagati ranjenima? To bi bilo posebno poglavlje.

San Gabriele je već 1914. godine bio pošumljen. Početkom 1918. kada sam bio na njemu, bio je go golcat.

Sjevernu padinu brda uspjeli su Talijani uz teške žrtve zauzeti. Zatim su se i frontalno sa zapada popeli do pod vrh. Tamo su međutim za njih nastali novi jadi. Od eksplozija teških granata na vrhu brda padalo je na njihove borce ispod vrha toliko kamenja, da su od njega pretrpjeli mnogo gubitaka. Talijanski vojnici iz prve linije davali su stalno signale, da njihova artilerija prekratko gađa, pošto dobivaju vatru u leđa. To je dalo povoda velikoj prepirci kod talijanskih komanda, dok nisu utvrdili da talijanske vojnike može gađati u leđa samo top sa austrijske strane. Ali odakle ih je gađao, to nisu mogli dokučiti.

Bila je naime izbušena na sjevernom obronku San Gabriele kaverna tkzv. „Kanonenkaverne“ u koju su bila smještena dva brdska topa i dvije cijele čete strijelaca. Poslije uspješnog napredovanja Talijana po sjevernoj padini brda zauzeli su Talijani i hrbat nad kavernom. Naša je posada ipak ostala te iz kaverne gađala Talijane u leđa. I ta se kaverna kao i vrh visa, održala do završetka borbe na Soči. Tek su poslije rata Talijani riješili tu zagonetku, kad su čitali za spomenutu kanonenkavernu.

Sa vrha S. Gabriela smo posmatrali dva susjedna giganta u borbama na Soči: Monte Santo i Sabotino.

Prvi je bio predstraža San Gabriela i nosio je u početnim borbama glavni teret izljeva talijanske srdžbe na svom vrhu. Stari i lijepi samostan Majke Božje sa crkvom na samom vrhu talijanske su granate do temelja razorile.

*

Monte Sabotino je ostao slika užasa. Oštro i golo kamenje strši i dandanas, kao da će razrezati oko, koje ga gleda, a kako nebi nogu, koja je po njemu gazila.

Tko zna, kako je tekla šesta bitka na Soči, taj će i znati, kako je došlo do pada Sabotina i gubitka grada Gorice.

Glavni otpor na Monte Sabotinu dali su naši Dalmatinci 37. Landwehrregimente i stoga se veličaju kao heroji bez takmaca. Na dan osvojenja Sabotina ta je regimenta bila u rezervi i držala je samo dijelove jugoistočne padine, pa nije ni znala, da je vrh pao. Kad su Talijani došli do rovova i kaverna Dalmatinaca branili su se ovi kao lavovi i došlo je do pravog pokolja, u kojem nisu nadvladali brojniji

talijanski vojnici, nego naši jači. Pošto nisu mogli ući u kaverne Dalmatinaca, Talijani su štreali kroz ulaze petrolej i zapalili ga, tako da su se Dalmatinci zagušili i izgorjeli u svojim kavernama.

I na Sabotinu bila je na sjeverozapadnom obronku jedna „Kanonenkaverna“, iz koje se mogao direktno gađati vrh San Gabriela. Sa mosta kod Salcapa ili sa ceste na Monte Santo lijepo se još i danas vidi, da je cijelo kameno brdo probušeno.

Spustivši se sa vrha San Gabriela produžili smo put duž same Soče. Zavirili smo u bivše položaje druga Praprotnika kod Zagore i Plave, a pored same ceste govorile su nam mnogobrojne kaverne i ostaci rovova o teškim danima na ovom dijelu ratišta sve do Tolmina.

Sjetio sam se na tom putu preteških borba i junačkih podviga naših Dalmatinaca kod Plave, gdje su se prvo vrijeme borili jedan Dalmatinac prema deset Talijana. Između Zagore i Tolmina bio je treći bataljon naše treće bosanske regimente nekoliko puta decimiran, ali je uvijek odolio talijanskoj navali. Nedaleko od njega bio mu je po junaštvu ravan naš peti bosanski jegerbataljon, u kojem su služili isti ljudi „lacmani“ iz tuzlanskog okruga.

Na visu Svete Marije pri Tolminu je „domaća“ pedeset i treća regimenta iz Zagreba zadivila svijet svojim herojstvom. Na njemu je znala poteći krv kao na San Gabrielu, samo što mu tlo nije bilo tako kršno.

Na završetku smo prošli kroz Rosenthal i S. Marco kod Gorice, gdje su se „Mitri“ od 96. regimente iz Karlovca hrabro borili te nisu od 6. do 11. bitke izgubili ni pedalj zemlje.

*

Kako sam spomenuo ležao je sjeverno od S. Gabriela kod Zagore na Soči duže vremena moj drug Edo Praprotnik sa detaširanim bataljonom „ipcigera“ iz Petrovaradina. U njegovom je sektoru bila na lijevom krilu i jedna kompanija pučkih ustaša iz Beča pod komandom jednog starijeg oberlajtnanta.

Pošto je taj dio položaja tukla vatra teških talijanskih minenverfera upitao je Edo oberlajtnanta telefonom za moral

momčadi, a ovaj mu je kratko odgovorio: „Moral gut, aber Hosen voll.“

*

Cijelu 11. bitku na Soči proveo je Edo Praprotnik sa svojim Petrovaradincima na samom Monte S. Gabriele. „Ipcigeri“ su se i u tom paklu odlično držali.

Penjući se u položaj sreo je Edo mnoge ranjenike mađarskog honveda, a konačno i jednog honved poručnika sa povezanom glavom i rukom, te prebijenom nogom. Upitao ga je za situaciju na S. Gabriele, jer je padina tog brijega u jednom jedinom danu znala mijenjati nekoliko puta vlasnika.

Na postavljeno pitanje dobio je međutim takav odgovor: „Leck Arsch — österreichischer Berg“.

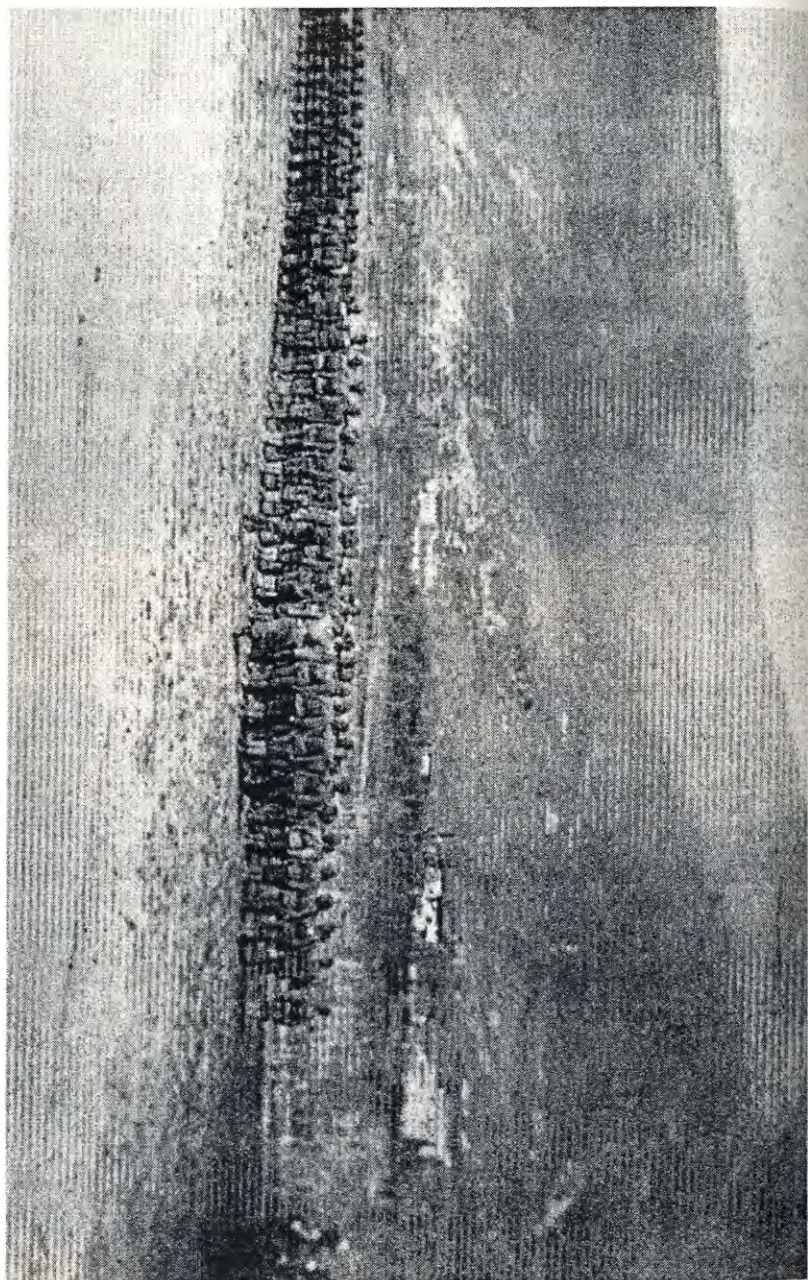
Očevidno je ranjeni mađarski oficir slabo poznavao njemački jezik, pa je tim kratkim odgovorom najbolje izrazio svoje utiske o situaciji na S. Gabrielu.

Položaj kod Guiette

Maršal Borojević inspiciira regimentu

U POLOŽAJU NA PIAVI

Vrativši se sa Soče nisam više našao svoje BH 3 regimente u Lagu, nego u položaju na Piavi.

Regimentskomanda bila je u Pieve di Treviso, I. bataljon u Moriagu, II. bataljon u Fontigu, a IV. u Sernagli. Spomenuta mjesta leže na lijevoj obali Piave u ravnici, koja se pružila na malom prostoru između posljednjih obronaka Venecijanskih Alpa te Montella s desne strane Piave. Sektor je regimente bio velik, gotovo od Vidora do Falzè di Piave, a bio je sasvim slabo izgrađen. Nismo našli vezani položaj, nego pojedine pretstraže za svaku kompaniju kao „Hauptposten“, a osim toga smo u malim utvrđenjima imali svoje poljske straže. Piave je ovdje široka kod niske vode sa svim rukavima 400—1000 m, a kad nabuja, širina joj je 3—5 km. Dunav se u donjem toku ne može mjeriti s tom nabujalom alpskom rijekom.

Položaj smo preuzeli od mađarske honved-divizije.

*

Pučanstvo do gola opljačkano od talijanske vojske kod uzmaka, a od naše kod napredovanja, najteže je trpjelo što nije imalo nikakve hrane. Nestanak hrane pretvorio se u pravu glad. Svi vojnici, a osobito Bošnjaci, koji su oduvijek prema ženama i djeci bili veoma pažljivi i blagi, htjeli su im pomoći, međutim je i njihova hrana bila prekomjerno oskudna i slaba. Ipak su davali i onda, kad je bilo gotovo nemoguće. Od smrvljenog kukuruznog kruha, koji se vojniku kao porcija ili „gebira“ sasuo u šaku i od mutne čorbe sumnjivog izgleda, od mrvica mesa i sušenog zelenja zvanog „dergemiza“, davao je Bošnjak još i talijanskoj sirotinji. Matere su se vukle kao sjene sa djecom po rodnom kraju i uvijek gravitirale bliže fronti, bliže bojištu, gdje se pucalo i ubijalo, jer ih je tamo bilo sve manje, a sve više vojnika,

pa je postojala veća mogućnost doći do zalogaja. Žandari su ih tjerali sa opasnog i evakuiranog područja, a one su se zbog hrane preko noći potkradale na frontu.

Svaki je oficir i vojnik imao svoje bijednike dječicu ili majke, koje je hranio kao svoje, kolikogod je mogao.

Snažnije žene i za rad sposobni muškarci radili su na putevima i kod izgradnje rezervnih položaja, a djeca i starije žene ostajale bi u praznim kućama prepuštene svojoj sudbini na milost vojnika.

Da bi se djeca umiljela vojnicima, nisu samo moljakala, nego su upotrebljavala i razne vragolije, šale, pjesme i druge produkcije.

Svakako nas je čudno dirnulo, kad smo neposredno poslije preuzimanja položaja od honveda od talijanske djece, koja su se bila okupila oko kotla naše farkihe, te poskakivala, čuli pjevati mađarsku uličnu pjesmu: „nyomd meg a gómbod... tudod mit igértel...“

Sitnu su dječicu Bosanci nosili na rukama, tetošili ih s mnogo nježnosti i upravo s roditeljskom ljubavi, dok su im matere boravile na poslu.

*

U tom smo položaju ostali od početka svibnja do konca lipnja, kad su nas poslije bitke na Montellu stavili u rezervu.

Kraj je bio božanstven. Svako je seoce iza položaja moglo poslužiti za ljetni odmor. Lijepe zgrade, uredne i bujne bašte, divotne crkve, bogata i plodna polja, izvrsno provedeno natapanje polja kanalima, kojima struji i mrmori alpska biser voda, a domovi puni starinskog namještaja i bogate kulture.

U početku je artilerija bila pristojna i nije nas mnogo gađala, ali joj je od dana u dan vatra postajala sve žešća.

Jednog sam dana stajao naslonjen na zid, okrenut prema toplom proljetnom suncu i promatrao igru sitne djece na ulici. Odjednom je zabrujio „šverac“, pogodio vrh zida nad mojom glavom okrunio ga i prevrćući se u zraku pao bez eksplozije na ulicu među djecu te je ostao ležati kao debela svinja. Djeca kao djeca nisu se ni razbježala, jer nisu mogla shvatiti veličinu opasnosti iako je dnevno po nekoliko djece i žena poginulo od vatre talijanskih topova.

Granate je bila kalibra od 22 cm i da je eksplodirala, nitko od nas ne bi ostao na životu.

*

Fasungi su nam postajali od dana u dan sve slabiji. Momci su se jedva vukli gladni i mršavi kao aveti. Za naknadu dobili smo povišene novčane gebire u novim od Austrije štampanim venecijanskim novčanicama, s kojima nismo ništa mogli kupovati, jer nismo imali od koga.

Teško mi je bilo, što su moji ljudi gotovo svake noći morali gaziti ili plivati preko Piave da patroliraju do talijanskih linija. Kod Talijana se služba obavljala veoma strogo i činilo se, da je disciplina ponovno vraćena.

Avijacija im je svakako bila nadmoćna. Težište je nadmoći ležalo u odličnom materijalu. Naši Brandenburgeri i Phönixi mogli su se sakriti pred velikim i višemotornim talijanskim Caproni-aparatima i pred brzim i okretnim engleskim „pticama“.

Linija naših glavnih straža često je stajala pod teškom i iznenadnom vatrom. Topovi su sve razorili i preorali. Dnevni su nam gubici iznosili 3—5 momaka.

Vojnici i civili jeli su cvijet od akacija i listove vinove loze, a kuhali su i mnoge razne divlje salate.

*

Kod regimente su tada bila tri akademska slikara, koja su dobro radila. August von Meissl bratić našeg oberstara od „Münchener fliegende Blätter“ bio nam je dodijeljen iz Kunstgruppe, a u regimenti služila su dva lajtnanta Doman-sky i Dienes, prvi njemački, a drugi mađarski đak. Sve ih je nadmašio aktivni oberlajtnant Coca Uhlik iz Tuzle, koji je bio samouk, ali je veoma vješto slikao. Kod kadera radio je za invalidski fond akademski slikar Šeferov.

*

U svibnju je vladala paklena vrućina, termometar se popeo u suncu iznad 50° C. Oko podneva sam odlazio na potok Soligo i u njemu se ugodno kupao. Dolazili su i drugi oficiri i momčad, međutim nisu mnogo marili za moje opomene,

da se kupaju pod vrbama. Jednog se dana vraćala talijanska eskadrila sa sjeveroistoka i opazila kupače. U roku od pola sata javili su to svojoj artiljeriji, koja je cijeli prostor obasula vatrom. Bilo je 16 mrtvih i mnogo ranjenih.

Momčad se kupala u potočićima ili u mrtvim i zaklonjenim rukavima Piave.

Sve je bilo puno ruža i cvijeća. Da nisu pucali i da smo imali što za pojesti, bilo bi nam lijepo kao u raj. Nikoga nije mučio velik posao, jer se izglednjela momčad nije mogla tjerati na rad.

Na polju smo često vidjeli kako krava ore upregnuta pred plug sa magarcem ili kljusetom.

Moji su živci u to vrijeme bili već znatno popustili. Nisam bio ni sjena mladića, koji je 1914. godine pošao u rat u uvjerenju, da mu se ne može ništa dogoditi.

*

Jedne je noći talijanska avijacija izvršila napad na sjedište Arméekomande u Vittoriu. Svi su se prepali, kad su doznali, da je velika bomba centralno pogodila i razorila dvokatnicu, u kojoj su zbog očuvanja morala samostanski zatvoreno spavale gospođice i gospođe, koje su kod Arméekomande radile u kancelarijama kao tako zvane „weibliche Hilfskräfte“. Pronijela se te noći vijest, da su sve „Hilfskräfte“ poginule.

Čuđenje je idućeg jutra poraslo, kad se doznalo, da nijedna od njih nije poginula, jer nijedna nije spavala u ženskoj kasarni, nego su sve od reda bile u gostima...

*

Čuo sam kako naši Bosanci mudruju, zašto je došla naredba, da se satovi pomaknu za jedan sat naprijed, kad će jedan: „Švaba sve tjera forverc, pa i sat...“

*

Uhvatio sam i opet po koju „zgodnu“ od naše momčadi. Upravo za dijeljenja menaže začuo se zvuk granate i ona je udarila uz silnu eksploziju u neku ruševinu do nas. Digao se golemi oblak prašine i lavina razvaljenog kamenja padala je po nama. Svako se zaštitio, kako je znao. Većina

je navukla kabanicu na glavu, a ruke prekrstila nad glavom. Jedan je Bošnjak viknuo: „Kuharu! ded napravi „nieder“ nad kazanom dergemiza!“

*

Bio sam na dopustu pa sam u našoj bosanskoj Ferdinandskasarni u Budimpešti gledao u dvorištu svrstanje naših najstarijih BH regruta. Mnogi su od njih bili tek napola vojnički odjeveni, drugi sasvim propisno, a na nekojima sam primijetio i medalje za hrabrost. To me zanimalo, pa sam se sa starim regrutima upustio u razgovor.

Od njih sam doznao, da su u početku rata kao nesposobni upućeni za vojskom na razna ratišta kao „tragtireri“, ili sa trenom kao vozači ili kao „arbajteri“ na fortifikacioni rad i t. sl. Jedni su bili na Soči i u teškim bitkama nosili u položaj municiju, pa su zaslužili medalje za hrabrost, drugi su prešli cijelu Tursku Anatoliju i Siriju te bili sa trenom do Egipta, a bilo je i takovih, koji su vodili konje na Dardanelima itd.

*

Svaki je odlazak bosanskog maršbataljona iz Budimpešte na ratište zadavao komandama kod kadera mnogo briga. Redovno ih je naime korpskomanda pozivala na odgovornost radi pucnjave Bosanaca kod marša kroz grad na kolodvor.

Vizitirali su puške, oduzimali municiju, prijetili kaznama i grdili, ali je sve bilo uzalud. Bosancu je bio merak da opali, pa Bog. Ipak su im doskočili. Izvadili su svim vojnicima feršluse sa pušaka i zajedno sa municijom vozili posebnim kolima na kolodvor. Tada je bio mir. Tek u vagonima su razdijelili feršluse. Čim je vlak krenuo, začuo se za osvetu „šnefajer“.

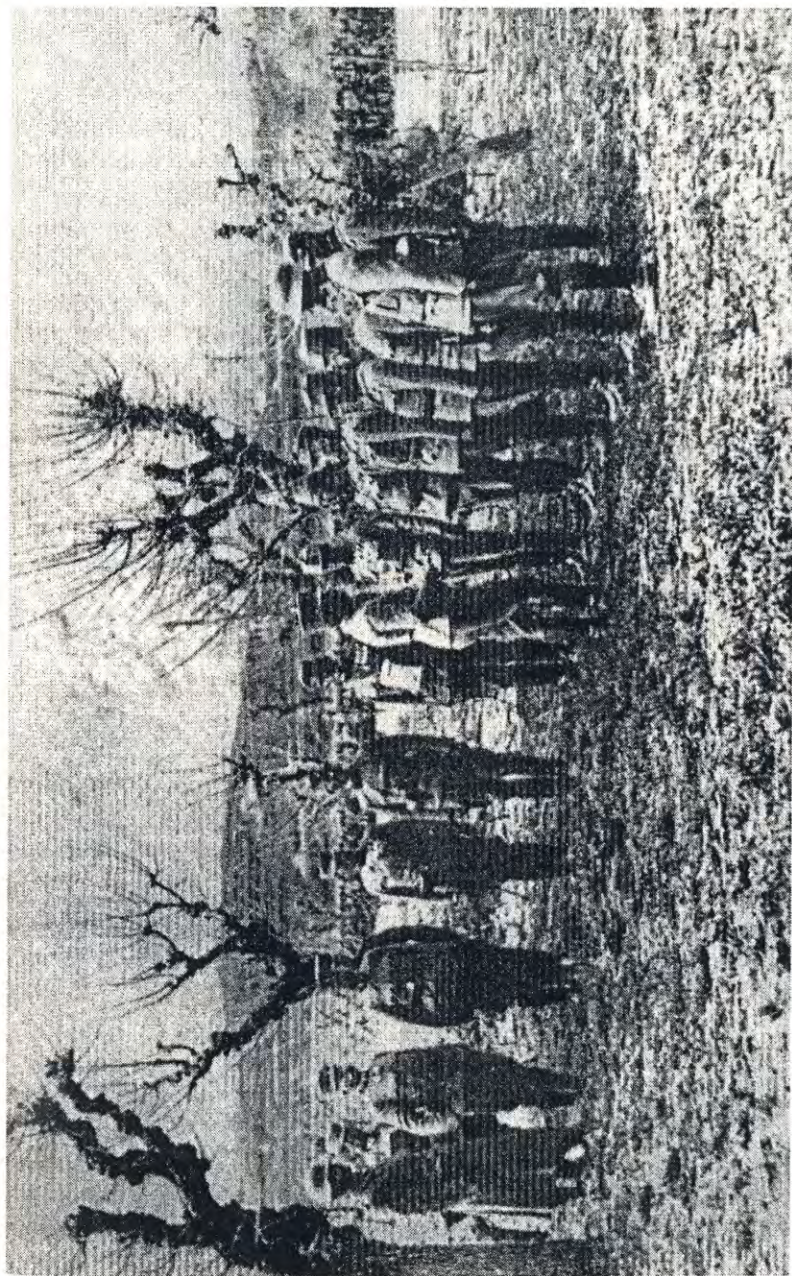
OFENZIVA PREKO PIAVE

Trebala je uslijediti još koncem mjeseca travnja. Međutim je početak odgođen. Nervoza je rasla, a mašta radila. O uzrocima odgađanja širile su se lažne i istinite vijesti. Neprekidno smo vršili veoma opsežne i temeljite pripreme. Obilazili su nas visoki zapovjednici i podučavali nas, a gotovo smo dnevno dobivali razne instrukcije od brigade i od regimente. Konačno je dva tjedna prije početka ofenzive u pozadini na Tagliamentu izvršena generalna proba prijelaza PIAVE. Navalne kolone i jurišne patrole morale su nastupati neposredno iza vala vatre vlastite artiljerije i minenverfera. Preciznost pucanja bila je smalaksala uslijed istrošenih cijevi i nesavršene fabricacije, pa smo tom prilikom imali šesnaest smrtnih slučajeva i velik broj povreda. Mi mladi komandanti smo negodovali, ali nam je prisutni generaloberst i Arméekommandant Pflanzler-Baltin odbrusio: „gospodo, nemate pravo kritike, kod piljenja pada pilotina.“

Poslije završene vježbe prijelaza rijeke održao je komandant grupe armija maršal pl. Borojević „Besprechung“, koji je sasvim odgovarao imenu i glasu tog znamenitog Arméekommandanta. Iz njegovih smo riječi mogli razabrati, da za buduću ofenzivu ne vlada potpuna saglasnost o načinu izvođenja, ni o vremenu početka, ni o mjestu glavnog prodora. O nedostatku ljudstva i materijala bila mu je kritika vrlo oštra.

Najteže nas je pogodilo, da je učinak plinskih granata bio osiguran samo do konca travnja, dok je početak ofenzive odgođen čak do sredine lipnja.

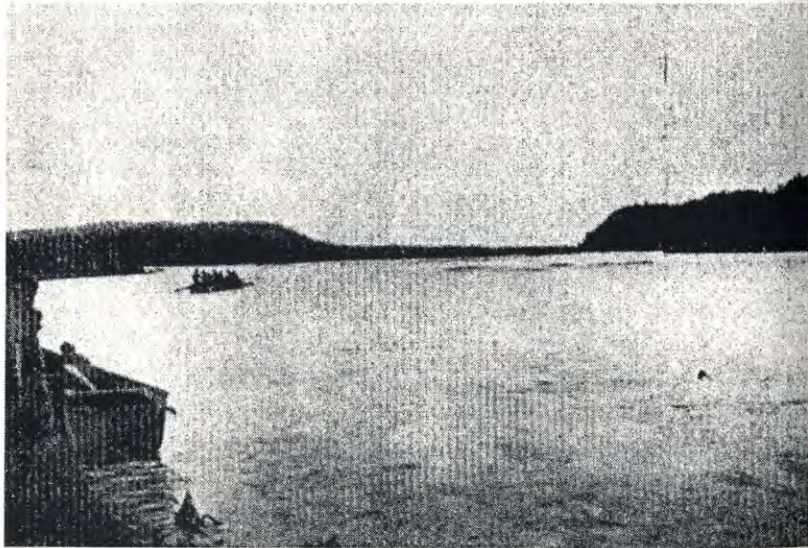
Što je vrijeme više odmicalo, sve smo se više udubili u detalje priprema i sve smo češće primjećivali, da nam nedostaje ovo ili ono, a ponajviše pouzdanja u same sebe i naš uspjeh. Iza nas su formirali odrede za skupljanje metala, plijena, otpadaka, kosti i t.sl. Postavljali su bojnu po-

Maršal Borojević razgovara sa komandantima (sa pišcem)

Regimentskomanda BH 3 prije prijelaza
na Montello

Prijelaz Piave sa pontonima

liciju, koja je kontrolirala svako vojno lice iza prve linije. K tome je svakog dana padala po nama kiša raznih naredaba, zapovijesti i pouka, a sve se manje slušalo i pazilo.

Ofenziva se nazvala tajnim imenom „Albrecht“, po imenu starog nadvojvode, koji je 1866. godine kod Custozze pobijedio Piemontese. Naredbe, koje su trebale podići borbenost za veliku akciju, popele su nam se navrh glave. U sebi se svaki nadao, da će u posljednjem času doći otkaz ofenzive, jer nikome nije bilo do nje, ni najvišim komandantima, ni običnom vojniku. Monarhija je za svoj račun bila završila rat, stoga nisu više ni njeni najvjerniji građani Nijemci i Mađari mislili na pobjedu, nego su računali kako bi poraz ispao što manji i kako bi se svaki od njih vratio živ i zdrav kući k svojim.

Još u posljednjem času utvrdilo se, da su spremljene premale količine otrovnih plinova, da je artiljerija nedostatna, a isto tako i municija za topove i minenverfere. Bilo je dosta teških topova, koji su morali izostati iz akcije zbog nemanja municije. Sa zalihom hrane stajalo je još gore, ali je konačno i taj problem riješen naredbom, da će se vojska hraniti od plijena u etapi, koju će osvojiti.

Hvatali smo se za glavu kod pomisli, da će se ofenziva austrijskih trupa vršiti duž cijelog talijanskog fronta od Stilfser Jocha i Švicarske granice do ušća Piave u Jadransko more. Naučili smo kod Gorlica 1915. godine što vrijedi koncentričan udar, i kako se prodor širi i produbljuje na sve strane, a sad odjednom valja napadati cijelom dužinom fronte. Čuli, smo da je Boroević bio protivan takvom načinu ofenzive, ali da je vrhovna komanda morala zadovoljiti velik broj generala i Arméekommandanta, pa je došlo do gornje odluke.

Naša je divizija bila određena za prvi napad i prijelaz preko Piave.

Ljutio sam se, što je moja regimenta bila brigaderezerva, jer sam znao, da će se na nju sasuti vatra Talijana kao i na prvu liniju, da će prva linija zatajiti i konačno, da ćemo morati ne samo krenuti naprijed, nego još iz kaosa praviti red.

Komandant napada bio je naš brigadir general von Pacor sposoban i uvidavan čovjek. Komandant jurišnog ba-

taljona bio je moj vrli drug kapetan Paul Escherich od 69. regimente, a komandant 6 baterija, koje su imale s nama prijedeći Piavu, odličan oficir kapetan Petrini. Ja sam bio taktični adjutant BH 3. Četrnaestog sam lipnja sastavljao, diktirao i izdavao dispoziciju punih pet sati. U posljednjim trenucima bilo je još mnogo komplikacija, jer su od mene tražili 200 momaka za velike minenverfere, 150 za nošenje pontona na obalu rijeke, zatim 200 za donošenje municije artileriji itd. Borio sam se sa svim komandantima za svakog momka, da nam ne rastrgaju pukovnicu i ne izmuče vojnike. Ipak je dosta njih moralo pod večer i preko noći po tri puta nositi teške terete do Piave, a dosta ih je pri tome nastradalo od talijanske artilerijske vatre i od kile, pošto su nosili teške pontone, iako su bili izgledniji i slabiji.

Poslije podne četrnaestog lipnja konačno su nam saopćili, da će bitka započeti u 4,10 sati ujutro petnaestoga lipnja, tj. da napad pješaka počinje u to doba. Sama sreća, da je tog poslije podneva i večeri bilo mirnije nego inače, pošto se na Montellu vršila izmjena 48. i 58. talijanske divizije. To je bio očit znak, da ni oni nisu povjerovali raznim simptomima i prebjezima, da će u zoru 15. VI. uslijediti austrijska ofenziva.

U 8 sati navečer bili smo spremni za borbu kod Casa delle Cente sjeverno od Sernaglie, a bataljoni su bili blizu svojih položaja na Piavi.

BITKA NA MONTELLU

Prvi dan bitke 15. VI.

Točno na sekundu 15. lipnja 1918. godine u 3 sata ujutro sinula je vatra istodobno iz hiljade topova i velikih minenverfera takovom snagom, kao da se nebo provalilo.

Utisak je bio veličanstven, natprirodan i silan, osobito u kraju, u kojem smo se mi nalazili. Iza naših leđa uzdizali su se visoki obronci Venecijanskih Alpa, a u desnom nam je boku bio Monte Sulder i Montello. Tutnjava i jeka sa brdskih stijena orila je, kao da je sama zemlja eksplodirala.

Nažalost se nije snaga početne vatre mogla održati zbog računa sa municijom. Slabljenje početne vatre izazvalo je u redovima boraca razočaranje. Od 3—4,10 sati ujutro trajala je vatra artilerije, koja je plinskim granatama svom žestinom zasula u glavnom talijansku artileriju.

Iznenadni je prepad na Talijane uspio i zaista se u početku njihova artilerija nije ni javljala. U nama su se budile dobre nade. Nažalost su bile preuranjene. Talijani su se pribrali. Sigurno smo računali sa smrću njihovih kanonira uslijed otrovnih plinova, međutim je njihova vatra bivala sve žešća i za nas sve štetnija.

Od 4,10 do 5,10 sati pucala je naša artilerija na položaje, koje smo trebali jurišati i na talijanske rezerve i komande.

U 5,10 ujutro pomaknula se vatra naše artilerije natrag u težnji, da time izazove talijansku vatru i odmjeri joj snagu. To joj je uspjelo u toliko, da je talijanska artilerija doista odmah reagirala na promjenu i otvorila vatru. Neuspjeh je pak bio u tome, što je talijanska vatra bila tako žestoka i tako dugotrajna, da je nanijela ogromne štete borcima i mosnom materijalu, a osim toga je porazno djelovala na moral jurišnih odreda.

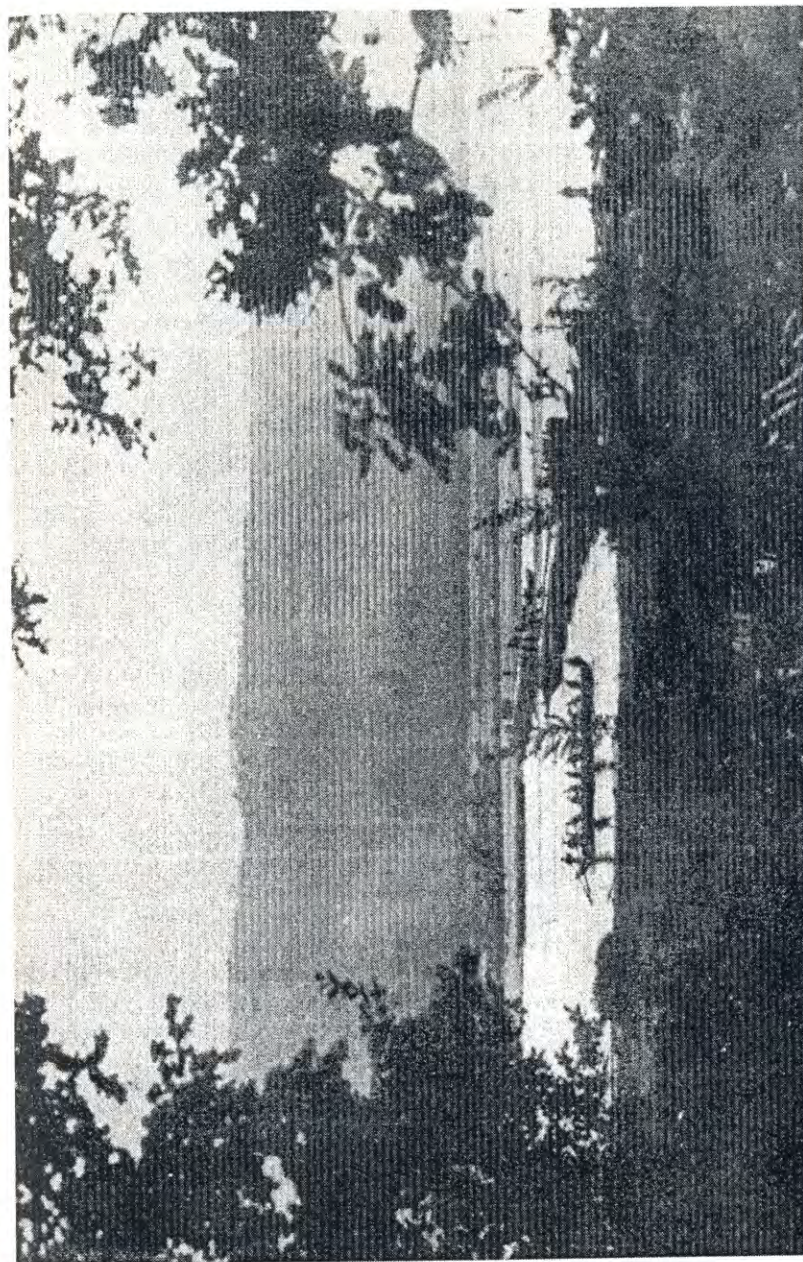
Strojne puške su čekale u grmovima uz obalu i na otocima Piave spremne da „češljaju“ vrhove neprijateljskih rovova kod početka prijelaza rijeke.

U 5,40 ujutro spuštali su se u vodu prvi pontoni ili su izlazili iz mrtvih rukava rijeke te su se nakrcani sa jurišnim patrolama otisnuli od obale. Ukrcavanje preostalih pontona vršilo se brzo, jer je i sama momčad hitala, da što prije prijeđe rijeku t.j. prostor, na kojem je bila sasvim nezaklonjena.

Gusta magla otrovnog plina ležala je na obali Talijana i naše su strojne puške živo lomatale. Zaista su naši prvi jurišni odredi brzo stigli do neprijatelja i svladali njegov prvi položaj. Čim su Talijani konstatairali, na kojim se mjestima vrši prijelaz, uputili su na njih jaku vatru, pa su nam gubici bili ogromni.

Bošnjaci naše BH 3 regimente iz kompanije oberlajtnanta Kotečeka prvi su stigli na Montello i silnim su poletom jurišali talijanski položaj. Polovina te jurišne komande brzo je odmakla sa svojim sjajnim komandantom i imala je silan uspjeh bez osobitih gubitaka. Druga je polovica pod vodstvom heroja lajtnanta Kastnera Seppa teško nastradala. Još je na obali u gužvi i hvatanju mjesta u pontonima poginulo dosta momaka od talijanskih granata, a tokom vožnje preko rijeke pokošeni su još mnogi drugi. Granata je pogodila i onaj ponton, u kojem je bio lajtnant Kastner. Nekoji su momci u tom pontonu poginuli, drugi su bili ranjeni, a probušeni ponton se nagnuo i prevrnuo. Lajtnant Kastner isplivao je sa tri Bosanca ispod pontona i preplivao rijeku ne odbacivši bombe. Izašavši iz vode jurišao je talijanski položaj i dok smo ga posmatrali sa druge strane rijeke, osvojio je tri rova jednog nad drugim.

Kao prva jedinica poslije jurišne kompanije trebao se ukrcati naš drugi bataljon BH 3 u mrtvom rukavu Piave kod Ville Matte. Kompanija i po ukrcala se nesmetano i otisnula se od obale, a ostatak bataljona stajao je nezaklonjen na obali. Tukla ga je jaka i teška talijanska topnička vatra. Samo trupa visokog ratnog morala može nezaštićena izdržati neprijateljsku vatru. Gotovo je bilo došlo do panike. Zahvaljujući sabranosti i miru nekih oficira i šarža red je ipak sačuvan. Od daljnog ukrcavanja morali smo odustati, jer je

Ratni most kod Ville Matte

dotle mnogo pontona već bilo potopljeno, a i osječki saperi nisu mogli biti na visini teškog pionirskog zanata. Osim toga su i oni pretrpjeli teške gubitke.

Oni, koji su pontonima prešli rijeku, veoma su uspješno napredovali i mi smo s osobitim zadovoljstvom promatrali na strmim obroncima Montella naše Bosance, kako osvajaju etažne položaje Talijana napredujući preko rtova delle Guardie i la Faveri. Koteček je bio stalno prvi. Njegov drugi lajtnant Dechant naišao je na nepovređen dio talijanskog položaja i morao je umaći. Dechant se sa svojim momcima ponovno bacio u Piavu i preplivao rijeku, ali je za vrijeme plivanja samo od svog voda izgubio preko 20 momaka, koji su se utopili ili bili ubijeni od neprijateljskih granata. Od dijela drugog bataljona, koji se prebacio čamcima, poginulo je za prijelaza oko 30 Bosanaca.

Ostali dijelovi regimente nisu se tog dana više mogli prebaciti preko rijeke. Naši su gubici na obali Piave — osobito kod II. bataljona, bili vrlo teški. Ranjeno je i nekoliko starijih oficira. Jedna talijanska granata od 28 cm kalibra sahranila je cijeli vod strojnih pušaka i vojnike i oružje.

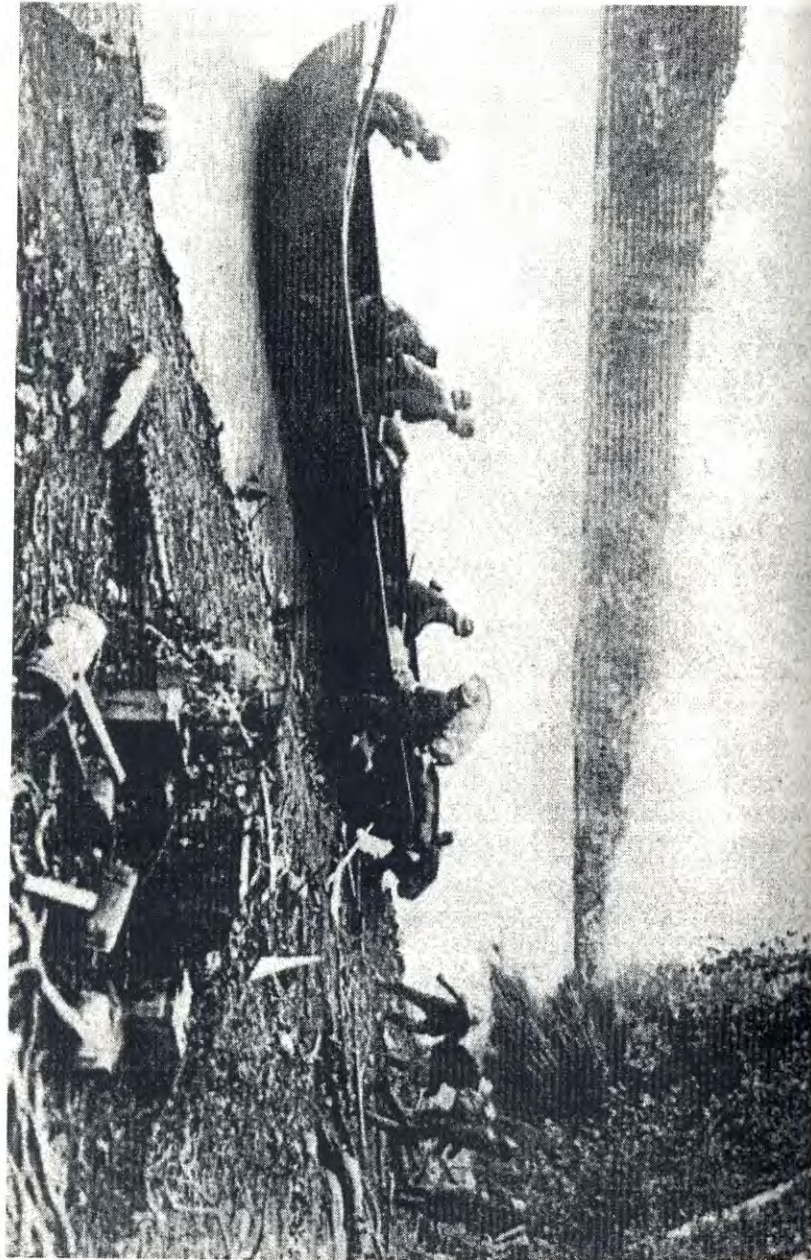
Prema jugoistoku bila je talijanska vatra slabija i tamo je prijelaz bio lakši. Stoga je komanda divizije disponirala našu regimentu i IR 44, da se pomaknemo nizvodno prema Falzè di Piave, gdje je bio podignut pontonski most.

U dispozicijama za prijelaz rijeke bilo je do najmanjih potankosti sve predviđeno. Međutim nam se naša kuća od karata ipak srušila.

Uši su nam bile naoštrene na položaje Monte Tombe. Početna je vatra na tom brdu, kao i kod nas, bila grandiozna. Poslije je jenjala, a oko 8 sati ujutro sasvim se stišala. Tada smo sa strahom pomišljali na mogućnost, da će se u slučaju našeg uspjeha sve neangažirane talijanske snage sa Monte Tombe uputiti prema Montellu, da nas napadnu s boka i potisnu natrag. Naša se prvobitna slutnja nažalost velikim dijelom ispunila.

Hvatali smo se za glavu, kad smo odmah prvog dana naše ofenzive čuli tužbe naših drugova kanonira, da im nestaje municije.

Ipak su naši vojnici na zamagljenom Montellu većom vojničkom i moralnom snagom Talijane toliko zbunili, da

Za vrijeme uhrcavanja u ponton udara granata nedaleko pontona

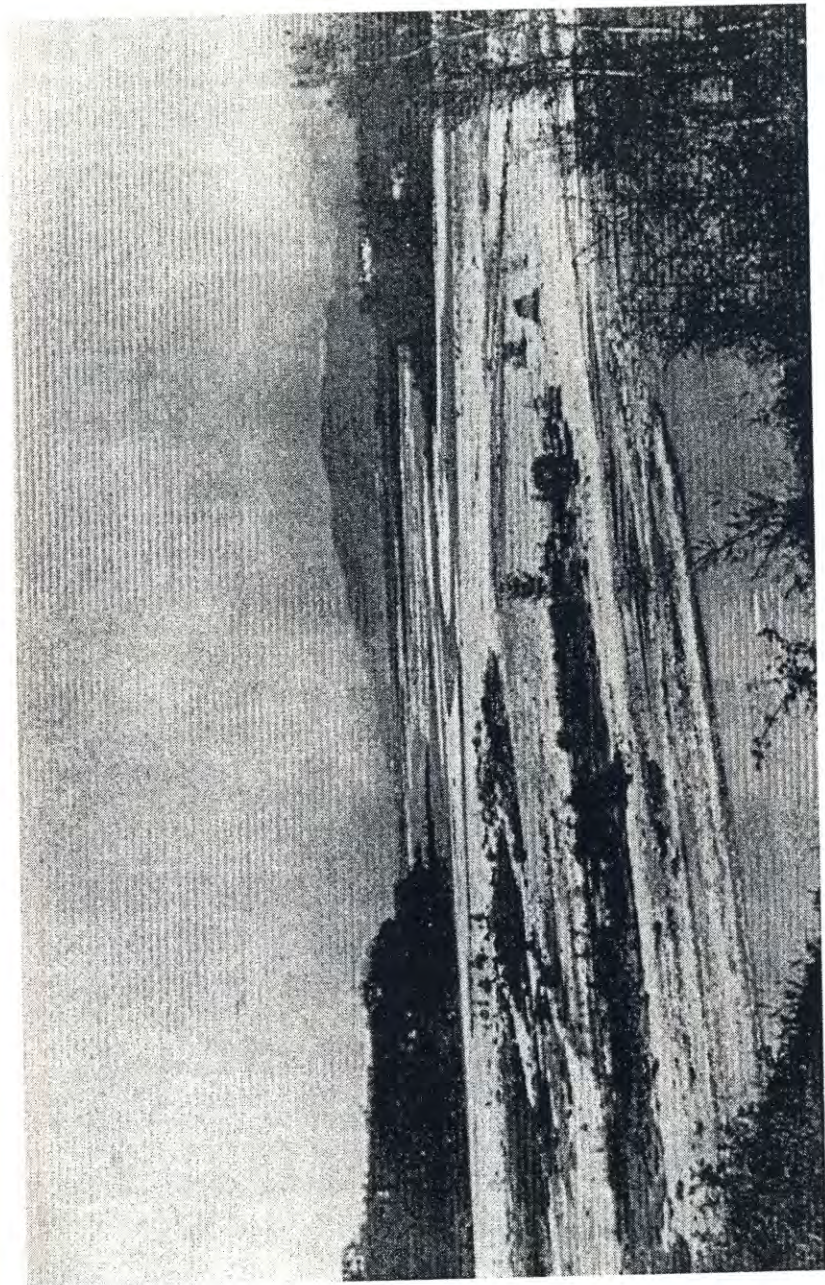
je naše napredovanje bilo oko podneva prvog dana očito. Naši su artiljeri dobro pratili pješake i pomicali su svoju vatru u skladu sa svakim skokom naših jurišnih patrula.

Kamo sreće, da su nam i avijatičari bili bar približno od takve koristi. I u toj je struci moral borca od velike važnosti, ali je ipak tehnika još važnija. Ogromni su Caproni aparati zasjenili naše stare Brandenburgere i njihove uzaludne napore, a poslije su zrakom zavladaali isključivo talijanski Caproni. Obala, naši pontoni kod prijevoza, naši pioniri kod mostogradnje i naše trupe kod prijelaza preko mosta, sve je to bilo pod stalnom vatrom talijanskih zrakoplova. Letjeli su nad našim glavama sasvim nisko i nesmetano nas gađali iz strojnih pušaka, ili su pak bacali bombe na most. Pravili su s nama što su htjeli, pa ipak su i uz cijenu strahovitih gubitaka naši vojnici na Montellu napredovali i nove su se snage stalno prebacivale preko rijeke.

Izvršujući našu zadaću dospjeli smo do mjesta mostogradnje kod Falzè di Piave i našli očajnu situaciju. U polovini rada bilo je jasno, da se most neće moći sklopiti, jer su gubici pionira i materijala bili preveliki, a rezerva nije bilo. Stoga smo počeli sa prebacivanjem malih jedinica u sastavljenim pontonima, a ostatak materijala ustupili smo za izgradnju drugog mosta, koji je građen 3 km nizvodno kod Ville Jacur.

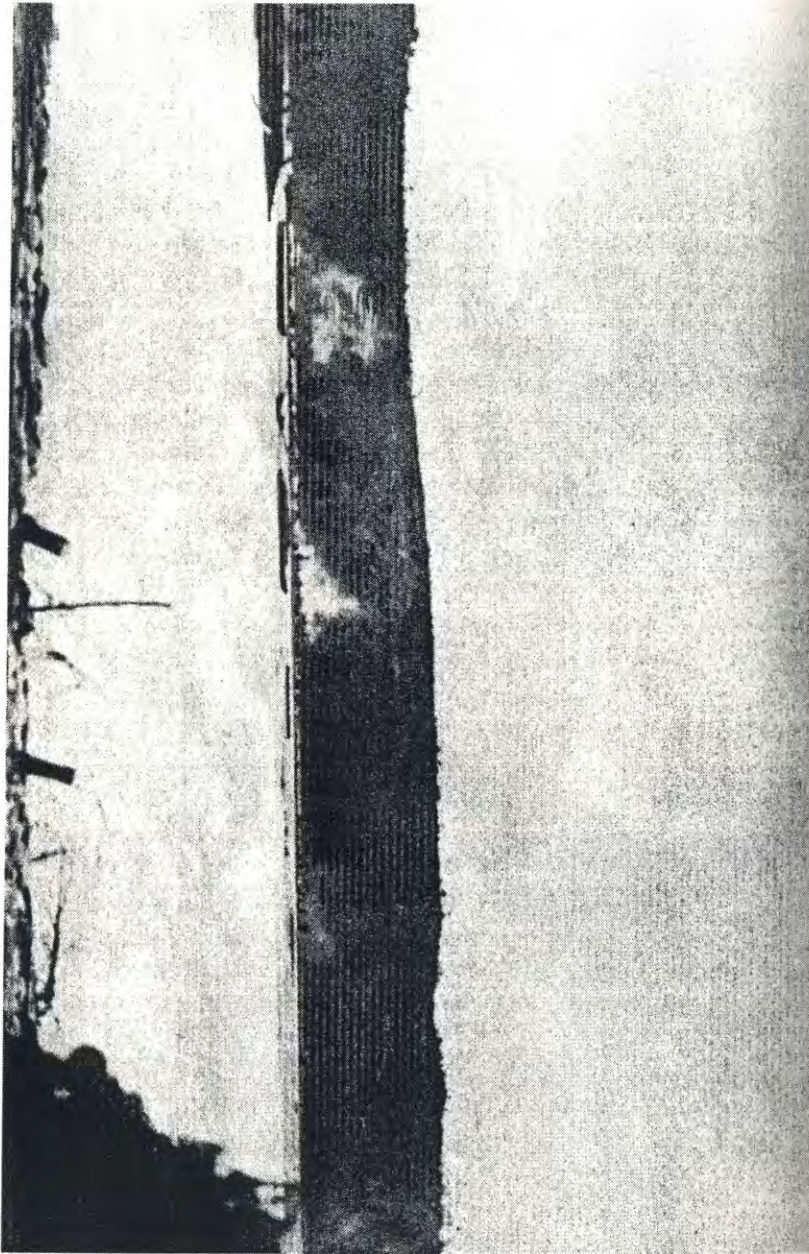
Produžili smo marš preko polja u Chiesole i onda cestom na jug prema Villi Jacur, da bismo još istog dana prema dobivenoj zapovijesti prešli taj most.

Našli smo i ovdje vrlo tešku situaciju. Na cesti, kojom je komunicirao cijeli promet k pontonskom mostu, u gustim su redovima stajale u dubokom blatu trupe određene za prijelaz, u jarcima pored ceste ležali su drugi odmarajući se ili spavajući, kola do kola, kamioni, topovi, konji sa strojnim puškama, među njima žandari i ratna policija u želji da prave red, jer su sa protivne strane rijeke saniteci nosili ranjenike i dolazila su prazna kola po municiju i proviant. Svi su vikali, svi su se derali, jer je nered bio velik. Pored svega toga prijetila je velika opasnost, da talijanski šrapneli ne naprave još veći metež. Nije bilo nikoga od viših komanda, da bi kazao odlučnu i pravu riječ. Pojavili su se sporovi među trupama, ali nije bilo suca, da presudi, tko ima pravo. Naš je komandant bio do skrajnosti nervozan i htio

Piave sa Montellom i Mte Sulder

Vatra na Montellu za vrijeme gradnje mosta

je svašta znati. Slali smo ordonance, da traže brigadu ili diviziju, ali je i to bilo uzaludno. Konačno sam morao, iako umoran i snen, lično potražiti komande sve do mjesta Barbisano. Nisam međutim ni ja ništa obavio, jer su se komande preko noći povukle na sigurnija mjesta dalje u pozadinu. Međutim sam vidio sliku, koja mi se duboko usjekla u pamćenje. Velika i lijepa crkva u Barbisanu služila je kao divizijska ambulanta. Kod svjetlućanja malih svijećica, ili kod stijenja natopljenog lojem u limenoj kutiji konzerve, kod dima i čađe, vršili su liječnici velike operacije, a stotina je teških ranjenika u crkvi i oko nje uzdisala i stenjala. Pa opet je i onaj kome su upravo sjekli nogu govorio: „brže brže, da odem odavde“, jer su i tamo padale granate. Naokolo su ležale skupocjene gumene plinske maske talijanskih zarobljenika, koje su Talijani dobili upravo iz Engleske, a kraj njih oružje i municija u hrpama. Bolio me i vrijeđao veliki nered. Dograbilo sam poljski telefon da zatražim dispoziciju više komande, ali su me odbili, pošto se vodio neki „taktisch“ razgovor ili „Generalstabsgespräch“, koji je kao „dringend“ imao prednost. Međutim sam izbliza čuo i zapazio, da su razgovore vodili neki oficiri od trena i provianta i brinuli se, da im ne umakne dio plijena sa Montella. Govorili su o nekim talijanskim pelerinama i konzervama... Bijesan i utučen vratio sam se k regimenti. Još sam polovinu noći lutao, dok sam našao našeg brigadira oberstara Kirchofera. Bio je u zaklonu kod jela i čudio se, što ga uznemirujem. To ga je čuđenje poslije mjesec dana skupo stajalo, jer se generalstabsšef naše divizije princ Hohenlohe kod mene o njemu informirao. Iza mog izvještaja bio je naime penzioniran u roku od tri dana.

Drugi dan bitke 16. VI.

Ne mogu opisati kakvo sam ležište imao ove noći. Pored same ceste na nagibu jarka ležao sam gotovo tri sata i onda obilazio oficire i momke.

Poslije kiše i blata svanulo je ujutro sunce i sušilo vlagu i prljavštinu.

Između 8,20 i 9,19 sati prelazila je regimenta mukom popravljeni pontonski most kod Ville Jacur preko rijeke

Piave, koja je tada pri normalnom vodostaju tekla kroz nekoliko rukava. Korito je rijeke na tom mjestu široko preko 1000 m i dijeli se u dva glavna rukava. Plići i širi rukav bio je na našoj obali, a uži i dublji na obali Montella. Kroz pješćane otoke u sredini korita protjecala je rijeka u nekoliko tankih mlazeva. Samo u prvom i posljednjem rukavu bile su ugrađene pontonske podloge, dok je preko ostalih manjih rukava vodio most na stupovima. Preko sredine rijeke išli smo suhim pijeskom. Jedna i druga obala bila je obrasla niskom bukvom, grmljem i visokim topolama. Naša je strana bila dobro kultivirana, brdovita, i zasadena vinogradima, dok je Montello na tom mjestu bio kamenit i strm.

U doba našeg prijelaza trajao je uobičajen zastoј u vatri poslije burne noći. Regimenta bi prema tome sretno prešla, da se nije odigrao nesretan slučaj. Stigli smo većim dijelom do pod sam uspon na Montello, dok je ostatak našeg IV. bataljona prelazio most. U tom je trenutku iznenada doletjela eskadrila talijanskih bombardera i na most bacila bombe. Dvije su ga bombe pogodile. Jedna je neznatno oštetila most, dok je druga pogodila kolonu naše četrnaeste kompanije i nanijela joj teški gubitak od 4 mrtva i 15 ranjenih Bošnjaka. Bilo je drugih jedinica, koje su kod prijelaza rijeke pretrpjele još teže gubitke, jer su bili vrlo rijetki časovi, kad most nije bio tučen ni od topništva, ni od zrakoplovaca. Tada, a i idući dan, stalno su nam razvaljivali most, tako da je komunikacija preko njega bila ne samo opasna, nego je uslijed toga nastao i težak zastoј u transportu ranjenika, hrane, municije i u prijelazu rezerva.

Pioniri su bili pravi heroji. Samo onaj, tko ih je gledao kod teškog i stručnog posla u najljućoj vatri boreći se sa vodom i sa mrakom, mogao je pravilno ocijeniti njihov rad i njihovo ratničko držanje. Bili su to naši „Esekeri“ — stari pionirbataljon br. 4 iz Osijeka. Kod teškog se posla mostogradnje moraju naime koncentrirati sve duševne i tjelesne snage čovjeka, pa se na tome može prosuditi, sa kolikim su junaštvom i mirom pioniri radili i u najljućoj vatri, pored svega toga još i sa nedostatnim materijalom.

Projektiran most uzvodno kod Falzè di Piave nije se uopće podizao, a materijal određen za taj most služio je za prijevoz pontonima, ili kao dopuna materijala mosta kod

Ville Jacur. Pa i sav materijal i sva rezerva nije dostajala da nadoknadi teške gubitke momčadi i materijala kod održavanja tog jedinog mosta kod Ville Jacur.

Moram priznati, da nisam sa poletom ni u vedrom raspoloženju zagazio na drugu obalu rijeke i započeo uspon na Montello. Dušu mi je pritijesnio ludi prethodni dan, ružna noć na obali u blatu i jurnjavi i konačno slutnja, da su nam svi napori i sve žrtve uzaludne, jer nam je bilo jasno, da je i s desna i s lijeva od nas napad zapeo i propao.

Popeli smo se na valovitu visoravan Montella i tamo je oko podneva regimenta zauzela položaj kod Piero Moro, odakle se trebao izvršiti napad cijele divizije prema vrhu Montella Collesel—Val d'Aqua kota 368. Nekoji su dijelovi regimente zadržani kod mosta, pošto nisu mogli prijeći rijeku, a osim toga i jedna kompanija strojnih pušaka radi zračne odbrane. Ni toga dana, kao ni ranijeg, nismo primili nikakve hrane, pa su momci pojeli i drugu konzervu hladnog mesa bez ičega drugog. No lako su podnijeli nedobivanje menaže, jer su u napuštenim talijanskim rovovima našli slanine, kruha, riže i kave.

Iako nam je regimenta toga dana trebala ostati u rezervi, ipak smo doskora poslije prijelaza morali naš III. bataljon dirigitirati u prvu liniju, jer je između 69. regimente naše divizije i 13. austrijske domobr. divizije nastala opasna pukotina.

Sve su nam se trupe na Montellu žalile, a osobito kanoniri, da nemaju municije.

Orijentacija nam je na Montellu bila vrlo teška, pošto je cio teren bio pokriven grmljem i vinogradima, a osim toga je bila ponikva do ponikve, kao, na kršu, s tom razlikom, da na Montellu nije bilo golog kamena.

Poslije podne istoga dana počela je kiša, no nije zapeo ni rad aviacije, ni rad artilerije. Gubici nisu bili jaki, ali osjetljivi, kad se uzme u obzir, da su sve naše žrtve nastale samo uslijed tehničke nadmoćnosti Talijana.

Ordonanci su nam pod večer javili, da nam je tren došao do obale Piave, ali su ga zasule talijanske plinske granate. Tren je pretrpio teške gubitke na vojnicima, konjima, municiji i kolima.

Ružan dan, gadan dekung, svi od reda prljavi i u vječnoj teci oko neke male porušene kućice, konfuzija zapo-

vijesti, bezbroj muka zbog svega onoga, što bismo trebali, a nismo imali ni za lijek, po kiši i po suncu, prošao nam je taj dan slabe uspomene. Kao kruna svega toga došlo je do borbe u zraku nad našim glavama, za koje sam vidio kako je jedan od naših avijatičara bijedno napustio svog druga, kojeg su napala dva Capronia i pobjegao.

Snabdio sam se toga dana sa dobrom talijanskom peleinom za kišu, jednim jastukom napunjenim zrakom, jednim biciklom i novim konjskim priborom.

Tada smo prviput vidjeli, kako su vojnici antante dobro i bogato opremljeni.

Talijanski su se zarobljenici držali vrlo kukavno. Vikali su „Madonna, Madonna!“, „Mama mia“, i „E questa via per gli Italiani?“

Jedan mi je viši zarobljeni oficir pripovijedao, da je bilo na našu štetu, što smo pucali sa slabim i starim plinskim granatama. Učinak bi bio kudikamo veći, da smo pucali sa brizancgranatama. Nadalje mi je rekao, da su Talijani sretnim slučajem upravo dva dana ranije dobili nove engleske maske protiv otrovnih plinova.

Treći dan bitke 17. VI.

Cijele je noći naša regimenta po kiši i po dubokom blatu ljepljive ilovače prebacivana s jednog kraja Montella na drugi. Bilo je mnogo konfuzije i srdžbe, a za umorne Bošnjake i preteških napora. Jedina je sreća bila, da je oberstar bio tako shrvan, da se nije u ništa upletao i da nije pravio vašar većim nego što je bio. Vatra Talijana trajala je cijele noći. Južno od nas tutnjila je teška bubnjarska vatra. Tamo su se na brdu borile dvije cijele divizije, a sa svim jedinicama komandirao je naš brigadir general Pacor.

Tokom dana je naš III. bataljon napredovao oko 500 m, ali je došao u nezgodan položaj, u kojem ga je tukla ljuta vatra neprijateljske artiljerije.

Četvrti dan 18. VI.

Sjajno su djelo izveli u zoru tog dana naši Bošnjaci. Sve je noćne napade Talijana sa uspjehom odbranio naš III. bataljon, međutim su lijevo od nas popustili dijelovi 69.

Prijelaz Piave sa pontonima

Osvojeni zaklon na Montellu

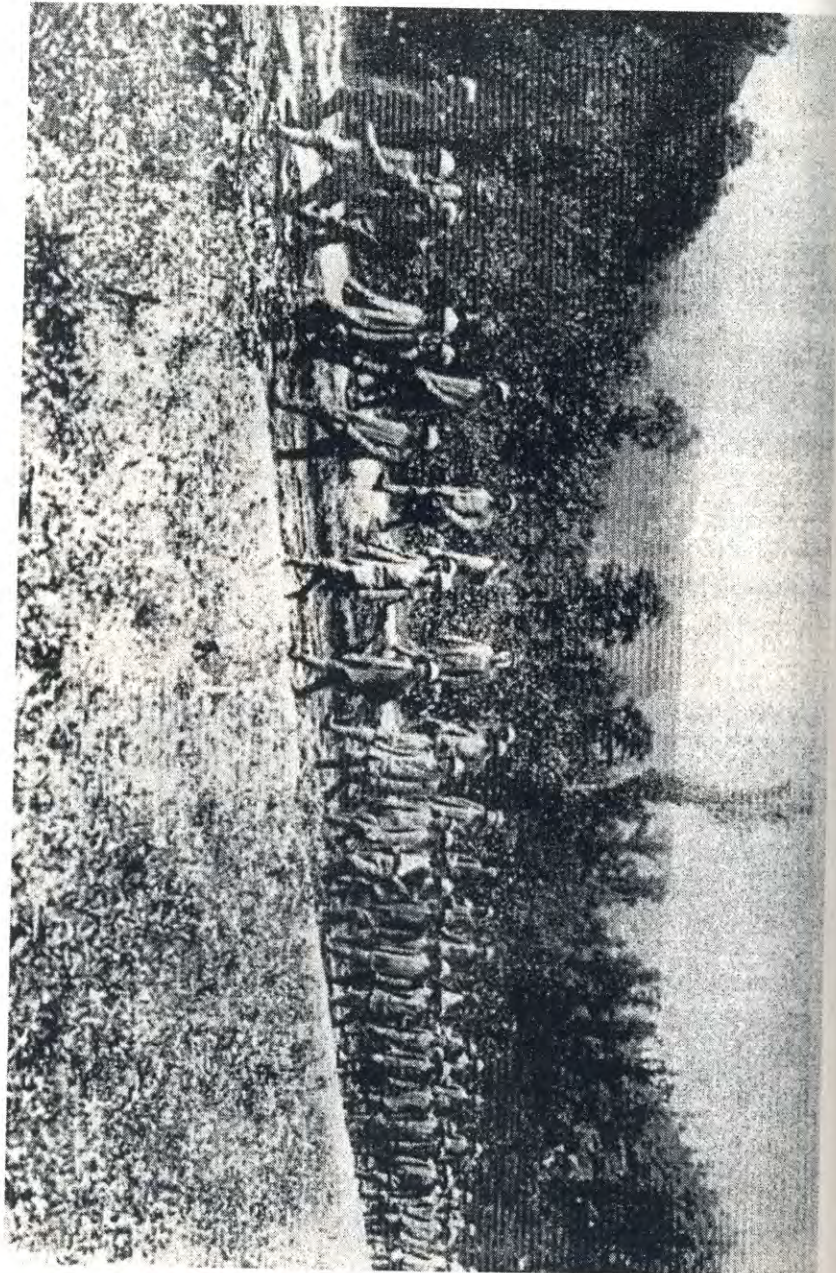
regimente. Prodor Talijana odigrao se munjevitom brzinom i nečujno, pa se naš I. bataljon u tren oka našao u teškoj situaciji. Taj je bataljon bio naime rezerva regimente, te se zaklonio u nekoj ponikvi i odmarao se sa puškama složanima u piramide i upravo je dobivao kavu. Odjednom su se na rubovima ponikve, a nad glavama naših Bošnjaka pojavili talijanski vojnici. Nitko nije imao ni pojma o proboju, odnosno o nestanku prve borbene linije. Iznenadjenje Bošnjaka slomila je zapovijest valjanog komandanta kape-tana Dienelta: „hura!“ Na to je sâm sa ordonancima i te-lefonistima jurnuo naprijed protiv Talijana uz indijansku viku. Momci su pohitali po puške i u jurišu potisnuli ne-prijatelja, koji se već smješkao svom uspjehu i zaroblja-vanju Bošnjaka. Naš je I. bataljon ne samo odbio napad, nego je i sam pohvatao šezdeset Talijana, a za ostalima je trčao do prvog položaja i uspostavio vezu na mjestu, gdje je zjapila pukotina. Mnogo je lješina i ranjenika ostalo kao trag te krvave borbe. Osim zarobljenika u naše su ruke pale i 4 Fiath strojne puške i 6 malih rovovskih topova. U protivunapadu prvog bataljona sudjelovale su iz vlastite pobude i dvije kompanije drugog bataljona, kao i lajtnant Kastner Sepp od jurišne kompanije, koji je tom prilikom ponovno ranjen. Pao je oberlajtnant Rona, a teško je ranjeno neko-liko oficira. Tog dana međutim nismo dobili ni hrane, ni municije, pa su nam više komande poručile: „silni su ti Bosanci, oni idu naprijed i bez municije, jer im je glavno da imaju bajonet na pušci. A i skromni su, pa mogu i bez hrane“...

Iste su noći zvanično priznali da nam je ofenziva propala i da se napad neće produžiti. Trebali smo zasad održati pozicije, koje smo postigli tokom borbe.

Puka je sreća bila za nas, da se oko podneva nebo razvedrilo, pa su se vojnici mogli na suncu osušiti.

Poslije podne ležala je na nama teška artiljerijska vatra, ali očekivani napad Talijana ipak nije uslijedio.

Naša artilerija, t. j. 6 baterija kapetana Petrini-ja, koja je prešla rijeku, radila je izvrsno, no nije imala dovoljno municije. Umolio sam Petrini-ja, da opali nekoliko granata u pukotinu, koja je neko vrijeme zjapila između Bosa-naca i 69. regimente, a on mi je odgovorio: „Pero družo,

Zarobljeni Talijani na Monteliju

nemam municije, no pošto si mi stari prijatelj ispalit ću u traženom smjeru dvije brizancgranate.“

Tek pred sumrak digli su se Talijani na napad. Radi teških gubitaka uslijed naše ciljane vatre morali su se doskora vratiti u početne položaje.

Peti dan 19. VI.

Osvanuo je sunčan dan, pa su se odmah u zoru odigravale nad našim glavama zanimljive i uzbudljive borbe zrakoplovaca.

Noć smo proveli u živoj vatri talijanskog topništva, ali se osim borbi patrula, neprijatelj nije digao na napad.

Imao sam i neki tragikomični doživljaj. Nas nekoliko oficira zavuklo se u bivši dekung nekog talijanskog oficira. Od mnoge je kiše po podu bilo vode i blata. Na strani je stajala oveća klupa, a na nju je bila prislonjena daska. Da bih se bar donekle odmorio i zaspao, legao sam na dasku, a klupu sam ponudio dvojici svojih komandanata, da se i oni legnu na odmor. Jedan je drugom htio uslužno ustupiti mjesto i ležaj tvrdeći, da ne misli spavati. Kad sam se međutim tokom noći okrenuo, moja se labavo prislonjena daska skliznula i pao sam zajedno s njom uz veliku lomljivu na blatno tlo. Na moje sam najveće čuđenje primijetio, da su se moja dva komandanta ispružila po klupi tako, da je jedan djelimice ležao na drugome i da su tako tvrdo spavali, da ih ni moj pad nije probudio. Sjetio sam se tom zgodom stare graničarske pripovijetke, kako su dva kapetana bruder Pero i bruder Jovo polagano jašili terenom, kad će poslije prvog brda Pero Jovi: „bruder Jovo imaš li cigaru?“, a ovaj mu odgovori: „nemam.“ Poslije drugog brda ponovilo se isto pitanje, sa istim odgovorom u obrnutom redu. Poslije trećeg brda, pošto nisu mogli drugačije, svaki je iz džepa izvadio vlastitu cigaru, pripalio je i mrko pušio.

Peti je dan bio dan naše slave i da su prilike bile sretnije, našim bi se Bošnjacima pleli silni lovori. Da nije došlo do većeg uspjeha našeg oružja kriv je naš oberstar, koji mi nije dozvolio, da upotrebim rezervu 44. regimente, nego je tražio da zaustavim naš protivunapad. Da je išlo po mome, uspjeh bi bio silan, no priznajem da bi bio problematičan, pošto su uslovi za daljnu borbu bili veoma slabi.

Tokom dana odbila je naša regimenta devet neprijateljskih napada vlastitim sredstvima i bez upotrebe rezerve. Cijela je regimenta sa sva tri bataljona stajala u prvoj borbenoj liniji. Oficiri i momčad nisu samo vršili dužnost, nego su, iako izgladnjeli, umorni i iscrpljeni, pokazali toliko borbenih vrlina, da su zaslužili najveće divljenje.

Napad Talijana iza 2 sata poslije podne uslijedio je za čudo bez pomicanja talijanske artiljerijske vatre, pa su napadači morali srljati u vlastitu vatru i pretrpjeli su zbog toga velikih gubitaka ne samo od vatre naših branilaca, nego i od vlastitih granata i mina. Poslije borbe od nepunih deset minuta dali su se u pravi bijeg.

Talijanska bubnjarska vatra nije nikako prestajala. Iza 3 sata i oko 4 sata popodne, ponovno smo vratili Talijane čim su se digli iz svojih zaklona.

Sve daljne napade odbili su sami pješaci bombama ili bajonetima, jer ni kanoniri ni strijelci nisu više imali municije.

U pola pet sati naš je prvi bataljon odbio Talijane tik pred našim skloništima. Četvrt sata kasnije potukla je 12. kompanija (moja bivša 16. kompanija) Talijane, koji su doprli do nje i zarobila njihove prednjake. Komandant artiljerije Petrini ronio je suze žalosnice, što nam radi nemanja municije nije mogao biti od pomoći. Srećom su nam tog časa Mađari 44. regimente donijeli nekoliko sanduka municije. Upravo se u to doba začula borbena buka ispred našeg prvog bataljona i eksplodirao je veći broj bomba. Talijani su se još dva puta prije sumraka podigli na napad protiv prvog bataljona. Kod posljednjeg napada naši su momci imali dovoljno municije i sasuli su je na neprijatelja, koji se dao u ludo bježanje. U našoj je prvoj kompaniji ostalo tek 25 boraca, a kako su svi oficiri bili ranjeni, preuzeo je komandu kompanije mladi lajtnant Scherf, koji je dotada vodio službu odbrane od otrovnih plinova.

Pred našim je trećim bataljonom u istom vremenu od strane Talijana vršena opsežna priprema za napad, ali su svaki njihov korak naši pomno posmatrali, pa ih talijanski juriš nije nimalo iznenadio. Naši su se, što više spremali energičnom akcijom ugušiti nalet Talijana tako, da bi ih prošla volja za daljne napade. Inicijativa je za protivunapad došla od same momčadi, koju su komandanti već teško

mogli sputavati. Dvije su se susjedne kompanije, deveta i dvanaesta i njihovi komandanti lajtnant Zölfel i oberlajtnant Ziebland detaljno dogovorili o protivunapadu, a njihov me bataljonskomandant kapetan Sedlak umolio za dozvolu. Kako je oberstar spavao, odobrio sam akciju uz strogu opomenu, da dobro osiguraju krila i dobro pripreme organizaciju. Sâm sam izdao naloge susjednim kompanijama o zaokretu i održavanju veza sa kompanijama, koje će napredovati, a u neposrednu blizinu doveo sam još i dvije mađarske kompanije iz rezerve, s kojima je naša regimenta u slučaju potrebe mogla disponirati. Kad se oberstar probudio vodio sam s njime tešku bitku. Iz sveg je grla počeo vikati „zurück, zurück, sofort zurück!“ Porekao sam mu mogućnost ustavljanja akcije, jer je navodno sve bilo u pokretu, ali sam obećao da ću svim silama nastojati, da se naše napredovanje ograniči i da se izbjegnju suvišni gubici. Posljednje sam zaista izvršio, pošto sam i sâm posumnjao u mogućnost uspjeha većeg obujma.

Naše su dvije hrabre kompanije trećeg bataljona odlično izvršile zadaću, koju su si same zadale i postigle su upravo sjajne rezultate.

Kad su naime Talijani bez predaha dojurili na deset koraka pred naš položaj, naši su vojnici svi do jednoga skočili iz svojih zaklona i bacili se na Talijane. Do borbe na nož nije ni došlo, jer su Talijani bili toliko iznenađeni i prestrašeni, da su odmah odbacili oružje i predali se našim Bošnjacima. Međutim su naši jurnuli naprijed i u naletu prešli tri neprijateljska rova sve do druge glavne linije Talijana. Tamo su iznenadili neprijateljsku posadu, osvojili položaj i zarobili 3 talijanska oficira i 210 vojnika, koji su većinom pripadali prvoj inženjerskoj regimenti i 216. talijanskoj regimenti, zatim su zaplijenili jedanaest strojnih pušaka i 3 mala rovna topa.

Kao što sam i slutio, naš je napad izvršen velikim elanom i besprimjernom hrabrošću, pa je prema tome bilo minimalnih gubitaka. Imali smo tek tri ranjenika. Povratak u stari položaj bio je dakako težak i krvav. Ranjeni su kod povratka od reda svi oficiri, a dosta momaka je teško nastradalo. To smo međutim predvidjeli.

Oberstar je bio presretan, kad su se naši poslije ponoći vratili. Nalet ih je doveo preko talijanskog štelunga na koti

279, a povratak im je bio u noći kroz ispremiješane rovove vrlo težak, pogotovo stoga, jer su ih Talijani napadali sa bokova. I ja sam odahnuo, kad su se vratili.

Tokom petog dana tukla nas je neprijateljska artilerija neprestano i nemilosrdno iz topova najvećeg kalibra. Oberstar i ja našli smo neki bivši talijanski dekung, koji bi nam bio dosta dobro služio, ali mu je otvor gledao u neprijateljske cijevi, pošto je bio građen kao zaklon protiv naše vatre s istoka, a mi smo se tada borili prema zapadu. Poslije podne dogodila nam se sreća u nesreći. Oberstar je upravo bio napolju zbog svog stalnog proljeva, a ja sam otpremao neke ordonance, kad je udario šverac u spomenuti dekung i sasvim ga demolirao. Da smo bili u njemu bili bismo zasuti, a možda i mrtvi. Pomaknuli smo se stoga nešto naprijed u dekung bivših ordonanca istog talijanskog komandanta, čije smo neznano gostoprimstvo dotada uživali.

Naši pojedini vojnici, kao i neke šarže, izveli su petog dana silne stvari. Tako je jedan kapral zarobio cijelu talijansku patrolu sam samcat, dok se u predterenu malo „ogledao“.

A jedan je frajt ranjen od talijanske bombe skočio na Talijana, koji ju je bacio, probo ga pet puta bajonetom i pun gnjeva jurnuo, iako ranjen, prema Talijanima i oteo im strojnu pušku. Sa strojnom puškom na leđima došao je konačno na hilfslac, da ga previju.

Zarobljene talijanske oficire i vojnike doveo mi je moj stari kapral Tadija Klajić sa još pet vojnika, a bio je ranjen i on kao i svi drugi pratioci zarobljenika.

Šesti dan 20. VI.

Bitka je trajala i dalje. Tokom noći bilo je ranjeno nekoliko oficira i od našeg prvog bataljona.

Još u zoru jurišali su Talijani sektor prvog bataljona i njegovog lijevog susjeda poslije kratke ali žestoke pripreme vatre artilerije. Naši su vojnici dali odlučan otpor, ali je kod lijevog susjeda, Mađara, neprijatelj zauzeo malen dio položaja. Sa slabim ostacima druge kompanije izvršio je kapetan Dienelt protivunapad i potisnuo Talijane. Iza kratkog vremena Talijani su se ponovno digli i dostigli raniji položaj.

Kapetan Dienelt prikupio je ostatke rezerve od BH 3. i 44. regimente te je jurišem i u borbi na nož ponovno izbacio Talijane, da se više nisu digli na napad. Naš je mladi lajtnant Jindrak poginuo kod tog protivunapada.

Dokora iza toga doživljaja nastale su druge uzbune, ali se ispostavilo, da nije bilo većih opasnosti. Vojnici, komande, i odredi bili su sasvim izmiješani, pa je došlo do čestih konfuzija. Nije bilo veze, ni dodira, zjapile su rupe, a telefoni su bili prekinuti.

Oko 8 sati naš je treći bataljon odbio talijanski napad.

Transport hrane, municije i ranjenika sasvim je zatajio, jer smo sve nosače i sve rezerve upotrebili u prvoj liniji. Mrtve nismo više sahranjivali i stoga je zadah bivao sve teži. Nestala je i pitka voda, a povrh svega toga bila je napast talijanskih avijatičara sve veća.

Oko podneva se borba stišala.

Pod večer je naš drugi bataljon odbio dva napada, a treći bataljon jedan neprijateljski napad. Susjedni husari su međutim uzmakli i stoga nam je desno krilo ostalo nezaštićeno. Iako se situacija pogoršala, momci su postali sve borbeniji.

Sedmi dan 21. VI.

Naši borci nisu spavali već osme noći. Premorenost je bila velika, gubici osjetljivi, a hrana nikakva. I prošle je cijele noći trajala žestoka vatra. Protivnici su ležali jedan pred drugim na razmaku od nekoliko koraka.

Tek oko šest sati ujutro nastalo je zatišje.

U to su nam vrijeme izdali prve dispozicije za povlačenje sa Montella. Bili smo tada kao borci u opkoljenoj tvrđavi. Pred nama je bio nadmoćni neprijatelj, za nama velerijeka Piave, koja je od jakih kiša nadolazila i onemogućila povlačenje, a cijelog su dana kružile silne eskadrile talijanskih zrakoplovaca sasvim nisko nad našim glavama i tukle nas iz strojnih pušaka i sa bombama.

Jače od neprijateljske vatre bombardirali su nas tog dana naredbe za povlačenje. Dabome da su Bosance odredili kao zaštitnicu na Montellu. U glavnom je tokom iduće noći otišlo više od polovine svih trupa sa Montella. Srećom su Talijani bili iscrpljeni, pa su nas ostavili na miru.

Imali smo još pod noć veliku sreću. Dok su naši Bošnjaci zamjenjivali poslije 9 sati na večer 69. regimentu, uslijedio je juriš Talijana. Bošnjaci su ga zajedno s Mađarima odbili, pa su Mađari tek iza stišavanja borbe napustili štelung.

2. i 6. kompanija naše BH 3 regimente odbile su iste noći Talijane, koji su preuranjeno namjeravali zauzeti naš položaj.

Sa polovinom 2. bataljona preuzeo je oberlajtnant Uhlik sektor 3. bataljona, koji je jedini od naše regimente morao napustiti Montello. Kod odlaska je međutim zapao u jaku talijansku topničku vatru.

Teško nam je bilo iza tolikih žrtava i takvih pobjeda izvršiti povlačenje i stid i srdžba obuzeli su nam srca.

Osmi dan 22. VI.

Iscrpljeni Talijani konačno su smalaksali i dan je bio miran.

Preko noći je talijanska artiljerijska vatra bila po običaju živa, ali nije toliko tukla naše prednje pozicije, koliko pozadinu i naš most preko Piave.

Primijetili smo, da su i noću kružili mnogi Caproni nad našim glavama, pa smo naslutili da su Talijani opazili naš uzmak.

Naši ordonanci, koji su otišli po hranu, vratili su se praznih ruku. Za moral boraca to nije bilo od koristi.

Poslije duge kiše bio je dan vedar i svjež.

Preko dana primali smo i izdavali zapovijesti za povlačenje, koje se trebalo izvršiti iduće noći. Dakako da smo kao zaštitnica imali posljednji napustiti Montello.

Cijelog su nas dana Talijani ostavili na miru. Čak i pred večer, kad smo smatrali obligatnim, da se Talijani dignu na napad bilo je sve mirno. Njihova je žestoka vatra ležala jedino na našem prijelazu rijeke.

Poslije 10 sati noću krenuli smo natrag. Putevi su bili zakrčeni transportima ranjenika i talijanskih zarobljenika, poništenim i odbačenim oružjem i raznim ratnim materijalom, nesahranjenim lješinama u raspadanju, konjskim kadaverima, kolima, nosačima i tragtirima.

Prije ponoći smo stigli na istočni rub Montella. Pod komandom naše regimente zauzeta je u luku oko mosta

još posljednja pozicija svih jedinica određenih za zaštitu uzmaca.

Sa klonulim i iscrpljenim ljudima teško je bilo održati red po dubokom mraku bez svijetla i bez buke. Osim toga je zastoj kod prijelaza bio ogroman. Čak i oni, koji su još prošlog dana bili upućeni k mostu, čekali su i bili su još uvijek u vatri talijanskih topova stisnuti uz kakovu stijenu na obali Piave. Most su stalno krpali i popravljali, ali kako su ga Talijani neumorno gađali, to je jedva skrpljen i opet zatajio. Materijala i pionira bivalo je sve manje, pa se vjerojatnost prijelaza stalno smanjivala. K tome je bujica silne rijeke rasla od sata do sata. Konačno smo bacili svaku pomisao, da bi se prekidi na mostu mogli popraviti za nesmetani prijelaz. Stoga su pioniri u razmacima prebacivali trupe i materijal sa pokrivenim pontonima od jednog kraja mosta na drugi. Naravski je time prijelaz preko rijeke još više usporen. Očaj je rastao. Vidjeli smo da bismo danima trebali čekati na red.

Čućeći u očajnoj potištenosti na obali dogovorili smo se, kapetan Dienelt, oberlajtnant Šemló i ja, da ćemo za svanuća učiniti posljednji pokušaj, da plivanjem stignemo na drugu obalu, pošto nam je bilo jasno, da će svi oni, koje bijeli dan zateče na Montellu, pasti u talijansko zarobljeništvo. Uglavili smo, da ćemo se svući do gola, tek na glavi da ćemo zadržati čelični šljem zbog stalnih talijanskih šrapnela nad rijekom. Ispod šljema ćemo staviti kapslu sa legitimacijom i novčarku. Kad je moj oberstar čuo za naš dogovor energično se opro ustvrdivši, da ga prema nekoj odredbi reglemana ne smijem napustiti. Uzvratilo sam isto tako odlučno, da je moja prva dužnost sačuvati se za daljnu borbu, i neka mi dokaže, da postoji spomenuta odredba reglemana. Pošto je uvidio da nije u pravu, nemoćno je zajecao: „I ti me Pero ostavljaš!“ Da su nas Talijani toga dana ili te večeri napali, slom bi bio neizbježiv. Dan se otegao u beskraj i bio je pun čežnje i čekanja.

Deveti dan 23. VI.

Sa ostacima triju divizija t.j. dvanaest regimenta infanterije, sa artilerijom, trenom, ranjenicima i zarobljenicima trebali smo prijeći rijeku. Vodoskoci nastali uslijed eksplo-

zija granata i mina ređali su se na Piavi i pružali su strašnu ratničku sliku.

Prebacivanje je odmicalo neizrecivo lagano, a mi smo bili posljednji.

Zadah od bezbrojnih lješina na obali bio je strašan.

Poslije ponoći počeli su da prevoze trupe i sa ostacima pontona bivšeg mosta kod Falzè di Piave.

U pola tri ujutro začuli smo glas: Oberst von Meissl!

Bio je kapetan Schmidt od osječkih pionira, koji nam je došao javiti, da će prevoziti u pontonima naše Bošnjake. Sve je nagnulo k vodi. U očajnog borbi za mjesto u pontonu na kamenoj obali obraštenoj grmljem mnogi se poskliznuo, pao u vodu i utopio se u bijesnoj bujici. I za vrijeme vožnje je nekoliko momaka popadalo u vodu iz svakog prepunjenog pontona. Pregusti redovi vojnika priječili su pravilan rad veslača i kormilara. K tome nisu ni veslači bili na visini, pošto im kao „saperima“ rad na vodi nije bio glavno zanimanje, a bili su i oni na kraju svojih snaga. Ne moram spomenuti da su sav svoj natčovječno naporan rad vršili u stalnoj neprijateljskoj vatri.

Ukrcali smo se kod kote 137 de Faveri i sretno smo došli do otoka „Soligo“ u blizini ušća istoimene rijeke u Piave. Obala je otoka bila pjeskovita, a struja vode tako žestoka, da se trodjelni ponton preko polovice nasukao i mi smo se pobojali, da će se raspasti od jakog udarca na suhi pijesak.

Na golom pješčanom otoku zatekao nas je dan i da je posmatrač talijanske artilerije bio pažljiv, bio bi nas mogao od artilerije dati zatući kao stoku.

Od lijeve obale Piave dijelio nas je tek jedan rukav širine oko 100 m, ali veoma oštre struje. Neprekidno je bilo zapomaganje vojnika i dozivanje drugova s onu stranu rukava. Minute čekanja dužile su se kao dani. Konačno su doplovili pontoni po nas i mi smo presretni poskakali na našu obalu Piave. Cio je prostor bio pod vatrom talijanskih topova, pa se valjalo požuriti bez gomilanja u raznim pravcima prema sjeveru, kako bismo što brže pobjegli iz pakla vatre.

Dok smo se prevozili preko rijeke uvidjeli smo neizvedivost našeg nauma, da ju preplivamo. Tkogod bi zagazio u vodu do koljena, ogromna ga je snaga struje prevalila, a

koga je voda prevalila, taj je za uvijek nestao u mutnim i munjevitim talasima bujice.

Osobita nas je sreća pratila prilikom prijelaza rijeke. Kad smo sašli na obalu, vatra je talijanskih topova ležala na sredini korita rijeke. Ka smo se otisnuli od obale ležala je na otocima i s onu stranu rijeke, kad smo stigli na otok Soligo, prestala je sasvim, a kad smo dospjeli na našu stranu, ponovo je šibala obale Montella kao glavno mjesto ukrcavanja.

Većina je regimente na taj način prebačena preko rijeke. Sa boli u srcu smo gledali zaostale zaštitnice, koje su tek tokom dana stizale na rijeku. Ipak smo našli hrabrih pionira, koji su i po bijelom danu zaplovili preko Piave i dovezli ostatke naše regimente. Dotučeni i nemoćni Talijani nisu se ni idućeg dana usudili do obale. Stoga su nam se gotovo svi vojnici sretno vratili. Tokom 24. VI. još su dolazile patrulle, koje su do posljednjeg časa ostale pred neprijateljem, pa su ih tek u noći od 23. na 24. VI. naši vrijedni pioniri prevezli preko rijeke.

Kretali smo se prema uputama poljske žandarmerije u nova boravišta. Regimenta je prolazila kroz mjesta Chiesole, Falzè, Barbisano i ušla u bregovito mjesto Annese, kamo su nas odredili za rezervu armije.

Jurišni bataljon naše divizije pratila je kod ofenzive na Montello čudna sudbina. Polazak i ukrcavanje nisu uslijedili pod sretnom zvijezdom. Još na našoj obali dobili su dijelovi bataljona jaku vatru, a jedan je „šverac“ udario u dekung telefonpatrulle vrijednog i simpatičnog komandanta kapetana Eschericha i sve ih poubijao. Pronijela se još tada vijest da je Escherich pao. Kao da sam sreo duh pokojnika sastao sam se slijedeće noći sa Escherichom kod mosta na Piavi. Za vrijeme vožnje preko rijeke došli su dijelovi tog odličnog bataljona ponovo u žestoku vatru i pretrpjeli su teške gubitke. Tek kad su stigli do neprijatelja osmjehnula im se sreća, pa su zauzeli neprijateljske položaje da ne može biti bolje. Za uspjeh na Montellu ide glavna zasluga naš jurišni bataljon.

Prema odredbama o upotrebi jurišnih odreda prikupljeni su dijelovi tog bataljona idućeg dana u blizini pećine De Faveri, pošto je napad krenuo naprijed, i sačuvani su

za rezervu. Jedino je lajtnant Kastner Seppi nadalje sudjelovao u borbi sa svojom nerazdruživom 10. (bivšom 14.) kompanijom. Iako je u borbi bio teško ranjen, ipak je spasio život.

Iza okomite stijene Montella smjestili su se naime oficiri jurišnog bataljona, odmarali se, ležali, sunčali se i razgovarali. Odjednom je među njih pala ogromna bomba i smjesta ubila kapetana Eschericha sa 9 oficira i 5 vojnika. Jedini, koji je preživio tu tešku katastrofu bio je BH 3 lajtnant Dechant, ali se ničesa nije mogao sjetiti. Od bombe je bio ranjen i ležao je oko dvanaest sati u nesvjestici. Nismo nikada mogli doznati, da li je ta bomba bila bačena iz aviona, ili ju je strmo izbacio koji talijanski merzer. Vjerojatniji je prvi slučaj.

Među poginulim oficirima bio je i neprežaljeni komandant jurišne kompanije BH 3, aktivni oberlajtnant Koteček iz Tuzle, koji je kao drug i kao starješina bio svakome mio i drag.

Osim naših sjajnih boraca sa puškom, bombom i bajonetom moram poimence istaći telefoniste, sanitece i pionire, koji su u najžešćoj vatri trčali amo i tamo svršavajući svoj veoma važan posao za tok borbe. Sa zahvalnošću moram spomenuti i nevoljnike, ordonance, koji su u stalnoj vatri morali odilaziti do mosta i preko njega po fasunge i municiju.

Žalac srdžbe ostao je u meni zbog toga, što nismo neprijatelja tukli njegovim vlastitim oružjem. U naš je posjed naime došlo vrlo mnogo talijanskih topova, minenverfera i strojnih pušaka sa ogromnom količinom municije, no nismo imali ljudi, koji bi to oružje znali upotrebiti. Držim da su više komande kod artilerije morale unaprijed misliti na taj slučaj i pripremiti ljude za taj posao.

Naša je bosanska treća imala za devet dana borbe oko Montella slijedeće gubitke: poginulo je 7 oficira, ranjeno 25, poginulo je 406 momaka, ranjeno 602, a nestalo 32. Gubici su iznosili svega 32 oficira i 1100 momaka. Upada u oči velik procenat poginulih vojnika prema broju ranjenih. Uzrok je bio u tome, što su se vojnici borili većinom bez zaklona u teškoj artilerijskoj vatri, a transport je ranjenika

bio veoma težak i spor, pa su mnogi od njih za transporta osobito u blizini mosta zaglavili.

Od 12 pukovnija pješaka, koje su se borile na Montellu, gubitak je na oficirima kod naše regimente bio najveći, a u gubicima vojnika stojimo na drugom mjestu, pošto su kod 69. regimente gubici bili nešto veći.

Naša je regimenta dala u pretposljednoj velikoj borbi svjetskog rata više nego što se moglo tražiti i više nego što smo i sami mogli očekivati. U teškoj oskudici, dao je oficir i vojnik maksimum vojničkih vrlina.

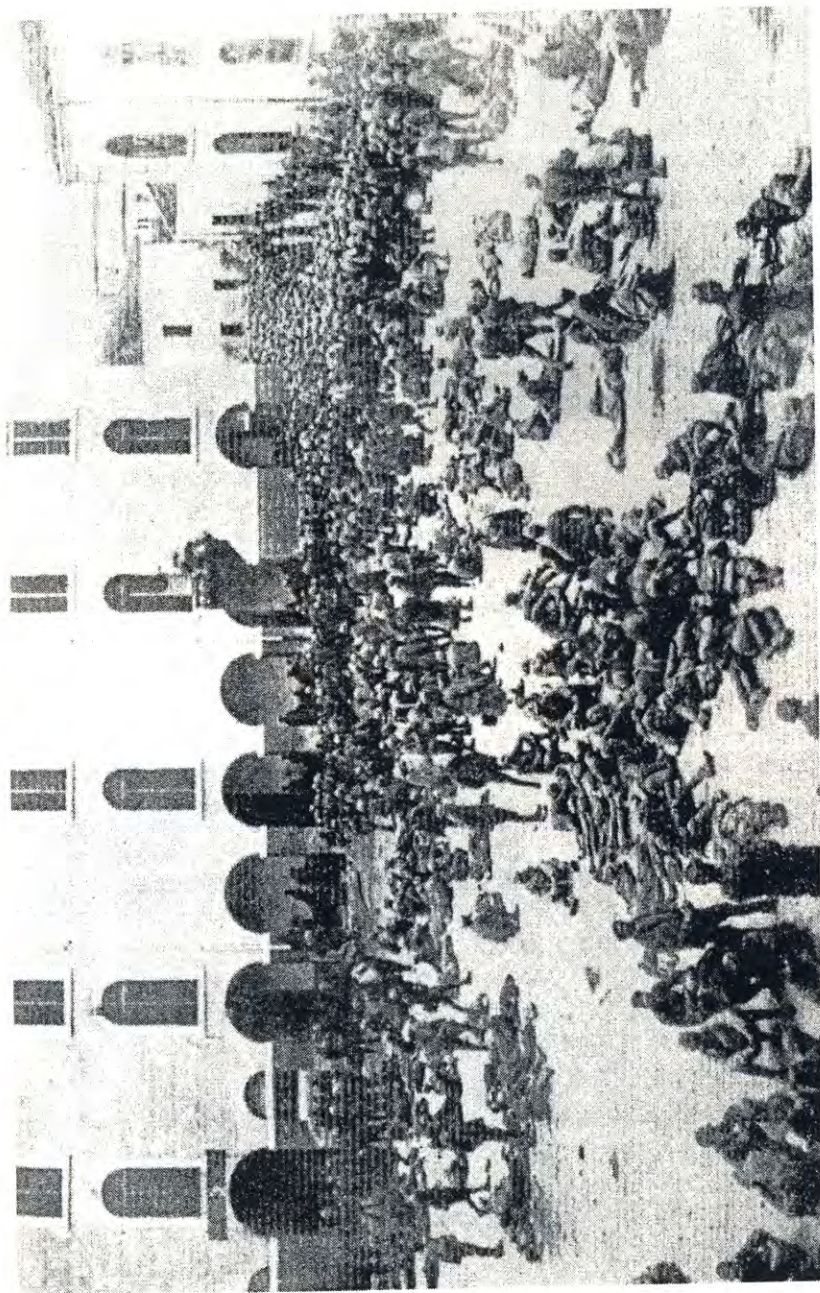
Očajno je bilo vidjeti naše vojnike iza povratka sa Montella. Umorni, slomljenog oka, iscrpljeni i gladni nosili su na svojoj pocijepanoj uniformi koru suhog blata crvenkasto žute ilovače. Jedino im je oružje davalo lik boraca, inače su nalikovali prosićima, koji lutaju od nemila do nedraga.

U Annese su se prikupljali i pošto je bio lijep sunčan dan, to su svi od reda plegli po leđinama i baštama i usnuli kao mrtvi. Oko podneva je došla obilna menaža. Iza nje su se ponovno pružili i tek su se onda počeli čistiti i krpati odijelo. Da ih razvedrim i pridignem, pozvao sam regimentsmuziku neka ih zabavi sviranjem. Silno sam se začudio, kad sam ih malo zatim vidio, da uz muziku igraju kolo.

Iako smo izgubili mnogo vrijednih drugova, roda i prijatelja, ipak je nadjačala želja za samoodržanjem i veselje, što je ostala glava na ramenu. Taj je osjećaj bio jači od boli za izgubljenim. Duskora je radost potisnula zabrinutost i bol, i u duše nam je ušla nada, da bismo još mogli doživjeti boljih dana.

Čekao me ogroman posao. Trebao sam mnogo toga dovesti u red, morao sam pisati izvještaje i prikazati na lijep način i ono što baš nije valjalo, a trebalo je nagraditi odlikovanjima sve junake, koji su pali, koji su bili ranjeni i koji su ostali čili i zdravi. Nijesam mogao postići sve ono što sam želio, jer nam je vojska u cijelosti pretrpjela poraz, a s druge je strane naš oberstar kočio moj polet.

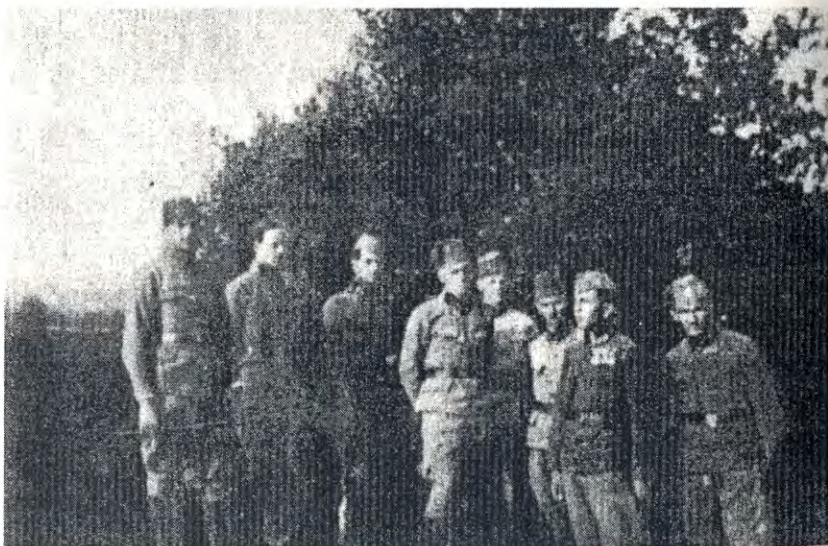
Tešku sam borbu vodio, da se i Bošnjaci šalju kući na žetvu, jer su više komande namjeravale Bošnjake upotre-

Zarobljeni Talijani sa Montell

Poslije završene borbe

Odlikovanje Tanackovića sa „zlatnom“

biti samo za asistenciju t. j. za gušenje nereda u Monarhiji. Uostalom 1918. godine je bila doista dobra žetva, a nama nije bilo do toga, da se naš elemenat upotrebi za gušenje drugih naroda Monarhije.

Došao sam u težak sukob sa divizijom i otišao ljut, iako su me zvali na ručak, a posvadio sam se i sa generalštabsšefom princom Hohenlohe i ostavio ga, jer su iza kratkog odmora ponovno odredili našu regimentu, da ide u položaj, dok su se Mađari i dalje odmarali u rezervi.

NAŠ POSLJEDNJI POLOŽAJ NA PIAVI ISPRED VALDOBBIADENE

Taj je položaj bio nesumnjivo najljepši od svih naših položaja, a prostirao se tamo gdje Piave, stisnuta između Monte Tombe i Lessinskih Alpa te Monte Perla i Venecijanskih Alpa, napušta tjesnac, pa se proširuje po Venecijanskoj ravnici s juga omeđena sa blagim brdašcima Monte Sulder i Montello. Položaj je prolazio između Segusina i Ville nuove ispred lijepih mjesta Funer, S. Vito, Casa Bernardi i S. Pietro di Barbozza, pa se spustio sa obronka Monte Perla strmo u ravnicu i produžio je po ridou rijeke Piave. Preko rijeke gledali smo na Monte Tombu i na lijepe gradiće Pederobbu i Quero. Izmjedu oba mjesta bio je ogroman slap Piave iskorišćen za elektrifikaciju kraja i lijepi most dugačak kilometar i po. Nizvodno smo ispred položaja imali stari razvaljeni most kod Vidora i Abazzie.

Mjesta prislonjena uz strme obronke Venecijanskih Alpa, kroz koja smo prolazili do našeg položaja, bila su čarobna, ali ih je kanonada većinom razvalila. Raskošne vile i ljetnikovci nizali su se u cvijeću, parkovima, vinogradima i baštama izmjenično sa urednim i ukusnim seljačkim domovima, koji nisu ni po stilu, ni po solidnosti zaostajali iza vila gospode. Svaka bi pak crkva po ljepoti, pa i ona iz najmanjeg mjesta, mogla biti biskupska katedrala.

Do položaja smo išli ravnom cestom prema Piavi, prema mostovima Vidor, Fener i prolazeći divna mjestanca Miane, Combai, Guia, Guietta, San Stefano, S. Pietro di Barbozza i lijepi gradić Valdobbiadene sa trgom, kojeg su zaokružile zgrade zidane u klasičnom stilu. Svi su obronci bili obrasli šumom kostanja ili grmljem lešnjaka.

Noću me kod obilaska položaja obično pratio oberlajtnant Bojko, komandant kompanije strojnih pušaka mog bataljona. Jedva se s mojom pomoći izbavio kapetana Sváby-a

i došao k meni. Rata mu je već bilo dosta, kao i meni, ali je on to otvorenije pokazivao. Vraćajući se jednom noću preko razvalina i pustoši, koje su nastale od stalnih kanonada, zastao sam i u zanosu sam gledao na ljepotu Italije, ljepotu tako skladno sjedinjene prirode i kulture. Tada me Bojko potsjetio: „ajdmo, ajdmo gospodine kapetane, ubit će nas, tu padaju granate. Jedva sam se izbavio onog Sváby-a, a s vama ću izgubiti i glavu...“

*

Dok smo bili u uvali S. Giovanni ispod Monte S. Gervasio moja je posmatračnica za borbu bila smještena na samoj padini, i sa nje sam imao sjajnu panoramu. Vidio sam cijeli masiv Monte Grappe, probijanje Piave iz tjesnaca u ravnicu i njezin srebrenast trag sve do ušća u Jadransko more, a pri blagom svijetlu vidio sam i toranj Sv. Marka u Veneciji.

Jednog sam dana dobio visoku posjetu. Došao je novi komandant VI. armije generaloberst knez Schönburg, a u pratnji s njime neki dug i suh husarski oberstar, sa jakim naočarima i kratkom punom bradom. Odmah sam ga prepoznao i pozdravio. Bio je to naime grof Štefan Tisza, najjači državnik centralnih sila, premda nije bio najbolji. On mi se obratio sa riječima: „čuo sam, da se hvališ kako imaš najljepšu posmatračnicu na kontinentu.“ Ja sam mu potvrdio, da to nije šala, nego istina. Pošto je bio jako kratkovidan nije se o tome mogao uvjeriti.

4

Pred kraj rata imao sam najveće zadovoljstvo, što sam postao „definitiv ernannter Bataillonskommandant“. Taj sam položaj stekao, pošto sam već 1914. godine komandirao bataljonom i postao kapetanom preko reda. Sada sam dobio još i punu majorsku plaću, moj sin „sustentaciju“ majorskog djeteta i dobio sam pravo na drugog konja.

Tražio sam oberstara, da me odmah razriješi nezahvalne dužnosti adjutanta regimente i vratio sam se svojim vojnicima, s kojima sam od uvijek najvolio biti. Postao sam komandant II. bataljona i u toj sam funkciji završio svjetski rat.

U II. bataljonu vladale su upravo nepodnošljive prilike. Sváby je bio čovjek, koji se dopodne svadao sa cijelim svijetom, a uveče sa samim sobom. Meni je međutim uspjelo, da za nekoliko dana iz cijelog bataljona stvorim obitelj. Moj dobar duh vladao je i u mojoj okolici. Radili smo i trudili se u veselju i zadovoljstvu i trsili se svi, da nam i onako težak ratnički život bude snošljiviji.

Vatra nije bila žestoka, a hrana bi bila očajna, da si nismo pomagali s onim, što smo našli, a to su bili kostanji, lešnjaci, grožđe i nešto pšenice, koju su vojnici tukli u kacicama. Na kostonje je i komanda armije bacila svoje oko i strogo naložila da ih „abfiramo“, ali je i u nama bilo pameti, pa smo ih sami trošili.

Najprije je moj bataljon bio sasvim na desnom krilu sa sjedištem u uvali S. Giovanni. Patrule naše 8. kompanije održale su vezu do korita Piave, kamo se spuštao položaj sa Monte Tombe i na tom je mjestu prelazio rijeku s lijeve na desnu obalu. Naši su susjedi i opet bili Bošnjaci, ali od druge regimente. Sjećam se samo tog jedinog slučaja, da su se dvije bosanske regimente našle u ratu jedna do druge.

Jednog se dana nad našim glavama odigrala veoma uzbudljiva borba dvojice avijatičara, našeg i engleskog lovca. Odjednom je liznuo plamen iz našeg aparata i on se u crnom dimu srušio kojih sto koraka od mog dekunga. Pohrlili smo do njega i u izgorjeloj i razbijenoj mašini našli sasvim karboniziranog avijatičara. Bio je to oberlajtnant Linke-Crawford Frank, jedan od najboljih austrijskih pilota-lovaca, koji je tada imao 29 zračnih pobjeda, a kakva ga je sudbina snašla! Sam je bio engleskog podrijetla, a oborio ga je bio Englez. Komad krila njegovog uništenog aparata isjekao sam i sačuvao za uspomenu.

Imao sam u bataljonu dobre crtače, koji su stalno radili. Oberlajtnanti Uhlik, Bojko i Domanski i lajtnant Vokač.

Pisac sa štabom svog bataljona IV. BH 3

Casa Bernardi

S. Maria di Cavaraggio

Organizirao sam i mali pjevački zbor oficira, a bio mi je posao olakšan, pošto je u bataljonu služio kao rezervni oficir lajtnant Vincetić, dirigent iz peštanske Pučke opere.

*

Dokora je bataljonskomanda premještena u usku uvalu Val Mol kod Casa Bernardi. Na malom je prostoru bilo cijelo naselje oficirskih i momčadskih zaklona.

Bataljonskomanda nije više bila kao 1914. godine, kad sam mogao reći, da sam istodobno bio komandant i ordonanc, ili da nisam bataljonskomandat, nego da vodim četiri kompanije. Sada je bataljon imao 4 kompanije pješaka i jednu kompaniju strojnih pušaka od 8 teških pušaka, a svaka je kompanija imala još svoj vod od 4 strojne puške. Osim toga sam imao dva voda pionira, jedan vod od dva mala rovovska topa, dva velika i dva mala reflektora, jednog taktičkog i jednog tehničkog adjutanta, jednog oficira za odbranu od otrovnih plinova i oficira za reflektore.

*

Imao sam i opet muke kao u početku rata sa nevaljanim oficirima kod trenja i provianta. Bili su većinom ulizice, koji su malim pažnjama zadobili naklonost oberstarovu, kako bi poslije lakše krali i pljačkali. Zbog toga sam imao sa komandom teške sukobe. Htio sam da još jednog proviant-officira dovedem pred pušćane cijevi, pa da vidimo hoće li biti reda ili ga neće biti.

Glad je postajala sve ozbiljnija. Posljednju smo ofenzivu nazvali „ofenzivom gladi“, pošto smo se nadali da ćemo „fasovati“ kod neprijatelja. Prva dva dana je tako i bilo, ali je poslije propala ofenziva, a sa njom je propala i nada na bolju hranu.

*

Trebali smo međutim i na fronti proslaviti rođendan mladog cara na 17. VIII. 1918. g. Samo nismo znali čime, jer smo na svemu oskudijevali. Oficiri su fasovali pola litre kiselog vina, takozvani „Etappensäure“, a vojnicima je isplaćena petodnevna plaća u „riljama“ t. j. u venecijanskim lirama, koje su se štampale u Austriji.

Slijedećeg je dana objavljeno u dnevnoj zapovijesti, da se vino ubuduće neće više izdavati, jer su sve zalihe istrošene.

suradnju za propagandne vijesti. Jedan je moj članak o Bosancima prolazio kroz stupce svih novina i mnogi su ga zapazili.

Iz redova muzičara pomogao nam je kompozitor Kurucz, zatim Komlossy Emma članica opere, pa Paulay Erzsi prvakinja drame, komičari Sárködi i Árnai, glasovite subrete Hollos Rózsa i Terus, a od glumaca Sillágyi i Kovács.

Svečanost je priređena u dobrotvorne svrhe s tim, da čist prihod uđe u fond za invalide i siročad naše regimente, kojemu sam ja bio pretsjednik.

Sav je Angolpark bio okićem našim amblemima i trofejima i novac je kod svih blagajna obilno pritecao.

Naši tamburaši iz Órkénya došli su u Peštu i među njima sam našao nekoliko članova onog zborā, kojeg sam bio organizirao još prije rata. Kompletna muzika regimente svirala je sa 60 muzičara u velikoj koncertnoj sali.

Prijatelji Staufer senior i junior bili su sjajni organizatori i mnogo su pridonijeli raspoloženju, a akademski slikar Šeferov dao nam je mnogo prigodnih slika za našu svečanost.

Turske kafane bile su prepune. Prodato je 2000 boca šampanjca i 3000 boca likera. Prodavale su se i umjetničke karte akademskog slikara Dienesa, našeg rezervnog oberlajtnanta, pa bosanske značke i druge prigodne stvari. Čist je prihod proslave donio 160.000 kruna. Za ovu sam svotu zaslužan i ja, jer je u velikoj koncertnoj sali umjetnica Paulay Erzsi počela prodavati moje poljupce po 100 kruna.

Te su noći svi tramvaji i autobusi od Angol-parka i Városligeta radili do 3 sata noću.

*

Sa puta sam se vratio na ratište 6. X. 1918. U svim dijelovima Monarhije, u pozadini i u etapi opazio sam izrazite simptome raspadanja.

Svoj sam bataljon našao u Val di Ron sjeverozapadno od Valdobbadiene u uvali ispod Monte Perla. Kraj svih Wilsonovih točaka, koje su u zdvojnosti prihvale i Austrija i Njemačka, našao sam kod bataljona sve u najboljem redu. Radosno su me dočekali i upravo me veselilo vidjeti, kako su mi prilazili oficiri, šarže i vojnici, da me pozdrave.

Rad antantne artilerije bivao je iz dana u dan sve žešći, ali su nam zakloni bili jaki, pa nam vatra nije mnogo naškodila. Teže od artilerije mučilo nas je iz dana u dan napeto iščekivanje što će biti i kako će biti.

Primio sam štampane odredbe o demobilizaciji. Svako nas je slovo tih zakonskih propisa milovalo kao najnježnija materinska ruka. Nažalost je naša vjera, da će doskora doći do demobilizacije, svakog dana slabila.

Pošto su kompanije bile na okupu, to sam ih obilazio svakog dana i govorio s oficirima i vojnicima tumačeći im našu i svjetsku situaciju. Govorio sam im, da bi ih sačuvao od rasula i boljševizma, kojemu su već mnoge trupe podlegle. Govorio sam im isto tako, kako sam im govorio cijeloga rata, to jest, kao da govorim svojoj mlađoj braći.

Pripadati tučenoj vojsci nije ugodna stvar. Kadgod me obuzeo taj osjećaj nije mi bilo ugodno. Antanta nas je bez sumnje silila na koljena. No moram priznati, da su naši diplomati i vojskovođe u svojoj nezasićenosti sve pokvarili. U glavnom su pokvarili još u početku 1915. godine, kad su trebali misliti na sklapanje mira poslije pobjede kod Gorlica i ponuditi Rusima sve, što im je po pravu pripadalo. Da su to učinili, rat bi bio krenuo drugim pravcem. Lično sam bio potpuno miran, jer sam znao, da ću uvijek moći zaslužiti svoj kruh, a nije bilo sumnje, da ću imati i svoju domovinu, što kod mnogih mojih drugova nije bio slučaj.

Još u početku rata zabilježio sam u svom dnevniku, da će svjetski rat bez sumnje riješiti jugoslovensko pitanje. Ako pobijedi antanta riješit će se u srpskom duhu, ako pak pobijede centralne sile, onda u hrvatskom duhu.

Vojnici su nam počeli nalikovati na stare iznurene trudne žene, jer im je trbuh nabrekao od kovanja. Inače su mnogi odlazili u bolnicu, jer je vladala epidemija mumsa.

Najteže mi je bilo, kad su me pozvali na regimentskomandu ili brigadekomandu, koje su se nalazile u pozadini 5—6 km daleko, pošto su sve komunikacije do njih stalno bile pod vatrom neprijateljske artilerije. Prevaliti put do regimentskomande značilo je sudjelovati u jakoj bici. Jednog sam dana morao čekati kod mjesta San Stefano, dok je artilerija završila uništavanje mjesta San Pietro di Barbozza, koje je ležalo tek kilometar preda mnom. U San Pietru bila

je naime postirana baterija naših merzera 30,5 cm, a i prvi bataljon naše regimente ležao je u blizini. Kad se vatra stišala, produžio sam put i vidio pustoš, koju je za sobom ostavila kanonada. Jedan je mužar bio uništen, 5 kanonira ubijeno, a 4 teško ranjena. Našoj momčadi kanonada nije naškodila, jer su svi čučili u kavernama. Teško mi je bilo gledati pomor kanonira, jer se to dogodilo 24. oktobra, kad smo svakog dana očekivali primirje i mir. Od čežnje za mirom popustili su nam živci.

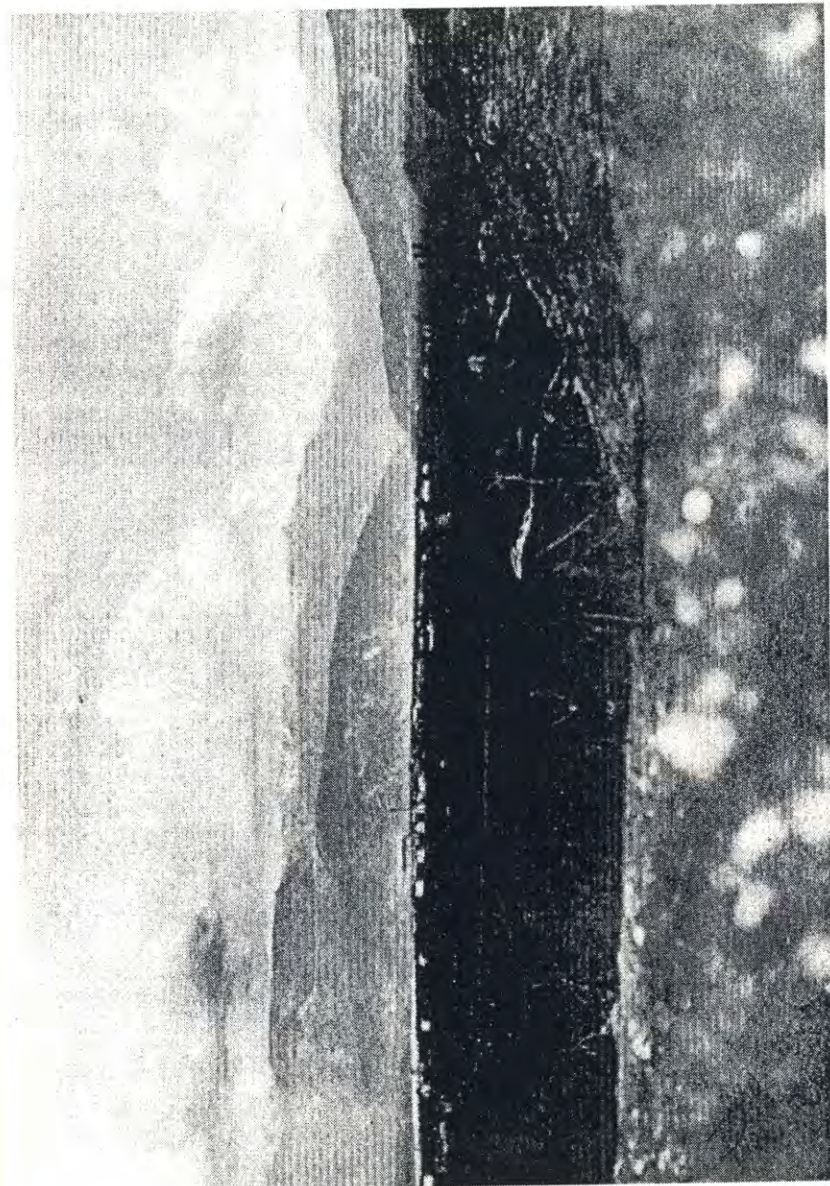
25. X. došao mi je na raport feldvebl Hasanbašić Omer i umolio me, da ga pustim kući na dopust zbog žetve, jer je kod kuće imao samo bolesnu ženu sa djecom. Istodobno mi je podnio uvjerenje, da mu u kući živi otac od 106 godina i da je nesposoban za rad.

Toga nas je dana artilerija žestoko tukla. Sva sreća, što smo imali solidne dekunge. U Val di Ron bila je naime postirana mnogobrojna artilerija, koja je privukla neprijateljsku vatru.

Te sam noći posjetio položaje 69. regimente u pratnji oberlajtnanta Coce Uhlika.

Zbog kanonade su nam mnogi momci oboljeli od lakšeg trovanja plinom. Mnogobrojna je neprijateljska avijacija stalno kružila nad našim glavama.

Kadgod bih u zaklonu zadrijemao, probudio me poljski miš, koji bi svoju hladnu njušku prislonio na moju kožu ili na samo lice.

Vidik sa posljednjeg položaja

Pisac sa oficirima svog bataljona na dan prije završne bitke i sloma

ZAKLJUČNA BITKA I SLOM

Moj II. bataljon BH 3 bio je brigaderezerva kod Casa Altana u Val di Ron. Ostala dva bataljona regimente uzeta su kao divizijska rezerva u S. Pietro di Barbozza i S. Stefano istočno od Valdobbiadene. Iza razmjerno mirnih dana u drugoj polovini listopada, kad su se već na Montellu i M. Sulderu vijale bijele zastave, iznenadio je nas stare borce rad neprijateljske artiljerije. Tokom 25. X. pojedinačno je gađala naše položaje sa svim kalibrima od najvećeg do najmanjeg. Gađala je preko naših položaja mjesta sakupljanja rezerva, padinu Mte. Perla, a napose južni obronak Mte. Barberie kota 1465 m, gdje položaja nije ni bilo. Očito se artiljerija vježbala, da pogodi svaki eventualni cilj.

26. X. su nam javili, da će početi sveopći napad antantinih trupa. Na našem ostsjeku primijetili smo samo, da protivnička artiljerija učestalo puca na naše položaje, na sastajalište naših rezerva, na naše komande i na našu artiljeriju. Slučajno je pala talijanska granata velikog kalibra u sami zaklon voda mog bataljona i odjednom ubila 20 Bošnjaka sa njihovim vodnikom.

27. X. ujutro započela je orkanska bubnjarska vatra na prednje položaje, na glavne straže, na glavna utvrđenja i na položaje, koji su vodili po padini Mte. Perla. Između 2 i 3 sata ujutro bio sam već bez telefonske veze sa prednjim položajima i sa komandama u pozadini. Iako sam odmah razaslao izvidnice, tek su mi za svanuća javili, da je položaj I.R. br. 32 na nekim mjestima probijen i da se 32. regimenta povlači. Čim se razdanilo i čim se mogla razaznati okolica, lično sam otišao na južni obronak Mte. Perla. Odatle mi se pružila nezaboravna slika. Po mnogobrojnim rukavima Piave vrvili su nebrojeni neprijateljski pontoni, u koje je naša artiljerija uspješno pucala. Mnogi su se pontoni izvrnuli, drugi su zahvaćeni brzicom otišli nizvodno,

a neki su se prazni vraćali na neprijateljsku obalu. Dotada mirna rijeka bila je sada živa kao mravinjak. Sa svog stajališta na Mte Perlu mogao sam jasno razabrati, da je neprijatelj na južnom ostsjeku između Mt. Tombe i Sulder-a te oko Vidora između Sulder-a i Montella imao više uspjeha, nego na našem ostsjeku.

Moram istaći, da sam tek u zarobljeništvu čuo od mladih mađarskih oficira, da su se već 24. X. nekoje jake francuske patrole prebacile na lijevu obalu Piave. One su uspjele 32. regimentu istjerati iz „Feldwachstellunga“ i prisilile su je na uzmak u glavni položaj.

Usljed dima i prašine nije se jasno razaznao ni sam položaj, ni ono što se u njemu događalo. Neprijateljska artiljerijska vatra bila je za naše dotadašnje ratno iskustvo od neslućene jakosti.

Oko 11^h dopodne dobio sam zapovijed, više se ne sjećam od koga, da sa svojim bataljonom odem do potpukovnika Bobrownickog od I. R. 32, koji se nalazio u velikim kavernama na ulazu u Val di Ron.

Telefonska veza bila je tako temeljito uništena, da se nije više mogla popraviti, pa sam bio upućen samo na ordonance. Jedna je kompanija moga bataljona bila detaširana kao divizijska rezerva na Mte Barberie kota 1465 m. Brojno stanje kompanija bilo je slabo, jer su ljudi prošlih dana bili poslani u bolnice poradi epidemije mumsa, a trebalo je najprije nadoknaditi momčad kod strojnih pušaka, kod minenverfera i kod M. G. kompanije. Stoga su moje kompanije imale tek po 40 ljudi.

Od izaslanih patrula dobio sam vrlo slabe vijesti o stanju u prvom položaju. Posada je napustila svoje položaje i povukla se u neredu i u većim skupinama natrag.

Nakon što sam primio spomenutu zapovijed, odmah sam se uputio do komande potpukovnika Bobrownickog i dao sam svojim kompanijama nalog, da me slijede. Moram podvući, da se to dogodilo neposredno prije dijeljenja menaže, pa je moja momčad sve bez hrane vodila besprekidnu trodnevnu borbu i iza toga marširala još u zarobljeništvu do Vicenze t. j. 66 km.

Našao sam potpukovnika Bobrownickog sa dvije kompanije njegove regimente u kaverni kod „Villa di Ron“. Bio

je očajan. Za slabog čovjeka slabih živaca bio je taj metež doista nepodnošljiv. Ništa nije znao. Ni što se događa u položajima, ni što je bilo desno ili lijevo od njega, gdje su mu krila regimente, ni koga vodi, ni s kime upravlja. Po njegovom tvrđenju skupili su se u Marche uvali komande I. R. br. 32, I. R. br. 44 i I. R. B. H. br. 3 i naturili mu svu odgovornost, pa je on prema tome bio komandant svih borbenih snaga divizije u prvoj liniji. Držao se za glavu i dao mi u roku od 10 minuta četiri protuslovne zapovijedi.

Potpukovnik Bobrownicky bio je komandant najsjevernijeg ostsjeka divizije sa sjedištem u S. Giovanni uvali t.j. u mom bivšem ostsjeku, kojeg sam nerado napustio kad sam otišao za brigaderezervu. Nije mi u zabuni znao reći kako je njegov, t.j. moj bivši ostsjek, izgubljen i kako je on došao u Val di Ron. Pitao sam ga više puta za uzrok, pošto nisam čuo borbe u neposrednoj blizini, a moje su mi patrole bile javile neosnovano napuštanje položaja od strane I. R. br. 32. Jedna je od izdatih zapovijedi glasila ovako: „S. Giovanni uvalu treba osvojiti, jer se nekoliko Francuza i Talijana nalazi s ove strane Piave“.

Koliko je ta zapovijed bila sama po sebi protuslovna razabire se iz pitanja: Kako je izgubljena S. Giovanni uvala, ako se samo nekoliko Francuza i Talijana nalazi s ove strane Piave i kako da se izvede ponovno osvajanje S. Giovanni uvale iz Val di Rona? Dali preko Mte Perla ili preko njegove južne padine prelazeći sedam drugih uvala?

Iza bezbroj nesmislenih i protuslovnih zapovijedi, naložio mi je, da ostanem tamo gdje jesam, pošto će se protivunapad vršiti tek nakon što kapetan Hermann od B. H. br. 3 i kapetan Baumeister od I. R. br. 32 izvedu grupiranje svojih bataljona po mojim dispozicijama.

O podne naredio sam iz vlastite pobude napredovanje. Želio sam s jedne strane, da sa svojom odličnom trupom budem što bliže neprijatelju, da ne dočekam nova povlačenja I. R. br. 32, a s druge strane sam želio izmaći dodiru sa živčano poremećenim oberstlajtnantom, koji je zaista morao doskora napustiti frontu. Vodio sam svoj bataljon u razmacima kroz vinograde, kroz šumarke kovanja i kroz grmlje lješnjaka po južnom obronku Mte Perla sve do Casa Bernardi u Val Mol. Imao sam razmjerno malene gubitke

od neprijateljskih šrapnela, iako je bilo podne, a mi smo se kretali kroz borbenu područje.

Kad sam u 12,30 sati stigao do Casa Bernardi, našao sam u zaklonima raspršene grupe I.R. br. 32. Zapadni rub uvale bio je slabo zaposjednut ručnim strojnim puškama. Tu sam našao i kapetana Baumeistera od I.R. br. 32. Bio je još više potišten od svoga druga potpukovnika Bobrownickog. Kapetan Baumeister ostavio mi je isto tako na volju da radim što znam. Kiša bezglavih zapovijesti trajala je i nadalje. Zapovijesti su izdavali oni, kojima je stanje u prvim linijama bilo sasvim nepoznato. Htio sam te pismene zapovijesti sačuvati kao posebnu ratnu zbirku, ali sam ih spalio neposredno prije polaska u francusko zarobljeništvo.

Kako je i kapetan Baumeister obolio, predao mi je komandu I.R. br. 32.

Sredio sam koliko je bilo moguće izmiješane vojnike I.R. br. 32. i Bošnjake i odredio sam nove otsjeke. U 5 sati popodne poduzeo sam protivunapad jurišem na otsjeke kod S. Vita, da bih ponovo zadobio Stützpunkte na rido-u Piave. Trupe sam podijelio u 2 grupe. Prva se desna drupa sastojala od jedne kompanije i 2 voda ručnih strojnih pušaka. Naložio sam joj, da napreduje na južnom podnožju Mte Perla do izlaza S. Giovanni uvale i da zauzme Stützpunkte na rido-u Piave od kote 182 do kote 165. Lijeva, južna grupa sastojala se iz dvije kompanije i tri voda ručnih strojnih pušaka. Naložio sam joj da prodre iz Val Mola i da preko istočnog ruba S. Vita zauzme jurišem Stützpunkte na rido-u kod S. Luca i C. de Merli. Moje su trupe u skoku napustile Val Mol i jurnule prema zadatim ciljevima bez osobitih smetnja. Udarala ih je kod tog napredovanja neprijateljska artilerija, koja nije dobro gađala i male salve strojnih pušaka, koje nisu nanijele velike štete. Zadati ciljevi postignuti su iza 40 minuta. Gubici su bili slijedeći: 1 oficir mrtav, 2 ranjena, 8 momaka mrtvih, 40 ranjenih. U zauzetim položajima zarobili su 7 Francuza (1 podoficir) i 2 Talijana. Komanda bataljona preselila se zatim u S. Vito kota 236. Ovamo je stigao uveče posljednji glas iz pozadine. Sjajnom protivunapadu čestitao mi je generalštabni šef divizije potpukovnik Franz prinz Hohenlohe. Od mojih su se oficira poimence istakli: rezervni poručnik Wipplinger od B. H. 3, potporučnik Miklosi od

I.R. br. 32, zatim vodovi ručne strojne puške potporučnika Vincetića, potporučnika Zembića, Fenriha Schwarzza i štabsfeldvebela Pejića, koji je za napredovanja pao.

Moral trupa mogao se sačuvati samo pomoću uspjeha. Međutim je bilo i momcima jasno, da je sav trud bio uzaludan. Jugoistočno od nas uzmicala je naša linija sve dalje i dalje, a s desne strane dobili smo vatru strojnih pušaka sa M. Cei 321. S desne strane nismo imali nikoga svoga. Kako sam iz dobivene zapovijesti razabrao, divizija honveda trebala se priključiti našem napredovanju preko St. Gervasio i Mte Cei, ali od te divizije nije više bilo ni traga ni glasa.

Naš se položaj trebao povratiti napadom dvaju drugih bataljona preko Funera, ali ni taj napad nije dosegao uvalu Funer.

U tom teškom položaju dobro mi je došla zapovijest, da se u sumraku povučem do C. Bernardi i Funer-uvale. Zapovijest sam izveo tako, da sam se oslonio sa desnim krilom na obronak Monte Perla, a sa sredinom i sa lijevim krilom išao dalje preko C. Perine do Villa di Ron. Sredio sam momčad po komandama i istodobno podnio bubnjarsku vatru protivničke artilerije i razne protuslovne zapovijesti svojih komandanata iz Marche uvale. Zakleo sam se međutim, da neću nijednu zapovijest prebrzo poslušati, kako bih spriječio suvišno prolijevanje krvi, pošto je situacija bila već dosta teška i beznadna. Svoju sam komandu premjestio u C. Perine, odakle sam mogao bočnom vatrom strojnih pušaka brisati cijeli odsjek fronte, a sa uzvisine sam imao najbolji pregled čitavog ridoa. Po jedan vod strojnih pušaka ostavio sam kod Madonne di Caravaggio i u sjevernom dijelu Val Mola.

Protivnička artilerijska vatra trajala je bez prekida. Francuzi su međutim samo oprezno napredovali. Jasno sam osjećao, kako štete svaki pojedini ljudski život. Cijele je noći trajala artilerijska vatra i čarkanje patrula.

28. X. rano ujutro započela je orkanskom snagom precizna bubnjarska vatra velikih i najvećih kalibara, uperena na uvalu Funer i C. Perine i na uvalu iza C. Perine. Neprijatelji su dobro prosudili važnost C. Perine zbog brdovitog položaja i zbog mogućnosti bočne vatre sa te strane, isto tako i uvalu iza C. Perine kao mjesto, gdje bi se mogle

skupiti rezerve i zadržavati komande. Bubnjarska vatra je bila tako koncentrična, da je na 1000 m² zacijelo pucalo 100 topova velikog kalibra. Ovog se dana barem 10 puta ponovilo, da se nakon pomaknute bubnjarske vatre protivnička švarmlinija podigla iz svojih rovova na juriš, ali je svaki puta dobila s naše strane bočnu vatru, te je ponovno započeo izljev protivničke artilerije protiv naših položaja. Strahovita je bila bijeda naših junaka i gubici su nam bili veliki. U uvali se nalazila velika kaverna, u kojoj je momčad našla zaklona, ali je bubnjarska vatra bila tolika, da se čitavo brdo treslo od nje, pa su mnogi u bijegu napuštali kavernu i snosili su bombardiranje radije bez ikakvog zaklona. Sanitetski je oficir savjetovao, da se usta širom otvore i zrak duboko udiše, dok je oficir za odbranu od otrovnih plinova tražio, da se zbog stalnih udaraca plinskih granata diše površno i na zatvorena usta. Rijetka je švarmlinija ležala na obronku brda, a našla se sa pojedinim gnijezdima strojnih pušaka u sličnom položaju kao borac u kršu za vrijeme prvih bitaka na Soči. Baterije kalibra od 28 cm tako su po kamenju orale i toliko ga raspršivale, da je kraj sunca nebo potamnilo od kamena i gvožđa. Granata velikog kalibra ispaljena iz jednog merzera eksplodirala je upravo pred ulazom u kavernu i načinila strašan pokolj. Od te je granate ostalo 16 sasvim rastrganih lješina.

Vod ručnih strojnih pušaka, koji je bio postavljen kod C. Bernardi umolio je za pomoć i za naknadu momčadi. Poslao sam im vod kompanije strojnih pušaka, ali je na putu do njega bio razbit. Sa momcima Infanteriegeschützzuga popunio sam manjak.

Za vrijeme od 42 mjeseca, koliko sam boravio na ratištu kod regimente, nisam nikad doživio ni približno toliku vatru. Svaki je ispad protivničke artilerije potrajao 20–25 minuta, a onda je slijedio isto toliki odmor. U tim najtežim časovima imali smo bar to zadovoljstvo, da je neprijatelj skupo platio svaku stopu zemlje. Zbog naše stalne i precizne bočne vatre nijesu se Francuzi u dolini mogli maći s mjesta. Sa obronka Mte Perla t.j. s naših leđa smatrali smo, da nam ne prijete nikakva opasnost.

Međutim u dva sata popodne stigla nas je naša sudbina sa svim svojim fatalnim posljedicama. Čim je jurišni bataljon

31. divizije između Valdobbadiene i Funera došao do neprijatelja, počela je njegova momčad mahati sa bijelim rupcima. Isto se ponovilo na nekoliko mjesta, pa je doskora cijela 32. mađarska regimenta vikala iz zvega grla „éljen!“ prema Francuzima. Istodobno je pucala sa Mte Perla francuska infanterija nama u leđa. Neprijateljska je artilerija premjestila vatru djelimice natrag, a djelimice je gađala našu artileriju i naše komande. Moram spomenuti, da nismo cijelog dana imali potpore od vlastite artilerije.

Francuzi su nam došli preko Cascia Quarde upravo u leđa. Sa vrha Mte Perla nije više bilo pucnjave. Frontalno smo se još držali, a u ravnici Francuzi nisu mogli napredovati zbog naše bočne vatre. Dakako da nismo mogli spriječiti napredovanja onih dijelova, koji su se kretali kroz Funer ili južno od Funera. Tako se dogodilo, da su Francuzi obilazno došli u Valdobbadiene i na taj nam način spriječili uzmak.

Mađari su radosnom vikom i mahanjem rubaca pozdravljali Francuze. Bošnjaci su međutim bili sasvim mirni i dostojanstveni.

Zarobljeni smo u 3 sata popodne 28. oktobra 1918. od francuskih infanterijskih regimenata 107 i 138.

U posljednjem času pomišljao sam još na bijeg, da si uštedim bar tu posljednju ratnu sramotu. Pojedinae bi možda uspjo da pobjegne kroz R. di Funer uvalu, sjeverno prema M. Barberie kota 1465. Obavijestio sam o toj namjeri svog adjutanta i bataljonskog šefa liječnika Dr. Jovanovića. On mi je odgovorio znajući za odanost Bošnjaka: „Kroz grmlje lješnika i kroz vinograde mogao bi se doista pojedinac neopazice provući, ali bi svaki i najmanji odio smjesta pokosile mnogobrojne neprijateljske strojne puške. Idete li vi, krenut će za vama i Bošnjaci, ma bilo i u sigurnu smrt“, pa je još dodao „i ja ću s vama, ali nije za preporuku“. Mojim su ljudima bile oči pune suza, a ja sam ih progutao. Morali smo se pomiriti sa svojom sudbinom. Francuski oficiri i podoficiri stavljali su nam duge revolvere pod nos, ali ja držim, da su s ovim divljim ponašanjem htjeli sakriti vlastiti strah, a nama ga nisu utjerali u kosti. Sredili su nas i povelili nizbrdo prema rido-u Piave. Vodili su nas tako nerazborito, da smo to tjeranje u krugu osjetili kao pravo

mučenje. Najprije smo opisali krug južno od Funera, onda smo krenuli jugoistočno prema Villa Nuova, a kod C. Settolo nastao je već pravi kotiljon. Bila je noć, kad smo stigli na mjesto, gdje je bio postavljen francuski ratni most. Lutanje je nastalo uslijed slabe orijentacije u novo osvojenom terenu, koje je bilo isprepletano mnogim rovovima.

Žalosna je bila slika, kad smo se usporedili sa dobro snabdjevenim, odlično obučanim i nahranjenim Francuzima. Nehotice mi se nametnula misao, kako smo samo mogli sa našim izgadnjelim i u krpe obučanim ljudima pružiti otpor tako sjajnoj vojsci? Francuske se trupe nisu odlikovale za vrijeme bitke, a ni poslije bitke. Tada smo na obali Piave osjetili svu surovost i nevojničko držanje viših francuskih oficira, zato što smo spriječili francusko napredovanje.

Za vrijeme našeg silaza na rido Piave i za vrijeme kadrile sa krvavim kotiljonom na obali, pucale su još povremeno po jedna baterija iz smjera Guiette i druga iz kraja oko Belluna dobro gađajući ratni most, ali su poslije obadvije zašutjele. Iz smjera Quero gađala je još vrlo uspješno cijeli idući dan jedna baterija sa teškim granatama francuski ratni most.

Na rido-u Piave morali smo nas 100 austrougarskih oficira iskusiti perfidiju i osvetu viših francuskih oficira, koji su bjesnjeli zbog neuspjelog napredovanja preko Piave. Nekoliko puta su izvršili nad nama tjelesni pregled; bez časaka odmora stalno smo morali mijenjati naše stajalište; sve su nam oduzeli do običnog džepnog nožića. Šta više uzeli su nam oznake bojnih vrsta i insignije regimenata, ali kad su htjeli dirnuti u naša ratna odlikovanja, naišli su na tako odlučan otpor, da su odustali od te namjere.

29. X. bio je za naše živce isto tako teško podnošljiv kao i prošli dan. Jedva su Francuzi svoj ratni most za nuždu okrpili, kad je odmah u ranu zoru austrougarska artilerija započela sa svojom preciznom vatrom. Nama se pružila za cijelog dana više puta prilika, da vidimo djelovanje naše artilerije i da joj se divimo. Francuzi su se žestoko razbjesnili nad pogubnom vatrom Austrijanaca, pošto su držali, da su već prestali s otporom. Nekoliko puta pucala je naša artilerija plinskim granatama na početak mosta s druge strane rijeke. Francuzi su se zibunili, a za-

robljenici se razbježali po bivšim položajima, da potraže odložene plinske maske, kako bi se sačuvali od otrovnih plinova. Kad je pogibelj minula, sabrali su nas i odveli sa obale na rido Piave, da se konačno smirimo. Međutim je i taj odmor trajao samo pola sata.

Ogavno se ponio toga dana komandant 107. francuske regimente i njegov brigadir. Stalno nas je alarmirao sad jedan, sad drugi i vodio na ona mjesta, kamo su udarale austrijske granate, da im čuvamo francuski ratni most. Radili su tako cijelog dana, pa je pravo čudo, da se nečovječni postupak tih komandanata nije izrodio u katastrofu za posljednje branitelje Piave. Ili je bio tek sretan slučaj, da granate nisu pogodile austrijske zarobljenike, koji su u gustim grupama stajali na pojedinim mjestima mosta i obale ili je zasluga ležala u osobitoj točnosti opažanja i gađanja austrijske artilerije iz okoline Belluna.

Kadgod bi se vatra stižala, došao bi komandant brigade do mene i rekao mi grdeći me i grozeći mi se, da nećemo nikada više osvojiti one položaje, koje su njegove trupe netom zauzele...

Noć od 29. na 30. X. sproveli smo i ranjenici i zarobljenici nasred Piave na pješčanom prudu, da bismo spriječili austrijsku artileriju u pucanju. Bio je peti dan, da nismo primili nikakve menaže, niti komadić kruha. Vlažna i hladna noć, jadikovke ranjenih, opasnost od teške artilerije i otrovnih plinova, pa još k tome glad, bili smo upravo očajni.

Oko ponoći vatra se stižala.

30. X. ujutro konačno smo krenuli naprijed. Francuski ratni most nije još ni tada bio sasvim popravljen, pa smo morali gaziti vodu s druge strane rijeke. Kad smo stigli s onu stranu rijeke vidjeli smo po prvi puta talijanske trupe. Ponudili su se, da će otpremiti austrougarske oficire i momčad pod svojom eskortom. Francuzi su tu ponudu rado prihvatili, pošto nisu imali etapnih trupa i predali su nas Talijanima. Čim su Talijani preuzeli komandu, stali su se pred svojim trupama i sunarodnicima hvaliti, da su nas oni zarobili. Proveli su nas kroz Castelli i priredili čitavu pretstavu prilikom upoznavanja oficira sa komandantom divizije. Dobili smo mi oficiri tamo prvu konzervu, dok je naša jedna momčad još uvijek gladovala.

Da nas pokažu svojim talijanskim trupama za Južni Tirol radi podizanja samosvijesti, izvela je talijanska eskorta nekoliko nedostojnih scena. Okonjeni karabinjeri jahali su pred nama, da sakupe stanovnike na cestama, kako bi se domaći svijet divio talijanskoj pobjedi. Vikali su: „herojske talijanske trupe zarobile su 1000 oficira i 50.000 momaka“, a nas je bilo 107 oficira i oko 4000 momaka, i to francuskih zarobljenika. Svjetinu su karabinjeri nukali, da po nama pljuje i da se kamenjem nabacuje na nas. Za odmor odredili su nam neko smetište. Strogo su zabranili davanje vode našim žednim momcima, pa ipak je mnoga stara majka iznijela na cestu i vina usprkos nečovječne eskorte.

Od 30. na 31. X. odmorili smo se u Citadelli 3 sata, a dali su nam mokru slamu kao ležište na prijavi logorištu. Taj su put prevalili potpuno iscrpljeni, neispavani, gladni i u krpe obučeni ljudi sa uništenom obućom, pa se mora priznati da je i to značilo jedno veliko djelo.

Od Citadelle do Vicenze vozili smo se autobusima.

Nakon što smo stigli u francusku karantenu u Vicenzi posjetio nas je autom srpski vojni ataše kod talijanske vrhovne komande generalštabni major Nikola Hristić, da vidi te austrougarske borce, koji su se toliko opirali francuskim napadima. U Padovi su govorili o nama, a on je kao aktivni srpski oficir bio ponosan, iako daleko od svake političke kombinacije, da su ti hrabri borci bili Bošnjaci, Jugoslaveni.

Dokora je osvanuo u logoru i francuski generalštabšef (Chef d' état major des forces française en Italie), pa je došao do mene. Pozvao me da sjednem u njegov auto i da se s njim odvezem na tek napušteno bojište. Tumačio mi je, da ću mu ja kao protivnik biti najobjektivniji informator, pošto ne mogu imati interesa, da mu prikazem stvari drugačije, nego što su se odigrale, dok u izvještajima njemu potčinjenih oficira ima i suviše hvale vlastitih trupa. Iako sam imao bogato ratno iskustvo, značila je ta vožnja za mene sasvim poseban doživljaj.

Na bojnopolju još jasno vidjeli tragovi borbe, koja je bila završena tek prije dva dana. Sanitetske patrole još su pokupljale ranjenike i mrtvace. Francuski sanitet nije mi imponirao, jer sam vidio velik broj još uvijek nesahranjenih lješina. Među njima bilo je nažalost najviše mrtvih

Bošnjaka, od kojih sam mnoge i lično poznavao. Tragičan je bio moj susret sa 17-godišnjim fenrihom, koji je tek nedavno došao k mojem bataljonu. Branio se, da ga povežu i ponesu, jer mu je glava bila teško povrijeđena. Bio je iz Južnog Tirola talijanske narodnosti. Kazao sam mu nekoliko utješljivih riječi, ali je već iza dva sata ispustio svoju mladu dušu u posljednjem času velikog Svjetskog rata.

U zaklonima i rovovima ležali su još izmiješani mrtvi borci, oružje i municija. Popeli smo se uz Mte. Perlo i nakon što smo se svestrano orijentirali, ponovili smo u cijelosti tok bitke. Preko Funera došli smo u S. Vito, a odavde smo obišli sve utvrđene točke na rido-u Piave do C. Settolo. Svaki detalj borbe zanimao je francuskog šefa generalštaba i stalno je zapisivao pribilješke u vezi s mojim pripovijedanjem. Ponovio je nekoliko puta pitanje, zašto je zapinjalo napredovanje njegovih trupa 27. i 29. X. u smjeru Funera. Konačno je razumio, da je najprije trebalo osvojiti visove, da bi se u dolini omogućilo napredovanje trupa.

Odao je posebno priznanje junačkom držanju i vođenju bitke sa strane B.H. 3. regimente, kojoj su se divili i u Padovi kod Vrhovne komande.

Bojno polje još nije bilo oprano od prolivene krvi, a već su se vraćali bivši stanovnici u svoje kuće. Jadni su ljudi po bojištu skupljali sve, što bi im moglo biti od ikakve koristi. Oružja nisu dirali. Glavna je potreba bila za drvom. Svi zakloni i sve gradnje dokora su razvalili i raznijeli drvene dijelove. Marljivo su tražili cipele i konzerve, ali konzerva nije bilo. Mnogobrojne federmadrace vukli su iz položaja ponovo u svoje razorene kuće. Parni valjci isto su radili, da bar donekle izravnavaju ceste, na kojima je bio lijevak do lijevka, i da time dotadanje bojište puno rana i bora postane prijaznije.

*

Dok smo čučili na Piavi čekajući na prijelaz preko rijeke, počeo sam pisati u svoj notes, a čim smo stigli u Vicenzu dovršio sam svoje bolne utiske o završnoj bici i o samom slomu. Iako se sadržaj u mnogočemu poklapa sa prednjim poglavljem, ipak su moje bilješke odraz dubokog dojma neposredno poslije borbe, pa ću ih reproducirati na idućim stranicama.

GOLGOTA

I treći se dan još klalo.

Krvlju okupani ranjenici i borci vukli su se amo i tamo. Poderani, slomljeni, zamazani i shrvani hodali su, sjedjeli i ležali.

Nikakvog gnjeva i srdžbe, nikakve smionosti i poleta nije bilo na njihovim licima. Sa lica sam im čitao jedino vapaj nemoći. Nemoći koja se iskazala dobroćudnim i plačljivim smiješkom, koji je govorio: „čini iz mene što te volja, meni je svejedno, ali vjeruj — uzalud je sve“.

Dan i noć, noć i dan sipalo se na nas oštro, vruće gvožđe.

Mi smo bili tek listovi jesenske šume.

Jedni su već spokojno počivali na hladnoj zemlji, druge je još nosila tanka životna nit.

Nama nema pomoći, jer nas je nemoć nadvladala.

Sto smo zapovijedi izvršili očajnom snagom.

Branili smo se, navaljivali i uzmicali od premoći.

Zamah naše ruke s bombom bio je slab i znali smo, da umjesto taneta padaju lovoru na glave naših protivnika.

Zapovijedi su nas bacale, kao što se smeće baca kamenitim, neplodnim tlom, kome svagdje hrane treba — amo — tamo — svagdje uzalud, jer je tlo bilo i odviše iscrpljeno i izmoreno, a nas, da ga s mrtvim tijelom pognojimo, premalo i bez kalorija.

Blaga, mirna, dobra lica imali su naši borci. Kao oni mrtvaci, koji su se već preselili u nebesa poslije groznih muka. Gladni bez hrane, žedni bez pića, silni bez snage, vršili su svoju đavolsku službu andeoskim mirom. Suhih gorućih grla, sanljivih upalih očiju, klonulih uda, dugi i mršavi, žutog naboranog lica, s oružjem teškim i hladnim. Duša nam se bila popela na tjeme i htjela se iseliti iz zaših tijela, koja su nosila žig smrti na sebi.

I trećeg je dana pokolj bio veći no dosada.

U trećoj smo poziciji tek malo uzmakli. Bez zaklona, reda i veze. Još su samo pojedinci ustrajali, koji su nekad bili jači od divova, a sada nemoćniji od mrava. I ovi posljednji su morali kalež krvi i žuči ispiti do dna. Onima, koji su podlegli i pobjegli bilo je još spasa, naši su nastradali.

Za četiri sata pet puta su rigali francuski i engleski topovi najvećih kalibara svoje gvožđe na nas nedoživljenom žestinom i bacali su ga na mjesta, gdje su znali da boravimo i odakle smo im davali otpora.

Ovog se časa nije više nitko bojao.

Spokojno ležeći čekali smo naš spas i našu neizbježivu sudbinu.

Otrgnuta uda čovječjih tijela letjela su kroz prašinu, koja je pomiješana s gadnim dimom crtala nacerena i iskrivljena lica onima, koji su poljubili zemlju. Taj nas je gnusan i otrovan dim gušio svojim zamamnim i lukavim mirisom. Gusti slojevi ubilačkog gvožđa i oštrog kamena neumoljiva su kosa za svaki život.

Navlačili smo maske protiv zagušljivih plinova na glave i brzo ih skidali, jer je od vrućine bilo nemoguće izdržati. Otvarali smo usta, da nam bubnjići ne prsnu, ali smo ih opet zatvarali, jer smo udisali tek otrovni smrad.

Odjednom je prestala ta zaglušna tutnjava.

Digle se teške glave, a iz udubenih mračnih očiju vrebala je nada. Nada, da će sada jurnuti neprijateljski strijelci i bit će svemu svršetak.

Nije ih bilo. Oko nas je bila tek nijema tišina ubave doline bez šuštanja listića, bez lepršanja ptica ili zujanja kukaca. Svuda tek tišina mrtvila i praznine.

Preskup im je bio danak navaljivati i na lješine bosanske.

Primijetivši oklijevanje i puzanje francuskih jurišnih patrula naredio sam svojim dvjema četama odreda strojnih pušaka, koje su bile na desnom krilu obronka Val di Rona, da jurnu naprijed do Casa Bernardi, jer će tamo naći bolji položaj, jake zaklone i kaverne. Trčao sam s njima kao kvočka s pilićima, goneći Francuze u S. Vito i u nabujalu Piavu. Gubici su bili snošljivi, jer se kroz bolji prednji položaj mnogome život poštedio, a slijedeće lavine protivničke artiljerije sipale su svoje gvožđe tamo, gdje smo bili ranije, u naše zalede.

Silne potomke Gala naučili su Bosanci plivati i gutati hladne valove Piave. Triput je moj bataljon otjerao val francusko-engleskih strijelaca u hladnu vodu. „Sjajnim protivunapadima“ srdačno mi je čestitao načelnik štaba Franz prinz Hohenlohe na komadiću papira, a ja sam se toj čestici gorko nasmijao, jer se mi više nismo borili za njegovu kožu i Monarhiju, već za svoj račun, za svoj spas, a i za našu čast i naš ugled.

Poslije zauzeća novog položaja nastao je opet tajac. Zrak je smrdio od mesa i krvi. Smrdila je nova lava, koja će se izliti na nas.

Posljednji izljev neprijateljske srdžbe i zdvojnosti radi pretrpljene sramote pred drugovima, koji su već u svim pravcima napredovali, bio je najžešći.

Upravo sam završio pregled položaja i otjerao sve vojnice u kaverne, osim nekolicine stražara na samom položaju, pa sam otišao sa svojim adjutantima lajtnantima Grabnerom i Panklom i bataljonskim liječnikom Ristom Jovanovićem do kaverne, da se i ja tamo zaklonim. Kaverne su bile dupkom pune mojih vojnika i vojnika Mađara drugih pukovnija, koji su još bili zaostali nemajući odvažnosti poći u pozadinu svojim odbjeglih jedinica. Nisam imao srca uvući se u kavernu sa svojim štabom, jer bih time koju desetinu vojnika lišio zaklona i pekla bi me savjest, da je koji od njih radi mene nastradao. Zato sam se ponovo popeo uz strmu, skoro osovitu stijenu kamenitog brda 15—20 m nad kavernom i čučnuo sam neposredno iza položaja u napuštenoj oficirskoj daščari. Ni minut nije prošao, kad se kao munja provalio oblak, koji je sipao gvožđe jačom žestinom no ikada. Pravi živi pakao, kako ga nikad ni Dante Allighieri u svojoj mašti nije gledao.

Moj je adjutant bijedno zajecao.

Risto Jovanović uvijek svjež i priseban naslonio se iza mojih leđa na pećinu i govorio mi: „Ništa, ništa, proći će to, samo ruke na glavu, molim vas gospodine kapetane, ruke na glavu, jer padaju veliki komadi kamena i željeza“. Grabner je sve jače plakao. Ja sam ga opominjao da se svladava. Suznih me očiju molio da sađemo dolje u kavernu. Luda pomisao! Bila bi sigurna smrt, a kakve li đavolske pomisli sada istjerivati momke iz kaverne u vatreni vrtlog. Pošto

nije prestao, to sam ga osorno i strogo opomenuo, da odmah prestane i da šuti. Malo se stišao i samo sam čuo njegov tihi plač. Ovakva bubnjarska vatra takve brzine nije više mogla dugo trajati i sa stegnutim smo dahom očekivali konac. Odjednom je udarila jedna golema granata kalibra preko 20 cm u naš daščani krov, prošla kroz njega kao kroz maslo, pa zatim kroz vanjsku daščanu stijenu i udarila je užasnom eksplozijom niže od nas, a znao sam, da je pala pred sam ulaz kaverne i eksplodirala.

Dokora poslije tog udarca vatra je prestala. Odmah sam skočio do kaverne, da vidim što se dogodilo. Više od deset ljudi, koji su stajali na ulazu kaverne bili su razneseni na komade. Glave, uda i crijeva ležala su porazbacana, kao da su divlje zvijeri haračile. Jeza i groza.

Grabner je sada bio zadovoljan, ludak! Da je naš zaklon bio jači od jedne daske, ova bi granata bila eksplodirala nad našim glavama. Daska je dala premalo otpora i upaljač nije djelovao.

Ponovo duboka tišina. Stražari su javljali, da se francuske patrulle opet oprezno približavaju. Sve trupe Engleza i Francuza, koje su imali prodirati u pravcu Funer — Valdobbiadene bez otpora, pošto je na tom mjestu fronta bila slomljena, nisu mogle napredovati, pošto sam zauzeo sa bataljonom frontu s lijeve strane i spriječio ih bočnom vatrom. Sada sam tek vidio, da je daljna borba besciljna. Sa Montella su Amerikanci prodrli već prvog dana pred mojim očima u pravcu Conegliana 12 km duboko, Englezi 6 km. Danas su morali biti i na 30 km dubine. Naredio sam, da se vatra stiša, pošto je nad našom glavom Mte Perlo i Mte Vianar bio ušutkan. Bili smo opkoljeni, izlaza nije bilo. Po mom mišljenju, pojedinac bi se mogao provući i izbjeći zarobljeništvu, šuljajući se kroz vinograde uzbrdo na Mte Cei i Mte Barberie.

Zabacio sam tu pomisao.

Po mojoj je zapovijesti naša vatra prestala.

Tajac. Odjednom je zapucketala sitna francuska pješačka vatra nad našim glavama dolazeći sa desnog boka i iza naših leđa. Prema naprijed i na lijevo vodio sam borbu i ovaj je dio neprijatelja bio tako potišten, da se nije ufao ni glave pridići.

Značenje ovog pucketanja razumio je svaki pojedinac mojih izvježbanih ratnika.

Naredio sam, da se vojnici malo zaklone, a sâm sam izašao, da vidim što se događa. Ravnodušno i mirno primijetile su moje oči modro odjevene Francuze, koji su već bili doprli do mog položaja, gdje se nalazio samo još po koji stražar, kako se polagano spuštaju k nama u Val di Ron.

Drago nam je bilo, da nismo bar Talijanima pali u ruke.

U tom promatranju i razmišljenosti trgnulo me nešto, kao da me sto noževa ubolo. Naši „viteški“ drugovi, za koje sam imao tolike simpatije i odanosti — Mađari, koji su se dotada kod mene zaklonili, zauralali su svom snagom, mašući rupcima i krpama ovog puta svoj najsramojniji „éljen!“ Tog tužnog i ružnog časa naše vojničke i muževne, a njihove patriotske sramote, klicali su „éljen“.

Spopalo me gnušanje i odvratnost. Neka im! Bilo je karakteristično za njih. Bosanci su po trećiput nastradali zbog Budimpeštanaca 32^{era} csirkefoga-a! Sopanov, Żwyżyn — St. Vito. Ostat će na njima naša ljuta kletva.

Dostojanstvenom su tišinom primili Bosanci Francuze i porugljivim su osmjehom gledali u revolvere, koje su im ti bijedni junaci stavljali pod nos.

Prije trećeg popodnevnog sata 28. oktobra 1918. godine počeli su nas Francuzi voditi kao svoje zarobljenike svrstavši nas u kolonu, naprijed oficiri, otraga vojnici. Polagano smo se kretali niz strme, kamenite stijene obronaka Mte Perla u funersku uvalu prema Piavi praćeni dalekom pušćanom vatrom.

Na podnožju sam sakrio u grm ispred jedne pećine svoju plinsku masku i šljem sa namjerom, da ću ih potražiti poslije niza godina.

Bijedno i jadno srce! Zašto nisi spavalo ili umrlo?

Kod svakog zavoja tog trnovitog puta, pohrlili su moji momci naprijed do svojih oficira, koje sam vodio i roneći suze ljubili su mi ruke kao svom ocu. Ugušit sam se htio od ganuća i nabrekle su mi krvave oči.

Francuzi su dotada s nama čovječno postupali, ali su nas nečovječno i čudno vodili. Amo-tamo, čekajući ili lutaajući, jer nisu imali nikakve orijentacije u novo dobivenom terenu. Već sam na ovom kratkom putu morao gledati pro-

past svih svojih vojničkih ideala. Momčad je gurala bezobzirno i bestidno časnike, ovi su pak pozdravljali odvratnom poniznošću i bez ponosa svakog neprijateljskog oficira i vojnika. Prisiljenim ulizavajućim smiješkom cerili su svoje smradne zube.

Takvi nisu bili Bosanci, nego ostali drugovi naše mađarske divizije. Prosjačili su od Francuza na ogavan način milost, kao da ih je svatko mogao zaklati. Poslije su se osmjelili i prosjačili kojekakve stvarčice, kojih su se radi svog dostojanstva lako mogli odreći. Najiscrpljeniji i smalaksali Bosanci ponijeli su se odlično i dostojno pokazujući svakom svoj naravni i prirodni ponos.

Nad nama su još uvijek zviždala taneta. Proklinjao sam svoje kukavne drugove, pa bih ih bio najradije tukao da se ne pokazuju plašljivi pred neprijateljem i da se besprekidno ne zaklanjaju od zvuka svakog taneta. Tragovi očajnog boja crtani mnogobrojnim lješinama, što su ležale po rosnoj travi i na hladnom kamenju, bili su osobito za nas Bosance tragični.

Naš prolaz kroz mnoge francuske čete, koje su još u rezervi čekale nastavak navale, bio je za mene pravi sprovod.

Stid, stid mi je živce parao i tukao me u mozak.

U stanovitim razmacima vremena naše je topništvo sa Mte Tombe održalo vatru na francuski most i sa neizrecivom preciznošću tuklo svoj cilj.

Već je bio dubok mrak, kad su nas doveli do vode. Za put od dvadeset minuta trebali smo 6 sati. Još smo opisali nekoliko figura našeg kotiljona duž vode, i to je trajalo do pred zoru. Francuski sadisti htjeli su nam uzeti i ono malo života, koji je u nama još titrao.

Poslije vrludanja po obali vratili su nas u zoru do rido-a Piave, gdje smo legli na kratak počinak u rosnu, ledenu travu.

Francuski vojnici, koji su nas vodili i mladi uvidavniji oficiri smjestili su nas u blizini toga rido-a tako, da nam je svojom blagom padinom pružio dobar zaklon od vlastite artiljerijske vatre, koja je bila ovamo upravljena. Došli su međutim stariji oficiri, koji su nas dali odvesti u šumicu tik do Piave, gdje su padale austrijske granate. Po triput su nas premještali i pomicali u pravcu vatre u namjeri, da ogorče

rija, upravo na onom mjestu gdje su znale padati austrijske granate i bogzna da li će opet početi pucati. Vrtlozi, lijevci i jame od austrijskih granata gusto poredane oko početka mosta dale su sliku precizne austrijske artiljerijske vatre. Tih se dana naše opće mišljenje o austrijskoj artiljeriji veoma popravilo. Kao za vječni oprostaj pale su 3 do 4 austrijske plinske granate u našu blizinu, kad smo već bili na drugoj strani Piave, ali se njihov podmukli dim svečano vukao po obali nizvodno od nas. Tu sam se na obali s bolom rastao od svog drugog šljema i plinske maske, koju mi je jedan Bošnjak u trku donio iz naših bivših rovova od nekog mrtvacu, pošto sam svoju gasmasku sakrio u pećini pri spuštanju sa brda Mt. Perlo.

Prolaz uz talijanske trupe bio je ponovna Golgota i odvratnost me davila. Gadne i ružne psovke sipali su ti heroji na nas, dizali su šake i batine na naše glave i mnoga je hulja pljunula pred nas. U Pederobbi su nas od Francuza preuzeli karabinieri, jer Francuzi nisu raspolagali sa etapnim trupama. Odmah poslije preuzimanja čudili smo se, što taj vođa karabiniera traži. Tražio je gomilu smeća i smrada kamo nas je postavio, da čekamo njegove daljne naredbe. Ređao nas je sa drskim i naduvenim ponosom kao „svoje“ zarobljenike na sve moguće načine i sređivao kolonu dok nam ne zapovjedi pokret naprijed. Kroz bašče i polja puna artiljerijskih pozicija i vojničkih logora, mimo zaklona, kaverna i maska, kroz uvale i doline prepune materijala, municije, konzervi, i opreme, morali smo prolaziti idući na talijansku divizionskomandu u Castelli. Ispred nas marširao je naprčeno i s izazovnim ponosom naš vođa karabiniera ogledavajući se stalno na nas i opominjući nas na red, kao da je itko od našeg polumrtvog stada htio pobjeći. Bili smo blagi jaganjci, pognutih šija, muklog glasa i mutnog oka, i slijedili smo mu bez otpora. Taj je karabinieri bio slika i prilika i pravi izraz svih svojstava svog plemena i roda. Dičio se pred svima prolaznicima, da nas je sam zarobio i uhvatio i dobijao je od svih znatiželjnih čestitke i ovacije za svoje herojstvo, što je ponosno primao i zahvaljivao se.

Kod talijanske divizije su nas dočekali. Dočekali su nas talijanski „pobjednici“, a u cijeloj bici nismo vidjeli ni njihovog repa. Sasuli su na nas pregršt slavodobitnih po-

gleda, posprdnog smiješka i glupih šala. Jedan se viši komandant prepirao sa drugim, tko da preuzme komandu nad nama i kuda bi nas sve trebalo voditi i pokazivati narodu! Od raznolikih dispozicija kod njih je izbila cijela svada. Konačno je pobijedio kapetan karabiniera, vojske nad vojskama, i zapovjedio, da ja lično vodim komandu nad svima Bosancima, a kapetan Sedlak nad Mađarima. Nato sam formirao 12 kompanija, prema našoj osnovnoj formaciji regimente, a za sve vrijeme se iza mojih leđa taj ludak derao kreštavim glasom i nije mu ništa bilo pravo. Na cijelu se regimentu derao kao na ražnju, taj junak iz pozadine. Poslije apsolutnog posta od nekoliko dana ovdje su svakom oficiru podijelili jednu konzervu i nešto cvibaka, dok našoj sirotoj momčadi još ništa nisu dali, nego su joj što više branili da pije vodu. Nama oficirima prišao je neki talijanski kapetančić i upućivao nas, kako treba da stanemo „Habtacht“, kad nam pride „sua Eccellenza“ divizionar, kako mu trebamo salutirati i kako se pretstaviti. Sedlak i ja porugljivo smo ga pogledali, a on je to primijetio i naredio karabinierima „da na maršu maltretiraju ta dva impertinentna kapetana.“ Generalu se nisam pretstavio nit sam mu salutirao. Isto tako ni Sedlak. Kazao sam jedino to, da sam komandant II. bataljona BH 3. regimente i sada najstariji oficir pukovnije BH 3.

Naša tužna povorka počela se kretati zavijenim i krvavim putevima. Marširali smo neprekidno do 31. X. u 2 sata ujutro, izmučeni i jadni i gladni i žedni i neispavani, pa smo u natčovječnom naporu prevalili za 33 sata punih 66 kilometara. Išli smo preko Onè i Bassana u Citadelle. U Bassano smo morali stići čim prije, da nas pokažu zastrašenim talijanskim trupama, koje su vođene na sjever protiv tirolske fronte. Karabinieri na konju jahali su naprijed i tjerali narod iz kuća na cestu, da nas gleda, da viče na nas, da pljuje po nama i da nas grdi, a djeci su davali kamenje da ga bacaju na nas. Narod se međutim držao ozbiljno i nije slušao svoje lude komandante. Bilo je očito, da su se ljudi čudili odakle je njihova vojska odjednom ispala herojska, pa ipak su polagano počeli vjerovati u svoju veliku pobjedu — „vittoria“! Nas je bilo oko 4000 u koloni, a naši pratioci — lažovi vikali su, da nas

ima preko 30.000. Gadne su riječi bacane na nas, a mi smo se u takvim slučajevima isprsilili, a koji su imali, stavili su svoje dekoracije na grudi, jer smo si svi i u ovim časovima bili svijesni, da smo do posljednjeg časa savjesno i točno vršili svoju vojničku dužnost. Koliko smo puta morali svu snagu upotrebiti, da ispružimo svoja slomljena tijela, da nas ne bi gamad sažaljevala. Bilo je usput i dobrih ljudi, koji su u nama gledali velike patnike, pa je mnoga starica i mati potrčala u kuću, da iznese vode i posluži naše vojnike suhog grla. Jedna je starica donijela čak i vrč vina. Neki francuski oficiri tokom noćnog marša vidjevši našu iznemoglost, htjeli su nam dati autobus za oficire, ali se zbog toga izrodio sukob sa Talijanima i posljednji su ostali pobjednici, pa smo morali i dalje vući svoje bolne noge. Ja sam bio jak i zdrav, pa mi je sigurno bilo lakše nego drugima, koji su oko mene stenjali kao djeca. Ali i ja sam se izjednačio sa ostalima, jer je kapetan Bela Simovich od 44. rgte imao krvave i ranjave noge, pa se oslanjao na mene tako, da sam ga desetak kilometara gotovo nosio. Za nedobiveni autobus donekle je kriva tvrdoglavost i nesnošljivost Sedlakova, koji je često unio u svaku stvar zao duh.

I ja sam već imao osjetljive mjehure na nogama i nalužljale su me cipele, ali svega toga nisam ni osjećao prema duševnoj klonulosti, koja me tištala i radi smilovanja sa drugovima i vojnicima, koji su jecajući i plačući išli uza me. Mnogi su se međusobno podupirali, samo da ne bi zaostali i došli u sukob sa talijanskim pratiocima. Vukao sam Simovicha, a uza me je jedan mladi lajtnant neprekidno plakao. Milovao sam ga i bodrio, psovao sam ga i korio i vukao ga i gurao naprijed. Kraj svega toga su nas ti neljudi na nekojim mjestima oko gradova i sela vodili u krugu jednim te istim putem, kako bi svoju pobjedu prikazali što većom. Kod ovakovih ophoda ne znam da li se više hulilo ili se vapijući molilo — svatko na svoj način.

Oko stare tvrđave Citadelle išli smo dva i po puta dok nas nisu konačno uveli u karantensku stanicu. Tu su nas, poslije raznih zapisa, strpali u šatore. U šatorima je bila tek vlažna i blatom izmiješana slama puna uši i gamadi za ležaj. Poslije četverosatnog počinka i odmora, za vrijeme kojeg nisam ni oka sklopio, istjerali su

nas ponovo napolje. Teška magla i tihi šum kišice bili su istinito zrcalo našeg duševnog stanja. Dali su nam slabi obrok hrane i strpali nas u velike automobile, koji su nas odvezli u Vicenzu. U njoj je bila francuska vrhovna komanda svih trupa u Italiji i francuska karantena. Talijani su nas opet predali Francuzima, a ovi su nas trebali dalje voditi u Francusku. Straže su bile izmjenično francuske i talijanske, jer Francuzi nisu imali dosta vojnika, a Talijana je za službu u pozadini bilo na pretek.

Postupak s nama bio je ovdje bolji, ali prilike oskudne i zle. 107 oficira strpali su u baraku bez slame i pokrivača, bez vode i bez svijetla. Okupali su nas odmah čim smo stigli, ali tako, da smo se svi prehladili. Odijelo nam je bačeno u dezinfektore, ali pošto je bilo od slabog materijala iz kopriva, to je dobilo strašan izgled, kao odijelo robijaša. Hrana se sastojala od suhe kuhane riže bez česa, bez začina i bez soli. Rekli su nam, da nam ne treba soli, da se ne bi širile infektivne bolesti. To je bila prava muka i jelo nam se strahovito ogadilo. Meni je doskora stigla pomoć, jer je jedan Bošnjak uzet u kuhinju kao pomoćni kuhar, pa mi je uvijek dobavio malo soli preko Talijana, koji su za novac sve dali. Duhana nismo primili, a za njim smo čeznuli. Više od glave bio nam je opleten prostor sa žicom, a preko žice sam gledao kako talijanski stražari šibaju i tuku Bosance, jer su ih se na fronti toliko bojali. Noću je jedan Bosanac htio obaviti nuždu i u mraku se zapleo u žicu. Talijanski ga je stražar smjesta ustrijelio.

1. XI. Sesvete. Sjedio sam ili čučio potišten i slab. Mislio sam na groznu istinu riječi Ive Andrića „Ex ponto“: Sužnik vapi samo za slobodom.

O Bože! Mi koji smo do konca izdržali i toliko dali za državu nismo zaslužili tako krutu sudbinu. Težak se grijeh valjao na duše loših državnika, koji su nas doveli do toga stanja. Nas, kojima je domovina za našu požrtvornost bila dužna drugu plaću i nagradu.

RATNI ZAROBLJENIK U FRANCUSKOJ

U Vicenzi smo najprije izdržali karantenu od 3 tjedna. Radovali smo se, što smo izbjegli privremenoj talijanskoj komandi, ali je perfidija Francuza bila još veća i rasla je razmjerno s udaljenosti od ratišta.

Naše smo lične potrebe nabavljali kod vlastite momčadi plaćajući im novcem ili kruhom, jer su u torbi ili telećaku sve svoje nosili sa sobom i nudili na prodaju.

Slom na Pijavi bio je upravo takav kao i slom čitave Monarhije. Osim sa Bošnjacima došao sam u dodir samo sa mađarkim trupama, stoga smijem samo o njima govoriti. Mađarske trupe su se odmah odmetnule od svojih vlastitih oficira, pošto su bile inficirane komunizmom. Za vrijeme zarobljeništva stajao je Bošnjak „Habtacht“ i pred svojim korporalom, a Mađar nije već na Piavi respektirao ni svog najstarijeg oficira. Komandant bataljona I. R. br. 32 uljudno je zatražio od svog soldata, da mu kraj mene odstupi svoje mjesto. Baka se međutim razderao, da su sada svi jednaki i ostao je sjedjeti.

Trvenja među samim oficirima nisu još izbila, pa ću ih poslije spomenuti.

Iza nekoliko dana razdvojili su nas po nacijama t. j. Austrijanci i Mađari ostali su u jednoj grupi, a mi Jugoslaveni sa 2—3 Čeha i Rumuna u drugoj. Francuzi su budno iako bezuspješno pazili, da se ne održi nikakav kontakt između tih grupa. Posljednji su nam događaji međutim bili suviše živi, da bismo se mogli odreći naših drugova austrijskih oficira.

Odmah prvih dana osvanula je u našem logoru deputacija londonskog Jugoslavenskog odbora iz Padove od talijanske vrhovne komande sa srpskim vojnim atašekom, kako bi nas Jugoslavene nagovorili, da smjesta stupimo u dobrovoljačku legiju. Komandant logora prijavio mi je dolazak

deputacije, pa sam ja prethodno skupio Jugoslavene, a bilo nas je Hrvata, Srba i Slovenaca i s njima se dogovario. Jednodušno su mi unaprijed izjavili, da će ostati solidarni sa mnom. Ja sam ih zatim upozorio na razliku, koja je postojala među nama, pošto sam ja bio aktivni oficir, pa nisam ni u kojem slučaju htio zaboraviti zakletvu, dok su oni većinom bili pripadnici privatnih zvanja, zanimali se sa politikom, pa su iza sloma carstva mogli slobodno sa sobom raspolažati. Dodao sam i to, da ću se smjesta prijaviti Narodnom vijeću u Zagrebu, čim me riješe zakletve, t. j. čim car i kralj Karlo bude abdicirao. Na moje su čuđenje svi Jugoslaveni izjavili, da su sa mnom saglasni, pa su ostali kod toga i na živa nagovaranja srpske misije. Iza dva dana ponovo su došli k nama i pokazali nam abdikaciju cara Karla. Nato smo im dali pismeni pristanak, da ćemo stupiti u dobrovoljačku legiju.

Vrijeme od tri sedmice, koje smo proveli u Vicenzi u karanteni bilo je puno najtežih duševnih depresija, i trebalo je raditi, da ne zdvojimo. Svi oficiri nisu bili istog mišljenja, mogu šta više ustvrditi, da je veći dio oficira zapao u letargiju i spavao. Isprva sam dnevno zvao oficire, da rano ustanu i da sa mnom rade švedsku gimnastiku. Iza dva dana zapala je većina ponovo u epidemiju lijenosti. O predavanjima nije nitko od njih htio ni čuti, ali za chianti je većina pokazala toliko razumijevanja, da su prodavali i najpotrebnije stvari, samo da nabave vino. Neukus tih pijanica išao je tako daleko, da su na dan abdikacije cara Karla, dakle na dan formalnog raspada Austro-Ugarske monarhije, priredili karmine, oni, koji su bili pozvani da budu nosioci i branitelji te iste monarhije. Kod karmine su se na gnušanje francuske straže bezumno opili. Među tim oficirima bila je većina Mađara i Nijemaca. Time ne želim kazati, da su druge narodnosti bile bolje, ali je za njih zarobljeništvo značilo kraj rata i nacionalno oslobođenje.

Tome stanju bili su donekle krivi stariji oficiri, koji su apatični i slomljeni od sudbine prepustili vodstvo mlađim rezervnim oficirima velikim dijelom izraelitske vjere. Ti su brzo skršili subordinaciju i prestali sa iskazivanjem dužnog poštovanja starijima, pa su se svuda isticali kao bukači. No pokazalo se, da je dobar duh pobijedio i takvo stanje, a to

je vrijedilo za BH 3, gdje je bilo mnogo oficira pa i Židova. Slom fronte i Monarhije nije kod nas značio, da se trebamo raspasti i razići. Šta više, nisu uspijevale ni prijete Fran-
cuza, pa ni separirano stanovanje u zasebno ograđenim ba-
rakama, jer smo se dnevno sastajali. Nama je bila naša re-
gimenta BH 3 preko svega.

Nepokretnost oficira išla je tako daleko, da su se ustru-
ćavali i od šetnje po prostranom logoru, stoga mi je pala
na um misao, da se sasvim posvetim našoj bosanskoj mom-
čadi. Komandu nad regimentom ostavili su mi Francuzi do
10. XII. 1918. god. tj. dok smo stigli u Roanne na Loire-i.

Dnevno sam držao raport, upućivao ljude i obavje-
štavao ih, a osim toga sam dnevno držao sa cijelom regi-
mentom školu. Regimenta me svakog jutra dočekala formi-
rana u četverokutu, a ja sam točno na vrijeme dolazio.
Nijedan vojnik nije izbivao, šta više, bilo ih je sve više i
više iz drugih regimenata naše mađarske divizije, koji su se
kradomice došuljali u moju školu. Bilo je Šokaca od 44.
regimente, onda Mađara iz Baranje, koji su poznavali hr-
vatski jezik, zatim Srba iz Sv. Andrije i Budima, koji su
bili iz 32. regimente, pa t.zv. Wasserkroaten (Burgenland)
iz 69. regimente. Rado su dolazili jer se za momčad ma-
đarskih regimenata nije brinuo nijedan oficir...

Moju su „školu“ činila moja predavanja. Na jedno-
stavan način podučio sam momčad o svim događajima
velike važnosti, koji su se u ono doba odigrali i budno
sam pazio, da se bacil komunizma ne usađi u srca naših
Bošnjaka. Sva je vojska Centralnih vlasti bila njime zara-
žena. Dnevno sam im govorio o higijeni, o vladanju u za-
robljeništvu i upućivao ih, na koji način se mogu javiti
svojima. Redovno sam im govorio o razvoju političkih pri-
lika u Jugoslaviji, pošto mi je komandant logora dnevno slao
nekoliko francuskih listova i ja sam iz njih saznao za novosti.

Konačno sam organizirao i analfabetski kurs, a inte-
ligentnije vojnike sam naučio najpotrebnije izraze talijanskog
i francuskog jezika.

Nikad nisam imao zahvalnijih slušača. Ako sam 5 mi-
nuta zakasnio, potražili su me u deputaciji i doveli u „školu“.

Karantena se približavala kraju. Trećeg decembra odveli
su Austrijance i Mađare. Preko Milana i Roanne-a otišli su u

Carcassone u Pirenejima. Mi ostali krenuli smo 5. XII. Vo-
zili smo se krajevima davne slave austrijskog oružja: Mon-
tebello—Villa Vicentina—Caldiero—Custoza—Verona—Som-
macampagna—Castelnuovo—Peschiera—Desenzano—Donato
—Milano. Ogromne tvrđave toga kraja govorile su nam o
bivšoj veličini habsburške carevine.

Gledali smo englesku artileriju kako nespretno vježba
razne formacije. Ni momak ni konj nije umio svoj posao.
Da su za učitelja imali ma kojeg zarobljenog austrijskog
podoficira, čudili bi se njegovom vještom radu.

Talijanska infanterija igrala je nogomet, ali je i na-
valna linija postajkivala sa rukama u džepovima...

U Milanu su od nas odvojili Čehe. Bilo ih je nekoliko
oficira i oko 60 momaka, većinom iz vojnih muzika. Istog
dana su obukli bersaljerske uniforme i otputovali kući na
slovačko-mađarsku granicu, pošto je tamo nastala kritična
situacija.

Vozili smo se nadalje preko Turina — električnom že-
ljeznicom Chiomonte—M. Cenis—Modane. Čim smo stupili
na francusko tlo, navalili su na nas američki oficiri kao
roj pčela i na djetinjast način htjeli kupiti uspomene. Nisu
još vidjeli austrougarskih oficira pa su htjeli distinkeije,
oznake regimenta, austrijsko-venecijanske lire i tome slično.
Međutim mora da su potekli od škrtih Škota, jer su nam
za 100 lira davali tek dvije proste cigarete.

Kroz divlju klisuru rijeke Arc vozili smo se u smjeru
Chambery—Aix les Bains—Lyon. Prolazeći kroz bogat i
luksuzan svijet davali smo još bijedniju sliku nego do sada.
Cijeli transport sastojao se od kompletne BH 3 regimente,
a za eskortu smo imali dva francuska oficira i od prilike
jedan vod momaka. Na mnogim smo stanicama prekrčavani,
a i onda kad su nam davali hranu svrstala se regimenta
u dvanaest kompanija, i ja sam joj komandirao. Sve su
komande na veliko zadovoljstvo Francuza izvedene prilično
egzaktno.

Od Lyona pošli smo preko St. Etienne-a u Roanne
na Loire-i.

Roanne je tipičan grad ratne industrije. Stanovništvo
mu se od predratnog broja udvostručilo na 200.000. U njemu
je bila centrala za sve zarobljenike Francuske i odavde se

vršio njihov raspored po zemlji. Zadržali smo se u Roanne-u 8 dana i doživjeli dosta neugoda.

U Roanne-u su nas potpuno odijelili od naše momčadi, a to mi je bilo posebno teško. Dozvolili su samo dvojici podoficira, da se od nas oprostite u ime svih ostalih.

Tek smo ovdje čuli da austrijsko-venecijanska lira ima neku vrijednost. Prišli su nam Kinezi, da s nama trguju i nudili nam po liri 10 centimes-a, u proljeće 1919. godine davali su nam u Toulonu 16 ct., a u Jugoslaviji nakon povratka $\frac{1}{2}$ dinara.

Sa Jugoslavenima kao sa pripadnicima „nepobjedene zemlje“ trebalo je bolje postupati. Tako su mislili oni na vrhu, ali je izvršna vlast imala svoje posebne metode. Drugovi austrijske i mađarske narodnosti dobili su stan pod samim krovom kasarne, dok su nama Slavenima odredili bolje stanove, isto tako je njihovo jelo bilo slabo, dok smo mi dobivali izvrsnu hranu francuske momčadi. Tako dobro nismo već godinama jeli. Pa opet...

Neki stari francuski seržan bio je naš neposredni komandant. Način, na koji je s nama postupao, bio je provokatorsko grub, pa nam je ogorčio boravak u Roanne-u. Kad smo se potužili, on nam je otvoreno kazao, da mi za njega nismo nikakvi Jugoslaveni, nego obični Boche! Svakog se popodneva k nama navratio francuski rezervni potporučnik, koji je svojim likom odavao, da je profesor Sorbone. Imao je naime dugu bradu i naočari. Bio je neobično inteligentan, ali veliki šoven. Njemački je perfektno govorio, jer je bio rodod iz Elzasa. Imao je zadaću, da nam govori o politici, da sa nas skine Austrijanštinu i da nas pretvori u prijatelje antante, odnosno u frankofile. Međutim iako je bio naučenjak, nije ništa znao o diplomaciji ni o postupku sa ljudima. Time, što je sve naše dotadašnje vrijednosti podvrgao poraznoj kritici nije stekao ni našeg povjerenja ni naše simpatije. Među nama je odmah pukao nepremostiv ponor. Da nas bolje podučiti, postao je seržan sve drzovitiji. Doveo nam je u sobu nekoliko pijanih austrougarskih soldata Rumuna, koji su nam se rugali. Naš mir je bio najbolje sredstvo za odbranu. Kad smo željeli doći do umivaonika ili u WC morali smo prijeći veliku sobu, u kojoj je boravila zarobljena momčad. Seržan je naredio, da nas je svakiput dočekala

posprdna vika Rumuna, a nagrađivao ih je za njihovu surovost dodacima u hrani.

Kad mu nije ni taj postupak donio željene koristi, došao je k nama komandant logora — francuski štabsoficir — sa oficijom profesorom. Smjesta se na mene obratio sa pitanjem, dali nam nešto treba i dali smo zadovoljni. Moji su odgovori bili tako kratki, da sam pobudio interes komandanta. Htio je saznati svu istinu, ali mu se nisam potužio ni ja ni moji drugovi znajući, da nam u tom miljeu i od takovih ljudi ne može doći pomoć. Isto popodne pozvao me adjutant komandanta logora, da dođem komandantu. Poziv nije glasio za komandu, već za privatni stan u gradu. Čim sam stigao, stao me komandant uvjeravati, koliko mu je stalo do toga, da se dobro osjećam, ali da vidi, kako mi nešto nije pravo. Nisam povjerovao u njegovu iskrenost, nisam se žalio, već sam šutio. Raspitivao se za drugarstvo austrougarskih oficira, a poslije je sveo razgovor na novo stvorene države u Podunavlju. Dozvolio nam je izlaz u nedjelju, da upoznamo grad. Da sam imao pravo, što mu nisam povjerovao, pokazalo se i na toj šetnji, na koju nas je izveo jedan od podoficira. Odveo nas je samo na periferiju grada i ostavio nas da čekamo, dok je privatno razgovarao sa civilnim osobama. Čim sam opazio njegovo izazivanje zapovjedio sam, da nas odmah vrati u logor.

Ovdje kao i u cijeloj Francuskoj svijet nas je znatiželjno gledao, jer austrougarskih oficira nije nikada vidio.

9. XII. produžili smo vožnju u nepoznatom pravcu. Na svim smo stanicama susretali transporte njemačkih zarobljenika, koji su se čudili: „Schaut die Habsburger!“

Po stanicama smo vidjeli mnogo pripitih francuskih vojnika, od kojih zacijelo nisu svi bili na dopustu, već ih je bilo, koji su se vraćali svojim kućama, a bilo ih je, koji su se skrivali pred frontom. Publika nas je gledala mrkim okom, neprijateljski se prema nama držala, čuli su se povici „Boches“, neki su čak pljuvali i gadali nas kamenom i ugljenom, pa nas je francuska pratnja morala uzeti u zaštitu.

Vozili smo se St. Germain en Fosse—Clermont Ferant—Eygirande—Merlines sve do Riom ès Montagne-a.

Riom ès Montagne je brdski gradić u departmanu Cantal i leži u brdima Haute Auvergne, dakle se nalazi u

južnoj Francuskoj. Najbliža brda Plomb du Cantal i Monts Doré visoki su preko 1800 m, dok se sam gradić nalazi na visini od hiljadu metara. Sjeverno od gradića na još višem mjestu, odprilike 4 km daleko, ležao je u brdskoj kotlini prostrani dvorac Sv. Angeau. Do rata bio je škola za kolu-drice, a zatim je uređen kao logor zarobljenih oficira. U centrali zarobljenika u Roanne-u kazali su nam, da je St. Angeau najbolji logor. Kako je izgledao taj najbolji logor i kakav smo život u njemu provodili, želim pobliže opisati. Moram najprije reći, zašto sam precizno opisao geografski položaj tog logora. Govorio sam naime sa više inteligentnih Francuza, koji nisu imali ni pojma, gdje se nalazi St. Angeau ni Riom ès Montagne, dapače, nisu znali ni da postoji departman Cantal. Mi sami smo se isto tako čudili, kad smo došli u taj kraj. U našoj fantaziji nije postojala slika takve Francuske: vododerine, škrljjevac, slaba trava, grmlje i drač. Ni šuma, ni livada, ni oranice! Slaba kultura tla protezala se na jug u smjeru grada Nimes. Neposredna okolina St. Angeau-a bila je ipak zelena.

Dvorac je nalikovao kasarni. Ležao je u parku smreka i borova, ali je radi položaja u brdskoj kotlini vidik bio skučen na svega 300 m daljine. Ne sjećam se, da sam vidio psa i mačku, pa ni ptica nije bilo. Sam park je bio ograđen visokom bodljikavom žicom. Kretanje zarobljenih oficira bilo je toga radi reducirano na vrlo mali prostor.

Kad smo stigli na stanicu u Riom ès Montagne dočekala nas je usprkos hladne kiše banda dječaka, sa vikom „Boches“ isplaženih jezika i tome slično. Iza duge vožnje palo nam je pješačenje do St. Angeau-a dosta teško, jer smo bili natovareni prtljagom, a kiša je bez prestanka padala. Iza hoda u potpunom mraku dočekao nas je dvorac sav osvjetljen pa nam je dao lijepu sliku. Večera nas je manje oduševila, pošto se sastojala od malene sardine, malenog komadića kruha i dvije jabuke.

Iza večere ponovo su nas kao zarobljenike pregledali svè do kože, pa smo s tim u vezi svašta vidjeli i doživjeli, što se ni naslutiti ne može. Imao sam minijaturno izdanje Goetheovog Fausta i njega su mi oduzeli na 3 dana poradi cenzure. Fausta sam nosio u džepu kabanice i na juriš, pa mi je tako ostao kao moja jedina svojina. Vratili su mi ga

poslije nekog vremena cenzuriranog. Na svakoj drugoj stranici bila je štamplja i parafa cenzora. Naprotiv moje bilješke, koje su bile dosta pitoreskne i u kojima se nalazilo dosta francuskih negativa, ostavili su mi netaknute.

Raspadanje Monarhije djelovalo je razorno i na staru oficirsku disciplinu i na međusobno druženje nekadašnje elite armije. Red i posluš mogao se samo još uzdržati pod francuskom komandom, a starješine i šefovi pojedinih grupa nisu mogli ništa postići. Sa loše strane isticali su se mladi oficiri kadeti, fenrihi i poručnici, dok su se stariji oficiri međusobno poštovali.

Odmah sam primijetio tužni odnos među oficirima, ali ga nisam htio vidjeti. Javio sam se kod najstarijega oficira logora, kao da smo živjeli još u 1914. godini, i pretstavio sam sve oficire BH 3. regimente, koji su sa mnom došli u zarobljeništvo kod idućeg jutarnjeg apela ponaosob svakom šefu grupe. Začudeno me gledala komunistički nadahnuta mladež. Čuđenje je raslo, kad sam iako prvi iza potpukovnika grofa Wassilka, koji je bio najstariji oficir u logoru, oštro salutirao i pozdravio svakog kadeta i fenriha. Posramljeno su otkretali oči... Duskora se međutim vojnički pozdrav opet udomaćio u cijelom logoru St. Angeau.

Usljed prenapetih živaca došlo je nažalost među zarobljenim oficirima do uvreda, grdnja i napadaja. Te bi se ružne afere poslije na uživanje naših neprijatelja raspravljale kod raporta pred francuskim komandantom. To se najprije trebalo promijeniti. Kako su nam zabranili svako dogovaranje u većim skupinama, to sam pozvao po tri oficira od svake grupe i razložio im nemoguću situaciju, u koju smo zapali. Nakon toga što su se ta trojica sporazumjela sa svojom grupom, zaključili smo jednoglasno izabrati časni sud, koji je smjesta trebao započeti rad. Mene su odredili za pretsjednika. Francuzi su mi taj čin upisali u zlo, pošto su me kao šefa slavenske grupe smatrali saveznikom. Međutim sam bio zarobljeni austrougarski oficir i ma da sam bio izraziti Hrvat-Jugoslaven, nisam uživao nikakvih povlastica. Kod svakog pojedinačnog apela došlo je moje stanovište do jasnog izražaja, pošto sam se svaki puta kod prozivanja javio sa starim vojničkim „hier“. Ostali bi se javljali prema narodnosti sa „zde, tu, ja, da, tukaj, pre-

sente, tadi, aice, qui, jelen“ itd. Odgovorio sam Francuzima na upit „i ja bih se javio svojim materinskim jezikom, ali samo u slobodi, a onda biste vi po rangu i šarži preda mnom stajali „habtacht“, a ne ja pred vama“.

Kad smo stigli u logor napuštale su ga upravo dvije grupe njemačkih zarobljenih oficira (otprilike 80 na broju). Bilo je i među njima pojedinih komunista, dakle su postojali i kod njih znaci raspadanja. Pa opet su svaki takav pokret oštro potisnuli i sa svojom poduzetnom voljom i željom za radom, i sa unutrašnjim zaptom reprezentirali organizam, kojeg su i sami Francuzi poštovali. Dok je kod Austrijanaca mnogo toga propadalo, bilo je kod Nijemaca reda i vodstva. Cijeli su dan vremenski podijelili korisno i strogo vojnički. Učili su jezike, kemiju, matematiku, muziku, knjigovodstvo, stenografiju itd. Imali su bogatu biblioteku i instrumente; mi smo međutim imali samo nekoliko bezvrijednih knjiga, i ako nas je bilo 150. Takvo je stanje trebalo osuditi, pošto su Nijemcima neki iz redova austro-ugarskih oficira bili predavači.

Nijemci su jednom aranžirali čitavu revoluciju u St. Angeau-u. Iza doručka ustalo je stotinu Nijemaca i krepki muški glasovi zapjevali su „Die Wacht am Rhein“. Bila je godišnjica jedne od slavni njemačkih bitaka Svjetskoga rata. Pošto su ovakve manifestacije bile zabranjene, to je smjesta nastupila francuska straža i sa nataknutim bajonetima ispraznila blagovaonu. Istog dana poslije podne Francuzi su strpali u zatvor šefa njemačke grupe, pukovnika von Bayerlein-a. Kad su zatim noću Nijemci nastojali da mu prokriumčare cigarete i kruh s maslacem, opazili su, da ga nema više u zatvoru. Idućeg dana Nijemci nisu došli na jutarnji apel, a kad su ih silom htjeli natjerati da dođu, jurišali su batinama i slomljenim stolcima komandu i tražili da im pokažu pukovnika Bayerlein-a. Vikali su „ubojice, vi ste ga smaknuli“. Zamalo da Francuzi nisu otvorili vatru na uzbuđene Nijemce. Posredovali su mirniji ljudi, a i sam komandant logora Fau pokazao je mnogo mira i takta. Nastojao je umiriti oficire i dao im časnu riječ, da se pukovniku v. Bayerlein nije ništa dogodilo, nego da je kazne radi otpremljen u Cherbourg. Još nekoliko dana iza toga produžili su Nijemci sa nedolaskom na apel, pa su ih mo-

rali pojedinačno nositi u red, nisu pozdravljali Francuze, niti su htjeli stajati „Habtacht“.

Lakše je bilo Francuzima sa mekim i neorganiziranim Austrijancima.

Austrougarskih grupa po 30 oficira bilo je 7; tri njemačke, dvije mađarske, jedna romanska i jedna slavenska.

Francuza, koji su čuvali zarobljenike bilo je dosta: jedan štabsoficir kao komandant, dva kapetana, jedan poručnik, jedan potporučnik, jedan adjutant, četiri računski podoficira, jedan podoficir za poštu, sedam seržana, jedan pomoćni radnik, tri korporala i pedeset momaka. Svi su od reda bili zdravi i mladi drukebergeri. Osim njih bilo je i 45 austro-ugarskih zarobljenih momaka, koji su bili određeni, da nas poslužuju, ali ih nismo nikada vidjeli, pošto su ih Francuzi redovno drugdje zaposlili.

Živjeli smo dan za danom apatično i monotono. Fizički rad je bio zabranjen. Kapetan Keller, koji je za tjelovježbu cijepao drva u podrumu, bio je kažnjen sa 2 dana zatvora. Zbog visokog snijega bilo je otežčano šetanje po vrtu, pa su se oficiri sami javili da zgrću snijeg, međutim im nisu dopustili i morali smo se i nadalje kretati po uskim izgaženim puteljcima. Smatrali su, da je svaki rad sramota. Eto i primjera. Slaba je hrana bila uzrokom, da su se nekoji oficiri obratili na francusku komandu s molbom za degradaciju, te da ih zatim kao obične vojnike prime u koju od mnogih radnih skupina. Znali smo naime, da je naša momčad upotrebljavana za javne radove kod izgradnje željeznica i cesta, da je dobila dobru hranu i dva franka dnevno. Dakako da je i ta molba bila odbijena.

Ako bi tko po tome htio da ocijeni postupak Francuza prema nama, onda bi se ljuto prevario. Način i postupak bio je grozan i za osudu. Osim onih nevoljnika, koji su 1914. godine pri mobilizaciji na raznim morima lako pohvatani i nevjerovatno patili u Cherbourgu, bio je kod nas i dosta veliki broj austrijskih oficira zarobljenih u Srbiji 1914/15. godine. Ovi su proživjeli sve srpske epidemije, srpsko povlačenje i golgotu preko Albanije do ukrcavanja za Italiju. Boravili su po južnoj Italiji i Sardiniji i konačno ih je 1917. godine repatrirala Francuska, te su došli ovamo. Bilo ih je, koji su bili i u Sibiru, pa ponovno zarobljeni u Francuskoj.

Svi su se bez iznimke tužili na današnjicu i kazali, da bi i četveronoške puzali bilo u Italiju, Srbiju i Sibiriju, samo da su dalje od Francuske.

U oficirskom zarobljeničkom logoru St. Angeau bio je mali broj pravih ratnika. Većina se sastojala od rezervnih oficira, koji su radi objave rata požurili kući iz dalekog svijeta, a usput su ih uhvatili i zarobili organi Antante. Odmah su uvjetno zarobljeni, dok se nije provjerilo, da li pripadaju kao aktivni ili rezervisti austrougarskoj vojsci, pa su zatim „unapređeni“ na prave zarobljenike i otpremljeni u logor St. Angeau. Nevolje tih bijednika, koji su od 1914. godine čamili u francuskom zarobljeništvu, bile su mnogobrojne. Podnijeli su sve umjetne načine ogorčavanja života. Bilo ih je, koji su pokušali bježati, pa su uhvaćeni nedaleko švicarske granice. Kazne za pokušano bjekstvo bile su izvanredno stroge, pa je mnogi jadnik od posljedica poludio. Nekoje su za kaznu deportirali u Cherbourg, kao i Nijemca pukovnika v. Bayerleina. Tamo su živjeli u vlažnim, tamnim kazematama pomorske tvrđave i samo bi ih dnevno za sat vremena izveli na zrak. Bolesti pluća ili mozga bile su redovne posljedice tih strašnih kazna. Od drugova u St. Angeau-u nekoliko ih je prošlo taj mučenički put. Sjećam se nekih imena: generalštabni kapetan v. Sztarragh, Madar-Székler iz Sedmogradske, oženio se prije rata sa bogatom Amerikankom, vlasnicom fabrike muzikalija, kvitirao, pa je kao rezervni oficir mobiliziran. Zarobljen na Atlantskom oceanu prošao je cijelu golgotu francuskog zarobljenništva i ja sam ga duboko požalio, kadgod sam opazio bijedno stanje njegovih živaca. Sztarragh je bio prvi, koji me je poslije nekoliko pozdravni riječi saletio sa molbom nemam li koju cigaretu. Iako strastven pušač podijelio sam svoje posljednje tri cigarete među drugove. Iznenaden me Sztarragh upitao: „A šta ćeš sada ti?“, a ja sam mu uzvratio: „Neću više pušiti.“ On i ostali zadivili su se mojoj energiji i pokazali su mi na daskama nad uzglavljima čikove, koje su razmotane sušili, da bi ih ponovno upotrebili za pušenje. Sa indignacijom sam odbio i pomisao na takav postupak i zaista nisam više pušio. U posljednje vrijeme neposredno pred odlazak dobio sam nekakvo duhansko korijenje, i to sam reskao, tako da sam na dan dvije do tri loše cigarete

popušio, ali sam onda opet i to napustio, jer mi je bilo odvratno. Ni rezervni potporučnik Strominger, Poljak austrougarski diplomatski činovnik, nije bio zdravijih živaca. On je bio zarobljen kod putovanja po Sredozemnom moru. Rezervni poručnik baron Baillou, koruški aristokrata, iako u zrelih godinama, bio je radi jake konstitucije dobro sačuvan. Život je prije rata provodio u lovu na kitove kod Antila i u Meksikanskom moru. Iako još zarobljen stalno je kovao planove i mislio o svojoj budućnosti i o svom radu iza oslobođenja. Jedan rezervni potporučnik rodod iz sjeverne Češke zanimao se samo sa znanošću, a bio je zarobljen u Indijskom oceanu na povratku iz Kine, gdje je radio kao profesor.

Želim spomenuti da je rezervni potporučnik Strominger bio odličan muzičar napose pianista, a bavio se osim toga i slikanjem i bio je spretan i ukusan poeta.

Nije mi ostao baš u najboljoj uspomeni starješina našeg logora potpukovnik grof Wassilko, iako je bio savršen kavalir. Mislio je međutim samo na sebe i živio samo za sebe. Da je bio drugi čovjek, mogao je sa malo muke postaviti lijep spomenik tradicionalnom drugarstvu bivše austrougarske vojske. Brat mu je bio austrijsko-ukrajinski političar, a on je sam bio Flügeladjutant kod jednog od nadvojvoda Salvator. Da bi dobio čin pukovnika morao je nekoliko mjeseci na frontu i tamo ga je zatekla gorka sudbina zarobljenništva.

Želim spomenuti još jednog druga u St. Angeau i s njim u vezi doživljaj, koji mi je živo ostao u pameti.

Prvih dana pao mi je u oči na lijevom krilu u drugom redu moje oficirske grupe mali poručnik, koji je bio nalik na patuljka visine 140 cm. Kad smo se upoznali, nisam ga mogao pitati, kako je dospio u vojsku. Doznao sam to na drugi način.

Iako mi je u ratu sluh nastradao čuo sam nekoliko dana otprilike u isto vrijeme lupu na vratima svoje sobe, kao da je netko šakom tresnuo u vrata. Predmnijevao sam, da se radi o neslanoj šali i namjeravao sam uhvatiti krivca. Uhvatio sam doista delikventa i oštro ga pozvao na odgovornost. Nisam bio toliko oštar, koliko sam namjeravao, jer je preda mnom stajao maleni poručnik, koji je sasvim prestrašen radi moje ljutnje drščućim glasom rekao, da je on

od oficira slavenske grupe određen za poštu. Po starom običaju zarobljenika po jedan oficir svake grupe preuzimlje od komande logora poštu i podijeli je oficirima svoje grupe. Kako je prolazio hodnikom kraj naših soba, to je pokucao konvencionalno na vrata onih soba, u kojima je trebao podijeliti poštu, a na ostala vrata tek je jedamput lupio rukom, da znaju i oni oficiri, koji nisu dobili pošte, kad se trebaju za taj dan odreći nade. Nisam znao za taj običaj i tako je došlo do nesporazuma,

Molio sam ga, da mi oprost i upotrebio zgodu, da govorim sa malim poručnikom o njemu samom. Kako je bio inteligentan znao je, što me zanima, pa mi je ispričavao slijedeće:

Zbog svog malenog rasta nije nikada služio kao Freiwilliger. Za mobilizacije bio je građevinski inženjer kod gradnje cesta u Češkoj. Pozvali su ga u vojsku i postao je kao civilni inženjer šef jedne radne kolone, u kojoj su bili pučki ustaše i vojni obveznici iz građanskog staleža. Tada je postao Landsturmlieutenant, a 1917. godine Oberlieutenant. Sa svojom je kolonom radio koješta, pa je stigao i u Albaniju. Na Vojusi nije postojala neprekidna obrambena linija, nego samo pojedine straže, a prostrane pruge terena bile su osigurane samo patrolama. Više komande željele su izgradnju tog položaja, stoga su pojedini visovi utvrđeni. Na tom utvrđivanju bio je i on zaposlen, kad ga je usred posla iznenadila vika. Bez pucnjave skočili su na njegov rov senegalski Crnci u francuskim uniformama i zarobili njega i njegovu kolonu. Zli jezici tvrde, kazao je mali poručnik, da ga je Crnac pozvao, neka ustane, dok govori sa njim. Kao zarobljenika odveli su ga Crnci do Valone, a odatle je preko Italije došao u Francusku.

Mogu reći, da je bio najtiši i najpovučeniji od svih oficira depo-a, pa ga je zacijelo morila još i koja druga žalost, a ne samo malen uzrast.

Moram još opisati rezervnog lajtnanta Mazocca. Šesta oficirska grupa bila je romanske narodnosti, pa ipak je lajtnant Mazocco iako Talijan bio u sedmoj, slavenskoj grupi, i to po vlastitom traženju. Duže vremena sam sumnjao, da je špijun, ali je konačno stekao naše povjerenje. Bio je rođen u Zadru, pa je od najranije mladosti živio samo među

Hrvatima i družio se samo s njima, tako da su mu Hrvati postali bliži od južnotirolskih Talijana ili Rumuna. Možda se njegovo držanje moglo razumjeti i s oportunističke strane, jer su Francuzi prema Talijanima bili najviše zagrižljivi. Nisu prezirali samo zarobljene Talijane iz Austrije, nego još više Talijane iz Italije, iako su im bili saveznici. Mazocco je bio sa svakim dobar pa je bio svakom od nas, a i čitavoj grupi, od velike koristi. Nabavio je i ono, što nitko od nas nije mogao nabaviti; pribavio nam je posebnu pošiljku rublja, cipela i pokrivača od švicarskog crvenog križa; bio je prijatelj sa „razbojnikom“, našim svemoćnim kantinerom; još je bolji bio sa gospođom kantinericom, pa i sa strašnim adjutantom, višim podoficirom, koji je bio sve i sva u depo-u, bio je sprijatelj. Samo je Mazocco mogao pribaviti duhana ili kakvo jelo. Još ga se i sada sjećam s prijateljskim sjećanjem.

Kapetan Lucea mi je pripovijedao za jednog svog druga od 33. regimente, koji je imao prostrijeljenu nogu, da su ga Francuzi za vrijeme marša bockali bajonetom zbog zaostajanja.

Konačno da spomenem i moje jugoslavenske drugove. Bili su to mahom mladi ljudi, vrlo nervozni i temperamentni i nosili su žig vremena na sebi, pa je svatko do sebe držao više nego što vrijedi. Do posljednjeg dana smatrali su me kroz sve peripetije svojim starješinom i pokazali su mi uvijek dužno poštovanje. Ali i to poštovanje imalo je svoju skaldu. Kad su bili od mene odvisniji respektiranje se penjalo, a padalo je, ako je moja situacija postala slabijom. Opominjao sam ih i upućivao, a često ih i pomagao. Mladost, strast i svakakvi prohtjevi učinili su, da su katkada pošli vlastitim putem i nastradali. Uvijek sam iznova morao praštati i pomagati. Njihova najružnija crta bila je lijenost. Nijedan od njih nije imao ni truna preduzimljivosti, već su u stalnom nehatu i nervozni čekali, da se otvori nebo i da im padne iz njega mana. A bilo je među njima i takvih, koji su za se držali, da su genijalno nadahnuti i sveznajući. Vrhovno im je načelo bilo živjeti, ne raditi i prolaziti na račun drugih.

U našem zajedničkom životu često je trebalo, da svi prionu, da pomognu i da se late posla. Trebalo je nešto nabaviti, spremi, donijeti, urediti itd. No svatko je želio da bez rada dođe na gotovo. I ne samo to, nego kad dođe na

gotovo onda da i kritizira. Njihovo je spavanje premašilo sve što sam u tom pogledu vidio i čuo. Prosječno su spavali po 14 sati na dan, a često su dotjerali i do 18 sati.

Naše su novčane prilike bile mizerne. Osim polovice prve plaće, koju smo primili još u Italiji, nismo primili nikakvi novac, pošto su Francuzi provjeravali naše lične podatke preko Švicarske u Beču. U toj dugoj i teškoj neimanštini stalno sam opominjao drugove, da ne prave dugove kod ostalih „prižonjera“ i da ne uzimlju u kantini ništa na kredit. Pri tome me vodilo saznanje, da francuska komanda nije dopuštala repatriranje onih zarobljenika, koji nisu bili u mogućnosti prije odlaska izmiriti novčane obveze. Da spomenem još i slijedeću žalosnu činjenicu. Jedna partija Jugoslavena, koja je prije nekoliko mjeseci bila upućena u Toulon u dobrovoljačku legiju, nije mogla otputovati prije isplate dugova. Bili su to zarobljenici detaširanog BH jegerbataljona Metzgerove divizije, koja se borila kod St. Michel-a pred Verdun-om. U svojoj su se nevolji obratili na potporni fond zarobljenih Austro-Nijemaca s molbom za zajam, kako bi im se omogućio povratak kući. Zajam su dobili, ali nisu te krvave drugarske pare vratili. Još iz Toulona trebali su podmiriti dug, ali to nisu učinili. Koliko ja znam, nikada nisu vratili novac ovih bijednika i okaljali su si dušu, a našem narodu obraz. Potporni fond dao mi je njihove adrese i ja sam te ljude poslije u Jugoslaviji opominjao, no nisam dobio ni odgovora.

Što se tiče mog ličnog držanja i osjećanja u depou St. Angeau, koji je imao glas najboljeg zarobljeničkog logora u Francuskoj, moram se i na njemu zadržati sa nekoliko riječi.

Moje duševno raspoloženje bilo je vrlo slabo i ono je postajalo iz dana u dan sve gore. Tek sam se iza dva mjeseca nekako smirio i prionuo poslu, pa mi je otada i raspoloženje krenulo na bolje, u koliko je bilo moguće radi sve veće nervoze mojih drugova. Mučila me strašna neizvjesnost radi budućnosti svoje i svojih najbližih, pa i nove proširene domovine. Uvijek sam u životu bio agiln i impulzivan i nikada me nisu prilike ili doživljaji pretekli ili mimoišli. Tu sam međutim bio potpuno nemoćan i osjećao sam okove, a bio sam prepun snage, aktivnosti i preduzimljivosti u svojoj 35. godini života. Moj se neugodni osjećaj pokazao najviše

u nespavanju. Ležao sam od 9 naveče do 5 ujutro. Spavao sam od jednog do maksimalno četiri sata, a da ne govorim o mnogim noćima, u kojima nisam ni oka stisnuo. Da je ta nesanica imala slabog utjecaja i na moje živce, nije potrebno napomenuti. Uhvatio sam se s tom nevoljom ozbiljno u koštac. Proširio sam seriju svojih jutarnjih tjelesnih vježba i sastavio sam na taj način uzornu zbirku kombiniranih švedskih, sokolskih i vojničkih vježba. Te sam vježbe izveo dnevno, egzaktno i sistematično pun sat. Moje sam šetnje u parku i po najgorem vremenu produžio na više sati, a tempo kretanja bio je takav, da sam se fizički umorio. Ujutro sam ustao prvi, temeljito sam očistio svoju malu peć i naložio vatru. Mislim, da sam bio dostojan svoje bosanske trupe, jer je moja vatra uvijek plamtjela od jedne šibice i mnogi bi drug došao u moju sobu s molbom za malo žara. Poslije loženja kuhao sam kavu, čistio cipele i pomio suđe, jer nisam dao da dođe u druge, možda neuredne ruke. Konačno sam jutarnji rad završio temeljitim umivanjem. Kad sam sve to završio, ustali su tek moji sobni drugovi kao i susjedi, dok sam ja uranio na šetnju često još u sumraku. Kako sam ranije spomenuo, pušenje sam odmah u početku zarobljeničtva napustio. Slabim spavanjem u stalnoj neizvjesnosti i nervozi i moja je otpornost oslabila. Želja za duhanom rasla je iz dana u dan. Pitanje duhana bilo je u cijelom depou od najvećeg značaja. Zbog cigarete se kod mnogih drugova pokolebao pojam časti i dostojanstva. A duhana nije bilo ni u kantini ni u St. Angeau-u. Jedino kad bi „apagykos“ (oceubilac) otputovao u Pariz, znao je donijeti nešto cigareta, koje je prodavao svojoj „djeci“ uz dvostruku cijenu. Osim njega krijumčario je duhan još i postolar, koji je nedjeljno jedamput dolazio u logor i kojeg su zarobljenici tom zgodom opsijedali, ne zbog svojih cipela, nego zbog duhana. Ovakove je scene znao dokrajčiti naš debeli „adjutant“, koji bi postolara zatvorio u svoju sobicu i onda bi prozivao pojedine oficire, da od njega kupe duhan, kod čega je dabome pazio na svoju obilnu zaradu. Nikad nisam sudjelovao kod ovakvih scena, a nisam duhan kupovao ni od „apagyilkosa“. Kod postolara ili adjutanta posredovao je koji puta moj faktotum Mazocco, i „uz protekciju“ je za dobre pare dobio sve.

Kvartir smo imali prema starosti i šaržama po 4, 8 ili 16 oficira u jednoj sobi. Sobe su odgovarale svrsi, a kreveti su bili dobri, samo su nam krevetsko rublje mijenjali tek iza tri mjeseca. U svakoj je sobi bila mala željezna peć, koju su oficiri stalno ložili i na kojoj se uvijek po nešto peklo usprkos stroge zabrane. Pekli smo kostanje, krumpire ili tome slično.

Gorivo drvo morali smo nabaviti — dakako od kantineri — za vlastiti novac, ako smo ga imali.

Najviše nas je mučila slaba i nedostatna hrana.

*

Cijela je opskrba bila u rukama silovitog i svemoćnog kantinera. Nismo se mogli othrvati utisku, da smo svi mi zarobljeni od njega lično, a ne od francuske države. Davao nam je opskrbu, kakvu nam je htio davati, psovao nas je i vrijeđao, a u kantini je diktirao razbojničke cijene. Mučio nas je glađu. Za doručak čaj, za ručak praznu juhu sa nešto mesa i repe, za večeru nešto zelenila. Repa je bila iz Alžira, a umjesto repe smo koji puta dobili sušeno zelje (Dörrgemüse). Vrlo je rijetko bila riža pripremljena kao slama, pa i krumpir smo rijetko dobivali, jer je i jedno i drugo bilo na prodaju u kantini. Kruha smo dobili za sva tri obroka jedva 10 dekagrama. Bilo mi je kod večere najteže, kad sam pred drugovima izvadio polovicu svog kruha, jer je većina odmah za ručak pojela sav kruh. Jelo je bilo kuhano bez masti, bilo je neukusno, a posljedica je bila kronični zatvor. Stolice nismo imali 3—5 dana, pa sam čuo, kako stari borci stenju od muke. Sâm sam si pomogao, da sam češće otišao na marodevizitu. Čim bi me sanitec ugledao, davao bi mi bez pitanja žlicu ricinovog ulja, koje sam sa komadićem kruha rado progutao. Iako sam bio atletske snage, propadao sam od dana u dan. Kad sam iza 4 mjeseca prvi puta došao do gimnastičkih sprava u Toulonu, htio sam se po starom običaju uzdići na preču, ali su mi ruke bile tako slabe, da mi se preča izmakla i ja sam pao na zemlju.

Od naše plaće, koju smo i onako kao zarobljenici primali prepolovljenu, još su nam uzeli polovicu za hranu i davali kantineru. Drugu polovicu umio je na drugi način

privesti u svoje ruke, jer je cijelim depo-om neograničeno vladao. Nikome se nismo mogli žaliti. Kantinera su Mađari odlično krstili sa „apagyilkos“—ocoubilac. Nekada je bio glumac u Parizu a imao je tako dobre veze, da su ga se i francuski oficiri bojali. Mogao ih je naime lako otpremiti na frontu. Po svojoj spoljašnosti bio je određen da ulije strah „Boche“-ima. Bio je za glavu viši od najvišeg Francuza i za 100 kg teži od prosječnog Francuza. Glas mu je bio promukao i dubok. Dnevno se tek pod jutro vraćao pijan sa oficirima, koji su imali službu, iz Riom ès Montagne-a. Na njima smo često vidjeli tragove tuče, ali su i opet zajedno izlazili. Komandant Fau doduše nije odlazio na noćne zabave sa njim, ali je bio slabičak. I on, kao i svi drugi, dobivali su od kantinera besplatno dobru i finu hranu.

*

Francuzi su nam za muku izmislili još nešto.

Čitava velika zgrada imala je svega dva klozeta. Jednoga od njih su Francuzi uzeli za sebe, a drugi je bio određen za nas 200 oficira. U neposrednoj blizini ulaza u park bilo je još pet klozeta i jedan pisoar, ali se s njima nismo smjeli služiti iza pet sati po podne tj. iza posljednjeg apela. Za ovu odredbu nisam znao, pa sam iza apela u 5 sati htio još prije povratka u zgradu obaviti nuždu u pisoaru, ali me presrela strahovita vika i ugledao sam četiri puške uperene na mene.

Uveče i noću bilo je još dobro, no pod jutro su se odigravale dramske scene pred tim jedinim klozetom u zgradi. Frekvencija je bila velika, nužda jaka, a svaki čovjek drugih potreba. Morali smo stajati u redu i skakati i drhtati i gurati se, pa je mnogom oficiru od muke i suza potekla. Pošto smo dobivali čaj zaslađen saharinom, a od toga su nam mjehuri oslabili, bilo nam je teže nego ikada. Pred tim jedinim klozetom prokleli su jadni zarobljenici sve svetinje Francuza i zakleli se na strašnu osvetu.

Svijetlo je gorjelo po sobama, tek do 9 sati uveče; iza toga vremena svi su oficiri morali leći u krevete.

Ocijelo nam je bilo raznovrsno. Nije ni čudo, jer su mnogi oficiri još na fronti otstupili od propisa i pustili slobodu svojoj slikarskoj i praktičnoj mašti.

*

Tri puta na dan sazvala nas je komanda na apel sa trubom i zvonjavom u 9'30, 11 i 17 sati. Skupili smo se u formaciji „Kolonne“ u 7 grupa. Formaciju bismo brzo izvršili i onda je šef grupe stao tri koraka od desnog krila, a nije se kao Zugskommandant postavio u sredinu iza grupe. Uto se pojavio francuski oficir, koji je imao službu, sa inspekcijom podoficijom i adjutantom. Istodobno s nama nastupio je vod francuskih vojnika pod puškom i stao je iza naših grupa. Naš nastup nije bio bogzna kako egzaktan i oštar, pa opet je bio bolji od nastupa francuskih vojnika, koji su iako svrstani, komotno stajali i vršili nepropisne kretnje s puškom. Oficir je stajao ispred naše kompanije nešto postrance i salutirao, našto smo mi svi istodobno uzvratili pozdrav. Iza toga je stao u sredinu pred prvu grupu, a podoficir je uz njega pročitao naša imena. Prozvani oficir javio se i koraknuo naprijed. Iza fronte je adjutant vršio kontrolu. Kad je ista procedura svršena sa svakom grupom, stao je inspekcioni oficir ponovo koso ispred kompanije, viknuo „Merci, messieurs“ i salutirao. Pozdrav smo istodobno uzvratili, a iza toga su se svi oficiri okrenuli na desno i ponovili pozdrav svojim šefovima.

*

Božićne proslave nije bilo. Komanda i svemoćni kantiner nisu htjeli prirediti proslave, a među drugovima je prevladala depresija i siromaštvo, pa nisu ništa poduzeli. Pa ipak sam svoju grupu sakupio kod sebe na večernji dodatak. Sobu sam ukrasio jelinim grančicama, a na maloj željeznoj peći kuhao je naš lajtnant Mazocco rižu na ulju. Potkraj večere dobio je svaki od nas po jednu jabuku i čašu crnog vina. Lijepe hrvatske božićne pjesme pjevali su s nama u zajednici i Srbi i Židovi.

*

U depo-u smo imali kućnu kapelicu, u kojoj je svake nedjelje služio svetu misu francuski ordonanc. Svećenici u Francuskoj bili su izjednačeni s momcima bez ikakve šarže, i dodijeljeni na rad previjalištima i drugim sanitetskim insti-

tucijama. Svećenik je čitao misu i sam si je ministrirao t. j. sam je točio vino i vodu u kalež, zvonio i odgovarao. Iako sam dobar kršćanin držim, da je taj postupak francuske vojne uprave opravdan i daleko bolji nego u c. i kr. vojsci, gdje su svećenici uživali prevelike povlastice.

*

Srijeda poslije podne bila je određena za šetnju zarobljenih oficira u Riomès Montagne i okolice. Čudio sam se, kad sam se prve srijede javio za šetnju, da se samo četvrtina svih oficira javila za nju. Ta išli smo u susret ljudima i gradu, koji nije bio opkoljen bodljikavom žicom, ni čuvan bajonetima. Nisam se dugo čudio. Još u depou morali su svi učesnici potpisati tri reversa, kojima su se zaklinjali sa svim, što im je bilo milo i drago, da neće poduzeti pokušaj bijega. Vodio nas je mali, debeli adjutant. Čim smo stigli u blizinu grada dočekala nas je obligatna banda đaka sa psovkama i kamenicama. Naš se pratilac nije ni najmanje uzrujao, a ni policija, koja je besposlena šetala ulicama sa rukama u džepovima. Jedino što su nas odveli na pokrajne puteve, da pokažu bandi, kako je ostala pobjednicom. Badava sam tražio, da nas smjesta vrata u depo, jer se šetnja morala održati. Odveli su nas na neki brežuljak, gdje smo mogli leći ili hodati po zimskom suncu da bismo se poslije jednog sata zlovoljni vratili u depo. Bilo je to prvi i posljednji puta, da sam se javio za šetnju. Zasitio sam se šetnje za cijelo vrijeme zarobljeništva.

*

1919. na Novu godinu sazvali su nas na posebni apel i javili nam, da je ukinut Bernski ugovor o postupku sa ratnim zarobljenicima, pošto Njemačka i Austrougarska više nemaju zarobljenika, pa nema više reciprociteta. Plaće su nam ponovo snizili, a cijenu hrani povišili, isto tako smo u većem broju nego dosada stanovali u jednoj sobi. Šetnja izvan logora je ukinuta, a čitanje novina zabranjeno.

I najmanji prekršaj strogog kućnog reda kažnjavao se zatvorom. Morali su stoga još dvije sobe pretvoriti u zatvor.

Mnogo nas je šikanirao poštanski podoficir, pa sam se jednom direktno požalio komandantu logora Fau-u. Na svoju nesreću pozvao je tog podoficira k sebi i preda mnom ga opomenuo. Seržan se međutim tako razvikao na svog komandanta, da sam se u njegovo ime stidio. „Jeste li vi za poštu odgovorni ili ja?“ derao se narednik na majora crven od ljutine.

Karakteristično je, da Francuzi kod svakog posla fučkaju, što nije ugodno onome, koji je tužan i kome duša krvari.

1919

ODLAZAK IZ ZAROBLJENIŠTVA I POVRATAK U DOMOVINU

Čežnja za domom bivala je sve jača, pošto su se upravo u to vrijeme događale velike stvari, stvarale su se nove države i otvarale nove perspektive. Još prije Božića dobili smo iz Pariza vijest, da će Jugoslavenima doskora vratiti slobodu i da ćemo se vratiti svom domu. Obećanja su se ponavljala, pa nam je boravak u depou postajao sve teži. Trebali smo otići u Toulon, ali bih samo smrtnom neprijatelju želio, da iskusi svu sporost francuske administracije.

Još su nam u Italiji srpski oficiri od talijanske vrhovne komande u Padovi kazali, kako je glavno da nas izvuku od talijanskih vlasti u Francusku, a odatle ćemo kao legionari doskora krenuti u domovinu. Napisali smo i potpisali oko pet deklaracija u Italiji, u Roanne-u i u St. Angeau-u. Mučila nas je sudbina tih akata. Osim toga sam i sa svoje strane iskoristio svoje veze da pospješim naše oslobođenje. Brzobjavno sam zatražio pomoć od svog prijatelja i zemljaka dra Ede Lukinića, koji je tada bio član prve jugoslavenske vlade. Pismom sam se obratio na svog starog i vrlo prijatelja dra Mihajla Polita Desančića, koji se zaista odmah za me zauzeo kod tadašnjeg pretsjednika francuske vlade Georgea Clemenceau-a, s kojim se dr. Polit dopisivao. Konačno sam pisao i svojoj bivšoj prijateljici Alice Rosny bez bliže adrese u Pariz. Njen otac — glasoviti romansje — bio je intiman drug Poincaré-a, pretsjednika republike. Dvojim da je to pismo ikada stiglo na cilj, a konačno nisam ni znao, da li je Alice još na životu i gdje živi. Sve su moje akcije ipak urodile uspjehom, jer sam za razmjerno kratko vrijeme dobio pismenu obavijest iz Pariza, od poručnika Pavlovića adjutanta šefa srpske misije,

da ćemo za najkraće vrijeme krenuti u srpsku zonu u Toulon. Jubilirali smo, ali se izvršenje datog nam obećanja otešlo. Iako smo samo još desetak dana čekali, činilo nam se to čitavom vječnosti. Došla je i druga i treća obavijest iz Pariza, a konačno je jednog nedjeljnog jutra došao k meni u sobu sam francuski komandant, da mi čestita skorom oslobođenju. I još je prošlo nekoliko dana, dok mi je kod apela 2. veljače na Svijećnicu prišao s leđa adjutant, te prislonivši svoj debeli trbuh na mene i podigavši se na vrhove prstiju, šanuo mi na uho: „Demain matin vous partirez“. Hrapav glas tog starog i debelog stražmeštra prčinio mi se andeoskom glazbom. Kad sam ranije pomislio na potvrdnu vijest o slobodi zamišljao sam, da ću vrisnut od radosti i skočiti koliko me noge nose. Dogodilo se protivno. Vijest me toliko potresla da sam skoro pao i na čas izgubio svijest. Taj dan pretstavlja jedan od najmarkantnijih događaja mojeg života, isto tako kao i dan, kad sam postao oficir, zatim kad sam preko reda promaknut za kape-tana, pa dan kad sam sa najvećom mukom postigao penziju. To su mi najvažniji dani vojničkog života. Još su nekoliko posljednjih dana naši dobročinitelji u Parizu — pukovnik Dragoljub Dinić i poručnik Nenad Pavlović — imali savladati mnoge prepreke u našoj stvari. U francuskom ministarstvu vojnom stalno su im govorili, da je pitanje našeg oslobođenja povoljno svršeno i čudili su se, da još uvijek naše vijesti dolaze iz St. Angeau-a, a ne iz Toulona. To je trajalo tako dugo, dok se pukovnik Dinić jednog dana nije dao otresti, pa su u njegovom prisuću dali nalog Toulonu, da nas mora primiti bez obzira ima li mjesta ili ga nema, pošto je to već ranije bilo naloženo, ali je iz Toulona došao odgovor, da za nas nema mjesta.

Na rastanku sa drugovima bili smo svi ganuti, pa se mnogo oko napunilo suzama. Sa svojom grupom učinio sam službeni posjet drugim grupama, pa su mi svi kazali da će im ta posljednja drugarska manifestacija ostati uvijek u pameti iako je Monarhije nestalo.

*

Natovareni smo hodali 3. II. u 4 sati ujutro do kolo-dvora Riom ès Montagne po svježem snijegu kod 16 gradi

ispod ništice. Ponijeli smo kriomice bogatu poštu ostalih drugova sa sobom. Nisam se ni okrenuo za dvorcem St. Angeau, jer to nisam mogao radi sjećanja na klozet, na kantinera i bijednu prehranu. Žalio sam samo svoje drugove, koji su još uvijek ostali u zarobljeništvu.

Pratila nas je eskorta od jednog oficira i osam vojnika. Po zimi je snijeg veselo škripao pod našim nogama, a pošto smo kretali kući, to mi se i škripanje snijega i šmrcaanje vojnika činilo kao melodiozna muzika. Iza nas se na saonicama vozila naša teža prtljaga. Za čudo su nam Francuzi oduzeli neke stvari, kao što su bili vrlo ukusni poljski kreveti, koje smo dobili još u Italiji na poklon od mog prijatelja američanskog sanitetskog pukovnika. Francuskim su se oficirima, a naročito adjutantu nazvanom „Mesticada“ ovi kreveti mnogo svidjeli.

Još na polaznoj stanici u Riom ès Montagne-u odvojili su me od mojih drugova, pa su me kao višeg oficira preko 4 godine kapetana i komandanta bataljona smjestili u prvi razred. U kupeu mi je bilo kao u raj, zračno, svijetlo i toplo, a vani ciča zima. Preko puta od mene sjedio je neki ljubezan Amerikanac i do njega jedna lijepa mlada Francuskinja sa četverogodišnjom kćerkom. Vrlo me začudilo, da je Francuskinja sa mnom, premda sam bio „Boche“, započela razgovor, ali je uzrok vjerojatno ležao u tome, da sam u tren oka osvojio srce njene kćerkice. Vojniku eskorte, koji me je čuvao, sarkastično sam kazao, da bi bilo bolje da ga puste kući nego da čuva mene, koji se vraćam u domovinu, pa ne bi imalo smisla, da od ikoga bježim. To je čuo na hodniku i vođa eskorte, poručnik, pa mi je sasvim točno odgovorio, da nas eskorta ne čuva od bijega, već od drugih nezgoda, koje bi nam se usput mogle dogoditi. I ja sam se nažalost već prvog dana mogao uvjeriti, da su riječi tog francuskog oficira bile točne. Čim se razdanilo i čim smo ušli među narod, publika je počela pokazivati veliko neprijateljstvo prema nama. U jednoj stanici su nas silom htjeli izbaciti iz toplih vagona drugog razreda s povicima, da se prokleti Boši ne smiju voziti ni u trećem razredu, već na krovovima vagona, tako da u prvom tunelu poerkaju. U jednoj je stanici dječurlija počela, da se dere na nas, a u samom glasovitom Tarasconu, tek smo se malo sunčali na

otvorenom peronu, kad su nas primijetili nekoji prolaznici i počeli se nabacivati na nas ugljenom, koji je u blizini u hrpi ležao. Straža nas je u brzini jedva sakrila u jednu sobu kolodvora. Šef eskorte nije ni po izgledu ni po duhu ništa značio. Daleko inteligentniji bio je seržan.

Poručnik mi je naprije zabranio čitanje francuskih novina, koje mi je moj stražar kupio. Pozivao se na jednu točku svojih direktiva, koju mi je i pokazao. Seržan mu je međutim protumačio besmislicu njegove naredbe, a pošto sam mu ulijevao dosta respekta, to mi je ubuduće ne samo dozvolio čitanje, nego je na idućoj stanici i sam otrčao da mi za svoje pare kupi druge novine. Momci pratnje bili su većinom iz njemačkog zarobljeništva. Vjerojatno su zlonamjerno odabrali takve ljude, ali su promašili cilj, jer su nam vojnici bili uslužni i uopće pacifistički raspoloženi.

Put je trajao tri dana i tri noći. Vozili su nas vicinalnim linijama, kako ne bismo smetali vojne i druge transporte na glavnim prugama. U dispoziciji je bilo osobito podvučeno, da ne smijemo dirnuti glavnu prugu Paris—Lyon—Marseille. Mislim ipak, da je naš poručnik zalutao i predaleko nas odveo na zapad i jug. Najprije smo krenuli na jugozapad i došli čak do pred Pireneje iza Toulouse-a. Odavde smo se vozili cijelom južnom Francuskom na istok preko gradova Carcassone, Narbonne, Beziers, Montpellier Nimes, Tarascon i Marseille u Toulon. Krenuli smo iz ledenog Cantal departmana i vozili se početkom februara u blagom proljeću južne Francuske sa oceanskom klimom.

Posljednji dan prije odlaska činilo nam se, da si Francuzi žele pred nama osvjetlati lice. Naš put međutim u pogledu hrane znači još posljednju sramotu komande u St. Angeau-u. U direktivama vođe eskorte bilo je navedeno da smo za tri dana puta opskrbljeni sa hranom u novcu i u naturi. Nijedno ni drugo nije bilo istina. Nijednog santima, ni kore kruha nam nisu dali za put, tako da su se francuski vojnici naše eskorte smilovali i ponudili nas sa kojim zalogačem ili kojom cigaretom. U St. Angeau-u bilo je bez sumnje leglo velike korupcije, vjerojatno triumvirata Fau—Mesticada—Apagyilkos. No sve smo muke na putu s oduševljenjem snosili, samo da dodemo što prije k ljubljenom domu. Sporo je išlo. Na vicinalnim prugama nije bilo vagonskog grijanja,

nego su u stare vagone donosili duge i plosnate limene boce napunjene vrućom vodom. Na njima su putnici grijali svoje noge. Sasvim dobar surogat.

U južno-francuskoj ravnici bili su već 5. februara svi vinogradi okopani, a breskve kao bukete u crvenom cvijetu. Željno sam se sunčao na toploti i na prvom mirisu slobode. Ljepota južne Francuske nas je tim više iznenadila, jer je dio puta kroz Cantal departman i kroz jugozapadni dio Savojskih Alpa bio mizeran. Nije to bio romantičan krš, niti su bili pitoreskni bregovi, niti je bilo šuma, niti oranica. Sve je bilo pokriveno tek šljunkom, škriļjevцем i sipkim kamenom. Bregovi su bili obrasli papratom, grmljem i šibljem, pa mi se činilo da tamo može živjeti samo koza i ovca. Nisam mislio da Francuska ima i takvih krajeva.

Seljaci se u nošnji nisu razlikovali od fabričkih radnika. Muškarci su se nosili vrlo prosto i bili su surove fizionomije i nezgrapnih kretnja, dok je Francuskinja čak iz najnižih slojeva doista šik i graciozna. Koliki kontrast između oba spola.

Na kolodvoru u Lunel-u vidjeli smo čudnu sliku. Stariji, pripiti francuski vojnik u sav je glas psovao Francusku i uzdizao Nijemce. Publika je sa prezirom od njega otkretala glavu, pa ipak nije nitko protiv njega istupio.

Od Beziers-a do Montpellier-a cca 60 km vozili smo se skoro 12 sati uz samu obalu Sredozemnoga mora i prešli u obalskoj tvrđavi Cette u drugi vlak.

Montpellier je vrlo lijep južnjački grad. Od Lunel-a do Nimes-a sve sâm vinograd sa marelicama i breskvama u punom cvatu, koje su nalikovale na bijele i crvene bukete. Bilo je dosta šuma maslina. Na svim sam stanicama u južnoj Francuskoj primijetio željezničke vagone sa velikom buradi za vino, koja su montirana kao petrolejski tenkovi. Nimes je na mene ostavio utisak vrlo lijepog i velikog grada. Francuzi ga zovu „Njim“. Između Beaucaire i Tarascon-a prevezli smo se preko velerijeke Rhone-e, na kojoj je bio jak promet.

U Tarasconu smo ostali pet sati. Tada sam već bio bolje raspoložen, pa sam francuskoj eskorti pričao o Daudet-ovom junaku Tartarinu od Tarascona, a oni su se smijali i čudili odakle to meni. Međutim Tarascon ne pokazuje sliku zatucanog provincijalnog grada, već je jako prometno središte naprednog izgleda, u kojemu kuca jak privredni život.

Po poslu su jurili mnogi trgovci i agenti, mnogi Crnci i Arapi, Indijci i Kinezi. Buran život na odromnom kolodvoru, na kojem se u istom nivou vertikalno križaju dvije glavne francuske pruge, daje osobite slike i prizore. Gledao sam u publici na okupu cijelu Antantu. Pored Francuza i njihovih kolonijalnih trupa vidio sam mnoge Amerikance, Portugize, Engleze, Srbe, Belgijance, Australce, Kanadane itd. Najviše je bilo Marokanaca, jer je Tarascon veliki marokanski garnizon. Po kolodvorskim peronima bila je jaka vreva demobiliziranih vojnika, službenih ordonanca, mešetara, javnih žena, lopova i svega ostaloga na izbor. Ovdje počinju i Talijani, koji zaista nastavaju u velikom broju južnu Francusku i prodiru sve do Rhone-e. Najprije smo se slobodno kretali i nitko nas nije u mješavini naroda i u šarenilu uniformi i kostima ni primijetio, kad je odjednom neki mangup doznajući od naše eskorte tko smo, počeo na nas Boše vikati i bacati kamenje. Gomila ljudi je dolazila da nas vidi, jer Austrijanaca još nisu nikada vidjeli, dok su Nijemci već bili izašli iz „mode“. Prišao mi je i jedan Bečanin, koji se udomio u Tarascone-u i nije više mislio na svoj Beč. Vrlo sam mu oprezno odgovarao na bezbroj njegovih pitanja, jer sam u njemu slutio špijuna. Satovima sam promatrao vojnički život marokanskog puka „Chasseurs légers a cheval“, jer je ispod nas bila kasarna, a pred nama jedna jaka kolodvorska straža. Kao najmlađi rekruti bili su mahom mladići tek upola izvježbani. Polovinu momčadi daju Marokanci, dok je druga polovica regrutirana iz marseljskih i lijonskih fakinčića. Mladi su momci bili puni ludorija i vragolija sa ogromnim crvenim fesovima i još većom crnom kitom, crvenim pojasem oko pasa, sa slikovitom žilebluzom ukrašenom sa mnogim gumbima, jahačim hlačama i sa ogromnim ostrugama na čizmama. Nosili su karabinku sa dugim bajonetom i nekoji su se od njih upravo žonglerski igrali sa svojim oružjem. Ta velegradska fakinaža nije ni bila u ratu i pravila je iz vojničke službe, iz rata i od svojih starješina samo sprdačinu. Šarže su se slabo trudile da iz tih regruta budu dobri vojnici, a oficira je bilo malo. Gledao sam kolodvorsku stražu. Dvojica su se došuljala do jednog vagona natovarenog južnim voćem, pa su iz njega ukrali po jednu vreću mandula i oraha. Straža se bogato častila, a da su bili rat-

nici bili bi bez dvojbe i nama ponudili malenkost svog plijena. Priznajem, da nas ti vragolani nisu dirali, ali im zamjeram, što nas nisu ponudili voćem. Svoje gvozdene kacige vojnici su nazivali „casserolle de Clemenceau“. Dobra im je bila ta oznaka.

Ogorčilo me pomanjkanje respekta prema oficiru. Naš vođa stariji rezervni poručnik — htio je u našoj blizini sjesti na neku klupu, kojoj su dvije noge bile slomljene. Dugo se mučio da ju digne i postavi uza zid, a vojnici su ga gledali i rugali se njegovoj nespretnosti. Nijednome nije palo na um, da tom starijem čovjeku i starješini pritekne u pomoć. Kod sličnih sam se scena davio od boli, jer se u meni bunilo sve što je vojničko i što je u vezi s vojničkom disciplinom. Bojao sam se da ni u jugoslavenskoj vojsci neće odnos između oficira i vojnika biti bolji i nastojao sam već tada prilagoditi se, da mi razočaranje ne bude preveliko.

Gledao sam kako se francuski kolonijalni oficir šetao peronom sa otmenom damom i držao ju oko pasa. Tome sam se čudio još 1910. godine, kad sam se jedne nedjelje pod večer vraćao iz Versaille-a u Pariz. Sve se držalo oko pasa i nešto niže.

Svatko je nosio uniformu kakvu je htio i kakva mu se svidjela. Fantazija je imala plodno tlo. Oficiri su nosili bogata i krasna krzna i činili su damama ozbiljnu konkurenciju.

Neposredno prije polaska vlaka iz Tarascona došlo je nekoliko srpskih invalida da nas pozdravi i isprati. U Tarasconu su učili razne zanate i vraćali se sa zanatskim diplomama svojoj kući. Njihova me ljubavnost i srdačnost upravo ganula. Narod je uvijek dobar, a pokvarena je t.zv. inteligencija ili poluinteligencija.

Kroz vrlo lijep kraj vodio nas je put preko Arles-a i Miramas-a u Marseille, gdje smo noćili na kolodvoru. Stalno smo vidjeli njemačke transporte, a sa jednom kolonom zarobljenika upravo smo se križali, pa su nas pozdravljali sa povicima: „Heil Habsburger“, iako je za nas to pitanje bilo sasvim drukčije riješeno. Taj je pozdrav bio posljednji zbogom svemu onom, što smo dotada bili.

*

Poslije vožnje od tri dana i tri noći stigli smo 5. II. na cilj našeg putovanja u Toulon. Bio sam uzrujan i osje-

ćaj mi je bio kao za „Ausmusterung“ 1902. godine. Stupao sam u nov život i konačno u slobodu. Drugi je bio svijet i druga sredina, u kojoj sam se dotada kretao. Stupao sam u redove svog naroda, od kojeg sam dotada bio daleko. Kako smo se približavali Toulonu srce mi je htjelo pući. Dočekani smo lijepo i odvedeni u ogromnu kasarnu, gdje su prebivale srpske trupe, francuski Arapi i Crnci. U predgrađu Toulona imenom Var, nalazio se Grand Dépôt Militaire Serbe. Utisak je bio povoljan. Francuzi su nas brzo predali i otišli. U logoru je bio komandant ppuk. Stefanović, koga nismo nikada vidjeli. Sa mnom je samo jedared razgovarao i obećao da će nas posjetiti, ali obećanje nije održao. Njegov zamjenik bio je konjički major Milosavljević, čovjek zaljubljen sam u sebe i otvoreni protivnik nas „Švaba“. Ostali su mu oficiri predbacili njegovo držanje prema meni i odjednom ga je promijenio u pretjeranu ljubeznost. Administrativni šef bio je kapetan I. klase Živojin Vlajić rodod iz Kragujevca, narodni čovjek pun iskrenog prijateljstva, prirodnosti i drugarstva. Pušio je i pio crnu kavu cijeli dan. Stalno je svraćao u vojničku kuhinju na kakvo „meze“ i sa svima je bio dobar. Bio mi je pravi brat od prvog do posljednjeg dana mog boravka u Toulonu.

Teška mi je bila i pomisao na momenat, kad će mi oduzeti moju staru austrijsku uniformu i spaliti je na lovači. S njom su bile povezane uspomene mog cijelog života, a osobito teške i dragocjene ratničke uspomene. Ipak je i taj momenat sretno prošao, pa smo primili ili srpsko-vojnički rečeno „sledovali“ novu novcatu francusku kolonijalnu uniformu žute „kaki“ boje i dosta dobrog novog rublja. Iako još nisam kao oficir bio primljen u srpsko-jugoslavensku vojsku, te nisam imao svog čina, ipak su me više slušali i respektirali nego oficire sa epoletuškama.

Drugog su me dana srpski oficiri kao najstarijeg izvadili iz logora, pa sam stanovao u gradu zajedno sa kapetanom Vlajićem kao njegov gost, a ostali oficiri su se dijelili u troškovima moje hrane u gradu, pa sam uvijek zajedno s njima ručao, večerao, išao u kavanu, u bioskop ili u kazalište. Kobni momenat skidanja austrijske uniforme dobro je prošao, jer sam odjednom ne samo za Srbe, nego i za Francuze postao njima jednak, dok sam u austrij-

skoj uniformi za njih bio tek ljudski izmet. Osobitu mi je pažnju posvetio vojni sudija Živanović, s kojim sam se lijepo sprijateljio i artiljerijski kapetan Rade Popović-Šapčanin.

U logoru je vrvilo kao u mravinjaku. Najviše je bilo onih srpskih vojnika, koji su se vratili iz njemačkog zarobljeništva. Oko tri hiljade trebalo je skorih dana krenuti pod mojom komandom prvom francuskom ratnom lađom, koja je išla za orijent. Bilo je dosta raznih dobrovoljaca, četnika, invalida, rekonvalescenata, civila, vojnih obveznika, a bilo je i dosta boljševika. Svi su tada bili izraziti pacifisti i svi su čeznuli za domovinom. Tu je bio i jedan bataljon Crnača, koji su se sa Srbima odlično slagali, pošto su često morali za Francuze vaditi koštanje iz vatre. Crnci su me iznenadili svojim lijepim držanjem i ponašanjem. Pored toga su se svi od reda i duševno dotjerivali, čitali su knjige i novine. Vidio sam više njih sa zlatnim naočarima. Dosta ih je bilo po katoličkim crkvama. Igrali su tombolu govoreći francuskim jezikom. Jutarnja toaleta im je bila temeljitija, nego ona gdje kojeg francuskog vojnika. Nekoji su od Crnača bili osobito elegantni i rado gledani, a saslušale su ih mnoge Francuskinje. U logoru su mi pričali, da su se francuski i engleski šoferi na solunskom frontu zajedno sa Talijanima sporazumijevali pomoću srpskog jezika.

Toulon mi je ostao u lijepoj uspomeni. Velika luka i lijep grad sa najjačom i najmodernijom tvrđavom, koju je Francuska imala za pomorsku odbranu. Forovi su se bijelili na kršnim visovima, no nisam bio u njima. Tamo su boravili zarobljeni njemački oficiri. Toulonski trg je bio veoma bogat; svega je bilo u obilju i uz najjeftinije cijene. Upravo me mučila moja neimanština, što nisam mogao ništa nabaviti i ponijeti sa sobom u domovinu za sebe i za svoje. Prolazio sam ranim jutrom tržnicom i duž luke i promatrao primorske proizvode i živežne namirnice. Električni je tramvaj išao brže nego kod nas, jer je kraće stajao. Nije gurnuo pri polasku. Izdavanje karata išlo je brže, ali sam nekoliko puta vidio, da kondukterica nije došla do svakog putnika, nego ga je pustila da se badava vozi. Kočničari su nosili osobito fine i lijepe bunde usprkos blagog vremena. Uopće sam vidio dvije vrste ljudi obzirom na zimu. Dok su jedni išli bez gornjeg kaputa i sjedjeli na otvorenim kavanskim

terasama, dotle su drugi oblačili teška krzna i kapute. Zenske su bile lako odjevene i nosile se prirodnom elegancijom Francuskinje. Degeneracija rase vidjela se samo na slabo razvijenom ženskom svijetu, dok su muškarci bili vrlo krepki. Francuskinje su otmenog držanja i u svemu umjerenije nego se to kod nas zamišlja, a naročito u pogledu kokerterije. Namazane su međutim bile do zla Boga. Kosa i lice namazano je sa bojama od plave do zelenkaste kao kod Rumunka oko Karanšebeša. Peći se ne lože nigdje, nit sam ih u stanovima vidio, jer Toulon ima čak mnogo topliju klimu nego Marseille. Kavanski je život sasvim drugačiji nego kod nas. Pili su kavu sa sirupom serviranu u boci za vodu. K tome su davali dva prsta debelu, ali pedalj i po dugačku štručicu kruha. Običan čaj u čaši im nije valjao ništa, ali je grog bio izvrstan. U kavani se mnogo pilo likera, vina i piva. Novina ni biljara nije bilo. Ni dama. Javnih žena bilo je kao u svakoj morskoj luci dosta. U svim je lokalima publika bila vrlo izmiješana. Svi su sjedjeli sa šeširom na glavi. Nitko se nije nikomu klanjao, niti je tko zapovijedao, niti je tko drugome imponirao ili se od drugih respektirao. Prema potpunoj demokraciji bio je svaki gospodin pod svojim šeširom. Prolazeći kroz ulice bilo mi je žao njemačkih vojnika, koje su vodili amo tamo na rad. Sav je grad pun palma. Svi su ih drvoredi puni i sva šetališta i svi trgovi. Palme su ovdje jedino drvo. Kao što su se u kavani muževi igrali domino i razne dječje igre, tako sam gledao i u nedjelju poslije podne građane zrelijih godina po praznim mjestima, kako su se igrali i takmičili kao djeca i fakinčići. Još me više začudio kontrast, kad sam vidio, da su dotjerali u gradski park veliko stado ovaca na pašu. Nije uopće bila rijetkost da stoku tjeraju kroz centar grada. Bioskop me zadivio, osobito tonfilm u bojama, koji sam ovdje prviput čuo i gledao.

*

Bio sam u crkvi na službi Božjoj od početka do kraja i htio bih istaći ono, što nije jednako našem običaju: Klupa ima vrlo malo. Vjernici ulazeći u crkvu uzimali su stolice, koje su bile naslagane uz zid crkve. Poslije ih je obilazila jedna žena i ubirala groš po stolici. Klečanja nije bilo. Kad je trebalo kleknuti kao na podizanje i pričest svi su ustali.

Vjernici su u crkvi raspoređeni ovako: naprijed djeca, desno muška, lijevo ženska, lijevom sredinom ženski svijet, a desnom muški, dok su se Crnci zadržavali ispod kora. Ta je velegradska i velelučka publika bila disciplinirana bolje nego ikakva seoska župa. Istodobno su ustajali, križali se itd. Ogromnim zvonom u samoj crkvi naznačen je početak službe Božje. Istodobno ušao je svećenik u misnom ruhu sa ministrantom i jedan drugi u kornoj košulji. Prvi je pošao k oltaru, a drugi na propovijedaonicu. Pomislio sam, da je takav običaj da se za vrijeme tihe mise drži propovijed. Drugi je svećenik međutim tumačio misu i sva značenja pojedinih kretnja misnika. Za vrijeme podizanja se nitko nije udarao u prsa. Kad je trebalo ustati ili sjesti, svećenik je sa propovijedaonice pljesnuo rukama i svi su odjednom poslušali komandu. Kod podizanja i pričesti nije bilo zvoncanja, nego se sam čin naznačio pojedinim jakim udarcem o veliko zvono. I za vrijeme podizanja je svećenik sa propovijedaonice stalno tumačio. Pričest se obavljala sa velikim ceremonijalom. Pričesnici su kleknuli na osobito ukrašenu klupu i svaki je dobio velik ogrtač, a svećenik je išao od jednog do drugog praćen od ministranta, koji je nosio velike zapaljene svijeće. Ako publika nije koji čin tačno izvela, opomenuo ju je propovjednik i ponovio čin. Za vrijeme službe Božje obilazio je treći svećenik crkvu odjeven u kornoj košulji i otmenom gestom kupio milodare. Čudio sam se, da sam na njegovom tanjuru vidio i većih novčanih vrijednosti, pa i banknota. Čim se vratio u sakristiju, došao je jedan građanin, koji je kupio milodare za drugu svrhu. Ovome se u cijelosti slabije davalo, ali sam opazio, da su mu vojnici i građani radije i više davali, dok su popa uglavnom darivale žene. Poslije ove dvojice sakupljala je prinose žena za upotrebljene stolice. Jak je pljesak propovjednika zaključio misu i bez ikakvog guranja i u najljepšem redu napustio je svijet crkvu, pred kojom su ga još napali silni prosjaci.

Vrlo je velik broj dama nosio crninu radi velikih ljudskih gubitaka i žalosti u familijama, a dijelom i zbog toga, što Francuskinja voli nositi crninu, jer joj vrlo dobro pristaje.

*

Za devet dana života u Tolunu dobio sam na težini tri kilograma.

Kod bivše austrougarske vojske i nebo je potamnilo od zabrana. Kod Francuza je bilo obratno. Sve je išlo za tim, da vojniku ugodni. Eto dvije sitnice iz svagdašnjeg vojničkog života. Na kasarnskim je vratima bilo namješteno veliko ogledalo. Ne mogu reći koliko je to dobro i praktično. Vojnik je za vojnikom pristupio ogledalu i najprije je sam prekontrolirao svoje odijelo i obuću, a onda pristupio zbog odjave podoficiru. Ugodno me iznenadilo i vojničko odijelo. U Austriji su postojale samo tri veličine, a u Francuskoj ih je bilo devet. Svako je odijelo vojniku pristajalo kao saliveno. Oko vrata i preko ramena kaput je dobro privilegao, rukavi su bili uski, odijelo stegnuto oko pasa i k tome lijepo krojene hlače. Posljednje sam nazvao humanističkim hlačama. U Toulonu je bilo najviše mornarice. Vojnici su činili dobar utisak, oficiri slab, a nastup vojnika prema oficirima je bio sasvim nevojnički.

Trebao bih zapravo ovdje završiti sa svojim zapisima, jer mi je Toulon dao slobodu kao vojniku i čovjeku, no oficijelno mogu tek prijem u jugoslavensku vojsku uzeti kao završan čin u toj vojničkoj periodu, pa ću stoga proslijediti još sa putopisom u domovinu.

*

11. februara iza poludnevnog čekanja u luci, a na jakoj buri, ukrcali smo se na francuski veliki oklopljeni krstaš „Jules Ferry“. Na brodu su se svi poredali po rangi i mene kao najstarijeg je dopala najljepša oficirska kabina. Zapo- vjednik transporta bio je ppuk. Dinić i on ga je podijelio u dva bataljona. Komandu prvog sam preuzeo ja, a drugog srpski kapetan Todorović.

Svi smo oficiri bili gosti u marinskoj oficirskoj menaži, gdje smo u svim prostorijama kasina bili sasvim „chez nous“. Doručkovalo se između 7 i 9 sati, deženiralo u 11 sati, a diniralo u 9 naveče. Točnost i red nisu spadali u francuske vrline.

Brod je bio prljav, kanone zardane, a ručno oružje u neredu. Na stol su iznijeli pet do šest jela, ali od svakog tako malo, da se čovjek jedva zasitio. Jela su im bila ukusna i fina.

Okolo podne smo u jakoj buri ostavili toulonsku luku istočnim pravcem. Dugo se još vidio Toulon i strme pećine sa forovima, koji zaokružuju luku. Jato nas je galebova pratilo od revira do revira, jer jedno jato odmah okrene natrag, čim dođe u revir drugog jata, koje preuzimlje pratinju lađe. Korziku smo obišli, ali ju nismo vidjeli.

Ujutro drugog dana plovili smo između Elbe i Monte Krista, koji je opkoljen sa više drugih malih otočića.

Trinaestog smo februara gledali izbliza vulkan Stromboli u radu i Liparske otoke sa vrlo strmim obalama. Bura je bila dosta jaka, ali se naš kolos umjereno lujao. Ipak je mnogima pozlilo. Opodne smo prošli kroz Mesinska vrata gledajući sniježne Kalabrijske gore, a na njihovom podnožju krasne naseobine u vječnom zelenilu i sa nasadima u punom proljetnom cvatu. Etna je bila u dimu i magli.

Ujutro 14. okrenulo je vrijeme na jugovinu. Talasi su bili ogromni u visini kuće. Momčad je ležala slomljena na palubi i nitko se nije usudio ustati. Mene je bilo odlično. Cijelo jutro smo imali pred sobom sniježno Albansko i Epirsko gorje. Usprkos slabog vremena živost se povećala kad smo primijetili Krk. Mimo Paksosa prošli smo uz brojne poljane mina, koje su nalikovale na ribarske mreže. Okolo podne smo stigli na Krk. Doista veličanstvena slika! Grdne Albanske i Epirske brdine u bijelom ruhu a Krk u svom zelenilu, pun maslina, naranča, vinograda, limuna i agava. Grad je veoma slikovit. Visoke primorske kuće, tvrđava veličanstvena, trgovi i park vrlo lijep, a slika dražesnih vila me upravo razdragala. Pored njih je vodila cesta do Ahileiona, prekrasnog dvorca carice Elizabete, koji je po nje- noj smrti Franjo Josip poklonio caru Vilimu II. Vrlo je ukusan spomenik Capodistriji. Inače su ulice po primorskom načinu uske, visoke i smrdljive, a europskog je izgleda kraj, u kojemu se nalaze kavane i lijepi dvor grčkog kralja. Luka je prvorazredna. Pristanište je bilo puno francuskih, engleskih i američkih lađa. Na obali je ležalo brdo naslaganih austrougarskih mina i neupotrebljenih torpeda. Pošto je cijena jednom torpedu cca 20.000 zlatnih kruna, to sam vrijednost tog brda razaračkih sredstava ocijenio sa preko 100.000.000 zlatnih kruna. Luku zatvara tužni otočić Vido, koji me sjetio na srpsku Golgotu. Na tom su pustom otoku

internirali i sahranjivali srpske vojnike, koji su natčovječnom snagom pregazili Albanska brda i dovukli se do obale Jadranskog mora. Slom posljednjeg tračka njihove snage uslijedio je ovdje i taj maleni kameniti otočić Vido sakriva u svom kršu preko 12.000 srpskih lješina.

Grk je najbolji trgovac svijeta, no njegova ga sposobnost vodi do lopovštine, jer on uvijek nastoji da usput i prevari. Cijeli je Krk bio jedna jedina trgovina. Sve je trgovalo sa svim i svačim. Bilo je svega u obilju što si najbujnija fantazija može poželiti.

Još u luci opkolilo je naš brod stotinu čamaca do vrha natovarenih narančama. Još nismo bacili ni sidro, niti se pravo zaustavili, ali je trgovina već krenula. Iako je visina naše palube bila oko 10 metara, ipak su dječaci vrlo spretno dobacivali naranče našim vojnicima uz nevjerojatno malu cijenu. U luci i na čaršiji nudili su se svi mogući slatkiši, jela od brašna, razna pečenja, sirevi, južno voće, cvijeće, ulje, povrće, školjke, ribe i raznovrsna alkoholna pića. Kavana i crkve bile su dupkom pune. Crkve su svijetlile u raskošnom plamenu vrlo lijepih voštanih i parafinskih svijeća.

Bioskopi su bili puni vojnika.

Konzulate su imale sve države.

Duhana još nisam vidio u tolikim količinama i tako finih vrsta kao ovdje. Svaka je treća trgovina radila sa duhanom, sa finim, ukusno opremljenim cigaretama i sa razglednicama.

Primao se svakovrsni novac, zato je Grk i gledao, da prevari na novcu, ako nije mogao na robu. Muka mi je bilo što ništa nisam imao, i to najviše zbog duhana. Sve su ulice i sva šetališta bila prepuna preprodavača i posrednika.

Kad sam se sjetio da je krfska luka bila puna velikih jedinica ratne mornarice cijelog svijeta, pomislio sam, kako će se toliki svijet nahraniti. Međutim usprkos tih vojska, svega je bilo u obilju, pa sam dobio dojam da bi se u Krku mogle opskrbiti i sve ostale mornarice Sredozemnog mora. U gradu je sve vrvilo od francuske, grčke, talijanske, engleske i srpske soldačije. S jedne su se strane čuli znakovi trube, tamo su marširali neki odredi, čule su se razne komande, zvučila je igra i pjesma ili se dangubilo po ulicama i promenadama, a čaršija je bučila od trgovaca i dječurlije,

i čuli su se jezici cijelog svijeta praćeni mnogim gestama, koje su ipak ostale glavno sredstvo sporazumijevanja.

Grčki su se oficiri držali naprćeno do komičnosti, Njihovi su ih soldati pozdravljali oštro i ponizno, kao ruski mužik svog bivšeg cara. Trula je bila druga strana.

Posjetio sam u društvu sa srpskim oficirima tvrđavu, u kojoj su bili internirani austrijski i njemački zarobljenici. Svakome su salutirali ti bijedni zarobljenici. Razgovarao sam sa jednim kapetanom i jednim oberlajtnantom Bečanom. Nisu se na ništa žalili, jer im je zaista išlo stoput bolje, nego što je nama išlo u Francuskoj. Naš artiljerijski kapetan profesor Kosta Marinković, čovjek velike duše i dobrog srca obdario ih je sa cigaretama i svakome je krišom turio u džep banknotu od deset franaka, iako je sam bio slabog materijalnog stanja.

Večernja slika luke bila je prekrasna. Bezbroj raznovrsnih svijetla sa grada, svjetionika i sa mnogih ratnih brodova, koji su sa svojim reflektorima i sa raznobojnim signalima još povisili slikovitost luke. Stari forovi oko Krfa kao i sama citadela bili su obrasli sa mahovinom i bršljanom, a na stijenama i pećinama rasle su palme, cipse i masline pružajući izvanredno čarobnu sliku, koja me potsjetila na starinsku sliku „Mir“, ali se više ne sjećam, tko joj je bio tvorac.

15. II. u dva sata poslije podne krenuli smo iz krfske luke za Dubrovnik. Nismo krenuli sjevernim pravcem, nego prema zapadu u pravcu Bari-a zbog toga, što su polja mina duž Albanske obale bila intaktna i morala su se izbjeći obilaznim putem.

Bio sam neveseo i utučen. Iako sam se vraćao kući, sjedio u admiralskoj kabini, pušio najfiniji krfski duhan, kraj punog stola južnog voća i finog grčkog vina, ipak sam se tužan povukao u sebe i nisam mogao doći k sebi. San mi se nije povratio, a prostota cijelog svijeta srušila se na me i gušila me. Ništa nije bilo, kako sam želio. Što bliže kući susretao sam sve veći nered i anarhiju. Stalno sam sâm sebi govorio, da mi Piave leži u kostima. Tamo mi se naime uvuklo u potsvijest, da sve radim naopako, a sve zlo, koje je došlo samo po sebi, kao da je došlo zbog mene, da mi napakosti. I pošto sam oko sebe vidio toliko zlo a moji su živci bili napeti, to sam stalno pomišljao na

Piavu, odakle je potjecala moja duševna patnja. I moj mi je bogat stol uzrokovao neveselje, jer sam sa bolju mislio na svoje drugove u St. Angeau-u.

Francuski viceadmiral tumačio nam je organizaciju traženja i dizanja morskih mina. Rekao je da je preko 1000 lađa zauzeto tim poslom. Dnevno su dobile sve lađe točan raport, koja je pruga sigurna i očišćena. Viceadmiral je prilikom tumačenja ugledao iza gustih oblaka plavo nebo i kazao, da ćemo za kratko vrijeme dobiti jaku buru. Njegovo se proročanstvo ispunilo u roku od dva sata. Ogromni valovi bacali su se na samu palubu i momčad je morala trkom pobjeći u utrobu kolosa, koji nas je nosio. Jato nas je galebova stalno pratilo.

Tokom drugog dana našeg odlaska sa Krfa morao je „Jules Ferry“ stati usred mora, jer smo ušli među otkinute mine. To su bili vrlo čudni i interesantni manevri. Na visokoj izvidnici prednjeg jarbola valjda su oba francuska stražara drijemala, jer nisu nikada oni zapazili mine, nego srpski vojnici, koji su bili na palubi i podigli silnu graju na francuske oficire i podoficire neka stanu. Pravo je čudo da nismo nastradali na domaku žudene domovine. Morali smo se vraćati do mina i gađati ih malim topovima. Gađanje mi nije ni najmanje imponiralo. Na vrlo malu udaljenost morali su topovi ove francuske oklopnjače po nekoliko puta ciljati, pucati i korigirati, dok su konačno minu pogodili, iako su topovi bili vrlo precizni, pošto cijelog rata nisu nijednog metka ispalili. Dosta umišljeni marinski oficiri pravili su samo zbrku. Osobitog druženja nije s njima ni bilo, jer su naši, a i srpski oficiri, koji su se duže vremena zadržavali u Francuskoj vrlo slabo naučili njihov jezik. Admiral je sa mnom razgovarao u dva navrata i to jedino sa mnom. Bio je zagrižen neprijatelj Talijana, iako je sam nosio talijansko prezime. Stalno me izazivao, da kažem što god o talijanskim kukavicama, pa kad bih i nehotice nešto nepovoljnog o Talijanima kazao, admiral mi se od milja gotovo objesio oko vrata.

Naša komanda nije nikako funkcionirala. Nije se znalo niti tko pije niti tko plaća. Sve nas je doduše rasporedio ppuk. Dinić, ali niti je momčad znala tko joj je starješina, niti su starješine poznavale svoju momčad. Na brodu je bilo

još kojekako, jer komanda nije bila ni potrebna, osim za dijeljena menaže. No kod ukrcavanja i iskrcavanja pružali smo bijednu sliku.

*

Opodne 16. februara 1919. god. stigli smo, hvala Bogu, sretno u Dubrovnik.

Uzbuđenim srcem stupili smo na tlo svoje nove, velike i slobodne domovine, ali smo u njoj našli takav nered, zbrku, samovolju i indolenciju u svakom pravcu i na svakom mjestu, da nas je oduševljenje brzo prošlo.

*

Time mislim završiti svoje ratne zapise. Ostao sam i nadalje vojnik i služio sam odano kao dotada i moj rad mi je bio priznat. Primljen sam među prvima u jugoslavensku vojsku, služio sam u najboljim garnizonima i u elitnim trupama, bio unapređen i odlikovan. Usprkos svega toga nisam bio zadovoljan. Uzroci su teško dokučivi. Oficir je u Austriji uživao neograničeno povjerenje i poštovanje. Živio je u drugarstvu, koje je bilo legendarno. Toga u novoj vojsci nije bilo, pošto je zadržan duh i način srpske vojske, u kojoj su njegovane političke, patriotske, oslobodilačke i četničke vrline, a zauvijek je odzvonilo onom gospodskom duhu, u kojem smo dotada rasli i živjeli.

TUMAČ STRANIH RIJEČI

Abfertigung, otpravljanje, izdavanje zapovijesti.

Abführen, predati, isporučiti.

Ablösung, ables, odmjena, smjena.

Abriegelung, osiguranje rova s boka.

Abschnitt, abšnit, otsjek.

Absentierung, dopust, otsustvo.

Abteilung, abtajlung, odred.

Abtreten, otstupiti.

Angriff, angrif, napad.

Arbeiterabteilung, radničko odjeljenje.

Astverhau, zapreka od granja.

Aufsatz, kod puške preklapuša, nišan.

Aussertourlich, preko reda.

Banket, nasip pred rovom.

Bauchschuss, metak u trbuh.

Befehl, zapovijest.

Bereitschaft, spremnost, priprava.

Brotbrett, polica.

Brotsack, brocak, torba za kruh i hranu.

Brückenkopf, mostobran.

Dauerstellung, trajni položaj.

Deckung, dekung, zaklon.

Dörrgemüse, dergemiza, sušeno zeleno povrće.

Drahthindernis, zapreke od žice.

Druckeberger, onaj koji je izbjegavao ratište.

Durchhalten, izdržati do kraja.

Edljer Polje, plemeniti Poljak.

Eiergranate, jajolika granata.

Etappenschwein, onaj koji iz pozadine nije nikada dolazio na ratište.

Etappensäure, vinski kiseliš iz pozadine.

Exerzierplatz, vježbalište, egzerciriste.

Exerzierreglement, vježbovnik, propisi egzerciranja.

Fähnrich, fenrih, zastavnik.

Fahrküche, farkihe, pokretna poljska kuhinja.

Fassung, fasung, primanje, sledovanje.

Feldflasche, četurica, vojnička boca za vodu.
 Feldgrau, sivkasta boja.
 Feldkanone, poljski top.
 Feldkino, kino na ratištu.
 Feldmarschalleutnant, podmaršal, divizijski general.
 Feldpost, bojna pošta.
 Feldstellung, položaj.
 Feldwache, poljska straža.
 Feldwebel, felbeber, feljbaba, narednik.
 Feldzeugmeister, general artilerije, armijski general.
 Fertig, gotovo.
 Flügeladjutant, adjutant viših komandanata.
 Freiwilliger, dak, dobrovoljac.
 Friedhofdeserteur, onaj koji se iz mirovine vratio u aktivnu vojnu službu.

Gänsemarsch, pojedince, kad ide jedan za drugim.
 Gardeschützen, strijelci garde.
 Gebühr, gebira, prinadležnosti, sljedovanje.
 Gefechtsexerzieren, bojno vježbanje.
 Geschlossenes Exerzieren, vježbanje u zatvorenoj formaciji.
 Geschlossene Vorposten, zatvorene pretstraže.
 Gewaltmarch, nasilni marš, dokle tko može.
 Gevermašina, Maschinengewehr po bosanski, strojna puška.
 Granatwerfer, bacač granata.

Hechtgrau, smeđesiva boja.
 Hilfsplatz, previjalište.
 Hindernis, zapreka.
 Horchposten, objavnica, straža koja prisluškuje kretanje neprijatelja.
 Hülse, hilza, čahura.
 Hurrabestie, onaj koji smije samo jurišati.

Infanteriegeschützzug, vod pješačke artilerije.

Jägerbataillon, lovački bataljon.
 Japija, drvo za građu.

Kader, dopunska komanda, vojni okrug.
 Kanonenfutter, hrana za topove.
 Kehrt euch, okrenite se.
 Komisbrot, crni vojnički kruh.
 Kompagniekommandant, komandant kompanije.
 Kopfschuss, metak u glavu.
 Kopftafel, imenica, tablica na kojoj piše ime vojnika.
 Korpskommandant, komandant korpsa.
 Kundschaftsoffizier, oficir za obavještajnu službu.

Landsmann, lacman, zemljak.
 Landsturm, pučki ustaše.
 Landtorpedo, torpedo za upotrebu na suhom.
 Landwehrregiment, domobranska pukovnija.
 Latrina, nužnik za vojnike.
 Laufgraben, spojnica, rov za vezu.
 Laufschrift, laufsrit, trk.
 Leutnant, poručnik.

Marschbataillon, dopunski bataljon spreman za odlazak na ratište.
 Marschbereitschaft, priprava za marš.
 Marschvorposten, pretstraže za vrijeme marša.
 Maschinengewehr, strojna puška.
 Meldereiter, ordonanc, jahač koji prenosi vijesti.
 Meldung, vijest.
 Menage, menaža, minjaža, hrana.
 Minenwerfer, bacač mina.
 Mineur, kopač rova, miner.
 Mörser, mužar, top koji strmo izbacuje metke.

Nahkampfmittelzug, odred za blizu borbu.
 Niemandland, zemljište između dva protivnička položaja.

Oberleutnant, oberlajtnant, natporučnik.
 Oberst, oberstar, pukovnik.
 Oberstleutnant, potpukovnik.
 Offiziersdiener, momak za poslugu oficira.
 Offiziersstellvertreter, niži čin od zastavnika (fenriha).
 Ordonanz, ordonanc.

Pass, prijevoj, klanac, previja.
 Patrouilleführer, voda patrula.
 Proprietäten, pribor za čišćenje i sve ostale sitnice vojnika.
 Purš, momak.
 P. v. politisch verdächtig, politički sumnjiv.

Rasttag, dan određen za odmor.
 Regimentskommando, komanda regimente.
 Regimentsarzt, liječnik pukovnije.
 Regimentspionierabteilung, odred pionira regimente.
 Reichsrat, skupština, parlament.
 Relaisposten, Bosanci su kazali lerepost, momci za vezu.
 Relutum, prinadležnosti u novcu.
 Rilje bosanski način izgovaranja lire, koju su dobivali na talijanskom ratištu.
 Rucksack, torba, uprtnjača.

Salve, salva, odjednom ispaljene puške većeg broja vojnika, plotun.
 Sandsäcke, vreće pijeska.
 Sanität, sanitet, zdravstvenici.

Scharfschütz, dobar strijelac.

Schiessen, pucaj.

Schiessstandpunkt, streljačko mjesto, stajalište sa koga se puca.

Schlafsack, vreća u kojoj se spava.

Schnellfeuer, brza vatra.

Schuss, metak.

Schützenmulde, udubina, uvalica za strijelce.

Schutzschild, zaštitni štit.

Schwadron, konjanička satnija.

Schwarm, roj, desetina.

Schwarmlinie, rojna pruga, streljački stroj, švarmlinija.

Schwarmofen, pećica za upotrebu u rovu.

Spanische Reiter, vrsta zapreke.

Spaten, špatlja, vojnička lopatica. ašovčić.

Sperrfeuer, preprečna ili baražna vrata.

Spitze, čelce.

Stabsfeldwebel, stožerni narednik, narednik-vodnik.

Stahlhelm, ocjelna kaciga ili šljem.

Stammkompagnie, kompanija, kojoj oficir ili vojnik pripada.

Stellung, štelung, položaj.

Stielhandgranate, ručna granata, granata sa drškom.

Stollen, rov u zemlji, okno.

Sturmkompanie, jurišna kompanija,

Sturmstellung, polazni položaj za napad, položaj sa kojeg se jurišalo.

Stützpunkt, utvrđena točka, otporna točka.

Sustentation, izdržavanje.

Šljos, dvorac.

Šverac, teška granata ili mina.

Tagskorporal, kapral u službi.

Tragtier, tovarni konj nosač.

Tragtierführer, vodič tovarnog konja ili tragtirer, po bosanski.

Train, tren, komora.

Traverse, traverza, priječnica.

Treffer, pogodak.

Tränkeimer, trenkajmer, vedrica za vodu.

Untertritt, mala udubina kao zaštita za strijelca.

Urlabdžija, onaj koji ide na dopust.

Urlaub, dopust.

Verdienstkreuz, odlikovanje, križ za zasluge.

Verlustliste, spisak poginulih i nestalih.

Vierundvierziger, četrdesetičetvrta (regimenta).

Vierzehnte, četrnaesta (kompanija).

Vormeister, starješina strojne puške koji gađa.

Vorpatrouille, prethodnica.

Vorrückung, napredovanje.

Vorwärts, naprijed.

Waffenrock, svečana gornja odjeća oficira.

Wäsche, rublje.

Wolfsgrube, vučja jama.

Zeltblatt, šator.

Zeigmontour, odijelo iz lanenog platna.

Zielfernrohr, puška sa dalekozorom.

Zug, vod.

Zugsführer, vodnik.

Zugskommandant, komandant voda.

SADRŽAJ

	Strana
Uvod	3
Naš život u ratu	
a) Naši položaji	9
b) Oružje, odijelo, obuća i oprema	13
c) Stanovanje	18
d) Hrana	21
e) Njega tijela	32
f) Epidemije i bolesti	36
g) Seksualni život	40
h) Naša religioznost	41
i) Fotografiranje	46
j) Pučanstvo	48
k) Vremenske prilike	50
l) O borbi	51
m) Dopusti	61
n) Kad se nije pucalo	71
o) O ranama	73

1914

Kako je izbio Svjetski rat, mobilizacija i polazak na ratište	77
U prvoj vatri	83
Bitka kod Šapca	
18. VIII.	86
19. VIII.	88
20. VIII.	94
23. VIII.	95
24. VIII.	97
Odlazak na sjeverno ratište	100
Velebitka kod Lwowa	102
Povlačenje u Karpate	
16. IX. do 29. IX. 1914.	113

	Strana
Prva ofenziva kroz Karpate	
30. IX. do 21. X. 1914. g.	118
Borbe oko Užok klanca	119
Od Turke do Starog Sambora	123
Najerniji dan bosanske treće regimente	128
Iz Karpata u Prusku Šleziju	135
Petar Kenjalo namuzio kravu u feldflašu	137
Opet na Užok klanca	138
Naša ofenziva kroz Rusku Poljsku	142
Metež kod Novoradomska	144
Dubidze	147
Krvava manevriranja	149
Prviput sa Prusima	152
Daljna jurnjava kroz Poljsku	155
Alki	158
Napad na kozake	158
Prepad	160
Čestitka oberstaru	161
Na Pillicu	162
„Širota Poljska...“	163
Doktor Rajić	166
Adjutant Conrada von Hötendorfa	167
Između Pillice i Czarne	167
Wojčin	169
„Aussertourlich“ kapetan	171
Božić 1914	172
Bitka kod Wojčina	174
Slučaj cugsfirera Tome Lučića	177
1915	
Tužni završetak bitke kod Wojčina i njezini odjeci	179
Naš prvi trajni položaj (Dauerstellung)	180
Parade	182
Chinabatterie	183
Posjete vojnih atašea neutralnih država	184
Stari i mladi	188
Demonstrativni napad	190
Špijuni	191
Domaće životinje u ratu	193
Piotrkow	194
Drugovi	195
Kod kadera	201

	Strana
Zimske borbe u Karpatima i ofenziva kroz Galiciju 1915. godine	205
Teške borbe na lkwi kod Sopanowa u Wolchyniji	208
Ruska navala kod Sopanowa	210
Moja gluhoća	213
Iz dnevnog života kod Sopanowa	214
Osman	224
1916	
U rezervi	237
Seljački domovi	237
Nedjeljni odmor u rovu	237
Porast komandantove samosvijesti	238
O raznoličnom zanimanju u rezervi	239
Turski ekspert	240
Ratni učitelj	243
Kudro	245
Podkamen i Poczajow	247
BH 3	249
Ponovni odlazak u položaj na lkwi	250
Kaffee „Ikwa“	251
Bosanci u feldkinu	252
Položaj Bohdanowka	253
Uskrs 1916. godine	254
Bektić-Stützpunkt	255
Brusilovljev proboj kod Lucka	
10. VI. 1916.	259
Povlačenje	260
Položaj Gaje Lewiatynskije	262
Položaj Niemirowka	266
Velebitka kod Brody-a	
25., 26., 27. i 28. srpnja 1916. godine	269
Prvi dan	269
Drugi dan	273
Treći dan	273
Četvrti dan	279
Wysocko	284
Żwyżyn	288
Protivunapad	288
Doživljaji kod Żwyżyna	289

	Strana
Počasna salva	290
Manajow	294
Evakuacija	294
Borbe kod Manojowa i Żwyżyna	296
Komandant bataljona u regimenti njemačke tjelesne garde	310
U šumi Pienaki	318
Na sprovodu Franje Josipa I. i željeznička katastrofa kod Herceghaloma	320
1917	
Sa Albancima	325
Na Tölgyes-klancu	329
Kroz Bukovinu	337
Posljednja bitka na ruskom ratištu	340
U položaju na Serethu	341
Dar i priznanje grada Tuzle	345
Položaj Baince—St. Onufry i primirje sa Rusijom	348
1918	
1918	351
Talijansko ratište	353
Sa Piave u Dolomite i natrag	357
Lamon	360
Kroz položaje na Monte Grappi	364
Lago	372
U kurzu za više oficire na Sočkoj fronti	377
U položaju na Plavi	391
Ofenziva preko Piave	396
Bitka na Montellu	
Prvi dan bitke 15. VI.	399
Drugi dan bitke 16. VI.	403
Treći dan bitke 17. VI.	406
Četvrti dan bitke 18. VI.	406
Peti dan bitke 19. VI.	408
Šesti dan bitke 20. VI.	411
Sedmi dan bitke 21. VI.	412
Osmi dan bitke 22. VI.	413
Deveti dan bitke 23. VI.	414

	Strana
Naš posljednji položaj na Plavi i ispred Valdobbiadene	420
Zaključna bitka i slom	421
Golgota	442
Ratni zarobljenik u Francuskoj	454
1919	
Odlazak iz zarobljeništva i povratak u domovinu	475
Tumač stranih riječi	493

S PEROM BLAŠKOVIĆEM U SVJETSKIM RATOVIMA

Časnik i gospodin

Za razliku od mnogih sjećanja na Prvi svjetski rat, knjiga Pere Blaškovića nije proteklih desetljeća bila sasvim zaboravljena, a ponešto je pisano i o njezinu autoru. Naime, Blaškovićevo sažeti životopis s temeljnim bibliografskim podacima iz pera Vere Humski svoje je mjesto našao još u drugom svesku *Hrvatskoga biografskoga leksikona* (Zagreb 1989.), djelatnost mu za II. svjetskog rata obradio je Slaven Ravlić u priručniku *Tko je tko u NDH* (Zagreb 1997.), uvršten je u *Hrvatski leksikon* (Zagreb 1996.), *Karlovački leksikon* (Zagreb 2008.) i *Hrvatski opći leksikon* (Zagreb 2012.), a osim u njegovim autobiografskim zapisima podosta pojedinačnih podataka razbacano je širom literature i objavljene građe, po raznim shematizmima, službenim glasilima, u dnevnom tisku. Daljnja istraživanja, naročito ona arhivska, zasigurno će otkriti još štošta novoga o Peri (Petru, Peteru) Blaškoviću, ali polazeći uglavnom od poznatoga njegov se životni put u najbitnijem može ocrtati već i za ovu prigodu.

Rođen u Karlovcu, 25. lipnja 1883., u obitelji klobučara Tome iz Florijanske, danas Draškovićeve ulice, pučku školu polazio je u rodnom gradu, a kadetsku u Trstu. Početkom stoljeća kao djelatni je časnik službovao u Beču, Budimpešti, Segedinu, Temišvaru, Srijemskoj Kamenici, najdulje pak u banatskoj Beloj Crkvi, u tamošnjoj 43. pješačkoj pukovniji. Prijeratni put u službi vodio je Blaškovića od kadeta-časničkoga namjesnika (1902.), preko poručnika (1903.) do natporučnika (1909.). Godinu dana proveo je kao *mapeur* Vojnogeografskoga zavoda u Beču, a 1906. imenovan je zapovjednikom male austro-ugarske vojne posade na dunavskom otoku Ada

Kaleh, koji se tada još nalazio pod osmanskim suverenitetom (kasnije će biti potopljen izgradnjom Đerdapske brane) – ne zadugo, jer zauzimanje mladoga poručnika za preraspodjelu obradiva zemljišta u korist mjesnoga stanovništva dovelo je do diplomatskoga prijevora pa je dužnost morao prijevremeno napustiti. Po svem sudeći nevezano uz svoj poziv, boravio je 1910. u Parizu, i već 1911. u Novom Sadu letio zrakoplovom.

Početak Prvoga svjetskog rata zatekao je Blaškovića na službi u 3. bosansko-hercegovačkoj pješačkoj pukovniji. Njezin je stožer imao sjedište u Budimpešti, no glavnina sastava, osim časnika koji su potjecali iz svih krajeva Monarhije, popunjavala se s tuzlanskoga područja, uključujući Gradačac, Brčko, Bijeljino, Gračanicu, Maglaj i Zvornik.

S iznimkom povremenih dopusta, bolovanja i stručnih usavršavanja, kao trupni časnik – sam se naziva “hura-beštijom” – veći dio rata proveo je Blašković na bojišnici ili u njezinoj neposrednoj blizini, iskusivši srpsko (balkansko), rusko-rumunjsko (istočno) i talijansko (jugozapadno) bojište. U njegovu slučaju bilo je to razdoblje od 12. kolovoza 1918. do 28. listopada 1918., s ukupno 42 mjeseca provedena na prvoj borbenoj crti. Budući da je tijekom konačnoga sloma austro-ugarske vojske dospio u francusko zarobljeništvo, u domovinu se naposljetku vratio tek 16. veljače 1919.

Njegova matična postrojba cijelo je vrijeme bila 3. bosansko-hercegovačka pješačka pukovnija, u kojoj je najdulje služio u IV. bataljonu (bojni), kao zapovjednik 16. satnije i odreda strojnih pušaka, a zbog velikih gubitaka već potkraj listopada 1914. dospio mu je prvi puta na čelo. Neko vrijeme vodio je časničku školu, zapovijedao I. bataljonom – pridijeljenom jednoj pruskoj pukovniji – potom bio regimentsadutant (pukovnijski pobočnik) i naposljetku stalni zapovjednik II. bataljona. U čin satnika

promaknut je izvanredno u prosincu 1914. a potkraj rata pripala su mu puna majorska beriva. Predan svojim dužnostima, u koje je – koliko bijaše moguće – uključivao i skrb za podređene, bio je iznimno cijenjen i od kolega i od momčadi te mu je, među ostalim odlikovanjima, dodijeljen Orden željezne krune III. stupnja.

Štoviše, kako je više puta bio prostrijeljen kroz odjeću ili obuću ali bez ozbiljnijih posljedica, pronio se i glas o njegovoj mističnoj neranjivosti. I doista, od očitih tjelesnih oštećenja, rat ga je stajao samo oba bubnjića, koji su mu puknuli u siječnju 1916., kada mu je pred noge pala minobacačka mina – odatle njegova čuvena naglušnost, koja će tijekom sljedećega rata pružiti građu za najmanje jednu pošalicu na račun bivših austro-ugarskih časnika, a s kojom se i sam znao našaliti (Ljubo Boban, *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941–1943.*, sv. 2, Zagreb 1988., str. 77). S druge strane, godine 1915. punih je šest tjedana bolovao od tajnovite vrućice s oduzetošću nogu, koju tadašnji liječnici, pa ni oni sveučilišni iz Budimpešte, nisu znali podrobnije klasificirati, te nije isključiti da se zapravo radilo o nekoj vrsti konverzivne neuroze.

Kao djelatni časnik Blašković se nije smio javno baviti politikom, a sa samoga bojišta teško je bilo pratiti i promjene u strategijskom odnosu snaga. Premda je deprimiran ishodom borbi u Galiciji još rujna 1914. ustvrdio da je rat za Monarhiju izgubljen, i premda ga je postupno obuzimao sve veći psihofizički zamor, čini se da se tek u drugoj polovici 1918. čvrsto uvjerio u to da je poraz neizbježan, i da daljnji ljudski gubitci nemaju smisla – kao najstariji časnik upravo je on potkraj listopada te godine kraj Valdobbiadenea na rijeci Piavi zapovijedio obustavu paljbe i predaju većega, opkoljenoga dijela pukovnije (primjerice, priručnik *Put do pobjede* Slavka Stanzera, koji će također biti pretiskan u ovom nizu, predaju je dopuštao tek u slučaju težega ranjavanja).

Nema pouzdanih navoda niti o tomu kakvu je budućnost za svoju zemlju osobno priželjkivao. U gradovima u kojima je boravio družio se pa i prijateljevao s civilima ili neborcima poput Ksavera Šandora Đalskog, Aladara Jankovića, Nikole Mandića, Jovana Hranilovića, Ede Lukinića, Mihajla Polit-Desančića i Franje Fanceva, iz čega bi mogla slijediti određena naklonost Hrvatsko-srpskoj koaliciji, a možda i Starčevićевой stranci prava ("milinovima"). Na jednom mjestu u sjećanjima ističe da je još početkom rata zabilježio da će se ako pobijedi Antanta "jugoslavensko pitanje" riješiti u srpskom, ako pak Centralne sile onda u hrvatskom duhu, pri čem se vjerojatno imalo podrazumijevati ujedinjenje izvan, odnosno u okviru Monarhije, s osloncem bilo na međunarodno priznatu Srbiju, bilo na hrvatsku državopravnu autonomiju. Drugu je mogućnost zacijelo svojedobno preferirao, držeći da su "naši diplomati i vojskovođe u svojoj nezasićenosti sve pokvarili" kada 1915. – nakon oslobođenja Galicije – nisu s Rusijom sklopili separatni mir, ponudivši joj sve što joj je "po pravu pripadalo".

Povrh toga, iz sjećanja proizlazi i da se već polovicom kolovoza 1914. duboko protivio strijeljanju srpskih talaca u Klenku te zapovijedenom pljačkanju okupiranoga Šapca, a u više se navrata zauzeo za svoje kolege srpskoga podrijetla, prema kojima nije pravio razliku. Primjerice, kada je 1915. pričuvni poručnik Vaso Ristić optužen zbog veleizdaje, odazvao se molbi da mu bude braniteljem, zbog čega je gotovo i sam stavljen pod optužbu. Opće stanje u Bosni i Hercegovini naknadno je ovako ocijenio: "Uzrok da su nekoji Srbi prebjegli leži u političkoj pozadini i u osveti prema austrijskim vlastima, koje su osobito u početku svjetskog rata prema Srbima sasvim pogrešno postupale. Predaleko bi me vodilo opisivanje omamljenosti austrijskog upravnog aparata na početku rata i njegovog postupka s taocima, koji su bili mahom Srbi. Znamo šta su sve s njima radili, koliko su ih vješali i strijeljali i kako su postupali sa njihovim poro-

dicama. Najveći dio onih kojima se nije mogla dokazati nikakova krivnja, kao i velik broj ,p. v.' (politisch verdächtig) [politički sumnjivih – F. H.] Srba od oka su strpali poslije mobilizacije u zatvore i logore za internirce."

Kada ga je pak u znatno izmijenjenim okolnostima početkom studenoga 1918. u talijanskom zarobljeničkom logoru posjetilo izaslanstvo Jugoslavenskoga odbora, u pratnji srpskoga vojnog atašea, s pozivom da stupi u jugoslavenske dobrovoljce, Blašković je izrazio načelnu simpatiju za Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba, ali i praktičnu vezanost položenom prisegom. U skladu s tim, Blašković je pristupnicu dobrovoljcima potpisao tek nakon što ga je svojim općim proglasom od 11. studenoga 1918. car i kralj Karlo razriješio vjernosti, ali za boravka u zarobljeništvu i dalje se odazivao njemačkim "hier", ističući da je u tom položaju ponajprije austro-ugarski časnik, makar se inače osjećao kao "izraziti Hrvat-Jugoslaven".

Iz zarobljenništva se Blašković vratio u novu, jugoslavensku državu, čije su unutarnje uređenje a i vanjske granice bili predmetom žučnih sporova: "u njoj [smo] našli takav nered, zbrku, samovolju i indolenciju u svakom pravcu i na svakom koraku, da nas je oduševljenje brzo prošlo." Kako nešto uvijenije kaže, u vojsku Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca bio je primljen među prvima, služeći u elitnim postrojbama (riječ je o Kraljevoj gardi), promican i ponovo odlikovan, ali ni to zadovoljstvo nije potrajalo: "pošto je zadržan duh i način srpske vojske, u kojoj su njegovane političke, patriotske, oslobodilačke i četničke vrline, a zauvijek je odzvonilo onom gospodskom duhu, u kojem smo dotada rasli i živjeli."

Istupivši iz vojske početkom 1920-ih, oslanjajući se zacijelo na stečeni ugled, započeo je novu karijeru u gospodarskim krugovima. Prebivajući u Beogradu, bio je dugogodišnji tajnik Centrale industrijskih korporacija te Saveza jugoslavenske industrije cementa. Godine 1921. bio je jedan od

osnivača, potom 1928.–1940. predsjednik tamošnjega Hrvatskoga kluba, najutjecajnijega od nekolicine sličnih društava. Prema navodima Maria Bare na internetskim stranicama Nacionalnoga vijeća Hrvata Republike Srbije (http://www.hnv.org.rs/hrvati_u_beogradu.php), klub je u početku brojio oko 1100 članova u kulturnom, ekonomskom i zabavnom odjelu, a na raspolaganju im je bila i čitaonica s knjižnicom, uz povremena predavanja na temu hrvatske kulturne i političke povijesti. Usporedno, u drugoj polovici 1930-ih Blašković je bio i na čelu beogradske podružnice Hrvatskoga radiše (Mira Kolar, *Hrvatski radiša 1903.-1945.* (2003.), Zagreb 2004., str. 362, 379). Navedena djelatnost omogućila mu je da proširi krug poznanstava, posebice s istaknutim pripadnicima Hrvatske seljačke stranke, koji su u glavnom gradu – s iznimkom razdoblja bojkota – sudjelovali u radu raznih tijela središnje vlasti. U nedostatku pouzdanih izvora, kao sažetak tadašnjih njegovih stavova neka posluži zapis slavnoga kipara, njegova vršnjaka: “[Blašković je] oštro i otvoreno kritizirao beogradsku politiku i srpski šovinizam, no Srbi ga nisu mrzili radi njegove otvorenosti, kao i zbog toga što su znali da ne kritizira iz mržnje.” (Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje*, Zagreb 1969., str. 313).

Poneki navod svjedoči i o tomu da cijelo to vrijeme Blašković nije prekidao veze sa rodnom hrvatskom sredinom. Vjerojatno imajući na umu umirovljeničke dane, u Karlovcu je, u Lopašićevoj 4, sa suprugom Zdenkom rođenom Makanec dao 1928. izgraditi kuću koja stoji i danas (Radovan Radovinović, *Stari Karlovac – ulice, kuće, ljudi*, Karlovac 2010., str. 162). Godine 1936. postao je pak članom kulturne Družbe “Braća Hrvatskoga Zmaja” – nosit će predikat Zmaj od Bajera. Bilo je to doba kad je za Velikoga meštra izabran Milutin Mayer, književnik blizak Hrvatskoj seljačkoj stranci.

Upravo u Beogradu Blašković je 1939., vjerojatno potkraj godine, u tiskari Globus, objavio i svoje najpoznatije djelo, opsežna sjećanja *Sa Bosnjacima u Svjetskom ratu* (tiskara Globus, 497 stranica). Znatno, a u dijelu srpskoga tiska i burni odjek, raščlanit ćemo kasnije, ovdje ga tek spominjem kao jedan od mogućih razloga za njegovo konačno preseljenje u Zagreb, do kojega je došlo 1940. Drugi, nešto vjerojatniji, ali zbog nedostatka izvora zasad podjednako u sferi pukoga domišljanja, jest osnutak Banovine Hrvatske, zajedno sa snaženjem paravojnih postrojba Hrvatske seljačke zaštite i Hrvatske građanske zaštite, kojemu su iskusni a uz državu nevezani časnici poput Blaškovića mogli presudno pridonijeti. No, u poslijeratnim istražnim materijalima Zvonimira Kovačevića, jednoga od vodećih “zaštitara”, Blaškovićevo ime u tom se kontekstu ne spominje (Hrvatski državni arhiv, fond 1561, SDS RSUP SRH, 010.8).

Okolnosti Blaškovićeve reaktivacije u oružanim snagama Nezavisne Države Hrvatske mogu se čvršće dokumentirati, pri čem pojedine leksikografske navode valja ispraviti ili dopuniti. Kao domobranski pukovnik (ne general!) bio je 18. travnja 1941. imenovan zapovjednikom Bosanskoga divizijskog područja u Sarajevu (Nikica Barić, *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.–1945.*, Zagreb 2003., str. 45). Vojskovođa Slavko Kvaternik, i sam bivši austro-ugarski časnik, u svojoj će poslijeratnoj apologiji napisati da je tako odlučio zato što je Blašković “u dušu poznao naše Bosance i voli ih još iz I. svjetskog rata kao svoju rođenu djecu, ne čineći razliku po vjeri i narodnosti.” (Nada Kišić-Kolanović, *Vojskovođa i politika – sjećanja Slavka Kvaternika*, Zagreb 1997., str. 212). Kako bilo, već u kolovozu 1941. Blašković je smijenjen s toga položaja – sukobi s predstavnicima Ustaške vojnice, vezani uz postupanje prema srpskom stanovništvu, pa i onaj s posebnim Pavelićevim izaslanikom Andrijom Artukovićem, spominju se kao razlog, a još u lipnju te godine navodno je i sam Pavelić morao otpjeti jedan neugodan

razgovor (Bogdan Krizman, *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*, Zagreb 1980., str. 183, 185 i drugdje; Ivan Košutić, *Hrvatsko domobranstvo u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 1992., str. 165; izvatici iz nedatirane izjave Zdenke Blašković rođ. Mekanec u istražnim materijalima Augusta Košutića, Hrvatski državni arhiv, fond 1561, SDS RSUP SRH, 010.37).

Nakon što je navodno dva mjeseca proveo bez zaduženja, Blašković je imenovan “nadzornikom pješastva” pri Ministarstvu domobranstva, za što mu je kao zaslužniku kasnije dodijeljen Red krune kralja Zvonimira II. stupnja s mačevima. Kako je objavljeno u službenom glasilu *Vjestnik Ministarstva hrvatskog domobranstva – osobni poslovi*, u studenom 1942. promaknut je izvanredno u generala te na vlastiti zahtjev umirovljen, ali lako je moguće da je svoje vojničke dužnosti napustio još u proljeće te godine.

Premda prikaz po svoj prilici nije sasvim vjeran, potkrjepu za to ponovno mogu pružiti Meštrovićeve uspomene. Naime, taj negdašnji član Jugoslavenskoga odbora sjeća se da ga je jednoga dana u ožujku 1942. ogorčeni Blašković posjetio u kućnom pritvoru: “Psovao je najžešće Pavelića i Slavka Kvaternika i sina mu, koji da su krivi za sva ustaška zlodjela.” Prema prenesenim dijelovima njihovih razgovora, Blašković je nešto ranije pokušao intervenirati da se zatočeni Vladko Maček i Meštrović puste na slobodu, a kada je narogušeni vojskovođa Kvaternik na jednom časničkom skupu najavio da će unatoč tomu obojica biti obješeni i svaki sljedeći predlagatelj pomilovanja strijeljan, pokrenuo je među okupljenima svojevrsnu peticiju. Kako se ispostavilo, još u svibnju 1941. pripadnici karlovačke Ustaške mladeži oteli su i ubili karlovačkoga odvjetnika Milana Vujčića, s kojim je Blašković bio rodbinski vezan: “Bio je dobar čovjek, nije mrzio Hrvate, nego je naprotiv uvijek glasao za HSS”, prepričava Meštrović Blaškovićeve riječi. Nešto pak kasnije, nastavio je Blašković svoje

kazivanje, na poticaj ustaških predstavnika – valjda još kao zapovjednik Bosanskoga divizijskog područja – potpisao je proglas s pozivom da se izbjegli sarajevski Srbi vrate iz šume, uz jamstvo da im se ništa neće dogoditi. Zahvaljujući ugledu kojega je uživao, vratilo ih se navodno oko 4000, no tada su svi bili strijeljani. Kako se prisjeća Meštrović, obmanuti Blašković toga mu se ožujkoga jutra bio povjerio da je upravo predao neopozivu pismenu ostavku: “– Sto glava, a ne jednu bih radije izgubio, nego bih nastavio surađivati s ovim lažovima i podlim razbojnicima. [...] Tako mi je Blašković završio s pričanjem, a suze su mu tekle niz lice.” (Meštrović 1969., str. 313–314; usp. Slavko Goldstein, *1941. – godina koja se vraća*, Zagreb 2007., str. 75–76, 319).

Alija Nametak sjeća se pak da je u proljeće 1942. Blaškoviću – “koji je bio više književnik nego vojnik” – pisao kako bi ishodio puštanje na slobodu domobranskoga pukovnika Sulejmana Filipovića, osumnjičenoga za vezu s partizanima (optužba je u osnovi vjerojatno bila istinita, jer je Filipović u socijalističkoj Jugoslaviji obnašao visoke dužnosti). “Suljo je napravio jednu magaraštinu [...] ali ne tako značajnu da bi morao biti kažnjen”, stajalo je navodno u Blaškovićevu odgovoru, kojega je Nametak dobio dan prije negoli je saznao da je Filipović oslobođen (Alija Nametak, *Sarajevski nekrologij*, Zürich–Zagreb 1994., str. 175).

Iako Blašković nakon ostavke nije sasvim nestao iz javnoga života Nezavisne Države Hrvatske – objavljeno mu je nekoliko tekstova, a 1944. izabran je iznove za drugog potpredsjednika Hrvatskoga radiše, što je prvi puta postao 1941. (Kolar 2004., str. 379) – njegovo protivljenje režimu dodatno se zaoštrilo. Prema sjećanjima sveučilišnoga profesora Mladena Deželića, koja je priredio, nadopunio i protumačio sin mu Đuro, “kritizirao [je] ustaše i fašiste, a kako je bio nagluh, činio je to vrlo glasno”. Kada se postavilo pitanje novoga vodstva Družbe “Braće Hrvatskoga

Zmaja”, koja je Pavelićevom zakonskom odredbom bila transformirana u Vitežki Red Hrvatskoga Zmaja, Blašković ga je potkraj 1942. nagovorio na kandidaturu “da ne bi na čelo Družbe došao neki ustaša.” Pod Deželićevim čelništvom Družba je praktički jednoglasno odbila primitak Mile Budaka, a odlučeno je i da se u njezinim prostorijama neće izvjesiti Pavelićeva slika, što je na glavnoj skupštini u travnju 1944. Blašković energično podupro kada su se trojica članova usprotivili (zbornik *Dr. Mladen Deželić – znanstveni skup u povodu 15. obljetnice smrti*, Zagreb 2005., str. 58, 62, 68, 144–146).

U veljači 1944. Blašković je pak u svome stanu u zagrebačkoj Gajevoj ulici br. 36 organizirao sastanak Augusta Košutića i Bariše Smoljana s Robertom Kronholzom, izaslanikom njemačkoga povjerenika za jugoistok Hermanna Neubachera, na kojemu se razmatrala mogućnost imenovanja nestranačke, tzv. činovničke vlade, uz raspuštanje Ustaške vojnice i cijeloga pokreta te smjenu poslanika Siegfrieda Kaschea, koji je režimu pružao nepodijeljenu potporu (Bogdan Krizman, *Ustaše i Treći Reich*, Zagreb 1986., sv. 1, str. 272–274, sv. 2, 96 i drugdje; doktorski rad Anđelka Vlašića, *Političko djelovanje Augusta Košutića tijekom Drugog svjetskog rata i poraća*, Sveučilište u Zagrebu – Hrvatski studiji 2010., str. 63, 130–133; usp. i Jozo Ivičević, *Iz novije hrvatske povijesti*, Zagreb 2008.).

Povezan s vodstvom Hrvatske seljačke stranke, uopće je Blašković u to vrijeme slovio kao jedan od članova njezina tajnoga vojnog stožera (Fikreta Jelić-Butić, *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska 1941–1945.*, Zagreb 1978., str. 279, 293; Nada Kisić Kolanović, *Mladen Lorković – ministar urotnik*, Zagreb 1998., str. 81, 97, 347). Takva djelatnost očito nije ostala nezamijećenom pa je naposljetku potkraj kolovoza 1944. – zajedno s mnogima drugima – uhićen pod sumnjom uključenosti u prevratnička nastojanja, tzv. puč pod vodstvom Ante Vokića i Mladena Lorkovića.

Prema navedenoj izjavi njegove supruge Zdenke, bio je prvo zatočen u barakama u tadašnjoj Solovljevoj ulici (danas Ulica kneza Borne), potom u Tomislavovom domu na Sljemenu (usp. Peter Broucek, *Ein General im Zwielicht – die Erinnerungen Edmund Glaises von Horstenau*, sv. 3, Wien–Köln–Graz 1988., str. 452) te u zatvoru na Savskoj cesti, gdje je zatvaran u vlažnu podzemnu izbu, tzv. bunker, a istražitelji su mu nastojali slomiti duh tvrdeći da je ona sve priznala. U listopadu te godine proglašen je krivim zbog protudržavne djelatnosti, i upućen u Lepoglavu na izdržavanje nominalno maksimalne, trogodišnje kazne. Zarazivši se ondje pjegavim tifusom prebačen je na liječenje u Zagreb, gdje ga je bolest svladala 3. travnja 1945.

Zacijelo prkoseći vlastima, u ime zmajske Družbe oproštajni nadgrobni govor održao je Veliki meštar Mladen Deželić (zbornik *Dr. Mladen Deželić* 2005., str. 146), ali ni dani Blaškovićeva preminuća – pet tjedana prije konačne propasti Nezavisne Države Hrvatske – niti sljedeći mjeseci, nisu pogodovali objavi posmrtnih slova, i tako je autor *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu* ostao literarno neispraćen. Uostalom, nije bio pripadnikom nijedne od tada medijski dominantnih, oštro sukobljenih političkih opcija. Neki njegovi domobranski kolege bili su likvidirani još u starom, neki pak u poslijeratnom, komunističkom poretku, manji dio nastavio je vojnom, nešto veći civilnom službom, nerijetko tek na zauzimanje onih kojima su svojedobno pomogli – nezahvalno je, dakako, nagađati koja bi od tih sudbina na kraju snašla Blaškovića. Umjesto nekrologa, posegnuti je stoga za epitafom sročnim od njegove supruge, skladno uklesanim nad posljednjim mu počivalištem: “Pero Blašković – general, pisac, ali iznad svega čovjek drug i prijatelj.”

Kao prinos rekonstrukciji cjelovite mreže Blaškovićevih rodbinskih i prijateljskih veza dodajmo još i to da su mu posmrtni ostatci na zagrebačkom Mirogoju položeni u grobnicu Šimuna/Sime Hržića pl. Topuskoga (1829.–1914.), vijećnika Banskog stola, na kraju središnje aleje, nadomak spomeniku poginulima u Prvom svjetskom ratu. Uz Blaškovićevu drugu suprugu dr. Zdenku rođenu Mekanec (1894.–1971.), unuku Šimuna Hržića pl. Topuskoga te istaknuta političara i pravnika Milana Mekanca, prvu ženu koja je u Hrvatskoj doktorirala matematiku i fiziku (Ankica Valenta, *Filozofska istraživanja*, 2006., br. 3), slikaricu, zaslužnu i za lekturu knjige *Sa Bošnjacima*, tijekom kratkoga XX. stoljeća u tu su grobnicu, među ostalima, smještena i tijela Šimunova zeta Dušana Bertića (1857.–1922.), predsjednika Sudbenoga stola u Ogulinu, te unuke mu pjevačice i pedagoginje Nade Eder-Bertić (1885.–1937.).

Inače, svoju prvu obitelj Blašković je bio zasnovao još u Beloj Crkvi – prema oskudnim naznakama, može se pretpostaviti da mu je supruga umrla na porodu; sin Fedor, industrijalac, rođen oko 1909., preminuo je 1944. u Laškom, od tuberkuloze (Kolar 2004., str. 379), no potomci mu, čini se, i danas žive u Austriji.

Da slika bude potpunija, istaknuti je najposlije da se Nadina kći Sofija Eder (1911.–1985.), i sama pijanistica i glasovirski pedagog, udajom za Mladena Deželića (1900.–1989.) srodila s još jednom obitelji istaknutih javnih djelatnika, čiji je pripadnik i njihov sin prof. dr. sc. Đuro Deželić (1935.), prapraunuk Šimuna Hržića, bivši hrvatski veleposlanik, jedan od obnovitelja i negdašnji Veliki meštar zmajske Družbe. Duhovne veze time se ne iscrpljuju, jer Đuri Deželiću kum na krštenju bio je upravo Pero

Blašković (daljnji podatci o Bertićima, Deželićima, Ederima i Hržićima mogu se također naći u odgovarajućim svescima *Hrvatskoga biografskog leksikona*).

Ljubaznim posredovanjem gospodina Ivana Mirnika gospodin Đuro Deželić pružio mi je dragocjene obavijesti, napose o Blaškovićevim vezama s rodnim mu Karlovcem, obitelji Hrzić i Družbom “Braće Hrvatskoga Zmaja”, te ovaj nepotpuni biografski pregled završavam izražavajući mu toplu zahvalnost.

Pisac, djelo, recepcija

Za razliku od nešto mlađega Branimira Kneževića, o kojemu se više podataka može naći u prvomu pretisku ovoga niza, Blaškovićeve autorske težnje, koje možemo pratiti od 1913. do 1944., uglavnom se nisu povodile za poetičkim shvaćanjima književnosti kao umjetnosti. Njegovo pjesništvo u bitnom odgovara kompleksu poznatom kao pučka književnost, a i autobiografska mu je proza u znaku usmenosti, kao svojevrsan zapisani oblik svagdašnjega, životnoga pripovjedanja. S obzirom na to, nije teško objasniti zašto se proteklih desetljeća njegovim tekstovima nisu zanimali ni književni kritičari niti književni povjesničari – dijelom zbog pripadnosti donedavno slabo cijenjenom autobiografskom žanru, dijelom zbog nasljedovanja pučkih i popularnih oblika, a sve zajedno zbog prezrenoga “niskoga” registra, kontraverzne tematike i “nepodobne” biografije.

O tomu pak što je Blašković sam cijenio kao čitatelj nije ostalo puno tragova, ali držao je u svojim sjećanjima vrijednim spomenuti da se tijekom Prvoga svjetskog rata nije odvajao od njemačkoga džepnog izdanja Goetheova *Fausta*, i da je tijekom zarobljenštva s Francuzima razgovarao o Daudetovu Taraskoncu. S obzirom na školski program onoga doba, pretpostaviti je i veliki utjecaj hrvatskoga pjesništva preporodnoga i postpreporodnoga razdoblja.

Na tomu tragu, najstariji njegov objavljeni tekst jest ljubavna pjesma *Kajki!*, tiskana 1913. u listu *Karlovac* (br. 84), glasilu Hrvatsko-srpske koalicije, koji je izlazio u rodnom mu gradu. Nosivi motiv pjesme jest čežnja vojnika na terenskoj vježbi za odsutnom dragom, uz svojevrsnu molbu za oprost zbog konzumirane tjelesnosti ("Prosti Kajo onom drugom // Jer to nisam bio ja // Ja tek samo dušu hoću // Svemir tvojih osjećaja."). Nesumnjivo, petnaest četverostihovnih osmeračkih strofa ima određenu draž, kako u zamisli, tako i u pojedinim dijelovima izvedbe, ali opći dojam narušavaju klišeizirane a ponegdje i nezgrapne rime.

Prvi opsežniji Blaškovićev uradak jest knjižica *B. H. 3*, objavljena 1917. u Budimpešti (tisak Sveučilišne tiskare, 70 stranica). Cijena knjižice bila je krunu i pol, a sav prihod namijenjen Fondu za udove i siročad 3. bosansko-hercegovačke pješačke pukovnije. Nagrađujući njome školsku djecu, kupovali su ju gradovi i općine Tuzlanskoga okruga te je fondu navodno donijela punih 180 000 kruna. Kao moto za knjižicu uzeti su stihovi Petra Preradovića, a posve sadržajni predgovor napisao je autorov prijatelj, pjesnik i kritičar Jovan Hranilović, inače grkokatolički svećenik i jedan od pripadnika tzv. starih u prijeporima o svrsi i smislu književnoga stvaralaštva.

Na prvih nekoliko stranica knjižice prenose se pohvale izrečene pukovnji, potom slijedi dvadesetak stranica posvećenih ratnomu putu njezinih bataljona, od prvih borbi u Srbiji do svršetka 1916. Premda to Blaškovićevo pripovijedanje u prvom licu množine sadrži i određeni propagandistički sloj, o uzrocima i ciljevima rata ne kaže se baš ništa, i zbivanja na samom bojištu prikazana su prilično realistično – neprijatelj (Srbi i Rusi) nije demoniziran već se ističe i njegova hrabrost, a vlastiti teški gubitci, slaba opskrbljenost i sl. ne taje se. Zanimljivo je i na koji se način autor pritom osvrće na lojalnost bosansko-hercegovačkih Srba, što je vjerojatno prije bilo upućeno austro-ugarskim vlastima negoli samim vojnicima: "Ovom zgodom treba spomenuti, da je mnogi od naših časnika znatizeljan bio, kako će se naši pravoslavni Srbi protiv kraljevine Srbije boriti. I najbolje su očekivanje svojim junaštvom nadkrilili, jerbo kažu: ono su Srbijanci, dok smo mi u prvom redu Bosanci."

Završnih četrdesetak stranica knjižice zauzima opet Blaškovićeva poezija, od lirske do epske, većinom spjevana "po narodnu". Svjestan autorov pristanak uz usmenoknjiževni obrazac, u kojemu se pjesnik obično ne doživljava kao individuum već kao svojevrsni glasnogovornik zajednice, uvodno je ovako obrazložen: "Gledajući Bosance u boju, prohtjelo mi se pjevati. Nikad nisam pjevao, a još manje sam sada pjesnik. Hrabrost momaka i njihovo veličanstveno držanje u borbi ponukalo me je – zapovijedilo mi je, da to pišem – da im pjevam. Pisao sam sve do jedne ovih pjesmica u streljačkom jarku, za vrijeme mirnijih časova, gdje kada i za vrijeme boja u komšiluku. Pjesme moje nisu plod mašte, već pripovijedanje činjenica."

Doista, nekoliko anegdota, ali i toplih portreta suboraca, obrađeni u tim pjesmama, svoje su mjesto zajedno s općenitijim promišljanjima o ratu i ratnim razaranjima našle i u Blaškovićevim proznim sjećanjima, a

podjednako su ocrtane i vrline te poneka mana bosansko-hercegovačkih vojnika svih triju vjera, što je djelomice moralo biti mišljeno i kao pouka koju će rijetki školovani vojnici čitati svojim nepismenim drugovima. U odnosu na nedotjeranu artificijelnost *Kajki!*, više pjesama u toj knjižici – smještenih, dakle, u ratnički ambijent – odiše simpatičnom neposrednošću pa i spretnim jezičnim rješenjima, i nisu tek, kako se nekad voli reći, kulturnopovijesni artefakti. Na jednoj strani, primjerice, progovara se o uobičajenim ratnim tegobama, ali ne bez terapeutskoga humora: “Uš nemilosrdni gade // Skupu krv ti piješ!// I sav hizmet je bez nade // Ak’ ju ne ubiješ.”). S druge strane, unatoč svom isticanju borbenosti, hvali se i suosjećanje prema ruskom zarobljeniku: “Znaš da on trepti i Tebe to boli. // Nećeš da trpi jer bol ti je znana. // Zato ga milom r’jeću dozivaš, // Darujuć njemu hljeba, duhana.” Štoviše, poneka pjesma ima gotovo klasičnu, epigramsku formu, pri čem je njihova gnomska poanta u najmanju ruku dvoznačna: “Medalj zlatni, // Oznak ratni // Svaki bi te htio // Zaslužiti, // Ovjesiti, // Jer je srcu mio. // – // Mnoga žudnja // Teških trudnja // Onda tekar biva, // Kada hladna // Zemlja gadna // Grob mu već sakriva.”

Koliko se može ustanoviti, izlazak *B. H. 3* iz tiska popratile su okupacijske *Beogradske novine* (1917., br. 109), objavivši odmjereni prikaz potpisan s *O.* Po svojoj prilici, iza njega je stajao grof Juraj Oršić-Slavetički, u to vrijeme već bivši urednik toga lista, koji se i sam okušao u književnosti, među ostalim i kao autor negdje u to doba objavljenih autobiografskih crtica o konjaničkim okršajima u Galiciji 1914. (*Na konju i u rovu, Beograd 1917.*). Unatoč ratnim okolnostima, autor prikaza zadržao je kritički odmak – preporučivši prvi dio kao prinos općoj ratnoj povijesti, za Blaškovićeve je stihove primijetio da su “dosta hromi i nepravilni”. Kako ipak poantira, snagu im daje sadržaj, naime rodoljublje, i skrb za momčad: “Kapetan sam vaš bio tog rata – svi me vi znate, vašeg Hrvata!” započinje on [Blašković] svoje gusle, koje uza sve mane nevješte ruke, ipak pokazuju

da su narodne, i da sa njih pjeva velika ljubav, koju može osjećati samo onaj, koji je sa svojim momcima neprekidno bio u streljačkom jarku, i na ‘strašnom mjestu’ postojao.”

Po svem sudeći potaknut uspjehom *B. H. 3*, i vođen sličnim promidžbeno-prosvjetnim nastojanjima, potkraj 1917. Blašković je za ljudstvo vlastite pukovnije počeo izdavati i *Lacman* (od *Landsmann*, zemljak), “šaljiv, poučan i zabavan” list s karikaturama i abecedom – 200 tiskanih primjeraka svakoga broja, tvrdi u svojim sjećanjima, prodavalo se za po jednu krunu, a preprodavalo i za dvije do tri. List je izlazio i za boravka pukovnije na talijanskom bojištu, vjerojatno negdje do polovice 1918, no u javnim knjižnicama danas najvjerojatnije nema nijednoga primjerka. Slična izdanja u francuskoj, britanskoj i njemačkoj vojsci broje se u stotinama, i kao pokazatelj osebujnoga spleta propagandističkih nastojanja i spontanosti već su podulje predmet zanimanja proučavatelja popularne kulture (koliko se zna, zagrebačka 25. domobranska pješačka pukovnija izdavala je list *Sudrug*, a karlovačka 96. pješačka pukovnija *Brocak*, Krušna torba).

Tijekom Prvoga svjetskog rata Blašković, međutim, nije samo pisao već i fotografirao. Kako ističe u svojim sjećanjima, opisujući detaljno i opremu kojom je raspolagao, snimati je počeo još s 15 godina a od 1914. do 1918. popunio je čak 29 velikih albuma. Njihova je kasnija sudbina, na žalost, nepoznata – u Hrvatskom državnom arhivu čuvaju se svega dva njegova albuma (*Hrvatsko primorje i Zagreb*), s fotografijama snimljenima od 1930. do 1941., u Muzeju grada Karlovca tek jedna fotografija, ona poplave toga grada iz 1939.

Prema Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda Miroslav Krleža, veći dio međuratnoga razdoblja Blašković se više neće vraćati svojim doživljajima na bojištu. U tisku se, doduše, javio već 1926. u renomiranom zagrebačkom časopisu *Nova Evropa* (knj. XIV, br. 7), i to

zanimljivim izvještajem s u Münchenu održane izložbe ratne i poratne propagande što je uključivao i neke okolnosti koruškoga plebiscita, no glavnina mu zabilježenih medijskih istupa obuhvaća članke, izjave i govore – nerijetko i višestruko objavljivane – vezane uz područje cementne industrije, donekle i bliske joj socijalno-političke teme te jedan nekrolog, onaj Đorđu Weifertu, srpskom poduzetniku njemačkog podrijetla.

Najredovitije je publicirao u mjesečniku *Industrijski pregled* (1934–1938.), povremeno pak u pretežno također beogradskim peridiocima *Industrijska odbrana* (1930.), *Slobodna tribuna* (1930.), *Jugoslavenski tekstilni vjesnik* (1933.), *Trgovinski glasnik* (1933.), *Automotor* (1936.), *Glasnik Jugoslovenskog društva za putove* (1936.), *Privredni pregled* (1937.), *Sao braćajni Lloyd* (1937.), *Jugoslovenska stručna štampa*, (1939.), *Nezavisna tribuna* (1939.), *Industrija i rudarstvo* (1940.) i *Tehnički vesnik* (1941.).

U svojim tekstovima promicao je izgradnju cesta s betonskim mjesto asfaltnim kolovozom, sniženje provizije pri preprodaji cementnih proizvoda, borbu protiv korupcije i usavršavanje javne nabave. Manje vezani uz interes njegove industrijske grane bili su članci u kojima je promicao socijalnu osjetljivost poslodavaca, radno posredovanje te izmjene u poreznoj politici, pri čem je u tadašnjim diskusijama upozoravao na nužnost uvoza inozemnoga kapitala i radne snage, ali uz pomni državni nadzor, a slično je cijenio i položaj sezonskih radnika u Njemačkoj. Uz napise o betonskim cestama, zacijelo najpretiskivaniji njegov tekst bio je *Naše narodno siromaštvo*, u kojem je pod motom “dosta je bilo laži o našem narodnom blagostanju” uz već navedena stajališta upozorio na kulturalnu ukorijenjenost prosjačenja te raširenu zlorabu socijalne pomoći, držeći da se stanje može poboljšati uvođenjem obvezne radne službe (*Socijalni arhiv*, 1937., br. 8; *Industrijska odbrana*, 1937., br. 38–39; *Nova Evropa*, 1941., knj. XXXIV, br. 1).

Kako je rečeno, knjiga *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu* objavljena je 1939. u Beogradu, u godini u kojoj je slijedom Sporazuma Cvetković-Maček Kraljevina Jugoslavija preustrojena uspostavom Banovine Hrvatske. Ne može se ustanoviti je li u pogledu mjesta izdanja presudno bilo Blaškovićevo tadašnje prebivalište, ili možda društveni kontekst priželjkivane recepcije. Naime, zadnja u Jugoslaviji objavljena knjiga sjećanja nekoga hrvatskoga autora, pripadnika austro-ugarskih oružanih snaga, u kojima su obrađene i borbe u Srbiji 1914., bila je ona Stanka Tomašića (*Crni Vrh*, Zagreb 1930.). U nešto kasnijim sjećanjima Ante Messnera-Sporčića (1915–1918. *Odlomci iz ratnih uspomena*, Zagreb 1934.) i Mate Blaževića (*Zaboravljeni grobovi*, Beograd 1937.) odgovarajuća se poglavlja nisu nalazila, iako su obojica bila i na srpskom bojištu. Antun Vrgoč (*Moje uspomene na svjetski rat*, sv. 1–3, Zagreb 1937.) jest doduše opisao kratko svoje bivanje na srpskom bojištu, ali samu državnu granicu na Savi i Dunavu nikada nije morao prijeći.

Osim po mjestu izdanja, Blaževićeva knjiga razlikovala se od ostalih i po tomu što nije bila tiskana u vlastitoj nakladi pisca, već u nakladi uglednoga Gece Kona. U tom pogledu, Blaškovićevo je knjiga bila svojevrstan korak natrag, jer je opet izdana u vlastitoj nakladi. Iako nije bila posebno zapažena, Blaževićeva knjiga pozitivno je dočekana, a i neke druge naznake upućivale su na to da je potkraj 1930-ih došlo vrijeme da se tegobnoj memoriji Prvoga svjetskog rata i sa srpske i sa hrvatske strane počne suzdržanije pristupati. Kako bilo, svojedobna recepcija knjige *Sa Bošnjacima* pokazala se toliko simptomatičnom kao izraz trajno podijeljenih pogleda na Prvi svjetski rat da zaslužuje detaljniji osvrt.

Kako smo vidjeli, Blašković u svojoj knjizi općenito shvaćenu dužnost ističe kao glavni motiv za ustrajavanje u borbi gotovo do samoga kraja. Opravdanost ratnih ciljeva bilo koje strane pritom gotovo i nije do-

taknuta, tek je kritički naznačeno da je Austro-Ugarska 1915. zbog ambicioznosti njezina vodstva propustila sklopiti separatan mir s Rusijom. Također, strogo postupanje sa srpskim civilima, i u Bosni i Hercegovini, i na području bojišta, bezuvjetno je osuđeno, a poslijeratni duh jugoslavenske vojske prikazan je prilično diplomatski, praktički tek kao njemu osobno neprihvatljiv.

Unatoč tomu, senzacionalistički *Novi Balkan* Krste Cicvarića i Svetolika Savića oštro je reagirao, a *Srpski glas* – koji je nesklon osnutku Banovine Hrvatske pod uredništvom Dragiše Vasića izlazio s motom “jako srpstvo, jako Jugoslavija” – početkom sljedeće godine poveo pravu kampanju, u kojoj su nakon razmjerno kratkoga osvrtu potpisana s *M.* slijedila pisma “revoltiranih čitatelja” (1940., br. 11–15.). Svima tekstovima zajedničko je to što u potpunosti previđaju sve što je Blašković negativno napisao o austro-ugarskim vlastima ili pozitivno o srpskoj vojsci, zadržavajući se samo na navodima o njegovoj lojalnosti te na završnom istupanju iz jugoslavenske vojske, a mjestimice se može naići i na potpuno neodržive konstrukcije.

Za početak, *Srpski glas* upozorio je da je Blašković kao pripadnik jednoga “mađarskog odreda” (!) kraj Šapca poticao vojnike da ne napuštaju borbu, da je doveo u pitanje tamošnju srpsku pobjedu, krajnje negativno prikazao Francuze te ostao odan položenoj prisegi, pa se ministru vojske i mornarice postavlja pitanje može li takav čovjek ostati “rezervni oficir” odnosno obavljati ikakvu “nacionalnu dužnost”? U pismu pak jedne “ugledne beogradske gospođe” ustvrđeno je da od gospodskoga duha i legendarnoga drugarstva austro-ugarskih časnika, koje Blašković nepovoljno uspoređuje s duhom jugoslavenske vojske, nakon 1918. nije ostalo ništa, budući da su neki od tih spali na to da prodaju vezice po bečkim restoranima.

Drugi navodni čitatelj prisjetio se da je Blašković 1914. radi osiguranja vojničkih prijevoza u sjeveroistočnoj Bosni došao “da ih osigura sa taocima – srpskim sveštenicima i rodoljubima” i da je uzgređice sudjelovao u održanju javnoga reda, u doba kada su se “neposlušni Srbi trpali u tamnice u Tuzli i vješali na rijeci Jali”. To pak što su “Bošnjacima’ muhamedanske i katoličke vjeroispovijesti date [...] instrukcije, da grde sve što je Srbinu najsvetije i najmilije” u pismu, doduše, nije izravno pripisano Blaškoviću, ali jest autorstvo čak dvije knjige pjesama “Franji i Karlu, carevima austro-ugarske, u kojima se vrijeđa i skrnavi sve što je srpsko i slavensko”. Citati kojima bi se to potkrijepilo ne slijede, već nehотиčna naznaka da pamćenje može i varati: “nastojim da pomenute pjesmarice pronađem, pa da Vam ih pošaljem”. Naposljetku, sam je autor navodno čuo da se Blašković, već u činu kapetana (satnika) – što je zapravo postao tek tri mjeseca nakon napuštanja srpskog bojišta – ljutio na svojeg služaka: “nemožeš biti kod mene oficirsdiner dok mi najpre ne doneseš glavu srpskog vojnika.” Za kraj, anonimni pisac opisuje svoju nevjericu kada je 1920. Blaškovića ugledao u odori Kraljeve garde, zaključujući kako ga ne bi čudilo da uskoro postane instruktorom Hrvatske seljačke zaštite. Rekapitulirajući izneseno, treći je navodni čitatelj *Srpskoga glasa* u svojem pismu postavio znakovito pitanje: “da li su ovo ostaci poznatih crnožutih otrova iz 1914. ili su neki otrovi sasvim novi od novog pronalazača i pod drugom ,oznakom.”

Polovicom veljače 1940. zagrebački *Jutarnji list* (br. 10 079) objavio je Blaškovićevu reakciju na pisanje *Srpskoga glasa*, koji je u redakcijskom uvodu opisan kao “organ velikosrpske reakcije”. Blaškovićev odgovor bio je razmjerno suzdržan, bez sličnih kvalifikacija. Istaknuo je da za sve svoje navode posjeduje dokazni materijal, da ionako nije “rezervni oficir”, te da i danas obnaša razne nacionalne dužnosti – ali u “hrvatskom nacionalnom duhu”. Za razliku od politike nedavno osnovanoga Srpskoga kulturnog kluba, koji stoji iza *Srpskoga glasa*, u beogradskom Hrvatskom klubu

– koji je tijekom svoje prošlosti preživio i Šestosiječanjsku diktaturu – pod njegovim se predsjedništvom uvijek govorilo “o Srbima kao braći, pa smo prema tome uvijek imali i članova Srba.” Navodi o donošenju srpske glave, nastavlja, u cijelosti su izmišljeni, a njegovo žaljenje za srpskim žrtvama (Šabac, Klenak) potpuno ignorirano, kao da kritičari knjigu nisu ni pročitali.

Glavna poanta Blaškovićeve odgovora, međutim, nije u obrani već u protunapadu. Za razliku od diplomatskoga tona knjige, ovdje je – reklo bi se – skinuo rukavice, i u nekoliko uzbuđenih rečenica sažeo cjelokupnu problematiku podvojenoga odnosa prema Prvom svjetskom ratu, problematiku koja će u mnogom pogledu ostati neriješena i u sljedećim desetljećima: “Više od polovice današnjih građana kraljevine Jugoslavije borilo se pod zastavom vojske Austro-ugarske monarhije. Sigurno je da je 90% tih građana ispunjavalo svoje vojničke i građanske dužnosti. Kultus zaveden poslije Ujedinjenja da se govori ogavno o svima nama koji smo se borili na raznim ratištima pod Monarhijom, kao da smo radi toga izdajice i crno-žute hijene mora neminovno prestati. Ne samo to, nego ne može biti ni da se veliča samo Kajmakčalan, Crni Vrh i Mačkov Kamen, a da se zaboravi na Soču, na Karpate ili na Volhiniju, gdje su se pripadnici našega naroda često borili kao lavovi i ostavili tamo svoje kosti. Nisu se borili za Habsburga ili crno-žute zastave, već za svoj život i radi svoje građanske dužnosti.”

Ne dovodeći ipak u pitanje održivost tadašnjega državnopravnoga okvira, svoju je reakciju Blašković priveo kraju u optimističnom tonu, podsjetivši kako je general Vojin Maksimović nešto prije u Božićnom broju beogradske *Politike* (1939.) napisao da su “Srbi, Hrvati i Slovenci Austro-ugarske dali elitne trupe i najbolje borce Monarhiji.” Kako na tom mjestu cijeni, “To je progovorio borac, ratnik, general i pravi Srbin, koji se eto ne može složiti s gledištem da valja kukavice, zelenaše i zabušante

hvaliti, nagradjivati i cijeniti kao patriote, a prave borce i ratnike kuditi i blatiti.” Osim toga, naposljetku dodaje Blašković, za svoju je knjigu dobio čestitke od mnogih Srba, pa i od negdašnjih “veleizdajnika”.

Na sličnom tragu revalorizacije hrvatskoga sudjelovanja u austro-ugarskim postrojbama bio je i neobično topao nekrolog generalu Ivanu Salisu-Seewisu (1862.–1940.), kojega je Blašković nekoliko mjeseci kasnije, u listopadu 1940., objavio također u *Jutarnjem listu* (br. 10 329). Osim što detaljno navodi sve dužnosti toga rođenoga Karlovčanina (među ostalim, bio je na čelu 42. domobranske pješačke divizije), pisac ističe njegove uzorne karakterne osobine, hrvatski nacionalni osjećaj, kao i razilaženje s grofom Tiszom, zbog kojega je 1916. napustio položaj vojnoga guvernera u okupiranom Beogradu: “Bio je dobar, čovječan i narodni čovjek, a uvijek pun srca i milosti prema sirotinji i potlačenima.” Godine 1918., u danima raspada, Salis-Seewis se – nastavlja Blašković – stavio na raspoložbu Narodnom vijeću, koje ga je isprva primilo u službu, da bi malo zatim bio protjeran iz zemlje, zajedno s generalima Vladimirom Laxom i Mihovilom Mihaljevićem. Nakon godinu dana progonstvo je bez obrazloženja ukinuto, a generalu je dodijeljena mirovina, ali za dva čina niža, što je navodno u Švicarskoj – gdje je ostao sve dok se potkraj života nije preselio k mlađem bratu Franji, pomoćnom biskupu zagrebačkom – odgovaralo plaći čistaća ulica. Tek 1940. – što je moralo imati veze sa Sporazumom Cvetković–Maček, ali u znanstvenoj literaturi još nije obrađeno – priznata mu je mirovina armijskoga generala, adekvatna austro-ugarskom činu generala topništva (*Feldzeugmeister*). Kako bilo, Blašković ni ovdje stanje u Jugoslaviji ne prikazuje kao nepopravljivo: “Odlazi čovjek za koga novi ljudi i prilike nisu nažalost imali dovoljno smisla i razumijevanja. [...] Kamo sreće za državu da se njemu i njemu sličnim drugovima nije upisalo u iskonski grijeh služba caru i kralju, jer bi ti ljudi bili silan rasadnik zajedničkoj velikoj domovini.”

No, vratimo se ponovno recepciji Blaškovićeve knjige. Na području Banovine Hrvatske prvi je prikaz po svem sudeći objavljen potkraj siječnja 1940., u osječkom *Hrvatskom listu* (br. 25), čiji je ravnatelj i suvlasnik, Kamilo Krvarić, potkraj 1930-ih pripadao tzv. desnom krilu Hrvatske seljačke stranke, priključivši se kasnije ustaškom pokretu (Boris Kukić, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8, Zagreb 2013., str. 276). Riječ je o tekstu iz pera Petra Milutina Kvaternika, brata kasnijega vojskovođe, koji je također bio bivši austro-ugarski časnik te od 1933. poslovni ravnatelj Hrvatskoga radiše, društva u kojemu je – vidjeli smo – djelovao i sam Blašković (Stjepan Matković, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 8, str. 487). Kako kaže Kvaternik, vojničke knjige su katkada suhoparne i zanimaju samo vojnike, ali Blaškovićev je prikaz vrlo interesantan i čita se bez trunke umora – u njemu se ispravno uočuju “sve pogreške višeg vodstva, koje to možda ne bi ni činilo, da nije stajalo pred rješavanjem preteških zadaća, za rješavanje kojih nije bila vojska niti brojem, a niti opremom dovoljno jaka.” Prema tom autoru, knjiga “u prvom redu prikazuje našeg hrvatskog čovjeka kao vojnika, koji može čudesu stvarati, ako je u disciplini, i ako imade pretpostavljenog visokih vojničkih kvaliteta. Kao što je bila 3. b.-h. pješачka pukovnija, tako su bile i sve druge trupe bez razlike roda oružja, bile od zajedničke vojske ili domobranstva, koje su se rekrutirale sa našeg historijskog područja, ako je na čelu stajao čovjek kova Pere Blaškovića.” U svemu, Kvaternikova puna preporuka donekle je tek zasjenjena posrednim upozorenjem na pojedine “škakljive” dijelove: “Blaškovićeve otvorenost i preiskrenost često zabrinjuje i prijatelja kod čitanja knjige, da ne bi na taj način i sam on ponešto izgubio od svoje bezuvjetne vrijednosti.”

U veljači 1940. na Blaškovićevu se knjigu osvrnuo i Jakov Bašić u zagrebačkoj *Pravici* (br. 4), popularnom listu bliskom Hrvatskoj seljačkoj stranci. Nasuprot Kvaterniku, između čijih se redaka može naslutiti i određena nostalgija za Habsburškom Monarhijom, autoru toga prikaza

pod naslovom *Veliko djelo velikog Hrvata* nisu bitne ratničke vrline niti hrvatska povijesna područja već piščevo isticanje humanosti – i njegove osobne, i njegovih Bošnjaka: “Blašković u svojem djelu daje ujedno i samoga sebe. Nema kod njega farizejštine ni lažne stidljivosti, ali zato ima muškog dostojanstva, čudoredja, pristojnosti – ljudstva.” Nalazeći razloge povećane potražnje “ratne literature” u tomu što traume Prvoga svjetskog rata još nisu zacijeljele a eto već traje Drugi, Bašić se prisjeća i kako je nekoć bio impresioniran romanom *Na Zapadu ništa novo* Ericha M. Remarquea, ali nakon što je pročitao *Sa Bošnjacima* sklon ga je ocijeniti u nepovoljnijem svjetlu: “Remarque-ovo djelo je s tendencom, na mnogo mjesta pretenciozno. To je smišljeno knjiško djelo. Napokon, to je djelo čovjeka koji je daleko od moje duše, tuđe mi je, i vidim da je napisano – jer ga je pisac HTJEO napisati. Blaškovićevo djelo razlikuje se i u tome što ga je pisac MORA O napisati [istaknuto u izvorniku – F. H.]”

U stvari, sudimo li po periodici, hrvatska recepcija Blaškovićeve knjige ozbiljnije se zahuktala tek polovicom 1940. Sredinom svibnja dostojanstveni je *Obzor* (br. 113) na samoj naslovnici objavio nadahnuti osvrt potpisan s *H-u.*, šifrom koja je mogla pripadati Josipu Horvatu, Ivi Hergešiću, Hinku Wolfu ali možda i komu drugomu. Kako, dakle, kaže nepoznati prikazivač, napokon “našao se čovjek, koji se ne plaši priznati svoju prošlost i savjesno izvršene dužnosti prema državnoj tvorevini, kojoj je sticajem historijskog stvaranja pripadao zajedno s milijunima svojih sunarodnjaka. – Za ovakovo javno samo-priznavanje i opravdavanje svojih čina i postupaka pod režimom prije 29. X. 1918. svakako je za pisca, kao Hrvata i bivšeg a. u. oficira potrebna hrabrost.” Time je – nastavlja se – ispunjena praznina “koju su svi ratnici bolno osjećali, jer se je preko njihovih ratnih djela jednostavno prelazilo, izvrgavajući ih dapače i ruglu.” Blaškovićeve knjige je originalno sastavljena, i nadvisuje i ono što je u velikim narodima pisano o Prvom svjetskom ratu: “Njegova prikaziva-

nja vojničkog života i ratnih strahota su vjerna, iskrena, stvarna i zorna i shvatljiva su svakom tko stoji izvan vojničkog života, a u sudioniku oživljavaju u punoj mjeri sve ono, što je sam više ili manje proživio." Prema autoru, Blašković je uspješno prikazao uzvišeni vojnički element, koji u izvršavanju dužnosti "ne poznaje nacionalne mržnje i koji u protivniku vidi časnog i dostojnog borca", ali i sve manjkavosti austro-ugarske vojske, koje su naposljetku dovele do njezina sloma. Premda je dio unaprijed nesklona tiska knjigu nepovoljno ocijenio, dodaje se, "piščevo je hrvatstvo a i jugoslavenstvo izvan svake sumnje i nedvojbeno je da je [...] boreći se pod tuđim barjakom ostao Hrvat, a i bolji Jugoslaven od mnogih kasnijih integralaca od zanata." Konačni zaključak stoga je bez ostatka pozitivan: "Ako je uopće moguće riječima prikazati strahote proživjele po ratnicima prve linije, onda je to Peri Blaškoviću sigurno u punoj mjeri uspjelo."

Potkraj istoga mjeseca, knjigu je popratio i nešto opušteniji *Jutarnji list* (br. 10 176), objavivši još jednom Kvaternikov tekst iz *Hrvatskoga lista*, pri čem je autor bio potpisan tek inicijalima. U svojem broju za lipanj, koji je možda izašao i koji tjedan kasnije, na Blaškovićevu se knjigu osvrnula i Matičina *Hrvatska revija* (1940., br. 6). Prema sažetom ali preciznom prikazu Ante Šimčika, Blašković prikazuje svoja iskustva sa sinovima Bosne svih triju vjera. Ishod je "slika čovječnija i zanimljivija od onoga otrcanoga klišeja Bošnjaka, koji opijeni rumom bajunetima kolju Ruse i Talijane" – autorovo pripovijedanje je krajnje iskreno, i njegove tvrdnje o sasvim iznimnoj zaštitničkoj nastrojenosti vjerojatno neće poreći nitko od podređenih mu vojnika. Kako ističe Šimčik, premda je pisac svoje nezadovoljstvo jugoslavenskom vojskom izrazio krajnje lapidarno, u beogradskom tisku objavljeni su napadaji "pisani vrlo niskim tonom", no Blašković je obranio sebe i svoje djelo "vrlo trijeznim i mirnim načinom".

Ilija Despot, inače negdašnji sudionik omladinskog pokreta protiv Austro-Ugarske, i dugogodišnji tajnik Jadranske straže (Ivan Pandžić, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, Zagreb 1993., str. 320) javio se početkom kolovoza u splitskom *Hrvatskom glasniku* (1940., br. 182) opsežnim, vrlo pohvalnim osvrtom, koji je bio popraćen i dvjema Blaškovićevim fotografijama. Prema ushićenoj ali slojevitoj Despotovoj ocjeni knjiga je dočekana nepravednom osudom beogradskoga tiska, budući da autor objektivno opisuje doživljaje iz perspektive ratničkog tabora u koji ga je sudbina bacila: "sve je opisano takvom preciznošću, sigurnošću i vještinom da se dojima (!) kao da gledaš vlastitim očima: i osobe i stvari, i rovo-ve i ,dekunge', i šrapnele i mitraljeze, kao i one nepregledne, tužne gomile mrtvaca i ranjenika što ih je na zemlju obarala i kasapila nesmiljena ratna mašinerija." Kako dalje kaže, knjiga je jedan od "dokumenata vanredne vještine pisanja svoje vrsti", a Blašković, "hrvatski pisac i rodoljub", u njoj "govori oštro, bezobzirno i muški – bez dlake na jeziku, ali i bez žaoke i mržnje u srcu [...] ma da unaprijed zna da mnogima time neće ugoditi, šta više, da će se mnogima time zamjeriti." Čak i kada je u sebi podijeljen, "svagdje provejava duh, koji se u potsvijesti buni i pita: čemu klanje, čemu ubijanje? [...] A ipak srce, duh, misao, snaga, um, ostaju u ratu i svi složno nastavljaju ubijanjem do konca, jer to zahtijeva vojnička dužnost... [...] Sve bez volje, a ipak s voljom; sve sa odvratnošću, a ipak bez odvratnosti." Kako završava Despot – očito i dalje nesklon Austro-Ugarskoj – knjiga je nezaobilazno svjedočanstvo o tomu kako su Bošnjaci a i Hrvati uopće, vezani tradicionalnom vjernošću, u Prvom svjetskom ratu ginuli "za tuđu korist i slavu", ali istodobno i više od toga: "ona je spontana, skromna, ali zato tim značajnija himna ljubavi, miru i bratstvu među ljudima; himna prijateljstvu i drugarstvu; himna onoj blagoj i vedroj misli ljudskoj koja, i dok je prikovana za ratnički krst, čezne za ostvarenjem ideala koji isključuju i osuđuju ubijanje."

Počevši od rujna 1940. osvrt na Blaškovićeve ratna sjećanja izlazio je i u niskonakladnom zagrebačkom listu *Smotra slavenske politike* (br. 130, 132, 136–137), kojega je pod motom “samo sloga Slavena spasava” uređivao Majo Mažuran. Po svem sudeći, Mažuran je i autor toga nedovršenoga teksta, u kojem je predmetno djelo proglašeno jednom od najživljih knjiga o Svjetskom ratu. Kako kaže, uspješnim prikazom rata Blaškovićeve sjećanja neodoljivo vežu čitaoca: “Može biti, da je poslijeratne literature bilo umjetničkije, ali što vrijedi ako smo osjetili samo umjetnost piščevu, a ne i sam rat.” U skladu s ideološkom orijentacijom lista, prikazivač naglasak stavlja na kritiku austro-ugarskih oružanih snaga i uopće Habsburške Monarhije. Za razliku od *Srpskog glasa*, iznosi se pritom ocjena da “pisac kao pravi narodnjak prikazuje tužnu bivšu vrijednost našeg elementa u tuđoj velikoj carevini”. U skladu s tim, Blašković za nj nije crno-žuta kreatura, već žilavi dionik svojevrsnoga danku u krvi, pa i ogleadni predstavnik etike slavenskog čovjeka, koju – napominje se dalje – karakterizira suosjećanje, ali i vjerno držanje zadane riječi: “Jeste li vidjeli našeg narodnjaka? provlačili ga kroz sve školske i kadetske sisteme, a njemu ostalo zdravo oko i rasuđivanje. [...] Gospodin Pero Blašković je kremen ljudina i stasita figura”.

Napokon, potkraj 1940., a možda i početkom 1941., u već spomenutoj *Novoj Evropi* (1940., knj. XXXIII, br. 12), potpisan s –l–, oglasio se njezin glavni urednik Milan Ćurćin. Rođen 1880. u Pančevu, tada u Austro-Ugarskoj, školovan u Novom Sadu i Beču, još prije Balkanskih ratova nastanio se Beogradu, Prvi svjetski rat proveo u srpskom poslanstvu u Londonu. Svojedobno, dakle, također jedan od “veleizdajnika”, tijekom 1930-ih od zagovornika ujedinjenja sa Srbijom kao “prvom među jednakima” evoluirao je u zagovornika preuređenja Jugoslavije u složenu državnu zajednicu (Suzana Leček, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 3, str. 172). Gotovo godinu dana nakon prve kritike, Ćurćin ističe da su reakcije na Blaškovićeve knjige bile podijeljene, ali ponajprije zato što su *Novi Bal-*

kan i *Srpski glas* ultranacionalistički listovi. Kako kaže, autoru se na iskrenosti ne može ništa prigovoriti, pa niti na tomu što se ugodnije osjećao u austro-ugarskoj vojsci. Kao prvo, bio je oduvijek “hura-beštija”, i knjigu valja čitati u tom ključu, kao drugo – u vojsci Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca doista i jesu u dotično doba bile njegovane “političke, patriotske [!], oslobodilačke, i četničke vrline” srpske vojske. Ako se to uzme u obzir, izvodi Ćurćin, Blaškovićeve knjige ne samo što vrlo sretno ispunjuje osjetnu prazninu, nego je i “jedno od najboljih delâ naše savremene ratne književnosti” – sve u njoj je doživljeno, ispričano bez “literarisanja”, k tomu i najveći pacifist mogao bi se iz nje “poučiti pravom čovekoljublju, ljubavi naspram ‘malog čoveka’, koji mu je poveren.” Umjesto zaključka, autor naposljetku dovodi u pitanje mišljenje izneseno u jednom dosad neidentificiranom tekstu – kako kaže: “Čitajući ovo nestilizovano ratno pričanje, čovek čisto sumnja u ispravnost teze naše profesionalne književne kritike da bi ovu ‘popularnu književnost’ trebalo ‘dići na viši stupanj’ i ‘dati joj određeniji umjetnički oblik.’”

Kako se može vidjeti, u navedenim osvrtima došao je do izražaja širok presjek različitih političkih stajališta u odnosu na Prvi svjetski rat i hrvatsko sudjelovanje u austro-ugarskim oružanim snagama. To nas i ne bi trebalo toliko čuditi, budući da su se njihovi autori svojedobno borili na različitim stranama, ili im barem na drugi način pomagali, a i u doba izlaska knjige imali su različite poglede na (ne)održivost jugoslavenske države. Velika većina autora našla je u Blaškovićeve djelu upravo onu sliku rata koja im je najviše odgovarala, ali mnogi od njih u osnovi su se složili, pa i u tomu da mu vrijednost ne treba mjeriti uobičajenim literarnim mjerilima.

U manjem opsegu recepcija Blaškovićeve sjećanja nastavljena je i nakon uspostave Nezavisne Države Hrvatske. Sarajevski *Novi Behar* objavio je tako 1941. (br. 2a-3) prikaz iz pera povjesničara Hazima Šabanovića.

U njem je također istaknuto da je knjiga *Sa Bošnjacima* popunila veliku prazninu, pohvaljen je živi stil i uopće način na koji su bez ideoloških dodataka opisani grozni ratni doživljaji. Knjiga je ocijenjena kao spomenik Bošnjacima, njihovoj hrabrosti i patnjama, a Blašković kao zaštitnički nastrojani zapovjednik, koji se nasuprot bezobzirnim višim zapovjedništvima trudio smanjiti gubitke među običnim vojnicima. Možda i najizraženija poruka prikaza vezana je uz Blaškovićev tadašnji položaj, budući da autor u završnici ističe kako je čast što je takav čovjek na čelu Bosanskoga divizijskoga područja, a priložena je i njegova fotografija s Jurom Francetićem, u to doba povjerenikom za istočnu Hrvatsku (usp. Zlatko Hasnabegović, *Jugoslavenska muslimanska organizacija 1929.–1941.*, Zagreb 2012.).

Ponešto prerađeni ulomci iz Blaškovićevih sjećanja, vezani uz bosansko-hercegovačke postrojbe i služaka Osmana, objavljeni su potom u *Handžaru*, dvojezičnom listu istoimene SS divizije (1943., br. 1–5) te u sarajevskom listu *Hrvatska misao* (1944., br. 2–3), dok su ga uređivali Nametak i Dragutin Kamber. Godina 1943. i 1944. objavljena su mu dva priloga u listu *Suradnja*, “mjesečniku za društvenu politiku i obću kulturu”, kojega je u Berlinu uređivao Ljubo Wiesner, s Budakom i Tinom Ujevićem kao “glavnim suradnicima” (uredništvo je imalo i alternativnu adresu u Zagrebu, u Novinarskom domu). Podulji Blaškovićev prilog, objavljen u prvom broju (1943.), bila su sjećanja na već spomenuti autorov boravak na Adi Kalehu. Način na koji je prikazan tamošnji svemoćni kadija možda je imao biti aluzivan na stanje u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, slično kao i kratka anegdota iz dvobroja 3/4 (1944.), o starom Ličaninu koji se kralju Aleksandru obratio zamijenivši ga s Karlom Habsburškim. Zanimljivo – prema Bibliografskom katalogu Leksikografskoga zavoda – u zagrebačkim periodicima Blaškovićeva sjećanja pa ni drugi tekstovi nisu objavljivani, s iznimkom kraćega putopisnoga priloga o hrvatskim selima

u Moravskoj (*Hrvatski narod*, 1942., br. 466) te osvrta na vojnopovijesni pregled Slavka Pavičića (*Hrvatski narod*, 1943., br. 745).

Blaškovićeve prosudbe o Pavičićevoj knjizi *Hrvatska ratna i vojna poviest* (Zagreb 1943.) zaslužuju dodatnu pozornost jer na zanimljiv način svjedoče o njegovu poimanju smisla i zadaće vojne povijesti kao struke, a uvelike su komplementarne ratu “gledanom odozdo” kako ga je obradio u svojim sjećanjima. Općeniti ton, nema sumnje, jest pozitivan ali uz brojne ograde pa i zamjerke. Na jednoj strani Blašković, naime, hvali Pavičićevu spremnost da se toga prijeko potrebnoga posla prihvati, na drugoj pak iskazuje razumijevanje za objektivne teškoće u svladavanju nepreglednoga gradiva, kao i na ograničenost “vladajućim okolnostima” (naime, talijansko ili jugozapadno bojište 1915.–1918. u knjizi se gotovo uopće ne spominje, kao ni pomorske borbe na Jadranu). Od zamjerki Blašković dalje navodi da je sam naslov smiono odabran, budući da se ne radi o zaokruženom djelu, već o djelomičnim podacima i priložima za hrvatsku ratnu povijest, pri čem je prevelika pozornost pridana borbama u kojima Hrvati uopće nisu sudjelovali, pa i njemačkoj vojsci uopće u odnosu na austro-ugarsku – kada je već izostalo sudjelovanje Hrvata u mornarici, nije uopće trebalo pisati o pomorskom ratu. Kako dalje kaže, nije piščeva krivnja već nedostatak izvornih podataka, posebice za starija razdoblja, uzrok što: “mi vojnici ne doznajemo podrobnosti o borcu, o vojskovođji, o namjerama, o opremi, oružju i tvorivu”. Ipak, osmansko zauzimanje Bosne moralo je biti podrobnije prikazano, naročito pak Krbavska bitka “kao najveća tragedija vojne elite hrvatsstva”, ne spominje se bitka kod Rocroia (1643.), o graničarima je moglo biti i više riječi, Jelačićevo vojevanje “s prvom čisto hrvatskom vojskom u novije doba” odviše je skućeno, a Trenk i njegovu panduri dobili su prevelik prostor: “jer se znade, da kod te vojske nije baš sve bilo u najboljem sjaju i slavi, već je bilo mnogo i mračnih strana.” Općenito, napominje, “poslije svakog razdoblja trebalo je bar s par rieči

nabaciti nešto o tadašnjem oružju, opremi i komori, da bi se ratna slika upodpunila". Ni mjestimice povišeni ton Pavičićeva izlaganja nije realističnom Blaškoviću sasvim po volji: "Često se ponavlja hvalospjev hrvatskom junakovanju, ali poviest ne pozna naroda ni vojske, koja ne bi nikada bila zatajila ili podbacila." Što se tiče Prvoga svjetskog rata, kojemu je Pavičić posvetio razmjerno najviše stranica, tu su – drži ocjenitelj – prikazi XIII. vojnoga zbora odnosno 42. domobranske pješačke divizije pomalo zasjenili postrojbe ostalih hrvatskih krajeva, posebice ako se uzme u obzir da je XIII. zbor već od proljeća 1915. izgubio većinski hrvatski značaj. Ipak, nastavlja se, autor zaslužuje pohvalu "što poštuje i protivnika kao borca" – borbe u Srbiji prikazane su vjerno. U svakom slučaju, zaključuje Blašković aludirajući na desetljetnu zapostavljenost Prvoga svjetskog rata, naraštaji bivših ratnika bit će zadovoljni što će povijest toga presudnoga zbivanja po prvi puta moći čitati i na hrvatskom: "Njihova djeca čula su kako su se borili njihovi otčevi i djedovi. Pričali su im za zimskih i jesenjih večeri o ljutoj Srbiji, o snježnim Karpatima, o prostranoj i ravnoj Poljskoj i Voliniji, pa o oskudnoj i vrućoj Albaniji i inim ratištima."

Upravo u tom Pavičićevu pregledu preneseni su i opsežni izvatici iz knjige *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*, što je zbog njegovih učestalih pretisaka od 1994. naovamo zacijelo glavni način na koji se danas za Blaškovića može čuti.

No, ni razdoblje nakon 1945. nije bilo u znaku potpuna zaborava toga pisca i njegova djela – spominjani su, naravno, u memoarskim i polemičkim tekstovima hrvatskih političkih emigranata (usp. npr. bibliografiju *Hrvatske revije* glavne urednice Nataše Bašić), ali najtopliji prinos potječe od austrijskoga publicista Wernera Schachingera. On je 1989. u svojoj knjizi o bosansko-hercegovačkim postrojbama austro-ugarske vojske napisao: "Nema kamenoga spomenika koji bi podsjećao na nepobijeđenu 3.

bosansko-hercegovačku pješačku pukovnicu. Postoji samo jedna knjiga, iz pera satnika Pere Blaškovića, koji je cijeli rat služio u toj hrabroj pukovnici [...] iskrena i istinita, bez uljepšavanja, Bošnjacima 3. pukovnije služi na čast [...] samo je malobrojni posjeduju, čuvajući ju kao zjenicu oka svojega. Pronađenu sasvim slučajno, u nekom antikvarijatu, ili na sajmu buha. Dragocjenost za svakoga, komu stari Bošnjaci puno znače." (*Die Bosniaken kommen: Elitetruppe in der k. u. k. Armee; 1879–1918*, Graz–Stuttgart, str. 324; drugo izdanje 1994.; bosansko-hrvatski prijevod Lovran 1996.; talijanski prijevod Gorizia 2008.).

Potpun pregled poratne jugoslavenske periodike nije moguć, ali može se ipak primijetiti da je Josip Horvat u svoju povijesno-publicističku knjigu *Prvi svjetski svjetski rat – panorama zbivanja 1914–1918*. (Zagreb 1967.) uvrstio omanje ulomke iz knjige *Sa Bošnjacima*, ustvrdivši štoviše u jednom privatnom pismu da je Blašković "ostavio posve interesantne memoare, upravo zbog toga jer su naivni i iskreni" (*Gordogan*, 2005., br. 50, str. 129).

Razdoblje nakon 1980-ih u znaku je nešto izraženija zanimanja za Prvi svjetski rat, no s iznimkom kratkoga spomena u pojedinim stručnim i znanstvenim tekstovima odgovarajuće tematike, kao i nešto duljega u već citiranoj Radovinovićevoj knjizi o starom Karlovcu ("objavio je, nažalost malo poznate, izvrsne ratne memoare", str. 162.) interes za samo Blaškovićevo djelo bio je donedavno znatno izraženiji u Austriji i Bosni i Hercegovini, negoli u Hrvatskoj. Suradnjom Društva bosanskih akademskih građana u Austriji i lovranskoga nakladnika Cambi d. o. o., u Beču je 2000. objavljen prvi pretisak knjige *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*. Kratke uvodne tekstove potpisuju Ibrahim Alijagić, ambasador Pavao Jusuf Urban kao specijalni izaslanik predsjednika Republike Bosne i Hercegovine te austrijski savezni poslanik Vincenz Liechtenstein. Iako su autori

ističući svoju hvalevrijednu namjeru da pretiskom pridonesu razvijanju tolerancije između naroda i religija primjereno upozorili na opći zaborav Prvoga svjetskog rata, šira kontekstualizacija je izostala, a o samom Blaškoviću – s iznimkom očekivane napomene da je bio karakteran čovjek – nisu doneseni ni najosnovniji biografski podatci, tada već razmjerno lako dostupni u referentnoj literaturi. Najdalekosežniju rečenicu izrekao je pritom 87-godišnji Urban, inače sin časnika 1. bosansko-hercegovačke pješačke pukovnije te inicijator spomenuta prijevoda Schachingerove knjige (1996.), koji je Blaškovića i osobno upoznao: “Knjiga bez dvojbe predstavlja jedan od stubova na kojima se gradi bošnjački identitet, jer sadrži niz primjera o hrabrosti, vjernosti i ponosu našeg naroda.”

Kako vrijeme odmiče, i kako se sve intenzivnije obilježava stogodišnjica Prvoga svjetskog rata, množina i sadržaj tekstova na bosansko-hercegovačkom internetskom prostoru u sve većoj mjeri potvrđuju ove Urbanove riječi, ali iz nekih od njih, na žalost, nije razvidno da je Blašković bio rođeni Karlovčanin, da se držao Hrvatom, i da je pod naslovnim “Bošnjacima” podrazumijevao cjelokupno pučanstvo austro-ugarske Bosne i Hercegovine, bez obzira na vjersku i narodnosnu pripadnost.

Godinu dana nakon toga pretiska, 2001., objavljen je i djelomični prijevod na njemački iz pera Thomasa Rapatza (86 stranica), u izdanju Vojne akademije (Landesverteidigungsakademie) te Instituta za strategijska istraživanja, također u Beču. Godine 2007. Ahmed Pašić objavio je u Jesenicama knjigu *Bošnjaki na Soškoj fronti*, a 2008. Mark Thompson u Londonu onu *The White War – Life and Death on the Italian front 1915–1919* – u obje se na popisu korištenih vrela nalaze i Blaškovićeve sjećanja. Sličnih primjera zacijelo ima još podosta, i svi oni na neki način potkrepljuju zaključak kako je Blaškovićevo djelo poznatije u inozemstvu, negoli u autorovu zavičaju.

U hrvatskom društveno-kulturnom kontekstu bilo bi ga, dakako, pretjerano proglasiti jednim od stupova identiteta, ali u sklopu obnovljenoga historiografskoga pa i javnoga zanimanja za Prvi svjetski rat njezino bi mjesto – prema svim pokazateljima – trebalo biti prvorazredno. Uostalom, i mijene u proučavanju književnosti dovele su do redefinicije značenja i važnosti donedavnih tzv. rubnih žanrova, kao i cijelih kompleksa znanih pod nazivima usmene, narodne, pučke i popularne književnosti.

Ratni put i književna sudbina

Budući da sam o raznim slojevima Blaškovićeve autobiografskoga prikaza, kao i o njegovoj vrijednosti za proučavanje Prvoga svjetskog rata a i modernih oružanih sukoba uopće već pisao na drugom mjestu (*Tamna strana Marsa – hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Zagreb 2013.), povrh izloženoga preostaje još poneku reći o autorovoj namjeri i njezinoj izvedbi. Prema uvodnom slovu, knjiga je zamišljena kao autentično svjedočanstvo jednoga veterana, ispravak ili nadopuna svih onih tekstova koje su o ratu napisali profesionalni vojni povjesničari ili književni umjetnici: “Novim će se generacijama sačuvati kako je tekao i kako se vodio svjetski rat, jer ima dosta pisaca na svijetu. Pišu generalštableri i vojskovođe, pišu razni stručni vojni literati, pa ratni dopisnici i drugi koji mnogo toga znaju, koji su mnogo naučili i mnogo čuli, ali na svojoj koži većinom nisu iskusili šta znači rat. [...] U ratnoj literaturi kao i kod ratnih fotografija trebalo bi razlikovati radi li se o vještini ili o istinskim doživljajima. Mi smo pravi ratnici kod tog posla potisnuti u pozadinu. Čitajući i preateći

sve pojave poslijeratne literature možemo razlikovati generalštabne radove od pjesničkih radova. Prvi su namijenjeni stručnjacima vojnih krugova ili nauci, dok su drugi namijenjeni široj publici. Pjesnik je dodao događajima umjetnički čar, pa se ta djela najviše čitaju. Da bih se približio čitaocima izbjegavao sam svu suhoparnost generalštaba. Nisam se međutim dao zavesti ni dražesnim zvucima pjesništva, nego sam iznio samo istinu svagdašnjeg ratničkog života u raznim epizodama i po raznim ratištima.”

Kako smo vidjeli, velika većina prikazivača – od kojih su mnogi i sami imali neko vojničko iskustvo – složila se da je Blašković u tomu uspio, onoliko koliko se uopće u iznošenju “istine” o ratnim zbivanjima može uspjeti. Bez daljnjega, za mnoga njegova zapažanja potkrjepa se može naći u sjećanjima inih autora, uključivši one radikalno drukčijih ideoloških ili svjetonazorskih odrednica. Isto tako, znatan dio njegovih zaključaka dijeli i novija znanstvena literatura. Što se tiče izlaganja uže shvaćene, stručne vojničke tematike, Blaškovićeva sjećanja također nemaju premca među četrdesetak monografski objavljenih autobiografskih tekstova hrvatskih nižih časnika, dočasnika i običnih vojnika iz razdoblja Prvoga svjetskog rata.

Pa ipak, čak ni tako vrijedna knjiga kao što je to *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu* ne može nam pružiti “apsolutan” uvid u prošlost – ona je tek prikaz nekih njezinih dijelova, promatranih iz perspektive pojedinca. Nije stvar samo u tomu što neka njegova stajališta a onda i izvedeni postupci u nekim drugim vrijednosnim sustavima mogu biti začudni, pa i neprihvatljivi – poput milovanja one rumunjske ljepotice, ili načina na koji spominje pojedine časnike židovske vjere – nego ponajprije u tomu što tekstovni prikazi zbilje redovito podrazumijevaju određenu selektivnost. Neka zbivanja mogu se namjerno neistinито prikazati, neka nehotice zaboraviti – bilo zato što su potisnuta kao traumatična, bilo zato što se utapaju u jednoličnom sivilu svagdašnjice. Ružnu riječ obično dulje pam-

ti onaj kojemu je upućena, negoli onaj koji ju je izgovorio, rat nije samo borba, nego i čekanje, dosada, neizvjesnost, a lik hvalisava vojnika (*miles gloriosus*) poznaje još antička komedija. Možemo li Blaškoviću vjerovati da nije uljepšavao stvarnost, kada i sam kaže da je po naravi optimist, i da je u svojim opisima izbjegavao suviše grozote? U tom smislu, “istinitost” njegove knjige preporučljivo je uzeti uvjetno, kao dojam o vjerodostojnosti jednoga pothvata, koji se nužno kreće po ne uvijek jasnoj granici između subjektivnoga i objektivnoga.

Kako bilo, jedan od snažnijih argumenata u prilog uvjerljivosti Blaškovićevih sjećanja može se temeljiti na tomu na koji ih je način sastavio. Osim što je cijelo vrijeme vodio dnevničke bilješke, još za potrebe izradbe knjižice *B. H. 3* imao je uvida u pukovnijsku arhivu, a početkom 1918. i formalno je imenovan piscem ratne povijesti svoje pukovnije, zadržavši i nakon sloma dio službenih dnevnika. Za razliku od nekih drugih autora, naročito onih koji su ostvarili političku karijeru, u čijim sjećanjima pod krinkom nepogrješivoga sveznanja nalazimo i previše naknadne pameti, Blašković redovito daje naznačiti odakle mu pojedina informacija ili zaključak, ograđujući se primjerice u pogledu prikaza prve polovice 1915. jer je tada bio na liječenju. Osim toga, iako pojedine svoje karakterne crte a i dio stajališta Blašković prikazuje kao trajne i nepromjenjive – čemu se, rečeno je, može, ali i ne mora povjerovati – na mnogim mjestima jasno daje do znanja da ga nisu uvijek u jednakoj mjeri motivirali isti čimbenici, kao i da je tijekom rata u raznim pogledima evoluirao. Drugim riječima, okvir njegova pripovjedanja nedvojbeno je retrospektivan. Naime, Pero Blašković iz 1939. kazuje o sebi iz 1914., 1918. ali i svih godina između, na jednoj – moglo bi se reći – prisnoj distanci, podvrgavajući svoje davne dnevničke bilješke naknadnom (pre)osmišljavanju. Koliko je taj proces konačnoga uobličavanja autobiografskoga teksta vezan uz svojevrstnu psihoterapeutsku racionalizaciju ratnih doživljaja – nešto slično uočili su oni

prikazivači koji govore o neodoljivoj potrebi za pisanjem – vjerojatnije je najrazvidnije usporedimo li poglavlje pod naslovom *Golgota*, u kojem je autor reproducirao svoje neposredne dojmove o posljednjim danima rata, s ostalim dijelovima knjige.

Priznajući da je “vrlo malo znao o velikim i važnim borbama izvan svoje sfere pošto sam bio suviše sitan u velikoj borbi”, ono čemu jest svjedočio Blašković nam stoga nastoji prenijeti što je moguće potpunije, dakako u skladu s vlastitim, realističkim shvaćanjima o vjernosti pojedinih iskaza. Odatle i njegova odluka da se, uz poneko odstupanje, drži striktno kronološkoga slijeda, uz maksimalnu preciznost u vremenskim i prostornim koordinatama. Budući je svoj pothvat u prvom redu shvatio kao “lične ratne uspomene, a ne i povijest regimente”, i budući da su pojedini bataljoni njegove 3. bosansko-hercegovačke pješačke pukovnije istodobno znali djelovati na udaljenim lokacijama, pa i na različitim bojištima, to je njegova knjiga tek manjim dijelom knjiga o pukovniji kao takvoj, a nešto većim o ratnom putu onih njezinih sastavnica – ponekad tek satnije – u kojima se autor svojedobno nalazio.

Kako bi ga učinio dostupnijim i čitateljima bez sličnih iskustava, Blašković je svoje pripovijedanje uokvirio zemljovidima (onaj opći lako će se naći, onaj talijanskoga bojišta 1918. iza str. 352), fotografijama, tumačem stranih rječi, i naročito opsežnim uvodom, u kojem se na prvih 75 stranica donosi gotovo enciklopedički pregled iz kojega uistinu mnogo možemo doznati o ratničkim temama poput borbenih položaja, oružja i opreme, o manje zvučnim ranjavanjima, bolestima, njezi tijela, dopustima, prehrani i nastambama vojnika ali i o pučanstvu, religioznosti pa i seksualnom životu.

Tijek prikazanih zbivanja vodi nas potom od 28. lipnja 1914., kada je Blašković kasno – budući da je s nekom od svojih brojnih “prijateljica” bio iza spuštenih zavjesa – u Budimpešti doznao za Sarajevski atentat, napreskokce do 27. srpnja, kada je pošao u Tuzlu po svoju pukovniju. Peti dan kolovoza popunjeni bojni dio pukovnije našao se već u Budimpešti, odakle se šestoga pošlo na buduće Balkansko bojište, pri čem je vojnicima-Srbima ponuđen premještaj na granicu s Rusijom.

Blaškovićeva postrojba bila je u to doba u sklopu IV. vojnoga zbora 2. vojske odnosno u sastavu strategijskoga B-ešelona, koji je izvorno prema Srbiji trebao ofenzivno nastupiti samo u slučaju da Rusija ne uđe u rat. Međutim, čak i kada je to postalo sasvim izvjesno, austro-ugarsko vrhovno zapovjedništvo držalo je da pritisak njezina “parnoga valjka” neće tako brzo doći do izražaja, a javile su se i teškoće s preusmjerenjem željezničkoga prijevoza. Kako se situacija na terenu mijenjala, mijenjale su se i odluke o razini dopustivoga angažmana pojedinih postrojba 2. vojske na sjevernom dijelu srpskoga bojišta, od demonstrativnih akcija do odlučne borbe. Dio 3. bosansko-hercegovačke pukovnije u kojem je služio Blašković prispio je tako u Klenak nasuprot Šapcu 12. kolovoza, našavši se prvi puta pod paljbom 14. toga mjeseca. Njegova postrojba u Srbiju je prešla tek 18. kolovoza, napredujući dalje od Šapca još dva dana, kada je vraćena u Monarhiju kako bi – u skladu s ishodišnim planom – mogla biti željeznički upućena u Galiciju. Tijekom završne dionice Bitke na rijeci Jadru odnosno Cerske bitke, započete još u noći s 15. na 16. kolovoza, u kojoj je srpska vojska prvo odbacila zapadna a onda i sjeverna austro-ugarska kliješta, Blašković je sa svojim strojopuškama 23. kolovoza morao još jednom prijeći u Šabac, odakle se idućega dana definitivno povukao.

Nakon odmora i popune, veći dio pukovnije ukrcao je 3. rujna u Staroj Pazovi napokon u vagone, uključivši se 9. rujna s ostatkom 31. divizije u borbe južno od Lavova, oko mjesta Horożanna Wielka (danas Velyka Horożanka). Tijek tzv. Galicijske operacije dotad je već krenuo nepovoljno za austro-ugarske snage, i 16. rujna pukovnija napušta grad Sambor (danas Sambir u Ukrajini, oko 50 km jugoistočno od Przemysła), nastavljajući povlačenje u Šumske Karpate.

Nakon kratkoga predaha u Homonni (danas Humenné kraj Prešova u Slovačkoj), kraj rujna i veći dio listopada pukovnija je provela oko karpatskoga sedla Užok, pretrpjevši svoj nacrni dan 21. listopada, kada se jurišalo na kotu 668 kraj Staroga Sambora (oko 10 km jugoistočno od Sambira). Tijekom studenoga, pukovnija je preko njemačkoga Kreutzburga (danas Kluczbork u Poljskoj) upućena prema Lublinu, u pohodu kroz ruski dio Poljske. U stalnim manevrima ondje će proteći i prosinac, a početkom 1915. položaj joj se po prvi puta ustalio u okolici Piotrkowa (danas Piotrków Trybunalski u Poljskoj).

Prvih mjeseci rata zaklanjanje se doživljavalo kao sramotno, a ubrzo je zavladała i epidemija kolere, pa su ljudski gubitci bili iznimno teški, i među časnicima i među vojnicima. Prema Blaškovićevu navodu, na dan 1. prosinca 1914., od 3218 momaka s kojima je 3. bosansko-hercegovačka pješačka pukovnija pošla u borbu ostalo ih je svega 150, a od časnika samo – on.

Međutim, prispjevale su nadopune, koje je prethodno valjalo uvježbati. Nakon oporavka od već spomenute šestotjedne oduzetosti, Blašković je preuzeo nastavnu djelatnost sa zapovjedništvom u Őrkényju, nedaleko od Budimpešte. Istodobno, glavnina pukovnije prebačena je preko Munkácsa (danas ukrajinsko Mukačeve) ponovo u Karpate, odakle je nakon proboja kraj Gorlica napredovala sve do prijeratne ruske granice, pa

i preko nje. Blašković joj se vratio tek u rujnu ili listopadu 1915., kada je bila razmještena kraj Sapanowa (Sapaniv) na rijeci Ikvi, južno od Dubna. Ondje se razvilo pravo, statično rovovsko ratovanje, prekidano za samoga Blaškovića povremenim dopustima i nastavničkim dužnostima. Takvo stanje potrajalo je sve do polovice lipnja 1916., kada je zbog znamenita Brusilovljeva proboja kraj Lucka (Luc'k) Blašković sa svojom postrojbom morao preko Brodyja uzmaknuti u smjeru Lavova. Nakon nekoliko skupno plaćenih protunapada, bojišnica se na tom odsječku ustalila tek potkraj kolovoza, pred Żwyżynom (Żvižen). U rujnu 1916. Blašković je na čelu I. bataljona neko vrijeme pridružen rečenoj pruskoj pukovnici, u studenom te godine kao odlikovani veteran predstavlja cijelu 3. bosansko-hercegovačku pješačku pukovnicu na posljednjem ispraćaju Franje Josipa I., potom sve do siječnja 1917. prati mlade albanske časnike na studijskom putovanju po Monarhiji. Vrativši se matičnoj postrojbi, od siječnja 1917. Blašković je s njome u okolici gradića Tölgyesa, na tadašnjoj tromedi Bukovine, Ugarske i Rumunjske, a nakon ponovnoga prebacivanja preko Budimpešte, toga raskrižja sviju putova, potkraj kolovoza posjedaju se postavi na rijeci Siretu (Sereth), južno od Černovca. Tu je dočekana i posljednja ruska tzv. Kerenskijeva ofenziva, i sklapanje primirja u prosincu 1917.

U siječnju 1918. glavnina 3. bosansko-hercegovačke pješačke pukovnije premještena je na talijansko bojište, na područje gornjega toka rijeke Piave, kraj grada Vittorija (od 1923. Vittorio Veneto). Ubrzo će slijediti pomak prema Dolomitima, u Lamon kraj Belluna, pri čem je sam Blašković obišao i položaje XXVI. vojnoga zbora na Monte Grappi, potom opet dulji odmor u Lagu, zapadno od Vittorija. Za to vrijeme Blašković je upućen u Goricu (danas Gorizia) na tečaj za više časnike, u čijem je sklopu proučio bivšu bojišnicu na Soči, od mora do Tolmina. Vrativši se tijekom svibnja u pukovnicu, I., II. i IV. bataljon našao je raspoređen na

Piavi, otprilike na potezu od Falzè di Piave do Vidora, jugoistočno od već spomenuta Valdobbiadenea – položaji nisu bili kontinuirano utvrđeni, već rastresito posjednuti, s isturenim predstražama.

Premda gotovo nitko nije vjerovao u njezin uspjeh, polovicom lipnja 1918. uslijedila je posljednja velika austro-ugarska ofenziva, tijekom koje je Blašković s glavninom pukovnije sudjelovao u borbama za nasuprotni Montello. Kako je svojedobno zapisao, tijekom devet dana borbe “bosanska treća” imala je 7 poginulih časnika i 406 momaka, 25 časnika i 602 momka bili su ranjeni, a 32 vojnika nestala su. Od svih 12 pješačkih pukovnija koje su osvajale Montello, Blaškovićeve je pukovnija pretrpjela najveće gubitke u časnicima, i drugi po brojnosti gubitak momčadi.

Neuspjeh toga pothvata, sjeća se Blašković, stvorio je ozračje neizbježna poraza. Sljedećih mjeseci praktički se samo čekalo na završni napad Antantinih trupa – Talijana potpomognutih Francuzima i Britancima. Bujbarska topnička paljba započela je 27. listopada još za noćnoga mraka, a kada se razdanilo, rijeka Piave vrvila je pontonima. Njegov II. bataljon nalazio se tada na obroncima Monte Perla, sjeverno od Valdobbiadenea, i nakon što je iza podneva 28. listopada bio opkoljen, Blašković je pred dvjema francuskim pukovnijama naložio polaganje oružja. Bilo je to dan uoči povijesnih odluka Hrvatskoga državnog sabora, a šest dana prije nastupa primirja na tom bojištu. Samom predajom opasnost nije prošla, među ostalim i stoga što su pobjednici rabili zarobljenike kao živi štit za svoje provizorne mostove. U sigurnije zaleđe sproveli su ih Talijani, u logor kraj Vicenze, gdje su Slaveni s Rumunjima odvojeni od Austrijskih Nijemaca i Mađara. Iako je malo nakon 11. studenoga 1918. Blašković s drugim časnicima potpisao izjavu da želi pristupiti jugoslavenskim dobrovoljcima, čekala su ga još gotovo tri mjeseca zarobljenništva u dvorcu Saint-Angeau kraj Riom-ès-Montagnesa (Auvergne) odakle

je – nakon nekoliko prijateljskih intervencija – početkom veljače 1919. predan srpskim postrojbama u Toulonu, što je dočekao kao dan svojega oslobođenja. Posljednju etapu svojega povratka proveo je na brodu, koji je preko Krfa, kako je već natuknuto, 16. veljače doplovio do dubrovačke luke. Prvi svjetski rat time je za Peru Blaškovića bio svršen, ali njegov ishod pripremio je pozornicu za sljedeći sukob, čiji kraj neće doživjeti...

Filip Hameršak